

Г О Д И Ш Н И К
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Исторически факултет

A N N U A L
OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”

Faculty of History

СОФИЯ 2021 – 2022

SOFIA 2021 – 2022

ТОМ/VOLUME 106

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY PRESS

Г О Д И Ш Н И К
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Исторически факултет

A N N U A L
OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”

Faculty of History

Том/Volume 106

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY PRESS

СОФИЯ • 2023 • SOFIA

ИЗДАТЕЛСКИ СЪВЕТ НА ИСТОРИЧЕСКИЯ ФАКУЛТЕТ

Проф. д-р НАДЯ МАНОЛОВА-НИКОЛОВА (председател, отговорен редактор),
доц. д-р ЮЛИЯ ЦВЕТКОВА, доц. д-р МАРИЯ БАРЪМОВА, доц. д-р БОРИС СТОЯНОВ,
доц. д-р ВИОЛЕТА КОЦЕВА, доц. д-р КРАСИМИР КРЪСТЕВ,
гл. ас. д-р ВАНЯ РАЧЕВА, гл. ас. д-р ЕЛЕНА ПЕНЧЕВА

Редактор *Милета Милчева*

© 2023 Софийски университет „Св. Климент Охридски“,
Исторически факултет

© 2023 Галина Фингарова – превод

© 2023 Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

ISSN 1312-9406

ЮБИЛЕЙНО ИЗДАНИЕ

ПО СЛУЧАЙ

**134 ГОДИНИ УНИВЕРСИТЕТСКО ПРЕПОДАВАНЕ
ПО ИСТОРИЯ**

**102 ГОДИНИ ОТ СЪЗДАВАНЕТО НА КАТЕДРА
„АРХЕОЛОГИЯ“**

**50 ГОДИНИ САМОСТОЯТЕЛЕН
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ**

**20 ГОДИНИ СПЕЦИАЛНОСТ
„АРХИВИСТИКА И ДОКУМЕНТАЛИСТИКА“**

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>Мира Маркова</i> . За историческото познание в Софийския университет	7
<i>Harald Heppner</i> The Historical Disciplines in Favour of the Future	11
<i>Андриана Нейкова</i> . 70 години професионално архивно образование и 20 години специалност <i>Архивистика и документалистика</i> в СУ „Св. Климент Охридски“: равностетки с мисъл за бъдещето	13
<i>Любомир Оснянов</i> . Кадрови проблеми в Историческия факултет през 1972 – 1982 г. (по спомени и документи)	29
<i>Кабалан Мукарзел</i> . Фаталното докосване на демона Ламапу	65
<i>Зозан Тархан</i> . Техники за предсказване в Древна Месопотамия. Преосмисляне на понятията и процеса на гадаене	87
<i>Петер Шрайнер</i> . Византийските изследвания в България и Историческият факултет на Софийския университет	105
<i>Ивайла Попова, Тодор Тодоров</i> . Ранната османска история, представена от Николо Сагундино в <i>Liber de otthomanorum familia</i>	111
<i>Надя Манолова-Николова</i> . Пиротските дарители/спомоществователи за книгоиздаването през XIX век	137
<i>Боряна Митева</i> . Варгас и „жълтата заплаха“: същност и причини за антияпонските настроения в Бразилия преди Втората световна война	155
<i>Борис Стоянов</i> . Съединените щати, планът <i>Маршал</i> и проблемите на европейското единство	187
<i>Ивана Николова</i> . Мисията невъзможна: реформи в ЦРУ през 60-те и 70-те години на XX век	253
<i>Гергана Алексиева</i> . Карлос Саул Менем и проблемът с аржентинската армия в края на 80-те и началото на 90-те години на XX век	297
<i>Георги Якимов</i> . Държавата и политиката в обучението по история и цивилизации в V клас	315
<i>Мира Маркова, Елена Витанова</i> . Интеркултурното образование в музея: българският пример	329
Авгорите	349

CONTENTS

<i>Mira Markova</i> . The Historical Knowledge at Sofia University	7
<i>Harald Heppner</i> The Historical Disciplines in Favour of the Future	11
<i>Andriana Neikova</i> . 70 Years Professional Archival Education and 20 Years <i>Archival and Documental Studies</i> Specialty in the University of Sofia St. Kliment Ohridski: Conclusions with Thoughts about the Future	13
<i>Lyubomir Ognyanov</i> . Personnel Development of the History Department 1972 – 1982. (Memories and Documents)	29
<i>Kabalan Moukarzel</i> . The Fatal Touch of the Daemon Lamaštu	65
<i>Zozan Tarhan</i> . Divination Techniques in Ancient Mesopotamia. Reconsidering the Terms and Divinatory Process	87
<i>Peter Schreiner</i> Byzantine Studies in Bulgaria and the Faculty of History of Sofia University	105
<i>Ivayla Popova, Todor Todorov</i> . The Early Ottoman History as Presented by Niccolo Sagundino in <i>Liber de authomanorum familia</i>	111
<i>Nadya Manolova-Nikolova</i> . The Pirot Donors for Book Publishing in the 19 th Century ...	137
<i>Boryana Miteva</i> . Vargas and <i>Yellow Peril</i> : Nature and Causes of Anti-Japanese Sentiment in Brazil before World War II	155
<i>Boris Stoyanov</i> . United States, the Marshall Plan and the Challenges of European Unity	187
<i>Ivana Nikolova</i> . Mission Impossible: Reforming the CIA in the 1960s and 1970s	253
<i>Gergana Aleksieva</i> . Carlos Saul Menem and the Problem with the Argentine Army in the Late 80's and Early 90's of the XX Century	297
<i>Georgi Yakimov</i> . State and Politics in Teaching History and Civilizations in the 5 th Grade	315
<i>Mira Markova, Elena Vitanova</i> . Intercultural Education in the Museum: the Bulgarian Example	329
Authors	349

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 106, 2021 – 2022

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 106, 2021 – 2022

ЗА ИСТОРИЧЕСКОТО ПОЗНАНИЕ В СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ

Формирането на модерното историческо познание у нас е пряко свързано с това на Университета, а историята като наука е в основата на висшето образование в България. Първото и единствено отделение на Висшия педагогически курс, отворил врати на 1 октомври 1888 г. и поставил основите на университетското образование у нас, е Историко-филологическото, където се преподават история на източните народи, начала на културата, обща славянска етнография и диалектология, гръцки език, старобългарски език, латински, социология, педагогика, логика, психология. Първите преподаватели са Александър Теодоров-Балан, Любомир Милетич, Иван Георгов, Никола Михайловски, Йосиф Ковачев, Иван Шишманов, Станимир Станимиров, Иван Данев.

Стремежът на нашата интелигенция е към реално висше образование, обвързано с цялостната идея за модернизация и европеизация на младата българска държава. Този общ мотивиран стремеж довежда до представения на 7 декември 1888 г. пред Народното събрание от Иван Шишманов Закон за Висшето училище. Той е гласуван, приет и влиза в сила от 1 януари 1889 г.

Висшето училище успява да привлече през 1889 г. известния украински професор по обща история Михаил Драгоманов. Скоро след това курс лекции по римска история поема Димитър Агура.

През 1892 г. Историко-филологическото отделение става Историко-филологически факултет. Ключово за посоките на развитие на историческото познание е назначаването на чеха Вацлав Добруски за доцент по антична археология. Натрупаният опит показва и необходимостта от по-нататъшно развитие на цялостното университетско образование. Приет е нов Закон за висшето училище, утвърден с княжески указ на 20 декември 1894 г. Практи-

чески законът е дело на министъра на народното просвещение Константин Величков. Още в този закон са заложени два много важни принципа, доразвити и в Закона за Университета от януари 1904 г., а именно „Единство и автономия“ – основите на съществуването на подобна институция като Университета. Учудваща далновидност! Това осигурява баланса в академичния живот, синхрона между различните дялове на познанието, налага се колегиалността и уважението.

От учебната 1902/1903 г. и девойките откриват своя път към Висшето училище, като в специалност „История“ са записани първите 24 студентки.

През 1909 г. посредством Закона за Народното просвещение, дело на Никола Мушанов, историческото познание е трансформирано чрез създаването на специалност по история и археология – така и до ден днешен в едно професионално направление. През 1896 г. като пръв преподавател по българска история е назначен Васил Златарски, а през 1899 г. курсът по всеобща история е поет от Гаврил Кацаров. Постепенно се налага конкурсното начало и до 1912 г. академична кариера в Историко-филологическия факултет започват Йордан Иванов, Стоян Романски, Георги Дерманчев, Боян Пенев, Богдан Филев. Именно те определят облика и посоките на българската хуманитаристика, напълно съизмерима с европейската наука.

Историците познават добре войната – трагизма и разрушителността на тази стихия, затова не е учудващо, че по време на Балканските и Първата световна война много студенти и преподаватели историци стават доброволци. Гаврил Кацаров, Васил Златарски, Светозар Примов изнасят поредица от лекции сред фронтоваците за повдигане на техния дух. Не мога да не спомена и научните експедиции в Македония и Поморавието. След края на войната, в условията на цялостна криза в държавата и тежкия удар върху националните идеали, историците вдъхват стабилност в обществото. Към академичната гилдия се присъединяват Никола Милев, Никодим Кондаков (археология), Петър Ников, който чете първия самостоятелен курс по история на Византия.

Стабилните основи на българската историческа наука са изградени именно в Университета от личности като Васил Златарски, Гаврил Кацаров, Петър Мутафчиев, Петър Бицилли, Рафаел Попов, Иван Дуйчев, Христо Данов, Христо Гандев.

Историческото преподаване преминава през много повратности, динамика и преходи, повлияни от политическите промени, настъпили след 1944 г. Извършената идеологическа чистка засяга най-достоините умове на академичната гилдия, като не са пожалени и историците. Стремешът към истината обаче, към обективния прочит на историческите извори и тяхното коректно представяне и изследване в крайна сметка надделяват. Започват своето развитие историци като Александър Бурмов, Христо Данов, Димитър Ангелов, Димитър Косев.

През 1951 г. се обособяват Философско-исторически факултет и Филологически факултет. За едно десетилетие, средата на 50 – 60-те години, в специалност „История“ започват да преподават Петър Петров, Илчо Димитров, Николай Генчев, Александър Фол, Васил Гюзелев, Георги Наумов, Милен Семков, Емил Михайлов.

На 13 юни 1952 г. се провежда Учредителното събрание на Историческия факултет като самостоятелен. Първият му декан е доц. Стойко Колев, а за зам.-декани са утвърдени доц. Мария Велева и доц. Михаил Йонов. Към Факултета се присъединяват Маргарита Тачева, Милчо Лалков, Христина Мирчева, Людмил Гетов, Мария Радева, Цветана Георгиева, Димитър Вечев, Стефка Ангелова, Иваничка Георгиева, Георги Бакалов, Димитър Цанев, Петър Ангелов, Милияна Каймакамова, Искра Баева, Румен Генев, Петър Делев, Иван Илчев. Ще спра с изброяването, защото със сигурност ще пропусна някой, а приносят на всеки член на колегията на Историческия факултет е значим и има своето място в пъстрата мозайка на научното познание.

Много са тези преди нас, които поставят историческата ни наука на такива основи, които днес дълбоко ни задължават да бъдем прецизни, честни към истината, търсещи и критични. Това е в основата на историята като фундаментална наука. Всеки учен има свой подход и различни доводи за развитие на научните хипотези, а плурализъмът винаги е бил отличителна черта на Историческия факултет.

Не зная как ще се развие историческата наука, времето е разделно, а целият свят наистина се преобърна, за да ни постави отново на изпитание. Едно е сигурно и мога да го кажа убедено: онзи, който е бил в Историческия факултет, остава свързан с него завинаги.

На многая лета!

проф. д-р *Мира Маркова*,
декан на Историческия факултет

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 106, 2021 – 2022

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 106, 2021 – 2022

THE HISTORICAL DISCIPLINES IN FAVOUR OF THE FUTURE

Dear colleague,
hereby I am sending you the asked short message and excuse me for the delay.
Best wishes and thank you again for all effort in favour of the celebration of the anniversaries

Harald Heppner

Sofia Perspectives, 21. 5. 2022

High representatives of the University of Sofia,
Ladies and Gentlemen,
Dear colleagues,

First let me thank the organisers for inviting me to participate in this ceremony. Last time I was in this building, in 2015, I received the title of Doctor of honoris causa.

My message for the historical disciplines in favour of the future consists of five points:

1. Global context

The trend of globalization started only in the sixteenth century. We have to suppose that this trend will continue as such. Therefore, it seems to be recommendable to understand the local and regional historical subjects not only as singular ones, but as a puzzle of knowledge stones of something larger and longer. Bulgaria does not exist for itself, but as an integral part of Europe.

2. Interdisciplinarity

To better understand the connections among the singular historical processes we should not continue the practice of working in a separated manner: The interdisciplinary approach (including geography, psychology, theology, philosophy, ethnology and so on) may broaden our horizons not only in favour of more knowledge but also in favour of new questions and intellectual challenges.

3. History like a series of actions

History, as the always growing sum of *pictures to the past*, does not consist of separated moments. History may be compared to a film, which must be shown as a permanent change of scenes. The big difference to the film projection is that in history there are not any technical machines which make the moves, it is always men – as subjects or objects of the processes. Therefore, we should focus more on all kinds of acting and not so much on stationary situations.

4. Enlightenment

With the „invention“ of the enlightenment a new kind of world understanding began. Neither any religious nor any ideological approaches should dominate our work than the empirically won knowledge and its documentation. Therefore, we should keep in mind that all non scientific reflections on the past are quite problematic.

5. Popularisation of history

The world wide permanent growing knowledge on history may not be overseen and understood by the majority of the society. Therefore, in favour of giving the general public some orientation we must activate the popularisation of history. Otherwise the day might come, when the public asks the historians: Why do we still need you?

Thank you very much for your attention and best wishes for the time until the next anniversary!

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 106, 2021 – 2022

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 106, 2021 – 2022

70 ГОДИНИ ПРОФЕСИОНАЛНО АРХИВНО ОБРАЗОВАНИЕ
И 20 ГОДИНИ СПЕЦИАЛНОСТ
АРХИВИСТИКА И ДОКУМЕНТАЛИСТИКА
В СУ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“:
РАВНОСМЕТКИ С МИСЪЛ ЗА БЪДЕЩЕТО

АНДРИАНА НЕЙКОВА

Andriana Neikova. 70 YEARS PROFESSIONAL ARCHIVAL EDUCATION AND 20 YEARS ARCHIVAL AND DOCUMENTAL STUDIES SPECIALTY IN THE UNIVERSITY OF SOFIA ST. KLIMENT OHRIDSKI: CONCLUSIONS WITH THOUGHTS ABOUT THE FUTURE

The presented report charts the creation of *Archival and Documental Studies* specialty during 2002/2003 academic year in the Faculty of History of Sofia University St. Kliment Ohridski with regard to the 70-year-old history and development of the *Bulgarian University Archival Studies* as contemporary national educational model. The objective is to outline the different stages with their specific features and achievements as result of the efforts of the management and the academic community in Sofia University as of 1952 until the present, in order to provide professional training in the field of archival studies with regard to the formation, preservation and organization of the use of our national public documental and archival resources.

This approach allows also to remind the names of the university professors in the correspondent profiled disciplines and as participants in the academic structures, who during their times have contributed for the organization of the professional archival education in the University of Sofia as well as for the establishment of the Bulgarian archival academic school. Some of its most renowned representatives are Academician Ivan Simeonov Duychev, who is the first graduated archivist-paleographer, alumnus of *Vatican School of Archives and Paleography* (1933 – 1936), and Associate Professor Mariya Pavlova Mateeva, long-term professor in archival studies (1958 – 1983) and Head of *Archival Studies and Auxiliary Historic Disciplines Department* in the Faculty of History, University of Sofia.

They are also authors of fundamental developments with intransitive importance in this specific area of knowledge and practice.

The anniversary celebrations in the Faculty of History, University of Sofia, including the 20th Anniversary of *Archival and Documental Studies* specialty, present an opportunity to pay attention on some of the unresolved problems resulting from the welded position the professional title *archivist* not to be regulated by the *National Archival Funds Act (NAFA, 2007)* in accordance with the *List of the regulated professions in the Republic of Bulgaria* where the profession *archivist* has been included since 2009. It is noted that since our state bureaucracy has neglected for years its obligation to legally regulate the professional title *archivist* in compliance with the statute of the regulated profession *archivist*, the graduated Bulgarian archivists normally have the right to initiate procedures for their professional protection before the *International Council on Archives – (ICA)*, in which our country was admitted as a member in 1959.

Despite the problems of the Bulgarian professional university education that have been mentioned, the *Archival and Documental Studies* specialty in the Faculty of History, University of Sofia is undoubtedly one successful project with traditions, achievements and potential for development!

Keywords: Archival and Documental Studies specialty in the University of Sofia, , Academician Ivan Duychev, Associate Professor Mariya Mateeva, University Lectures on Archival Studies, Acad. Ivan Duychev Electronic Library on Archival and Documental Studies, Archival Studies Specialty, Archival Studies Specialization, List of the regulated professions in the Republic of Bulgaria, National Archival Funds Act, System of criteria for the accreditation of the professional fields and specialties of regulated professions, International Council on Archives – (ICA).

Най-напред бих искала да благодаря на ръководството на Историческия факултет и на организаторите на Международната конференция на тема: *Минало и перспективи пред историческата наука през XXI век*, за получената покана да представя доклад, посветен на 20-годишнината на специалност *Архивистика и документалистика* в Софийски университет „Св. Климент Охридски“.

Да си включен в Програмата за отбелязване на толкова значими юбилейни чествания в Историческия факултет (ИФ) е признание, че специалността за изминалите две десетилетия успя да се утвърди и на практика осигурява обучението на бъдещите архивисти, които се реализират професионално както в държавната администрация, така и в частния бизнес.

В някаква степен поканата е признание и лично за мен, доколкото съм един от създателите на проекта за откриването на тази специалност през академичната 2002/2003 г. и дългогодишен преподавател по основните архивни дисциплини в СУ (1977 – 1979; 1986 – 2019)¹. Въпреки че съм завършила *История със специализация по археология* в ИФ, като академична кариера съм представител на съвременната българска архивна школа, която също има своите, метафорично казано, *титани*.

¹ **Юбилейен** калейдоскоп. Проф. д-р Андриана Нейкова на 70 години. АПП [онлайн], 2019, № 1, с. 116–131. [Прегледан 2019 г.] Достъпно от: electronic-library.org/content/adriana_neikova.php

Сред тях безспорно се откроява акад. Иван Симеонов Дуйчев (1907 – 1986), който, както е известно, е първият дипломиран български *архивист-палеограф*, възпитаник на *Школата по архивистика и палеография на Ватикана/Vatican*. Известно е, че той завършва съответната програма, паралелно с подготовката на доктората си в Римския университет през периода 1933 – 1936 г. под ръководството на проф. Силвио Джузепе Меркати на тема: *Българските Асеневици във Византия*².

Също така, по стечение на обстоятелствата, Ив. Дуйчев е автор и на първия курс *Лекции по архивистика*, които изнася пред участниците в организирания у нас през 1949 г. стажантски курс за библиотекари от тогавашния Български библиографски институт³. В случая прави впечатление, че още преди създаването на държавните ни архиви (1951), авторът обръща специално внимание на потребността от професионалната подготовка на архивисти и у нас, каквато е практиката в редица други държави. Той е убеден, че: *Когато бъде осъзната напълно нуждата от правилно организиране на нашето архивно дело, тогава ние естествено ще помислим малко повече и за подготовката на научни работници в тази област, именно за подготовката на архивисти чрез някакви временни курсове или, още по-добре, чрез някаква школа по архивистика, с всички необходими дисциплини в нея*⁴.

В тази връзка Дуйчев пояснява, че: *... архивистът не бива да бъде смятан просто като някакъв обикновен чиновник, натоварен да се занимава със запазването и описването на известни архивни материали. Напротив, той трябва да бъде включен с пълно право между същинските научни работници и трябва да бъде смятан като пръв помощник и сътрудник на учения и изследвача. Неговата работа налага извънредно голяма научна отговорност и изисква дълбоки и основни познания в областта на няколко научни дисциплини. Той трябва да притежава, преди всичко, задълбочени познания в областта на общата и специалната история, защото архивните документи са най-ценните исторически извори. Той трябва да познава стари и нови езици, за да може да се справи с цялото разнообразие от архивни ценности,*

² Божилов, Иван, Дуйчев, Иван. Редколегия: проф. д-р А. Джурова, доц. к.и.н. Г. Бакалов, доц. к.ф.н. Кр. Станчев. Център „Иван Дуйчев“. София, 1987, с. 3.

³ **Дуйчев**, Иван. *Лекции по архивистика*. София: Университетско издателство [УИ] „Св. Климент Охридски“, 1950, 84 л. + 2, изнесени от д-р Иван Дуйчев пред участниците в организирания през есента на 1949 г. от тогавашния Български библиографски институт курс за подготовка на библиотекари. През 1993 г. лекциите като библиографски факт са преиздадени по инициатива на преподаватели в специализация *Архивистика* в ИФ и с любезното съдействие на Центъра за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“ към СУ – **Петкова**, Стефка, **Нейкова**, Андриана. Предговор, съставителство, бележки. Лекции по архивистика. УИ „Св. Климент Охридски“, София, 353 с. Достъпно от: https://www.electronic-library.org/books/Book_0005.html

⁴ *Пак там*, с. 331–332.

които произхождат от разни времена и разни народи. Понякога това знание трябва да бъде още по-задълбочено, тъй като в ръцете му могат да попаднат документи, в които да е отразен езикът на една епоха или на една ограничена научна област. Необходими са знания относно палеографията, за да могат да бъдат разчетени стари документи, написани на един или друг език и с едно или друго писмо. Необходимо е да се познават добре разните хронологически системи и начините, чрез които при наличието на едни или други хронологически елементи, един документ може да бъде датиран по възможност най-точно. Необходими са знания по сфрагистика, за да може да бъде разчетен и обяснен един печат. Най-сетне, покрай разните специални знания, необходимо е да се познава онова, което наричаме архивоекономия и архивотехния, сиреч, сведения за запазването на документите и за уредбата на един архив⁵.

Не е случайно, че в неговия личен фонд, съхраняван в Центъра за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“ (ЦСВП), са запазени и документални свидетелства, отнасящи се за ангажиментите му именно като хоноруван преподавател по архивистика през периода 1956 – 1958 г.⁶, а също и през 1974 – 1976 г., когато чете лекции на млади специалисти – историци и палеографи, в курсове, организирани чрез тогавашния *Комитет за култура* (сега *Министерство за култура*). За целта Дуйчев разработва и някои нови теми с примери от богатия си практически опит във връзка с използването на методическия инструментариум на специалните исторически дисциплини (изворознание, дипломатика, палеография, кодикология) при издирването и критичното проучване на разпръснатите в многобройни чуждестранни хранилища документи и ръкописи за историята на българската средновековна държава и култура⁷.

⁵ Пак там, с. 241–242.

⁶ Става въпрос за записки на Иван Дуйчев в три бележника относно разглежданите теми и въпроси, етимологията и определенията на използваните термини, общоприетите изисквания за специализираните архивни дейности (Вж. кутия № 216 със заглавие: *Материали по история и теория на архивистиката. Машинописни текстове и ръкописи на Ив. Дуйчев. Машинописен екземпляр на учебника по архивистика*). В същата се съхраняват и други архивни свидетелства от периода 1949 – 1958 г., свързани с интересите и ангажиментите на Иван Дуйчев като специалист и хоноруван преподавател именно по архивистика: *Програма* от 7.12.1949 г. за лекциите и упражненията във времето от 12 до 24 декември с. г.; *Списък* с имената на 36-те стажант-библиотекари, на които Дуйчев чете курс лекции по архивистика през 1949 г.; *Покана* за заседание на Архивния институт при БАН, насрочено за 5 декември 1949 г. за обсъждане на докладите, представени на 28 ноември от сътрудниците на института: Петър Миятев – *Състояние и задачи на българското архивно дело*, и Георги Димов – *История и организация на архивното дело в Съветския съюз*, и др.

⁷ **Гюзелев**, Васил. Ученият и човекът Иван Дуйчев. В: *Иван Дуйчев. Лекции по архивистика*. София, 1993, с. 11 – 14. Достъпно от: https://www.electronic-library.org/books/Book_0005.html

Следователно обяснимо е, че на 18 април 2005 г. участниците в първата научна конференция на специалност *Архивистика и документалистика* от формата *Университетски четения по архивистика*⁸ избраха за свой патрон акад. Иван Дуйчев. По съвпадение 18 април е и рождената му дата, както и началото на професионалното архивно образование в Софийски университет. Ето защо сегашният юбилей на специалност *Архивистика и документалистика* позволява да си припомним един позабравен факт, че през тази година се навършват и 70-години от старта на архивното образование в СУ. Събитието е инициатирано с известното *Постановление № 364* на Министерския съвет от 18 април 1952 г., с което се възлага на Софийския университет да разкрие през следващата година *профил Архивистика с 5-годишен срок на обучение*.

На свой ред Академичният съвет (АС) на СУ в изпълнение на посоченото правителствено разпореждане предприема следните действия⁹:

– на 28 май 1952 г. АС гласува решение за откриване на специалност *Архивистика* към тогавашния *Философско-исторически факултет (ФИФ)* и възлага на Факултета още през есента да организира 6-месечен курс за преквалифициране на висшисти като специалисти по архивистика за потребностите на новосъздадените държавни/исторически архиви и учрежденските ни архиви;

– на 24 юни с. г. АС приема Учебен план на специалност *Архивистика* с уговорката, че работата по него ще трябва да продължи;

– на 23 юли АС решава да бъде поканен проф. Тодор Боров за щатен професор по архивистика, който тогава е хоноруван преподавател във Филологическия факултет на СУ;

– от 3 декември е решението на АС за обявяване на конкурс за завеждащ катедра *Архивистика*;

– на 29 април 1953 г. АС одобрява съответното решение на Факултетния съвет (ФС) на ФИФ за избирането на проф. Тодор Боров за завеждащ тази катедра.

В резултат още от самото начало новосъздадената университетска специалност *Архивистика* има самостоятелна катедра като предпоставка за нейното утвърждаване и развитие във ФИФ. Извършващата се обаче по същото време идеологизация в сферата на българското висше образование е причина за

⁸ Изнесените доклади и научни съобщения в тях са публикувани в девет сборника – типографски и електронни издания, от поредицата *Университетски четения по архивистика*.

⁹ **Нейкова**, Андриана. Българското университетско архивно образование и влиянието на идеологическата парадигма през тоталитарния период. В: *Образованието в социалистическа България. Между традицията и комунистическата идеология*. Проект *Преживяно минало*. Т. 1. В. Търново: Фабер, 2015, с. 22–24. Достъпно и от: https://www.electronic-library.org/articles/Article_0231.html

преструктуриране на обучението по история, вследствие от което тази специалност е лишена от автономния си статут.

По-конкретно, от 13 октомври 1954 г. е решението на АС на СУ за подготвяне на писмено предложение за създаване на специализация *Архивистика*, заедно с три други специализации: *История на България и на Българската комунистическа партия – БКП*; *История на СССР и Комунистическата партия на Съветския съюз – КПСС*; *Археология и музейно дело*), към специалността *История*.

Що се отнася до съществуващата катедра *Архивистика*, съгласно решението на АС от 9 март 1955 г., същата се трансформира в катедра по *библиотекознание и библиография*, към която се включва и споменатата специализация *Архивистика*.

На 11 март 1958 г. АС одобрява решението на ФИФ за прехвърляне на специализация *Архивистика* към Катедрата по *история на България*.

През 1972 г. обаче се създава отделна катедра *Архивистика и помощни исторически дисциплини* (АПИД), към която е ситуирана специализацията *Архивистика* в ИФ.

Ръководител на новосъздадената катедра през периода 1972 – 1983 г. е доц. Мария Павлова Матеева (1921 – 1994)¹⁰, която, като утвърден специалист в държавните архиви, през 1958 г. е привлечена и назначена за асистент по архивистика в СУ. Много бързо тя успява да се адаптира в академичната среда и получава признание за постигнатите резултати в областта на университетското ни професионално архивно образование. Изцяло нейна е заслугата за създаването на добре балансиран и коректен в научно отношение *Учебен план* на специализация *Архивистика*.

За целта още през 1964 г. в рамките на специализацията започват да се четат профилирани лекционни курсове и се водят семинари по *Документознание*, а също по *Основи на архивознанието*, *История и организация на архивните учреждения*, *Теория и практика на архивното дело*, *Информационна система на архивите*, *Археография* и др. Договарят се и се организират необходимите учебни практики за студентите от специализация *Архивистика* в държавните ни архиви, което продължава досега.

Освен това, по настояване на доц. М. Матеева през 1975 г. за първи път на бъдещите историци започва да се чете общообразователен курс *Архивистика*.

В този формат специализация *Архивистика* функционира до 2002 г., когато на 1 октомври официално се открива университетската специалност *Архивистика и документалистика* към катедра *АПИД* в ИФ, по-късно – катедра *Архивистика и методика на обучението по история* (АМОИ).

Както е видно, в сегашното наименование на Катедрата не присъства наименованието на специалността, за разлика от т. нар. *методика на обучението*

¹⁰ Пак там, с. 27–29.

на история (МОИ), която е в професионалното направление 1.3. Педагогика на обучението по история. Всъщност специалност Архивистика и документалистика, която е акредитирана в професионалното направление 2.2. История и археология, за разлика от първата университетска специалност Архивистика, не разполага със самостоятелна катедра, респ. с организационно-структурна самостоятелност в ИФ, а това на практика често усложнява комуникацията с университетската администрация и архивните институции като партньори на ИФ в сферата на професионалната подготовка по архивистика.

От друга страна, акад. Иван Дуйчев и доц. Мария Матеева имат своя принос за създаването и утвърждаването на *Българската университетска архивистика* като съвременен конкурентен образователен модел. Въпреки различните им позиции в академичната общност, тяхната мотивация е убеждението им, че за българските архиви – учреденски и исторически, са необходими висококвалифицирани специалисти с професионална подготовка по архивистика.

Коректно е да се припомни, че подобни са изискванията към професията архивист и в държавите с дълголетни традиции в историята и развитието на университетското архивно образование.

Заб. Идеята за необходимостта от професионална подготовка на работещите в архивите възниква с институционализирането на архивите в условията на модерната държава и индустриалното общество. Известно е, че Франция е първата държава, в която през 1794 г. се приема специален архивен закон, регламентиращ статута и функциите на националните исторически архиви във връзка с формирането, опазването и използването на националната документална памет като съществена част от колективната историческа памет.

Също така, през 1821 г. към Сорбоната (Париж) е създадено и първото висше училище в света за обучение на архивисти – *Школа на хартите (Ecole des Chartes)*. Известно е, че традиционно във Франция досега на нейните възпитаници се признават образователни преференции за заемане длъжността архивист в историческите им архиви.

По-късно и други европейски държави откриват подобни школи, висши училища и дори университети, осигуряващи стартово професионално образование и квалификация по архивистика¹¹.

Междувременно под въздействието на новите *информационни технологии и комуникации* (ИТК) още от края на отминалия век архивната работа се универсализира и технологизира, което е необратима тенденция. Различните е-услуги, предоставяни от архивите през глобалната мрежа *Интернет*, променят обществените представи и очаквания за професията архивист и профе-

¹¹ **Нейкова**, Андриана. Организация на националните архиви и статут на професионалното архивно образование. В: *Послания на историята. Юбилеен сборник в чест на проф. Мария Радева*. София, 2016, с. 433–448. Достъпно от: electronic-library.org/Article_0241.html

сионалното образование по архивистика, както и възможностите за достъп на гражданите до националните архивни информационни ресурси. Без значение дали става въпрос за библиотеки, музеи или исторически архиви, съответните информационни ресурси са идентични от гледна точка осигуряване създаването на цифров еквивалент на културното и историческото наследство на обществото.

В условията на глобалната информационна парадигма професията *архивист* е една от най-динамично променящите в света на сегашните мрежови технологии и мобилни комуникации. Неизбежно се трансформира наследеният класически модел на университетското архивно образование.

При това професионалната подготовка по архивистика вече не е отговорност единствено на висшите училища в партньорство с националните архивни институции. Свидетели сме, че все по-често лицензирани частни електронни платформи или професионални организации предлагат чрез *глобалната мрежа Интернет* различни курсове за обучение по архивистика. Предимството на тези платформи е, че са леснодостъпни и изцяло ориентирани към пазара на труда във връзка с документационното и архивното осигуряване на управлението в електронна среда, както и с предприетата дигитализация/цифровизация на традиционните информационни ресурси на националните исторически архиви.

С оглед потребностите на новооткритата специалност *Архивистика и документалистика* през 2006 г. няколко ентузиастични регистрирахме първата у нас профилирана *Електронна библиотека по архивистика и документалистика* „Акад. Иван Дуичев“ (ЕБАД)¹², която много скоро намери своите потребители/читатели (*onliners*) от цял свят.

Независимо от загубата на Давид Нинов (1976 – 2021), който беше не само вдъхновителят на идеята за тази библиотека, но и с най-съществен принос за нейното осъществяване, намерението на екипа е да продължи работата си по т. нар. *частен проект* заради интереса и подкрепата на хилядите ни читатели в целия свят.

Самата теоретична архивистика (в см. *Архивология – Наука за архивите*), обект на която са не само документите, но и историческите архиви като *институти на паметта*, е сложно интегрално познание. За нейното развитие от стратегическо значение са постиженията на т. нар. *компютърна архивистика*, която изучава съвременните електронни документи и цифрови архиви – оперативни/учрежденски и исторически. Взаимодействието между *класическата архивистика* и *компютърната архивистика* е пресечна точка при трансформациите на документите и архивите в съответствие с научните и технологичните иновации в тази специфична област на знанието и практиката.

¹² Достъпно от: <https://www.electronic-library.org>

Ето защо освен класическите университетски архивни дисциплини, студентите в специалност *Архивистика и документалистика* от самото начало получават знания и придобиват умения във връзка с документалното и архивното осигуряване на съвременното електронно управление/e-управление.

Важна роля за утвърждаването на специалността в ИФ имат и организираниите през периода 2005 – 2019 г. общо 13 национални научни конференции от формата *Университетски четения по архивистика*. Материалите на участниците в тях са публикувани в осем сборника, като предстои отпечатването на деветия том с материалите от последната, XIII конференция. Освен това, чрез представянето на сборниците в *ЕБАД*, съответните публикации са достъпни и онлайн¹³.

Поредицата, превърнала се в емблема на специалност *Архивистика и документалистика* в СУ, е и своеобразен научен архив на българската архивна школа. В сборниците са представени 187 разработки на участници в съответните конференции. Сред авторите са университетски преподаватели по профилираните дисциплини, специалисти от архивите, студенти и докторанти. Особен интерес представляват есетата, докладите и научните съобщения в рубриката *Гласът на младите*.

След официалното присъединяване на страната ни на 1 януари 2007 г. към ЕС определящи за държавната политика за развитието на българския *архивно-информационен сектор* (АИС) са утвърдените общностни стратегии, политики, програми и регулации в единното европейско архивно пространство, както и националните ни традиции, специфики и научно-технически потенциал.

АРХИВНОТО ОБРАЗОВАНИЕ В СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Както уточнихме, 20-годишният юбилей на специалност *Архивистика и документалистика* към Историческия факултет е част от 70-годишната история и постижения на професионалното архивно образование в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Визираният период обаче обединява три различни етапа, а именно:

- споменатата първа специалност *Архивистика* (1952 – 1955);
- специализацията *Архивистика* (1955 – 2002) като надграждащо професионално обучение към специалност *История във ФИФ и ИФ*;
- специалност *Архивистика и документалистика* в ИФ (от 2002/2003 г. досега).

¹³ Достъпно от: electronic-library.org/university_redings_archivistic.php

Предлаганото архивно образование във всеки от тях се характеризира със съответните профилирани университетски дисциплини, четенията по които се осигуряват от 41 щатни и хонорувани преподаватели¹⁴, сред които:

– *двама академици* (акад. Жак Натан и акад. Илчо Димитров);
– *седемнадесет професори* (проф. Тодор Боров, проф. Михаил Андреев, проф. Васил Цонев, проф. Иван Дерменджиев, проф. Мария Велева, проф. Желязко Стоянов, проф. Андриана Нейкова, проф. Тодор Попнеделев, проф. Веселин Методиев, проф. Юрий Тодоров, проф. Дарина Григорова, проф. Константин Грозев, проф. Анна Кочанкова, проф. Стефка Петкова, проф. Николай Арабаджийски, проф. Цветан Сивков, проф. Вихър Кискинов);

– *единадесет доценти* (доц. Мария Матева, доц. Румен Донков, доц. Марияна Пискова, доц. Лъчезар Стоянов, доц. Цветолюб Нушев, доц. Татяна Янакиева, доц. Нина Шуманова, доц. Ана Ангелова, доц. Илко Пенелов, доц. Ружа Симеонова, доц. Георги Петришки);

– *единадесет асистенти* (д-р Валери Кацунов, д-р Ивайло Аврамов, д-р Ралица Тодорова, д-р Иван Кисьов, д-р Рени Марчева, д-р Николай Нанев, д-р Калина Минчева, Андрей Лунин, Стефка Петрова, инж. Майя Бурмова, инж. Любомир Благоев).

Респект и поклон за стореното от всички тях за каузата *Българска университетска архивистика*, в това число и за утвърждаването на официално откритата на 1 октомври 2002 г. университетска специалност *Архивистика и документалистика*.

За целта внесеният проект от името на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ в Националната агенция за образование и акредитация (НАОА), съгласно тогавашните регламенти и изисквания, предварително е обсъден и одобрен от оторизираните академични колегии и административни органи (споменатата катедра АПИД, деканското ръководство на ИФ, Факултетния съвет, ректорското ръководство и АС на СУ).

Официалната институционална позиция е, че с откриването на специалност *Архивистика и документалистика* в направление 2.2. *История и археология* академичната общност отговаря на определени очаквания на обществото, а също и на работодателите, за осигуряване на необходимото стартово професионално образование и квалификация по архивистика у нас.

След успешното дипломиране на първите бакалаври по архивистика и документалистика в Софийския университет¹⁵, получените оценки от следващите програмни акредитации на специалността осигуряват бройки по държав-

¹⁴ **Университетски архив** – Колекция *Разпис на лекциите*. ФИФ. Зимен и летен семестър на учебната 1959/1960 г. Университетска печатница. София, 1959, с. 14 – 15; *Разпис на лекциите* за учебната 1963/1964, с. 16; *Разпис на лекциите*. ФИФ. Зимен и летен семестър 1967/1968, с. 19 и др.

¹⁵ Първият *Учебен план* на специалността за ОКС „бакалавър“ е публикуван през 2004 г.

на поръчка, първоначално от общия брой за професионалното направление 2.2. *История и археология*¹⁶, за обучение в предлаганите две магистърски програми (*Документален и архивен мениджмънт* и *Защита на документални и архивни ресурси*), както и в научната и образователната степен *доктор*.

По-късно самостоятелни архивни специалности се разкриват в Югозападния университет „Неофит Рилски“ (ЮЗУ), Университета по библиотекознание и информационни технологии (УниБИТ) и Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ (ПУ).

Следователно понастоящем не само в СУ ежегодно се дипломират студенти като бакалаври и магистри по архивистика. Прогнозите са, че специално интересът към българското архивно професионално университетско образование ще се запази, доколкото всяка администрация има потребност от специалисти по документален и архивен мениджмънт, както и поради значението на информационните ресурси на историческите архиви за националната сигурност на отделните държави в глобалния дигитален, но многополюсен и разделен свят.

Университетското архивно образование обаче винаги е било и ще си остане елитарно, защото професията *архивист* е свързана със социалната роля на документите и архивните институции в пространствено-времевия континуум. От появата им още в древния и античния свят досега архивите са индикатор за държавността, културното равнище и научно-технологичния потенциал на всяко общество. Не е случайно, че през 2009 г. професията *архивист* беше включена в *Списъка на регулираните професии в Република България*¹⁷.

Според *Закона за признаване на професионални квалификации*¹⁸, *регулирана професия* е професионална дейност или съвкупност от дейности, включена в *Списъка на регулираните професии в Република България*, която е от обществена значимост и/или е от съществено значение за живота и здравето на хората и достъпът до която е подчинен на закони, подзаконови или административни разпоредби относно:

- а) притежаването на специфична професионална квалификация, или
- б) правоспособност, или

¹⁶ Известно е, че автори на подготовения през 2002 г проект за откриването на специалност *Архивистика и документалистика*, акредитиран от НАОА, са доц./проф д-р Андриана Нейкова и гл. ас. д-р Валери Кацунов, въпреки последвалите опити на някои кандидати за слава да си припишат тази заслуга, която като краен резултат въщност е колективно дело.

¹⁷ **Решение № 619** от 20 юли 2009 г. за приемане на *Списък на регулираните професии в Република България*. Обн. ДВ, № 61, 31 юли 2009. На основание чл. 3 и 6 от *Закона за професионални квалификации*. СЕКТОР XII. Професии в областта на публичната администрация. 71. Архивист; Достъпно от: cfo.cio.bg/normative/25_reshenie_619_ot_20_juli_2009_g_za_priemane_spisak_na_reguliranite_profesii_v_republika_balgarya

¹⁸ Достъпно от: mh.government.bg/media/filer_public/2016/12/14/zppk-2016.pdf

в) членство в професионална организация, работеща за поддържане на високо равнище в съответната професионална област, за съществуването на което е получила специфично признаване от държавата.

По аналогия с други регулирани професии, като юрист, архитект, лекар и т. н., в случая все още липсва *Наредба за единните държавни изисквания за придобиване на висше образование по специалността „Архивистика и документалистика“*, направление 2.2. *История и археология, и професионална квалификация „архивист“*, утвърждаването на която е в компетенциите на Министерството за образование и наука (МОН). Ето защо официално не са определени задължителните архивни дисциплини, които трябва да изучават бъдещите ни архивисти в акредитираните за целта висши училища, за да отговорят на изискванията за съответната професионална подготовка не само на национално, но на общностно и международно равнище.

Също така, професионалното звание *архивист* не е нормативно уредено в действащия *Закон за Националния архивен фонд (ЗНАФ)*, съгласно посочения *Списък на регулираните професии в Република България (2009)*, в който от 2009 г. фигурира професията *архивист*. Това означава, че не е регламентирано изискване за професионална архивна подготовка или квалификация на работещите като архивисти в държавната администрация, включително и в архивните ни институции. В резултат се пренебрегват правата и интересите на дипломираните български архивисти, които в течение на осем или десет семестъра учат в акредитирани архивни специалности у нас или в чуждестранни университети с намерение да се реализират професионално като *архивисти*.

Налага се да припомним, че още през 2016 г. по повод подготвяната тогава актуализация на *Закона за НАФ* ръководството на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ официално изпрати аргументираното си предложение до Държавна агенция „Архиви“ за включване на въпросното *изискване за стартово образование или квалификация по архивистика* на работещите в учреденските и историческите архиви у нас. Ставаше въпрос за добавянето на текст относно *допускането само на дипломирани архивисти до обявените конкурси за позицията „архивист“ в държавната администрация*. А изпитите на одобрените по документи кандидати за заемане на тази длъжност по принцип се провеждат съгласно *Закона за държавния служител*.

ДАА, която провежда държавната политика в българския архивно-информационен сектор, не се произнася официално по направеното предложение за корекция от страна на СУ, въпреки договорът за сътрудничество с Държавна агенция „Архиви“.

Заб. Последната актуализация на визирания договор е от 18 април 2017 г. при откриването на XI конференция на специалността на тема: *Българското професионално архивно образование в Софийски университет „Св. Климент Охридски“: памет, кауза, отговорност*. В присъствието на участниците и

гостите на този форум, с който от 2005 г. досега на 18 април официално в ИФ се отбелязва Денят на специалност *Архивистика и документалистика*, документът е подписан от чл.-кор. проф. Иван Илчев – ректор на СУ, и от доц. д-р Михаил Груев – председател на ДАА.

Възползвайки се от съществуващото противоречие, някои държавни институции вече обявяват конкурси за позицията *архивист* в щатното си разписание, но с ранг *специалист*, а не за *архивист – експерт с висше образование*.

Освен това, в контекста на новите изисквания в Република България акредитацията на споменатото професионално направление 2.2. *История и археология*, към което е специалност *Архивистика и документалистика* в СУ като национален образователен модел, се основава на наличието на баланс между интересите на дадения университет и на цялата ни образователна система. Важен критерий в случая е участието в мрежа с други български университети, предлагащи обучение по същата специалност и професионално направление, както и в мрежи с чуждестранни университети. Целта е да се осигуряват съвременни академични знания, професионални умения и обучение по съвместни програми и въз основа на поделени цифрови образователни ресурси.

Както отбелязахме, МОН има задължение за осигуряване качеството на университетското архивно образование в съответствие с *Критериалната система за акредитация на професионални направления и специалности от регулирани професии*¹⁹. В случая визираме иницирирането на изготвяне и утвърждаване на споменатата *Наредба за единните държавни изисквания за придобиване на висше образование по специалността „Архивистика и документалистика“, направление 2.2. История и археология, и професионална квалификация „архивист“* в българските висши училища.

В противен случай статутът на регулираната професия *архивист* се обезсмисля, а същата може да бъде заличена в цитирания списък, както се направи опит в края на 2015 г., но поради неочакваната остра реакция на несъгласие в мрежата и официалната позиция на тогавашното ръководство на ИФ се провали²⁰.

Не е възможно обаче подготвяне и утвърждаване на необходимата *Наредба* без признаването в действащия Закон за Националния архивен фонд на обра-

¹⁹ *Критериална система за програмна акредитация на професионални направления и специалности от регулирани професии*. Приети от Акредитационния съвет на НАОА на 20.10.2016 г.; Достъпно от: neaa.government.bg/images/OA-PA-PN/Kriterii_PN_SRP.pdf

²⁰ Достъпно от: <http://www.transmedia.bg/1226>: Терминаторът Танев. Премахват от списъка на професиите; На кого пречи професията архивист в България?; Авторитети възразяват срещу опита на министър Танев да заличи професията Архивист; Невероятно, но факт: „Трансмедия“ предотврати заличаването на архивистите от списъка на регулираните професии. Трансмедия. [онлайн] [Прегледан 31.12.2015]. Достъпно от: electronic-library.org/Article_0233.html [Прегледан 05.01.2016].

зователни преференции на дипломираните архивисти като условие за заемане на позицията *архивист* в държавните институции.

За разлика от останалите държави членки на ЕС, българските архивисти нямат професионална организация, която официално да ги представлява и защитава интересите им, когато те се пренебрегват и е налице конфликт на интереси.

В тази ситуация, наподобяваща *параграф 22*, е уместно да се припомни фактът, че още през 1959 г. България е избрана за член на *Международния съвет на архивите – МСА (INTERNATIONAL COUNCIL ON ARCHIVES – ICA)*, най-авторитетната архивна организация в света. А Уставът на МСА разрешава правото за членство и на професионални сдружения, както и индивидуално членство на архивисти, а не само на съответните държавни архивни служби. Следователно дипломираните български архивисти по принцип имат право да инициират процедури за професионалната си защита по линия на МСА, когато държавната бюрокрация у нас в продължение на години пренебрегва задължението си за регламентиране на професионалното звание *архивист* в съответствие със статута на регулираната професия *архивист*.

Посочените проблеми са решими, но изискват съгласувани и целенасочени административни инициативи и действия. Самата специалност *Архивистика и документалистика* в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ обаче несъмнено е успешен проект. Интересът и изборът на студентите, както и тяхната мотивация в процеса на провежданото обучение са доказателство, че специалността като национален образователен модел трябва да има не само история, но и перспективи за развитие в съответствие с научните и технологичните иновации във връзка с глобалната цифрова икономика и световния обмен на данни.

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

Божилков, Иван, Дуйчев, Иван. Редколегия: проф. д-р А. Джурова, доц. к.и.н. Г. Бакалов, доц. к.ф.н. Кр. Станчев. Център „Иван Дуйчев“. София, 1987, с. 3.

Гюзелев, Васил. Ученият и човекът Иван Дуйчев. В: *Иван Дуйчев. Лекции по архивистика*. София, 1993, с. 11 – 14; Достъпно от: https://www.electronic-library.org/books/Book_0005.html

Достъпно от: <http://www.transmedia.bg/1226>: Терминаторът Танев. Премахват от списъка на професиите; На кого пречи професията архивист в България?; Авторитети възразяват срещу опита на министър Танев да заличи професията Архивист; Невероятно, но факт: „Трансмедия“ предотврати заличаването на архивистите от списъка на регулираните професии. Трансмедия. [онлайн] [Прегледан 31.12. 2015]. Достъпно от: electronic-library.org/Article_0233.html [Прегледан 05. 01.2016].

Дуйчев, Иван. *Лекции по архивистика*. София: Университетско издателство [УИ] „Св. Климент Охридски“, 1950, 84 л. + 2, изнесени от д-р Иван Дуйчев пред участниците в организирания през есента на 1949 г. от тогавашния Българ-

ски библиографски институт курс за подготовка на библиотекари. През 1993 г. лекциите като библиографски факт са преиздадени по инициатива на преподавателите в специализация *Архивистика* в ИФ и с любезното съдействие на Центъра за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“ към СУ – Петкова, Стефка, Нейкова, Андриана. Предговор, съставителство, бележки. Лекции по архивистика. УИ „Св. Климент Охридски“, София, 353 с. Достъпно от: https://www.electronic-library.org/books/Book_0005.html

Закон за признаване на професионални квалификации Достъпно от: mhl.government.bg/media/filer_public/2016/12/14/zppk-2016.pdf

Критериална система за програмна акредитация на професионални направления и специалности от регулирани професии. Приети от Акредитационния съвет на НАОА на 20.10.2016 г. Достъпно от: neaa.government.bg/images/OA-PA-PN/Kriterii_PN_SRP.pdf

Нейкова, Андриана. Българското университетско архивно образование и влиянието на идеологическата парадигма през тоталитарния период. В: *Образованието в социалистическа България. Между традицията и комунистическата идеология*. Проект *Преживяно минало*. Т. 1. В. Търново: Фабер, 2015, с. 22–24. Достъпно и от: https://www.electronic-library.org/articles/Article_0231.html

Нейкова, Андриана. Организация на националните архиви и статут на професионалното архивно образование. В: *Послания на историята. Юбилеен сборник в чест на проф. Мария Радева*. София, 2016, с. 433–448. Достъпно от: electronic-library.org/Article_0241.html

Решение № 619 от 20 юли 2009 г. за приемане на Списък на регулираните професии в Република България. Обн. ДВ, № 61, 31 юли 2009. На основание чл. 3 и 6 от Закона за професионални квалификации. СЕКТОР XII. Професии в областта на публичната администрация. 71. Архивист. Достъпно от: cfo.cio.bg/normative/25_reshenie_619_ot_20_juli_2009_g_za_priemane_spisak_na_reguliranite_profesii_v_republika_balgarya.

Юбилеен калейдоскоп. Проф. д-р Андриана Нейкова на 70 години. *АПП* [онлайн], 2019, № 1, с. 116–131. [Прегледан 2019 г.] Достъпно от: electronic-library.org/content/adriana_neikova.php

REFERENCES

- Bozhilov, Ivan, Duychev, Ivan.** Redkolegiya: prof. d-r A. Dzhurova, dots. k.i.n. G. Bakalov, dots. k.f.n. Kr. Stanchev. Tsentar „Ivan Duychev“. Sofia, 1987, s. 3.
Dostapno ot: <http://www.transmedia.bg/1226>: Terminatorat Tanev. Premahvat ot spisaka na profesiite; Na kogo prechi profesiyata arhivist v Bulgaria?; Avtoriteti vazrazyavat sreshu opita na ministar Tanev da zalichi profesiyata Arhivist; Neveroyatno, no fakt: „Transmediya“ predotvratil zalichavaneto na arhivistite ot spisaka na reguliranite profesii. Transmediya. [onlayn] [Pregledan 31.12. 2015]. Dostapno ot: electronic-library.org/Article_0233.html [Pregledan 05. 01.2016].
- Duychev, Ivan.** *Lektsii po arhivistika*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo [UI] „Sv. Kliment Ohridski“, 1950, 84 l. + 2, izneseni ot d-r Ivan Duychev pred uchastnitsite v organiziraniya prez esenta na 1949 g. ot togavashniya Balgarski bibliografski institut kurs za podgotovka na bibliotekari. Prez 1993 g. lektsiite kato bibliografski fakt sa preizdadeni po initsiativa na prepodavately v spetsializatsiya Arhivistika v IF i s lyubeznoto sadeystvie na Tsentara za slavyano-vizantiyski prouchvaniya „Prof. Ivan Duychev“ kam SU – Petkova, Stefka, Neykova, Andriana. Predgovor, sastavitelstvo, belezhki. Lektsii po arhivistika. UI „Sv. Kliment Ohridski“, Sofia, 353 s. Dostapno ot: https://www.electronic-library.org/books/Book_0005.html
- Gyuzelev, Vasil.** Ucheniyat i chovekat Ivan Duychev. V: *Ivan Duychev. Lektsii po arhivistika*. Sofia, 1993, s. 11–14. Dostapno ot: https://www.electronic-library.org/books/Book_0005.html
- Kriterialna sistema za programna akreditatsiya na profesionalni napravleniya i spetsialnosti ot regulirani profesii.** Prieti ot Akreditatsionniya savet na NAOA na 20.10.2016 g. Dostapno ot: neaa.government.bg/images/OA-PA-PN/Kriterii_PN_SRP.pdf
- Neykova, Andriana.** Balgarskoto universitetsko arhivno obrazovanie i vliyaniето na ideologicheskata paradigma prez totalitarniya period. V: *Obrazovaniето v sotsialisticheskata Bulgaria. Mezhdru traditsiyata i komunisticheskata ideologiya*. Proekt *Prezhiviyano minalo*. T. 1. V. Tarnovo: Faber, 2015, s. 22–24. Dostapno i ot: https://www.electronic-library.org/articles/Article_0231.html
- Neykova, Andriana.** Organizatsiya na natsionalnite arhivi i statut na profesionalното arhivno obrazovanie. V: *Poslaniya na istoriyata. Yubileen sbornik v chest na prof. Maria Radeva*. Sofia, 2016, s. 433–448. Dostapno ot: electronic-library.org/Article_0241.html
- Reshenie № 619 ot 20 yuli 2009 g.** za priemane na Spisak na reguliranite profesii v Republika Bulgaria. Obn. DV, № 61, 31 yuli 2009. Na osnovanie chl. 3 i 6 ot Zakona za profesionalni kvalifikatsii. SEKTOR XII. Profesii v oblastta na publichnata administratsiya. 71. Arhivist; Dostapno ot: cfo.cio.bg/normative/25_reshenie_619_ot_20_yuli_2009_g_za_priemane_spisak_na_reguliranite_profesii_v_republika_balgarya.
- Yubileen kaleydoskop.** Prof. d-r Andriana Neykova na 70 godini. *APR* [onlayn], 2019, № 1, s. 116–131. [Pregledan 2019 g.] Dostapno ot: electronic-library.org/content/adriana_neikova.php
- Zakon za priznavane na profesionalni kvalifikatsii.** Dostapno ot: mh.government.bg/media/filer_public/2016/12/14/zppk-2016.pdf

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 106, 2021 – 2022

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 106, 2021 – 2022

КАДРОВИ ПРОБЛЕМИ В ИСТОРИЧЕСКИЯ ФАКУЛТЕТ
ПРЕЗ 1972 – 1982 г.
(ПО СПОМЕНИ И ДОКУМЕНТИ)

ЛЮБОМИР ОГНЯНОВ

Lyubomir Ognyanov. PERSONNEL DEVELOPMENT OF THE HISTORY DEPARTMENT
1972 – 1982. (MEMORIES AND DOCUMENTS)

The article is devoted to the initial history (1972 – 1982) of the History Department of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. Emphasis is placed on the personnel development of the Faculty during the specified period. Some processes and events reflected in the published memories of Ilcho Dimitrov, Nikolay Genchev, Nikolay Todorov and Petar Petrov are analyzed.

Keywords: History Department, Dean Leadership, Professors, departments, memories, documents.

В продължение на 12 години (от 2000 до 2012 г.) бяха публикувани спомени на четирима професори – бивши преподаватели в Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ – Илчо Димитров¹, Николай Генчев², Николай Тодоров³ и Петър Петров⁴. В тях се засягат редица аспекти от развитието на Факултета от създаването му през 1972 г. до нача-

¹ **Димитров**, Илчо. *Всичко тече... Спомени*. София, 2000.

² **Генчев**, Николай. Спомени. – В: *Избрани произведения*. Т. 5. София, 2005.

³ **Тодоров**, Николай. *Дневник 1966–1998. Том първи (1966–1983)*. София, 2007.

⁴ **Петров**, Петър. *Когато един живот не стига*. Спомени. София, 2012.

лото на 80-те години и се дават оценки за много от неговите преподаватели – професори, доценти и асистенти. През 2004 г. бяха издадени и спомените на проф. Димитър Ангелов⁵, но през посочените години той е директор на Археологическия институт с музей при БАН и затова не взема отношение към проблемите на Факултета. Тъй като съм пряк свидетел на някои от разглежданите процеси и събития, намерили място в спомените на И. Димитров, Н. Генчев, Н. Тодоров и П. Петров, и познавам споменаваните от тях колеги, реших и аз да изразя своето становище по някои от мненията, съображенията и внушенията, намерили място в четирите мемоарни книги. За да бъде изложението ми подплатено и с документални факти, намерих за необходимо да се запозная и с архивните материали за Историческия факултет от фонд „Софийски университет „Св. Климент Охридски“⁶ и фонд „Вузовски партиен комитет при Софийския университет“⁷, които се съхраняват в Държавния архив – София. Предмет на настоящото изложение ще бъдат главно кадровите проблеми в Историческия факултет (ИФ) и в Единния център за наука и подготовка на кадри по история (ЕЦИ), който съществува през този период.

Софийският университет „Св. Климент Охридски“ започва своето начало през 1888 г. като Висш педагогически курс, преименуван през следващата година във Висше училище, а през 1904 г. – в Университет. Основна негова структура е Историко-филологическото отделение, което през 1892 г. се преобразува в Историко-филологически факултет (ИФФ). През 1951 г. ИФФ се разделя на два факултета – Философско-исторически (ФИФ) и Философски. Двадесет години по-късно от ФИФ се обособяват два нови факултета: Философски (ФФ) и Исторически (ИФ)⁸.

Учредителното събрание на Историческия факултет, председателствано от проф. Христо Гандев, се провежда на 13 юни 1972 г. За декан на факултета е избран доц. Стойко Колев – ръководител на Катедрата по история на СССР. Членове на първия Факултетен съвет стават: акад. проф. Димитър Косев, член-кор. проф. Христо Христов, проф. Христо Гандев, проф. Димитър Ангелов, проф. Николай Тодоров, проф. Велизар Велков, проф. Атанас Милчев, проф. Никола Попов, доц. Стойко Колев, доц. Христо Несторов, доц. Евлоги Бужашки, доц. Христина Михова, доц. Аспарух Аврамов, доц. Мария Матее-

⁵ **Ангелов**, Димитър. *Спомени*. София, 2004.

⁶ **ДА-София**, ф. 1790, оп. 10.

⁷ *Пак там*, ф. 131В, оп. 9–14.

⁸ **История на Софийския университет „Климент Охридски“**. София, 1988, с. 24–52, 273–274; **Донков**, Румен. Сто години специалност история в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. В: *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*. Исторически факултет [ГСУ ИФ]. 1992 [1987], т. 80, с. 5–33; **Попнеделев**, Тодор. Социалистическият университет (1950–1989). – В: *Университетът*. София, 1999, с. 281–308; **Исторически факултет 1888–2008**. *Алманах*. Състав. Тодор Попнеделев, Костадин Грозев. София, 2008, с. 12–41.

ва, доц. Мария Велева, доц. Бистра Цветкова, доц. Петър Петров, доц. Петър Тивчев, доц. Михаил Йонов, доц. Николай Генчев, доц. Илчо Димитров, доц. Александър Фол, доц. Елена Кирова, доц. Иван Коев, доц. Кирил Жуглев. За заместник-декани са избрани доц. Мария Велева и доц. Михаил Йонов. За представители на Факултета в Академичния съвет са утвърдени: акад. Димитър Косев и проф. Христо Гандев⁹.

От 1972 г. Историческият факултет има следната структура:

1. Катедра по история на България – с ръководител проф. Димитър Ангелов (от 1973 г. – доц. Евлоги Бужашки).

2. Катедра по стара и средновековна история – с ръководител проф. Христо Данов.

3. Катедра по история на Византия и балканските народи – с ръководител доц. (от 1973 г. – професор) Петър Тивчев.

4. Катедра по археология – с ръководител проф. Атанас Милчев.

5. Катедра по история на БКП – с ръководител доц. (от 1974 г. – професор) Аспарух Аврамов.

6. Катедра по архивистика и помощни исторически дисциплини – с ръководител доц. Мария Матеева.

7. Катедра по библиотекознание, библиография и научна информация – с ръководител доц. Елена Кирова.

8. Сектор по нова и най-нова обща история – с ръководител доц. (от 1974 г. – професор) Христо Несторов.

9. Сектор по история на СССР и КПСС – с ръководител доц. Стойко Колев¹⁰.

В следващите девет години са формирани още 3 катедри. През 1979 г. е създадена Катедра по история на българските земи в древността – с ръководител проф. Александър Фол¹¹, през 1980 г. – Катедра по етнография – с ръководител доц. Цветана Георгиева¹², и през 1981 г. – Катедра по история и теория на културата – с ръководител проф. Николай Генчев¹³.

Историческият факултет започва своето самостоятелно съществуване с 46 щатни преподаватели (8 професори, 18 доценти и 20 асистенти) и 21 хонорувани преподаватели. До края на 70-те години числеността на преподавател-

⁹ Донков, Румен. *Цит. съч.*, с. 33; *Исторически факултет 1888–2008. Алманах*, с. 40–41.

¹⁰ *Исторически факултет 1888–2008. Алманах*, с. 41, 74, 91, 124, 159, 163, 179, 181, 194, 234.

¹¹ *Пак там*, с. 45, 243; Попов, Димитър. Катедра по тракология. В: *ГСУ. ИФ*, 80, с. 107.

¹² Георгиева, Иваничка. Преподаването по етнография в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ (1988 – 1988). В: *ГСУ. ИФ*, 80, с. 183.

¹³ *Исторически факултет 1888–2008. Алманах*, с. 45, 104; *Studia Culturologica*, пролет 1992. Т. 1. Специален брой. Професор Николай Генчев на шестдесет години, с. 6.

ския състав се удвоява¹⁴. С функционалната интеграция на Историческия факултет с историческите институти към БАН значително се увеличава и броят на научните сътрудници, заети с преподавателска работа¹⁵.

През периода 1972 – 1976 г. настъпва бум в хабилизацията на преподавателите от ИФ. За професори са избрани Петър Тивчев, Бистра Цветкова, Христина Михова, Христо Несторов, Аспарух Аврамов, Петър Петров, Илчо Димитров, Николай Генчев, Александър Фол. Доцентско звание получават Величко Георгиев, Васил Гюзелев, Милен Семков, Георги Наумов, Костадин Петров, Павлина Кирова-Ласкова, Дончо Даскалов, Людмил Гетов, Андрей Пантев, Емил Михайлов, Йордан Николов, Йордан Шопов, Цветана Георгиева, Маргарита Тачева¹⁶.

На 8 юни 1976 г. се провежда Общо събрание на Историческия факултет, на което отчетен доклад за работата на ИФ и на неговото ръководство изнася деканът на Факултета доц. Стойко Колев. След разискванията се провежда избор на нов Факултетен съвет. В него са включени 35 души – 26 хабилизирани лица, двама нехабилизирани преподаватели, един аспирант и трима студенти. Във Факултетния съвет „по право“ влизат също секретарят на партийната организация на БКП, секретарят на факултетната организация на ДКМС и председателят на профсъюзната организация¹⁷. За декан на Факултета е избран проф. Николай Генчев, а за заместник-декани – проф. Петър Тивчев, доц. Костадин Петров и доц. Милен Семков. По различни причини през 1977 – 1978 г. тримата заместник-декани подават оставки и на тяхно място са избрани доц. Маргарита Тачева и доц. Людмил Гетов. От Факултета за членове на Академичния съвет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ са предложени акад. Д. Косев, проф. Н. Генчев, проф. А. Аврамов и доц. В. Георгиев. На свое заседание Академичният съвет избира доц. Величко Георгиев за заместник-ректор по кадровите въпроси и следдипломната квалификация¹⁸.

След избора на деканско ръководство най-важният кадрови въпрос за Факултета се оказва изборът на ръководители на катедри. Според тогавашната партийна номенклатура на ръководните кадри в страната ръководителите на катедри и заместник-деканите са номенклатурни кадри на партийните комитети във висшите училища, а деканите – на районните и градските комитети на БКП. Съгласно установения порядък, преценките за работата на ръководителите на катедри през мандата 1972 – 1976 г. и предложенията за нови ръко-

¹⁴ **Донков**, Румен. *Цит. съч.*, с. 33–35.

¹⁵ **Георгиев**, Величко. Катедрата по българска история през първото столетие на Университета. В: *ГСУ. ИФ*, 80, с. 60.

¹⁶ *Исторически факултет 1888–2008. Алманах*, с. 74–231.

¹⁷ **ДА-София**, ф. 1790, оп. 10, а.е. 48, л. 54.

¹⁸ *Пак там*, ф. 131В, оп. 11, а.е. 1, л. 5; *Пак там*, оп. 11, а.е. 6, л. 219, 225; *Исторически факултет 1888–2008. Алманах*, с. 61, 104, 112, 221, 231, 234.

водители на катедри най-напред са обсъдени в бюрото на първичната партийна организация на БКП в Историческия факултет с партийен секретар доц. Васил Гюзелев, а след това и на съвместно заседание на партийното бюро и деканското ръководство. На това заседание деканът на Факултета проф. Н. Генчев прави предложения за „подмяна“ на двама от ръководителите на катедри: проф. Атанас Милчев – ръководител на Катедрата по археология, и доц. Евлоги Бужашки – ръководител на Катедрата по история на България. В тези две катедри предварително не е обсъждан въпросът за катедрени ръководители, но деканът и партийният секретар имат предвид кандидатурите съответно на проф. Велизар Велков и проф. Илчо Димитров¹⁹.

На 27 септември 1976 г. се провежда заседание на Бюрото на Университетския комитет на БКП в Софийския университет с основна точка на дневния ред: „Разглеждане преценките за работата на ръководителите на катедри в Историческия факултет“. На заседанието присъстват секретарят на партийната организация доц. В. Гюзелев и деканът на Факултета проф. Н. Генчев. На това заседание проф. Н. Генчев отново поставя въпроса за смяна на двамата ръководители на катедри, като изтъква, че за ръководители на катедри по археология и история на България трябва да бъдат избрани лица с научни и организационни качества и че с тези предложения е запознат и Единният център за наука и подготовка на кадри по история. Доц. Величко Георгиев (член на Бюрото на УК на БКП и член на Катедрата по история на България) заявява, че „не намира мотиви да се търси ръководител на една катедра отвън“ (има предвид проф. Илчо Димитров, който е преподавател в Катедрата по архивистика и помощни исторически дисциплини) и „да не се гласува доверие на щатните преподаватели“ от Катедрата. Първият секретар на УК на БКП проф. Христо Димитров обръща внимание, че за ръководители на катедри се предлагат лица, които заемат ръководни длъжности вън от Университета (проф. Велизар Велков е заместник-директор на Археологическия институт при БАН, проф. Илчо Димитров е заместник-директор на Единния център по история, а проф. Александър Фол е заместник-председател на Комитета по култура и директор на Института по тракология при БАН) и този факт „се тълкувал отрицателно“ в Университета. По въпроса Бюрото на УК на БКП взема следното решение:

1. Да се преработят преценките за работата на ръководителите на катедри в Историческия факултет.

2. Приемат се предложенията за ръководители на катедри да бъдат издигнати кандидатурите на проф. Аспарух Аврамов, проф. Петър Тивчев и доц. Елена Кирова.

¹⁹ ДА-София, ф. 131В, оп. 11, а.е. 3, л. 30–31.

3. Да се преосмислят предложенията за проф. Александър Фол и проф. Илчо Димитров²⁰.

След това заседание на Бюрото на УК на БКП в обсъждането на кандидатурата за ръководител на Катедрата по история на България се намесват и по-горните партийни инстанции – Районният комитет на БКП, Градският комитет на БКП и отделът „Наука и образование“ на ЦК на БКП, поради факта, че доц. Евлоги Бужашки е преподавател с активна партийна и обществена дейност – бивш първи секретар (1954 – 1955) на Вузовския партиен комитет при Софийския университет, главен секретар (1966 – 1976) и заместник-председател (от 11 октомври 1976 г.) на Централния съвет на Българското историческо дружество, главен редактор (от 1973 г.) на списание „Векове“, признат за „активен борец против фашизма и капитализма“²¹. Деканът на Факултета проф. Н. Генчев обаче пред всички инстанции поддържа мнението, че доц. Е. Бужашки е изостанал в своето научно развитие, тъй като след дисертацията си за Д. Благоев, която била написана още през 50-те години, нямал други научни публикации²². Разговорите и споровете по тоя въпрос на различни равнища забавят избора на ръководители на катедри във Факултета около три месеца.

Заседанието на Факултетния съвет на Историческия факултет е проведено на 21 декември 1976 г. Тъй като е от изключително важно значение за настоящото изложение, ще го разкрием с по-големи подробности – както е протоколирано от секретарката на Деканата Ангелина Енчева.

На заседанието присъстват: професорите Велизар Велков, Петър Петров, Христо Несторов, Илчо Димитров, Петър Тивчев, Димитър Ангелов, Николай Тодоров, Атанас Милчев, Христина Михова, Бистра Цветкова, Николай Генчев; доцентите: Евлоги Бужашки, Стойко Колев, Михаил Йонов, Васил Гюзелев, Милен Семков, Йордан Шопов, Людмил Гетов, Георги Наумов, Маргарита Тачева, Цветана Георгиева, Мария Велева, Мария Матеева; главният асистент Милчо Лалков, аспирантката Андриана Нейкова; студентите Евгени Сачев, Иван Димитров, Кирил Матеев, Петър Атанасов. Отсъстват: проф. Александър Фол (в чужбина), проф. Христо Христов, доц. Костадин Петров (болен). Доц. Величко Георгиев идва по средата на заседанието²³.

Първите три избора минават безпроблемно. За ръководител на Катедрата по история на Византия и балканските народи е избран проф. Петър Тивчев (с 28 бюлетини с „да“ и една „бяла“), за ръководител на Катедрата по история на БКП – проф. Аспарух Аврамов (с 25 „да“, две „не“ и три „бели“) и за

²⁰ Пак там, л. 31–32.

²¹ *История на Софийския университет „Климент Охридски“*, с. 388–389; *Исторически факултет 1888–2008. Алманах*, с. 91; **Петров**, Петър. *Цит. съч.*, с. 360.

²² **Генчев**, Николай. *Цит. съч.*, с. 289.

²³ *ДА-София*, ф. 1790, оп. 10, а.е. 49, л. 16.

ръководител на Катедрата по стара история и средновековна обща история – проф. Александър Фол (с 19 „да“, четири „не“ и седем „бели“)²⁴.

За ръководител на Катедрата по история на България УК на БКП е одобрил кандидатурата на доц. Евлоги Бужашки. Същевременно проф. Н. Генчев прочита мнение на деканското ръководство против това предложение²⁵. Доц. Ст. Колев и проф. П. Петров поставят въпроса: „Кой предлага кандидатурата на доц. Бужашки?“. Проф. Н. Генчев отговаря, че има съответни органи за номенклатурните кадри. Доц. В. Гюзелев (партиен секретар) пояснява, че деканът е съобщил мнението на деканското ръководство, а Бюрото на партийната организация и УК на БКП поддържат кандидатурата на доц. Бужашки. Тогава проф. Н. Генчев призовава да се обсъжда кандидатурата по същество и посочва, че в прочетената от него преценка, написана от деканското ръководство, се изтъкват съображения, които трябва да се потвърдят или отхвърлят²⁶.

В изказването си проф. Петър Петров заявява, че е огорчен от прочетения документ, а доц. Стойко Колев подчертава, че са посочени само отрицателните страни от дейността на доц. Бужашки. Несъгласие със становището на декана изразяват проф. Христо Несторов и доц. Мария Велева²⁷.

Заместник-деканът проф. Петър Тивчев съобщава, че не е присъствал на обсъждането на изразеното от декана мнение за доц. Е. Бужашки. Било му е прочетено след това, но той е мислел, че това е лично мнение на проф. Н. Генчев. Потвърждава, че „мнението“ не е на цялото деканско ръководство²⁸. Другият зам.-декан доц. Милен Семков обаче казва, че „мнението“ било подкрепено от зам.-деканите, но той приемал и положителните оценки за доц. Е. Бужашки²⁹.

Доц. Михаил Йонов смята, че доц. Е. Бужашки има необходимите качества за ръководител на катедра³⁰.

Член-кор. проф. Николай Тодоров констатира, че не е страшно да се обновяват ръководствата на катедри, но не е трябвало да се изнасят „тези неща“ за доц. Е. Бужашки. Задава и въпроса: „Кое решение ще намали конфликтната ситуация?“. Обяснява, че отношенията му с Евлоги Бужашки не са приятелски, но това не пречи на съвместната им работа. Отново пита: „Не е ли могло да се избегне това и сега?“. Според него партийното бюро носи отговорност за създадената ситуация. Въпросът трябва да се реши по съвест. Желаете да не се стига до „разбиване на факултета“³¹.

²⁴ Пак там, л. 17.

²⁵ В цитирания източник е отбелязано, че мнението се прилага към протокола, но то там липсва.

²⁶ **ДА-София**, ф. 1790, оп. 10, а.е. 49, л. 18.

²⁷ Пак там, л. 18–20.

²⁸ Пак там, л. 20.

²⁹ Пак там, л. 20–21.

³⁰ Пак там, л. 21.

³¹ Пак там.

От изказването на доц. Васил Гюзелев е записана само репликата: „Поставя се конструктивно предложение, което трябва да се реши“³².

Положително изказване в подкрепа на доц. Бужашки прави проф. Велизар Велков³³.

Според доц. Георги Наумов процедурата е нарушена, но ръководството на Факултета има право на собствено мнение. Всеки трябва да прецени своето решение „трезво“, по съвест, като има предвид положителните и отрицателните страни на работата на доц. Бужашки³⁴.

Доц. Мария Матеева настоява „да се прилагат принципите към всички“. За нея налице е двусмисленост – има отрицателно мнение за доц. Бужашки, но няма предложение кой да бъде избран за ръководител на Катедрата³⁵.

Интересно е изказването на закъснелия за заседанието доц. Величко Георгиев. Според него няма основания „да се подменя“ доц. Евлоги Бужашки, тъй като ръководителите на катедри са номенклатура на партийните комитети във висшите училища. За него изборът на ръководители на катедри в Историческия факултет е неоснователно забавен. Въпросът е поставен в Градския комитет на БКП и в Централния комитет на БКП. Тяхното становище било да се потвърди кандидатурата на доц. Бужашки. В случая се създавала конфликтна ситуация между УК на БКП и ръководството на Историческия факултет³⁶.

Във второто си изказване проф. Петър Петров посочва някои от последните публикации на доц. Е. Бужашки, в това число пет заглавия след 1969 г.³⁷

След приключване на разискванията се преминава към гласуване. За кандидатурата на доц. Евлоги Бужашки 16 души гласуват с „да“, 13 – с „не“, и трима – с „бели“ бюлетини³⁸, т. е. няма положителен избор, тъй като гласовете са разделени поравно („белите“ бюлетини винаги се причисляват към отрицателните гласове).

След неуспешния избор доц. Стойко Колев подчертава, че процедурата е нарушена, тъй като не са четени приетите от партийното бюро и Бюрото на УК на БКП характеристики, а при избора на доц. Евлоги Бужашки деканът Н. Генчев е излязъл с друго мнение³⁹.

В следващите избори няма проблеми – за ръководител на Катедрата по архивистика и помощни исторически дисциплини е избрана доц. Мария Матеева (с 26 гласа „да“, един – „не“, и два „бели“), за ръководител на Катедрата по библиотекознание, библиография и научна информация – доц. Елена Кирова

³² Пак там.

³³ Пак там.

³⁴ Пак там.

³⁵ Пак там, л. 22.

³⁶ Пак там.

³⁷ Пак там.

³⁸ Пак там.

³⁹ Пак там, л. 23.

(с 25 гласа – „да“, един – „не“, и два „бели“), и за ръководител на Катедрата по археология – доц. Людмил Гетов (с 20 – „да“, два – „не“, и три „бели“) ⁴⁰.

На годишното отчетно-изборно събрание в края на 1976 г. е избрано ново ръководство на първичната партийна организация (ППО) на БКП в Историческия факултет със секретар главен асистент Любомир Огнянов, защитил през март с. г. дисертацията си за „кандидат на историческите науки“ (дн. „доктор“). За член на бюрото на ППО е избран и деканът на Факултета проф. Н. Генчев. Такава е тогавашната практика – деканите да бъдат избирани за членове на партийните бюра, а партийните секретари „по право“ стават членове на факултетните и деканските съвети.

В началото на 1977 г. най-коментираният въпрос в Историческия факултет и в партийните органи в Университета и вън от него продължава да бъде бъдещият избор на ръководител на Катедрата по история на България. Единият от възможните варианти е да се издигне отново кандидатурата на доц. Е. Бужашки с мотива, че не е спазена установената партийна процедура по избора, а другият вариант е да се предложи нова кандидатура.

На специално заседание на Бюрото на УК на БКП, проведено на 10 февруари 1977 г. в присъствието на Н. Генчев, Л. Огнянов и Е. Бужашки, е обсъден въпросът за „взаимоотношенията на комунистите“ в Историческия факултет. Много остро е изказването на организационния секретар на УК на БКП доц. Здравко Борисов, който критикува проф. Н. Генчев, че в писменото си мнение е заявил, че доц. Е. Бужашки „няма научни и организационни качества“ да изпълнява длъжността *ръководител на катедра*; че е заел безпринципна позиция, като е заявил: „или аз или Бужашки“; че се обявил против кандидатура, която е издигната от по-висши партийни инстанции ⁴¹. Първият секретар на УК на БКП проф. Христо Димитров също изтъква „много пропуски“ на декана на ИФ, като подчертава, че проф. Н. Генчев е бил запознат със становището на Районния комитет на БКП и на Градския комитет на БКП да бъде издигната кандидатурата на доц. Е. Бужашки и с изискването, ако той не е съгласен с тази кандидатура, „да се свика партийният актив във факултета и да не стига до никакви противоречия“ ⁴².

В отговор на обвиненията и критиките проф. Генчев обяснява своето поведение във връзка с избора на ръководител на Катедрата по история на България. Като декан е изложил своите принципни възражения на Факултетния съвет за доц. Е. Бужашки, а именно – че от 23 години не е написал нито една студия, нито една монография; че не е решавал правилно редица въпроси на Катедрата. Според него няма нарушение в процедурата за избора, тъй като е възразявал против доц. Бужашки навсякъде, където е ставало дума,

⁴⁰ Пак там, л. 23–24.

⁴¹ ДА-София, ф. 131В, оп. 11, а.е. 2, л. 65–66.

⁴² Пак там, л. 65–67.

и на Факултетния съвет не е могъл да каже обратното. За него след резултата на 21 декември 1976 г. въпросът е приключил, но доц. Е. Бужашки и проф. П. Петров решили да оспорят този вот, започнали „да го клеветят политически“ и да настояват за повторение на избора. Това би означавало недоверие към ръководството и декана на Факултета и би довело до разединение в Историческия факултет⁴³.

Доц. Евлоги Бужашки заявява, че обстановката в Историческия факултет е „твърде сложна и неблагоприятна за работа“, че трябва да се работи „на базата на партийната политика“ и „да няма никакви задкулисни отношения“. Относно своята научна дейност съобщава за последните си публикации, като изтъква, че сега работи по една сложна проблематика, която изисква много време. Нужен му е годишен отпуск, за да завърши своя труд⁴⁴.

На 11 февруари 1977 г., „след разговори с изтъкнати историци“, Бюрото на УК на БКП отново се занимава с въпроса за ръководител на Катедрата по история на България. На заседанието присъстват и трима представители на отдел „Наука и образование“ на ЦК на БКП: Продан Стоянов – завеждащ отдела, Иван Милушев – заместник завеждащ отдела, и Запрян Запрян – сътрудник в отдела. Поканен е и секретарят на ППО в ИФ Л. Огнянов. Формулирано е следното решение:

1. Дава положителна оценка за работата на доц. Евлоги Бужашки като ръководител на Катедрата по история на България. Прави предложение пред ректорското ръководство за годишен творчески отпуск на доц. Е. Бужашки.

2. Ръководството на Историческия факултет да направи предложение и обсъди нова кандидатура. Евентуална ориентация към доц. Величко Георгиев.

3. Партийното бюро в Историческия факултет да вземе ясна и категорична позиция от направените грешки досега (нарушение на кадровите принципи) – да е ясно, че проф. Николай Генчев е нарушил тези принципи.

4. Бюрото на УК на БКП да излезе с предложение за наказание на проф. Н. Генчев. Да се подчертае, че му се възлага да сплоти колектива⁴⁵.

Доц. Величко Георгиев предлага да се помисли и по друга кандидатура⁴⁶.

Проф. Христо Димитров изразява опасение, че в Катедрата има известен страх – да не се постави за техен ръководител някой „външен човек“⁴⁷.

В изказването си Любомир Огнянов подчертава, че трябва да се укрепи Катедрата, но това трябва да стане правилно и разумно, съобразно интересите на Катедрата и Факултета. Припомня, че на едно заседание на Катедрата са обсъждани и кандидатурите на проф. Петър Петров и проф. Илчо Димитров.

⁴³ Пак там, л. 66.

⁴⁴ Пак там, л. 69.

⁴⁵ Пак там, л. 70.

⁴⁶ Пак там.

⁴⁷ Пак там, л. 71.

Не бива да се стига до избор на ръководител на катедра, когато деканското ръководство е против. Трябва да се сплоти колектива и да се създаде по-благоприятна атмосфера, която да е приемлива за колектива⁴⁸.

Първият секретар на УК на БКП проф. Христо Димитров заключава, че трябва да се даде положителна оценка на проф. Н. Генчев като декан, да не се отива отново към кандидатурата на доц. Е. Бужашки и да се направят предварителни консултации с Л. Огнянов, проф. Н. Генчев, акад. Д. Косев и проф. Н. Тодоров относно издигането на нова кандидатура за ръководител на Катедрата по история на България⁴⁹.

На 18 февруари бюрото на ППО в Историческия факултет обсъжда две кандидатури за ръководител на Катедрата: а) на проф. Илчо Димитров – доктор на историческите науки, заместник-директор на Единния център по история; и б) на доц. Васил Гюзелев – кандидат на историческите науки, директор на Националния исторически музей. На Бюрото на УК на БКП се предлага да утвърди една от тези две кандидатури⁵⁰.

На 21 февруари Бюрото на УК на БКП „се присъединява“ към предложението на партийното бюро в Историческия факултет за издигане на кандидатурата на доц. В. Гюзелев за ръководител на Катедрата по история на България. Същевременно Бюрото на УК на БКП предлага на Районния комитет на БКП да наложи на проф. Николай Генчев партийно наказание „бележка“ за нарушение на партийната дисциплина⁵¹.

След тези дълги партийни процедури на 22 февруари 1977 г. е свикан Факултетният съвет на Историческия факултет, който избира доц. Васил Гюзелев за ръководител на Катедрата по история на България (с 25 гласа – „да“, четири – „не“, и три „бели“ бюлетини)⁵².

Към края на 1977 г. на щатна длъжност в Историческия факултет са 64 преподаватели – 10 професори, 22 доценти и 32 асистенти. Във Факултета има още шестима научни сътрудници и четирима специалисти. От научните институти на БАН във Факултета (като интегрирани преподаватели) в учебния процес са ангажирани 27 души. От други звена са привлечени още 17 хонорувани преподаватели. Така че общият брой на заетите с научна и преподавателска дейност е 118 души⁵³. В същото време редовните студенти наброяват 344 души⁵⁴.

⁴⁸ Пак там, л. 71–72.

⁴⁹ Пак там, л. 75.

⁵⁰ Пак там, л. 91.

⁵¹ Пак там, л. 80.

⁵² ДА-София, ф. 1790, оп. 10, а.е. 49, л. 29.

⁵³ Пак там, ф. 1790, оп. 10, а.е. 9, л. 2–3; ф. 131В, оп. 12, а.е. 2, л. 99.

⁵⁴ Пак там, ф. 131В, оп. 11, а.е. 4, л. 189.

На 13 февруари 1978 г. деканът проф. Н. Генчев и секретарят на ППО Любомир Огнянов внасят информация в Бюрото на УК на БКП за кадровото състояние на катедрите в Историческия факултет. Заседанието се ръководи от новия първи секретар на УК на БКП проф. Илчо Димитров. След станалите разисквания са взети следните решения:

1. Секторът „Нова и най-нова обща история“ да преразгледа разпределението на своите кадри по държави и проблеми и изготви статут, засягащ мястото и ролята на научните сътрудници в сектора, както и обектите на техните изследвания, като се застъпят основните райони в света.

2. Препоръчва на партийното ръководство във Факултета да вземе специални мерки по изграждане на катедрите по етнография, помощни исторически дисциплини и история на българските земи в древността.

3. Факултетният съвет да приеме и внесе в Ректорския съвет аргументирано предложение за обучение на кадрите на Историческия факултет (аспиранти и др.) в чужбина⁵⁵.

В периода 1977 – 1980 г. за доценти са избрани Стоян Танев, Иваничка Георгиева, Любомир Огнянов, Христо Христов, Христо Стефанов, Георги Георгиев, Христина Мирчева⁵⁶. На 13 декември 1978 г. деканът на Факултета проф. Николай Генчев защитава успешно дисертацията си „Франция в българското духовно възраждане“ и получава научната степен „доктор на историческите науки“⁵⁷.

През 1980 г. проф. Н. Генчев е преизбран за декан на Историческия факултет. За заместник-декани са избрани доц. Людмил Гетов и доц. Емил Михайлов. Секретар на ППО е доц. Цветана Георгиева, а след нея – доц. Христина Мирчева⁵⁸.

Важна инициатива на Историческия факултет е периодичното провеждане на международен научен симпозиум, посветен на университетските изследвания и преподавания на българската история у нас и в чужбина. Неговото начало е поставено през 1981 г. в Пампорово. В него участват учени от Австрия, Великобритания, ГДР, Гърция, Кипър, Полша, САЩ, СССР, ФРГ, Чехословакия и Югославия. Приветствия поднасят ректорът на Софийския университет „Климент Охридски“ проф. Илчо Димитров, председателят на Окръжния народен съвет в Смолян Атанас Атанасов и заместник-главният секретар на Националната координационна комисия „1300 години България“ Иван Хараламбиев. Заключителните слова са на декана на ИФ проф. Николай Генчев и на министър-

⁵⁵ *Пак там*, оп. 12, а.е. 2, л. 93–94.

⁵⁶ *Исторически факултет 1888–2008. Алманах*, с. 107–245.

⁵⁷ **Генчев**, Николай. *Цит. съч.*, с. 298–302.

⁵⁸ **ДА-София**, ф. 131В, оп. 13, а.е. 1, л. 113; а.е. 6, л. 228; *Исторически факултет 1888–2008. Алманах*, с. 61, 112, 186.

ра на народната просвета проф. Александър Фол. Материалите от симпозиума излизат от печат още през 1982 г. под формата на научен сборник⁵⁹.

През лятото на 1980 г. проф. Н. Генчев се съгласява да стане рецензент на ръкописа на книгата „Фашизмът“ на своя приятел Желю Желев⁶⁰. За два месеца написва рецензията и на 24 септември я представя в издателство „Народна младеж“. В нея се съдържат редица критични бележки и препоръки, но заключителната ѝ част е възторжена: „На издателството е представен ръкопис с ярки, рядко срещани в нашето обществознание качества. Без никакво преувеличение може да се каже, че този труд стои не само на гребена на основните постижения в проучването на сложната тема за фашизма, но и надскача и най-добрите образци в тази област.

Не може да съществуват никакви съмнения, че предложеният ръкопис трябва да бъде отпечатан“⁶¹.

Другият рецензент е проф. Кирил Василев – ръководител на катедра „Диалектически и исторически материализъм“ във Философския факултет на СУ „Св. Климент Охридски“. Той също дава положителна рецензия, но с 25 критични бележки и препоръки⁶².

Ръкописът има двама редактори: външен – проф. Иван Славов, преподавател по философия в СУ „Св. Климент Охридски“, и вътрешен (на издателството) – Кирил Гончев⁶³.

Книгата излиза от печат на 28 декември 1981 г. в 10-хиляден тираж⁶⁴. В началото на 1982 г. е пусната в книжарниците. В нея се изследва една от формите на тоталитарната държава – фашизмът, но написаното се отнася и до комунизма, или по-точно – до политическата система на „реалния социализъм“. Затова веднага след като управляващите органи (партийни и държавни) разбират за нейното съдържание, книгата е обявена за „антипартийна“ и „клеветническа“ спрямо социализма и СССР и се предприемат незабавни мерки

⁵⁹ *Университетски изследвания и преподавания на българската история у нас и в чужбина. Международен симпозиум.* Пампорово – 1981. София, 1982.

⁶⁰ Желю Желев е завършил специалност „Философия“ в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Като аспирант пише дисертация на тема „Философското определение на материята и съвременното естествознание“. В нея отрича Лениновото определение на материята, поради което не е допуснат до публична защита и е изключен от БКП. През 1966 г. е интерниран в родното място на съпругата си – село Грозден, Бургаска област. Там написва ръкописа на книгата „Тоталитарната държава“, но за да мине през тогавашната цензура, авторът го представя с друго заглавие „Фашизмът“. През 1988 г. оглавява Клуб за подкрепа на гласността и преустройството, а след политическата промяна през 1989 г. става лидер на Съюза на демократичните сили и президент на Република България.

⁶¹ **Желев, Желю.** *Въпреки всичко. Моята политическа биография.* София, 2010, с. 182.

⁶² *Пак там*, с. 183.

⁶³ *Пак там.*

⁶⁴ **Желев, Желю.** *Фашизмът.* София, 1981, крайна страница.

за нейната забрана – книгата се изнемва от книжарниците, библиотеките и шандовете за книги, а конфискуваните екземпляри се изпращат в складовете на Сливенския затвор⁶⁵.

В Политбюро на ЦК на БКП се обсъжда докладна записка с искане на рецензентите проф. Н. Генчев и проф. К. Василев и на редактора проф. Иван Славов да бъдат наложени партийни наказания, да бъдат уволнени от Университета и изпратени на друга работа (примерно в БАН), а сп. „Философска мисъл“ да излезе с критична рецензия за книгата. В изпълнение на тези указания Бюрото на Ленинския районен комитет на БКП наказва проф. Н. Генчев и проф. Ив. Славов с „порицание“, а проф. К. Василев – със „строго мъмрене“. С наложените наказания са запознати партийните организации в Историческия и Философския факултет. Уволнението на тримата професори от Университета е отменено, но от отдел „Наука и образование“ на ЦК на БКП се настоява проф. Н. Генчев да подаде оставка като декан на Историческия факултет. На 5 октомври 1982 г. молбата за оставка, адресирана до ректора на СУ „Св. Климент Охридски“ акад. Г. Близнаков, е „хвърлена“ от проф. Н. Генчев на масата на първия секретар на Университетския комитет на БКП проф. Никола Николов. Същия ден Факултетният съвет на ИФ освобождава проф. Н. Генчев от длъжността декан „по негово желание“⁶⁶.

* * *

В спомените си Илчо Димитров⁶⁷ засяга много въпроси от началните години на Историческия факултет. За своята професионална среда в Университета пише, че в неговата приятелска компания са историците Николай Генчев, Ми-

⁶⁵ **Желев**, Желю. Въпреки всичко..., с. 184–188, 198–200.

⁶⁶ **ДА-София**, ф. 1790, оп. 12, а.е. 452, л. 2; **Генчев**, Николай. *Цит. съч.*, с. 336–338, 341, 344–347.

⁶⁷ Илчо Димитров е роден на 3 юни 1931 г. в София. Завършва специалност „История“ в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ през 1953 г. Асистент в Университета е от 1959 до 1971 г. Доктор по история е от 1963 г., а доктор на историческите науки – от 1976 г. Доцент става през 1971 г., а професор – през 1974 г. В периода 1972–1997 г. заема следните длъжности: заместник-директор на Единния център по история (1972–1977), научен секретар на БАН (1977–1978), първи секретар на УК на БКП в СУ (1977–1979), директор на Единния център по история (1978–1979), ректор на СУ „Св. Климент Охридски“ (1979–1981), първи заместник завеждащ отдел „Пропаганда и агитация“ на ЦК на БКП (1981–1984), заместник-председател на БАН (1984–1988) и директор на Центъра по българистика (1984–1986), министър на народната просвета (1986–1989), министър на образованието, науката и технологиите (1995–1997). Ръководител на Катедрата по история на България е от 1989 до 1993 г. Член-кореспондент на БАН е през 1980–1989 г., а академик – от 1989 г. Член на ЦК на БКП е през 1986–1990 г. и член на Висшия съвет на БСП през 1990 и 1998 г. Народен представител е в IX народно събрание (1986–1990). Починал през 2002 г.

лен Семков, Костадин Петров, Христо Кьосев, Александър Фол, Васил Гюзелев. От философите към тях добавя Асен Игнатов, Ради Радев, Петър-Емил Митев, Желю Желев, Недялко Мерджанов. В по-късно време тесни връзки поддържа с Благовест Сендов (математик), Константин Косев (историк), Румен Сербезов (политик), Руси Карарусинов (общественик)⁶⁸.

От 1964 г. И. Димитров е преподавател по история на държавните учреждения и политическите партии към Катедрата по история на България, където асистент е и Николай Генчев. И двамата се изявяват като млади историци, които започват научното си развитие с „оспорване на официални тези“ и обосновават нови виждания, с което често влизат „в колизия с консерватизма и ортодоксалността“. През 1971 г. се хабилитират като доценти по нова и най-нова българска история с внушителна научна продукция⁶⁹. Когато през 1972 г. се създава Катедрата по архивистика, документалистика и помощни исторически дисциплини, Илчо Димитров е прехвърлен в нея с аргумента, че четеният от него лекционен курс е в областта на архивистиката. През 1974 г. и двамата стават професори, но в две различни катедри⁷⁰.

На събитията във Факултета през 1976 г., когато стават изборите за ръководители на катедри, И. Димитров отделя малко място и допуска известни неточности. В неговата „версия“ проф. Н. Генчев „бламира“ тогавашния ръководител на Катедрата по българска история като „партиен секретар“, а не като декан. От спомените му не е ясно също така кога и кой е издигнал кандидатурата на проф. И. Димитров. Както вече стана ясно от архива на Университетския партиен комитет, предложение за избиране на проф. Илчо Димитров или на доц. Васил Гюзелев бюрото на партийната организация в ИФ официално прави в началото на 1977 г. След продължителни дискусии Бюрото на УК на БКП одобрява кандидатурата на доц. В. Гюзелев, тъй като проф. И. Димитров бил „външен“ за Катедрата и ангажиран с друга административна работа. Според И. Димитров важна роля за утвърждаване на кандидатурата на доц. Гюзелев има проф. Александър Фол – тогава заместник-председател на Комитета за култура, който косвено се намесва в процедурата чрез отдел „Наука и образование“ на ЦК на БКП. След новия избор в Катедрата настъпва „по-благоприятна обстановка“⁷¹.

За Илчо Димитров най-ползотворни се оказват първите 20 години от работата му в Университета, т. е. от избора му за асистент през 1959 г. до избирането му за ректор през 1979 г. През тези години той написва пет монографии, няколко исторически очерка и десетки научни статии. В тях разкрива специфични черти на българската демокрация през различните исторически пери-

⁶⁸ Димитров, Илчо. *Цит. съч.*, с. 82, 87.

⁶⁹ *Пак там*, с. 84, 90–92.

⁷⁰ *Пак там*, с. 92.

⁷¹ *Пак там*.

оди от Освобождението до политическата промяна на 9 септември 1944 г., изследва задълбочено политиката на управляващите правителства в страната, изяснява характера на политическите борби в следосвобожденска България, доказва влиянието на външни фактори в развитието на България до и след 9 септември 1944 г., разглежда отделни аспекти на българския национален въпрос в Ново и Най-ново време. В дискусиите за авторитаризма и фашизма се обявява категорично срещу едностранните оценки на тоталитаризма и в поляризацията на тезата „фашизъм“ и „антифашизъм“. За своите оригинални научни възгледи и изводи той често е обвиняван в реабилитация на буржоазни политици и държавници и в отклоняване от „класово-партийния подход“ в историческата наука⁷².

За конфликтите в колегията пише, че в началото са на идейно-политическа основа (ревизионисти – догматици), а после – на научна (развиващи се и изоставащи, модернисти и консерватори), а дори и на кариеристична. Лично той се стараел да се придържа към толерантността и отстъпчивостта и да търси компромиси, с които биха се избегнали разрывите на личностна и политическа основа. Повечето от тези конфликтни ситуации той обаче отнася към времето, когато историците са заедно с философите и педагозите в общия Философско-исторически факултет⁷³.

От 1972 г. в живота на Илчо Димитров настъпва „съжителство“ между наука и администрация. Тогава, по указание „отгоре“ (от кабинета на Людмила Живкова и отдел „Наука и образование“ на ЦК на БКП), е назначен за заместник-директор на Единния център по история. За директор е утвърден проф. Николай Тодоров, а за научен секретар – ст.н.с. II степен Борис Матеев⁷⁴. Деканът на Историческия факултет (през 1972 – 1976 г. – доц. Стойко Колев, а през 1976 – 1982 г. – проф. Николай Генчев) „по право“ има статут на заместник-директор на ЕЦИ. Между проф. Н. Тодоров (от 1973 г. – член-кореспондент на БАН) и доц. И. Димитров (от 1974 г. – професор) се създават сложни взаимоотношения. Според И. Димитров Н. Тодоров е „умен, културен, амбициозен човек, с влияние в ръководните среди (политзатворник, работил в партийни органи, но без особен научен авторитет и с доста неприятелни в колегията)“⁷⁵. В началото директорът се отнася добре към него, но по-късно (особено след избирането на Н. Генчев за декан) започва да си внушава (или да му внушават), че заместникът му представлява заплаха за поста му. Когато през 1978 г. назначават Н. Тодоров за посланик в Гърция, И. Димитров наистина заема вакантния пост в ЕЦИ, но само за няколко месеца, тъй като той през следващата, 1979 г. е избран за ректор на Софийския университет

⁷² *Пак там*, с. 85, 92–101, 116–117, 119–123, 128–129.

⁷³ *Пак там*, с. 102–108.

⁷⁴ *Пак там*, с. 135.

⁷⁵ *Пак там*.

„Св. Климент Охридски“. Тогава пък се заражда конфликтът му с проф. Александър Фол, който оглавява Министерството на народната просвета⁷⁶.

Спомените на И. Димитров дават допълнителна представа и за успешното творчество на историците през 70-те години. То намира израз в подготовката на многотомната история на България и излизане на първите томовете от нея, кадровото обновяване на редакциите на историческите списания, появата на интересни научни трудове на историците от по-младата генерация (Илчо Димитров, Николай Генчев, Александър Фол, Васил Гюзелев и др.), поставяне началото на серията „Историческо наследство“ на издателство „Наука и изкуство“, задълбочени изследвания по националния въпрос и т. н.⁷⁷

Интересни подробности в спомените на И. Димитров откриваме и във връзка с излизането на книгата на Желю Желев „Фашизмът“. Те са свързани с позицията му (1981 – 1984) като първи заместник завеждащ отдел „Пропаганда и агитация“ на ЦК на БКП. Тогава в ЦК е съставена специална комисия, която да разследва случая, в която, без да е неин член, се намесва и той. Решението на тази комисия по отношение на проф. Н. Генчев (единият от рецензентите на книгата) е да бъде освободен не само като декан на ИФ, но и от преподавателска работа изобщо, като премине в БАН. С негова намеса се стига само до налагане на партийно наказание, което след година е снето⁷⁸.

Спомените на Николай Генчев⁷⁹ са публикувани през 2005 г., но са писани през 1984 – 1985 г. Според Иван Еленков – автор на предговора към спомените на Н. Генчев, в оригиналните текстове има добавки и поправки и от по-късен период⁸⁰. Важното в случая е, че разполагаме със сведения от първа ръка за събитията на „историческия фронт“ през 60-те, 70-те и началото на 80-те години. Той е от групата на „младите историци“ (Н. Генчев, И. Димитров, Ал. Фол, В. Гюзелев, М. Семков, К. Петров, Хр. Кьосев), които през 60-те години водят остра борба със „старите“ кадри във Философско-историческия факултет (Кирил Петров, Гиргин Гиргинов, Недялко Куртев, Аспарух Авра-

⁷⁶ Пак там, с. 136, 151–161.

⁷⁷ Пак там, с. 137–142.

⁷⁸ Пак там, с. 185–188.

⁷⁹ Николай Генчев е роден на 2 ноември 1931 г. в село Николаево, Старозагорска област. Завършва специалност „История“ в Софийския университет през 1956 г. Асистент в Университета е от 1959 до 1971 г., доцент – през 1971–1974 г., и професор (от 1974 г.) Доктор по история е от 1964 г., а доктор на историческите науки – от 1978 г. През 1976–1982 г. е декан на Историческия факултет и заместник-директор на Единния център по история. Създател е и първи ръководител на Катедрата по история и теория на културата (1981–1986) и на Центъра по културознание (от 1986 г.). Член-кореспондент на БАН от 1989 г. Ректор на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ от 1991 до 1993 г. Носител на международната Хердцова награда (1988) и на френската награда „Академична палма“ (1993). Починал през 2000 г.

⁸⁰ Генчев, Николай. *Цит. съч.*, с. 7.

мов, Атанас Милчев и др.). Едните са наречени „ревизионисти“ (антисталинисти), а другите – „догматици“ (привърженици на сталинизма). Борбата се изостря след публикуването на статията на Н. Генчев „Учителка на историята, но кога?“ в кн. 8. на сп. „Младеж“ през 1966 г. Тогава дори в Секретариата на ЦК на БКП се поставя въпросът за уволнение на Генчев от Университета. Спасява го фактът, че „младите историци“ имат силни позиции в първичната партийна организация на БКП, където Н. Генчев три мандата е партиен секретар, а през 1968 г. този пост е поет от И. Димитров. Освен това „младите“ се ползват от подкрепата на ректора на Софийския университет акад. Димитър Косев и от закрилата на Людмила Живкова, Георги Атанасов и други висши партийни функционери. В случая дори се намесва Тодор Живков – първи секретар на ЦК на БКП и министър-председател на страната, и въпросът е решен⁸¹.

По време на чешките събития през 1968 г. отново се правят опити за разправа с групата на „младите историци“. Тогава те са набедени, че са създали „нелегална организация“, наречена „Малка Чехословакия“; обвинени са, че се солидаризират с оценката на доц. Христо Несторов за извършената „интервенция“ в Чехословакия; изразено е недоволство от половинчатите мерки срещу „конспирацията“ на студенти историци през есента на с. г.⁸²

До средата на 70-те години групата на „младите историци“ се подкрепя и от кадри от „средното поколение“ – доц. Евлоги Бужашки, проф. Петър Петров, проф. Христо Несторов и доц. Стойко Колев. През 1976 г. обаче настъпва разрив между тях по повод позицията на проф. Н. Генчев относно избора на ръководител на Катедрата по история на България⁸³.

Вече бе описано подробно как се развиват събитията около избора според протоколите на Бюрото на УК на БКП и Факултетния съвет на ИФ. В спомените си Н. Генчев подчертава, че съображенията му да настоява доц. Е. Бужашки да бъде освободен като ръководител на Катедрата са от „принципно естество“⁸⁴. В тази връзка той пише: „Като ръководител на катедрата Евлоги се държеше сериозно, водеше организационните работи принципно, но нямаше достойнствата на учен. От 1958 г. до 1975 г. той не беше публикувал нито ред, макар да работеше постоянно в българските и съветските архиви“. Бил се сдобил с доцентско звание „без никаква научна продукция, само с дисертацията си за Д. Благоев“. Но главното, според Генчев, било, че доц. Е. Бужашки задържал развитието на Катедрата – близо 12 години той, Илчо Димитров, Петър Тивчев и Величко Георгиев стояли асистенти, макар и някои от тях да имали „повече

⁸¹ Пак там, с. 125–151, 159–173.

⁸² Пак там, с. 187–207.

⁸³ Пак там, с. 159, 191.

⁸⁴ Пак там, с. 288.

продукция, отколкото професорите във факултета⁸⁵. Той не оспорва положителните качества на доц. Бужашки – „умен мъж, сериозен и строг преподавател, влиятелен в университета и вън от него“, участник в борбите на „младите“ през 60-те години срещу „догматиците-сталинисти“, но заедно с това изтъква и някои недостатъци на характера му, като използва епитети, които далеч надхвърлят колегиалната етика и толерантност⁸⁶.

Като декан проф. Н. Генчев се опитва „легално“, т. е. законно да отстрани доц. Бужашки от ръководството на Катедрата, като при новите избори се предложи друг преподавател на водещата и най-голяма катедра в Историческия факултет. Партийните органи обаче не се съобразяват с неговите доводи и утвърждават за втори път кандидатурата на доц. Евлоги Бужашки, което принуждава декана да се реши на постъпка, която е в нарушение на номенклатурните правила⁸⁷. В спомените си проф. Генчев твърди, че пред Факултетния съвет е прочел „лично възражение“, като е заявил, че това възражение не е на деканското ръководство, а на члена на Факултетния съвет проф. Н. Генчев⁸⁸. От протокола на Факултетния съвет обаче е ясно, че на заседанието има остър спор и противоречиви мнения – дали това възражение е лично или е представено като становище на деканското ръководство.

„Провалът Бужашки“ става в края на 1976 г. През януари следващата година проф. Н. Генчев е в командировка в Париж, за да събира материали за дисертацията си. През това време доц. Бужашки пише възражение срещу вота на Факултетния съвет, като изтъква неговата „незаконосъобразност“, тъй като предложенията по кадрови въпроси са от компетенцията на партийните комитети. Според Генчев той бил приет от Т. Живков (като земляци – по „Ботевградска линия“) и изглежда е бил окуражен, че въпросът ще се пререша. Това изостря „страстите“ във Факултета. Бужашки е подкрепян от проф. Петър Петров, доц. Стойко Колев и проф. Христо Несторов, а срещу тях се противопоставя групата на бившите „млади историци“ (но този път без проф. Александър Фол, който преминава на основна работа в Комитета по култура). Групата около Н. Генчев е подкрепяна от „голямата маса от млади асистенти и преподаватели“⁸⁹.

В усилията да се намери решение на конфликта са намесва отдел „Наука и образование“ на ЦК на БКП. В разговор с Продан Стоянов – завеждащ отдела, Н. Генчев обаче заявява, че „в никакъв случай“ няма да се съгласи доц. Бужашки да остане ръководител на Катедрата. И добавя, че докато той е декан, такъв избор е невъзможен. Тогава, след консултации с Людмила Живкова, проф. Ал. Фол

⁸⁵ Пак там, с. 289.

⁸⁶ Пак там.

⁸⁷ Пак там, с. 290.

⁸⁸ Пак там.

⁸⁹ Пак там, с. 290–291.

предлага да се издигне кандидатурата на доц. Васил Гюзелев⁹⁰. Така се преодолява по-нататъшното разединение в Катедрата по история на България и в Историческия факултет.

Напрегната е обстановката сред историците и във връзка със защитата на докторската дисертация на проф. Н. Генчев през 1978 г. на тема: „Франция в българското духовно възраждане“. Н. Генчев смята, че доц. Евлоги Бужашки и доц. Стойко Колев решават да използват тази публична защита като „място за генерално сражение“, като чрез един отрицателен вот на Научния съвет по Нова и Най-нова история при ВАК се нанесе „морален погром“ на автора на дисертацията и се постави под съмнение научната стойност на неговите книги и изследвания⁹¹. Благоприятна възможност за такъв вот бил съставът на Научния съвет, който е утвърден от отдел „Наука и образование“ на ЦК на БКП по предложение на директора на ЕЦИ член-кор. Николай Тодоров. В него, според Н. Генчев, са включени предимно лица, „лишени от научни достойнства“ – седмина „бекаписти“ от АОНСУ и Института по история на БКП; петима университетски преподаватели, „за които в България никой не беше чувал“; зам.-директорът на Института по балканистика при БАН – „братовчед на Н. Тодоров“. За преднамереното съставяне на този Съвет се сочи фактът, че в него даже не са включени „двамата Косевци“ – акад. Димитър Косев, заместник-председател на БАН, и доц. Константин Косев – заместник-директор на ЕЦИ, които се отличавали със „спокойствие и обективност“⁹². В деня на защитата по неуважителни причини отсъстват четирима членове на Научния съвет, и един – по болест. Залата е препълнена от историци и граждани. След прочитане на трите положителни рецензии на акад. Христо Христов, проф. Крумка Шарова и проф. Веселин Трайков никой не се изказва. При гласуването се получава следният резултат: от 27 членове на Съвета 14 са „за“, двама са „против“ и шестима се „въздържат“ – т. е. гласуват с бели бюлетини. С необходимия минимум от 14 гласа проф. Н. Генчев получава научната степен „доктор на историческите науки“⁹³.

Интересна е съдбата на написаните от Николай Генчев книги, студии и статии. През 1967 г. от Катедрата по история на България е одобрена монографията му „Външната политика на България 1939 – 1941 г.“ и предадена за печат в Държавно издателство (ДИ) „Наука и изкуство“. След допълнителна положителна рецензия от Министерството на външните работи през 1968 г. книгата е изпратена за отпечатване в полиграфическия комбинат „Димитър Благоев“. Със заповед на Министерството на вътрешните работи през 1969 г. отпечатаните книжни тела на книгата са изгорени, въпреки че преди това пър-

⁹⁰ Пак там, с. 294–295.

⁹¹ Пак там, с. 296.

⁹² Пак там, с. 297–298.

⁹³ Пак там, с. 298–301.

ва глава от нея е публикувана в Годишника на Софийския университет (ФИФ. Т. 61, 1968), а и след изгарянето ѝ са отпечатани части от нея – в „Исторически преглед“ (№ 6, 1969), ГСУ на СУ (ФИФ. Т. 63, 1971) и в два научни сборника през 1972 г. Редакторката на ДИ „Наука и изкуство“ Вяра Смилова е наказана от директора Филип Гинев с „последно предупреждение“ за „понижена бдителност“⁹⁴. Явно е, че неговите научни тези, обявени за „антимарксистски“, не се нравят на цензурните органи в страната. В цялостен вид книгата му е издадена през 1998 г.

През 1973 г. излиза от печат книгата на Н. Генчев „Левски, революцията и бъдещият свят“. Отпечатана е от Издателството на Отечествения фронт в 10-хиляден тираж, но когато вече са продадени първите две хиляди бройки, е спряна по разпореждане на Комитета по печата. След няколко дни са пуснати в продажба останалите 8 хиляди екземпляра от книгата, но се организира кампания срещу нея. По указание на отдел „Пропаганда и агитация“ на ЦК на БКП е проведено „закрито“ обсъждане на книгата в Единния център по история, което, по думите на Генчев, е „цяла комедия“. За нея в печата не се появяват нито положителни, нито отрицателни рецензии. Книгата обаче е посрещната с голям интерес и одобрение от българската общественост, но редакторката на издателството Марина Праматарова е уволнена⁹⁵.

Във връзка със 100-годишнината от обесването на Левски Народната библиотека „Кирил и Методий“ подготвя сборника „В. Левски. Документално наследство“. Н. Генчев е поканен за редактор на сборника и автор на встъпителната студия към него. С Кирила Възвъзова-Каратеодорова извършват подбора на документите и ги снабдяват с богат научно-справочен апарат. Заедно с това Н. Генчев написва отделен предговор „Огромно национално и общочовешко богатство“ (около 40 страници), а К. Възвъзова – професионален извороведчески увод. През 1973 г. сборникът е одобрен от Научния съвет на Народната библиотека, редактиран в ДИ „Наука и изкуство“ и отпечатан. В същото време се провежда кампанията срещу книгата на Н. Генчев за Левски. Директорът на издателството Ф. Гинев се възползва от случая и спира изпращането на сборника в мрежата на книжарниците. Висшестоящите органи все пак решават да се пусне сборника, но без предговора на Генчев, в който се поддържа, че Левски е най-великата личност в българската история⁹⁶.

Наблюдението и санкциите на цензурните органи върху научното творчество на Н. Генчев продължават и през следващите години. През 1975 г. той завършва монографията си „Българо-руски културни общувания през Възраждането“ и я предава за печат на ДИ „Изкуство и култура“. За рецензент е определен доц. Константин Косев, а за редактор – Елена Атанасова (съпруга

⁹⁴ Пак там, с. 239.

⁹⁵ Пак там, с. 255–263.

⁹⁶ Пак там, с. 252–254.

на известен висш партиен функционер). Одобреният ръкопис е изпратен в гр. Варна и отпечатан в тамошната печатница. Директорът на издателството Ф. Гинев обаче спира разпространението на книгата през 1976 г. и я дава за нова рецензия на съветския историк Васил Конобеев. Последният пише отрицателна рецензия и отпечатаните 5000 екземпляра са изпратени в склада за забранени книги в Сливенския затвор. Последва и уволнението на Вяра Смилкова – завеждащ отдел „История“ на въпросното издателство. Книгата не е пусната в книжарниците дори и след нови три положителни рецензии на български специалисти – членове на ЦК на БКП: акад. Димитър Косев, акад. Владимир Топенчаров и Давид Елазар – директор на Института по история на БКП. Тя вижда „бял свят“ едва през 2002 г. – издадена е от издателство „Лик“ след смъртта на проф. Н. Генчев⁹⁷.

Текстът на следващата му книга „Българско възраждане“ (лекционен курс) също е одобрен от Катедрата по история на България и дадена за печат в началото на 1978 г. в Университетската печатница. Този път редакторът К. Косев (приятел на Н. Генчев) задрасква около 170 страници от ръкописа. Второ издание на книгата е направено в същия вид и отново под редакцията на К. Косев от Издателството на Отечествения фронт през 1981 г. И едва в третото преработено и допълнено издание (1988) и в четвъртото издание (1995) е възстановен оригиналният текст на Н. Генчев⁹⁸.

Спомените на проф. Н. Генчев завършват с изложението за отстраняването му от деканската длъжност през 1982 г. В допълнение на написаното по този въпрос в предишните страници ще посоча още няколко факта.

Копие на оставката открих в ДА-София, фонд 131 В (Вузовски партиен комитет при Софийския университет). Документът е написан на ръка, копиран е некачествено и едва се чете. Озаглавен е: „Докладна записка от проф. д-р Николай Генчев, декан на Историческия факултет“ и е адресирана до ректора на СУ „Климент Охридски“ акад. Г. Близнаков. Съдържанието му е следното:

Др. Ректор,

Моля за Вашето съгласие да бъда освободен като декан на Историческия факултет по следните съображения:

1. Декан съм от 6 години, време достатъчно за административна ангажираност на един университетски преподавател.

2. Получих партийно наказание, което създава затруднения и неудобства за заеманата от мене административна длъжност.

Надявам се, че моите съображения ще бъдат одобрени от Вас.

С., 5. 10. 1982

С уважение: (п) Н Генчев⁹⁹

⁹⁷ Пак там, с. 264–280.

⁹⁸ Пак там, с. 303–310.

⁹⁹ ДА-София, ф. 131В, оп. 14, а.е. 3, л. 84.

В протокол № 14 на Бюрото на Университетския партиен комитет от 5 октомври 1982 г. по точка втора от дневния ред: „Приемане оставката на проф. Николай Генчев като декан на Историческия факултет“, е записано само едно изречение: „Присъстващите на заседанието одобриха оставката на проф. Николай Генчев като декан на Историческия факултет“¹⁰⁰.

Посочените два документа пораждаят няколко въпроса:

– Защо оставката е адресирана до ректора, а се „одобрява“ от Бюрото на УК на БКП?

– Дали ректорът на Софийския университет е „одобрил“ съображенията на проф. Н. Генчев?

– Защо оставката не е адресирана и обсъдена от Бюрото на Ленински РК на БКП, което е наложило партийното наказание на проф. Н. Генчев и в чиято „номенклатура“ са деканите на факултетите от района“?

– Защо „присъстващите“ на заседанието на Бюрото на УК на БКП „одобряват“ оставката, адресирана до ректора?

– Кой са тези „присъстващи“ на заседанието и на какво нормативно основание „одобряват“ оставката на декана на Историческия факултет?

В спомените на Н. Генчев намираме отговор само на един от горните въпроси – че на заседанието на Бюрото на УК на БКП са присъствали секретарят на Софийския ГК на БКП Рашко Рашков, секретарят на Ленински РК на БКП Цветан Митрев и още „цял щаб от партийни функционери“ от ЦК, ГК и РК на БКП¹⁰¹.

Във връзка с освобождаването си от деканската длъжност Н. Генчев има и една „закачка“ към мен. Той твърди, че за приемането на оставката му от Факултетния съвет са били нужни поне 17 гласа, а при гласуването му са подадени само 15. С този резултат, според него, „по закон той си оставал декан“. И допълва: „Тогаваш стана доц. Л. Огнянов, мой приятел, отговорник за историческите науки в ЦК, колега, когото често използвахме за справки, защото знаеше законите, и заяви, че 15 гласа са достатъчни за приемане на оставката“¹⁰².

При гласуването за приемане на оставката действително са подадени 15 гласа, 8 – „против“, и двама са гласували с „бели“ бюлетини. Проф. Н. Генчев обаче не пояснява от колко души е Факултетният съвет, колко от тях са присъствали на заседанието и колко души са редуцирани (в чужбина или отсъстващи по болест или поради отпуск). Аз потърсих и открих в ДА-София (в архивния фонд на Софийския университет) протокола от заседанието на Факултетния съвет на 5 октомври 1982 г., но там, за съжаление, освен посочените по-горе три цифри („за“, „против“ и „бели“) нищо повече не е отбелязано¹⁰³.

¹⁰⁰ *Там там*, л. 82.

¹⁰¹ **Генчев**, Николай. *Цит. съч.*, с. 346–347.

¹⁰² *Там там*, с. 348.

¹⁰³ **ДА-София**, ф. 1790, оп. 12, а.е. 452, л. 2.

Ако резултатът не е бил в съответствие с тогавашния Закон за висшето образование и правилника за неговото прилагане, то аз едва ли бих си позволил да изкажа друго мнение, тъй като с Николай Генчев съм бил в приятелски отношения още от края на 60-те години, работили сме съвместно и безпроблемно по време на неговия първи мандат като декан (1976 – 1980), а и той винаги ме е признавал за „специалист по процедурните правила“.

На състоянието на „историческия фронт“ през 70-те и началото на 80-те години акад. Николай Тодоров¹⁰⁴ отделя много страници в първия том на своя „Дневник“¹⁰⁵. До 8 юли 1982 г. изложеното в него е по дати, но през 1982 г., по време на почивката си в курортния комплекс „Златни пясъци“ край Варна, авторът обособява отделен тефтер, озаглавен „За отношенията ми с т. нар. „мафия“ сред историците“. От 9 август с. г. дневникът отново продължава по дати.

Информацията от първи том на „Дневник“-а е важна за настоящия материал, защото през 1972 – 1978 г. проф. Н. Тодоров е директор на Единния център за наука и подготовка на кадри по история, а през 1978 – 1983 г. е посланик в Гърция, но продължава да следи отблизо развитието на историческата наука и на кадрите в Историческия факултет в СУ „Климент Охридски“ и в историческите институти на БАН.

Първите конкретни сведения в „Дневник“-а за историци от ИФ са от 19 ноември 1975 г., когато деканът на ИФ доц. Стойко Колев го „предупреждава“, че кандидатурата на проф. Николай Генчев е издигната за нов декан и член на Академичния съвет. Също така го уведомява, че няколко минути преди отчетно-изборното събрание на партийната организация във Факултета Георги Атанасов – завеждащ отдел на ЦК на БКП, „наредил“ доц. Васил Гюзелев да бъде избран за партиен секретар¹⁰⁶.

На 28 ноември 1975 г. в „Дневник“-а е отбелязано, че в Москва е имал продължителен разговор с доц. Евлоги Бужашки и го посъветвал да подготви

¹⁰⁴ Николай Тодоров е роден на 21 юни 1921 г. в гр. Варна. Завършил е специалност „Медицина“ през 1947 г. и специалност „История“ през 1950 г. От 1953–1957 г. е докторант (аспирант) в СССР. Доктор по история е от 1957 г., а доктор на историческите науки – от 1972 г. Научен сътрудник и старши научен сътрудник в Института по история при БАН през 1957–1963 г. Доцент в Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ през 1962 – 1966, а професор – от 1966 г. Член-кореспондент на БАН през 1973–1979 г., а академик – от 1979 г. Директор е на Института по балканистика при БАН от 1964 до 1988 г., а директор на Института за външна политика при МВНР през 1969–1972 г. От 1972 до 1978 г. е директор на Единния център за подготовка на кадри по история. През 1978–1983 г. е посланик в Гърция. Член е на Изпълнителния съвет на ЮНЕСКО от 1972 до 1976 г., а през 1985–1987 г. е председател на XXII генерална конференция на ЮНЕСКО. Заместник-председател на БАН е от 1982 до 1988 г. През 1976–1999 е директор на Международния център за балканска документация и архивистика (СИБАЛ). През 1990–1991 г. е председател на VII велико народно събрание. Умира през 2003 г.

¹⁰⁵ **Тодоров**, Николай. *Цит. съч.*

¹⁰⁶ *Пак там*, с. 174.

хабилитационен труд за професура, а не да пише дисертация за „доктор на историческите науки“¹⁰⁷.

В началото на март 1976 г. отново се завързва „възел“ около книгите на проф. Н. Генчев с обвинения за тяхната антисъветска и антируска насоченост. Н. Тодоров смята, че със своите „необосновани“ тези Н. Генчев си създава популярност, но затруднява общото развитие на историческата наука, предизвиквайки намеса „отгоре“¹⁰⁸.

На 26 февруари 1979 г. Общото събрание на Историческия факултет освобождава проф. Николай Тодоров като член на Факултетния съвет поради заминаването му на работа в чужбина. На негово място е избран доц. Андрей Пантев¹⁰⁹.

През есента на 1979 г. чл.-кор. Н. Тодоров е предложен за академик от Научния съвет на Единния център по история. Той обаче се опасява, че срещу избора му в БАН „задкулисно“ работят Ал. Фол, Ил. Димитров и Н. Генчев. Във връзка с това ги обвинява в „алчност за власт“¹¹⁰ (тъй като проф. Александър Фол е вече министър на народната просвета, проф. Илчо Димитров – ректор на Софийския университет, а проф. Николай Генчев – декан на Историческия факултет и зам.-директор на ЕЦИ), въпреки че самият той е посланик в Гърция и директор на Института по балканистика при БАН. От друг запис в „Дневник“-а (от 19 декември 1982 г.) се разбира, че той не одобрява и своето освобождаване като директор на ЕЦИ през 1978 г., като го нарича „сваляне“ и „виновни“ за това пак са Ал. Фол, Ил. Димитров и Н. Генчев. Освен това той се чувствал обиден, че на съвещание в ЦК пред историците Александър Лилов – член на Политбюро и секретар на ЦК на БКП, го „игнорирал“, като го изключил от категорията на тези, на които ЦК на БКП държи – акад. Димитър Косев, акад. Христо Христов и проф. Александър Фол¹¹¹.

За отношенията си с „мафията“ сред историците Н. Тодоров отделя 35 печатни страници в своя „Дневник“. В послепис, без дата, откъм 1995 – 1996 г., добавя, че когато се преписвал този текст, той не е направил никакви промени. В бележка на отделен лист, пак без дата, откъм 2000 – 2001 г., авторът смята за нужно да не се издава текста за „мафията“ тогава, за да не се предизвика ненужна полемика на „историческия фронт“. Предлага да се издаде след време, когато няма да ги има „героите“ на тогавашните разправи¹¹². Историците Мая и Върбан Тодорови (дъщеря и син на Н. Тодоров) са преценили, че след като са починали Н. Генчев, И. Димитров, Ал. Фол, а и баща им, е дошло

¹⁰⁷ Пак там, с. 177.

¹⁰⁸ Пак там, с. 194.

¹⁰⁹ **ДА-София**, ф. 1790, оп. 10, а.е. 51, л. 22.

¹¹⁰ **Тодоров**, Николай. *Цит. съч.*, с. 267–268.

¹¹¹ Пак там, с. 1097.

¹¹² Пак там, с. 991.

време и са включили въпросния текст в „Дневник“-а. Остават обаче съмнения доколко автентично е заглавието на тейфтера и дали не са правени добавки и поправки в него след 1982 г. Самият аз съм чувал през 1982 г. да се говори за „антисталинисти“, „ревизионисти“, „антимарксистки“, „кариеристи“ и т. н., но не и за „мафия“ сред историците. И както убедено твърди в своите спомени и проф. Петър Петров: „Никаква „мафия“ не е имало!“ И още по-убедено добавя: „Не можеше и да има!“¹¹³.

Какви факти се сочат в „Дневник“-а?

1. В „мафията“ сред историците Н. Тодоров включва Николай Генчев, Илчо Димитров, Александър Фол, Милен Семков, Васил Гюзелев и още няколко по-млади асистенти и аспиранти¹¹⁴. Групата „ухажвала“ и „привличала“ за по-дълго или по-кратко време проф. Христо Гандев, акад. Димитър Косев, акад. Христо Христов, проф. Димитър Ангелов, проф. Туше Влахов. „Пълен гръб“ на тази група в началото давал и доц. Евлоги Бужашки, който „провалил“ Н. Тодоров при избора му за доцент във Факултетния съвет на Философско-историческия факултет, защото бил съвместител и не искал да мине на основна работа в Университета¹¹⁵.

2. Първите му контакти с „мафията“ са по време на събитията в Чехословакия през 1968 г. Тогава в Историческия факултет е разкрит опит за създаване на „нелегална студентска организация“. В него е замесено и името на дъщерята на Н. Тодоров – Мария. Николай Генчев (партиен секретар във Факултета) и Илчо Димитров (член на партийното бюро) се обръщат към него да използва връзките си с членове на висшето партийно ръководство на БКП, за да се предотврати отстраняването на студентите от Университета. Н. Тодоров обаче обяснява първите си разговори с двамата от „мафията“ като „дълбоко усвоена тактика“ – спасявали не студентите, а „себе си“ и своите приятели¹¹⁶.

3. Като друг случай, в който бил „въвлечен“ в орбитата на „мафията“, посочва формирането на ръководството на Единния център по история през 1972 г., когато е назначен за негов директор. Тогава той упорито обикаля кабинетите на Иван Абаджиев – кандидат-член на Политбюро и секретар на ЦК на БКП, Георги Атанасов – завеждащ отдел „Наука и образование“ на ЦК на БКП, и Людмила Живкова – първи заместник-председател на Комитета за изкуство и култура, за да настоява за назначаването на проф. Мито Исусов за заместник-директор на ЕЦИ. В крайна сметка тази длъжност е заета от Илчо Димитров. Според него И. Димитров е „наложен“ от Л. Живкова, в чи-

¹¹³ Петров, Петър. *Цит. съч.*, с. 957–958.

¹¹⁴ В групата на „мафията“ пропуска Костадин Петров и Христо Кьосев. В числото на „по-младите асистенти“ влизахме аз, Милчо Лалков и Георги Гунев.

¹¹⁵ Тодоров, Николай. *Цит. съч.*, с. 957–958.

¹¹⁶ *Пак там*, с. 958–960.

ето „постоянно обкръжение“ заедно с И. Димитров са и други представители на „мафията“ – Александър Фол и Васил Гюзелев¹¹⁷.

4. През 1974 г. Н. Тодоров пък сезира „заговор“ („вътрешен преврат“) срещу себе си като директор на ЕЦИ и „отново“ в основата му стоял И. Димитров. Дори се стигнало до подаване на оставката на директора, която по указание на Г. Атанасов била оттеглена. Други изяви на „мафията“ по това време Н. Тодоров вижда в „дълбоко обмислената настъпателна акция за завземане на ръководните постове на историческата наука“ – в специализираните научни съвети към ВАК, в редакциите на историческите списания и сборници, в издателствата, в организирането на кампании срещу историци от АОНСУ и Института по история на БКП при ЦК на БКП и др.¹¹⁸

5. Твърде произволно и пристрастно Николай Тодоров обяснява неуспешния избор на доц. Евлоги Бужашки за ръководител на Катедрата по история на България. За него това е „смазване“, „изхвърляне“, „разправа“ и т. н.¹¹⁹ Въпросният избор вече бе подробно коментиран и по-напред в изложението. Този път в случая се замесва и моето име – като нов партиен секретар. Обвинението към мен е, че съм се държал „крайно арогантно и невъзпитано около изгонването на Евлоги Бужашки“¹²⁰ и че за „верността“ си към Николай Генчев и Илчо Димитров съм бил „направен“ от тях сътрудник на отдел „Наука и образование“ на ЦК на БКП¹²¹. Тук следва да поясня, че за секретар на партийната организация в ИФ бях избран след провалилия избор на 21 декември 1976 г. и че моето поведение в началото на 1977 г. беше продиктувано от разбирането ми, че отрицателен вот на Факултетния съвет за ръководител на катедра трябва да се приеме като нормално явление в условията на тайно гласуване и че всеки опит да се проведе нов избор със същия кандидат би означавало задълбочаване на разцеплението сред преподавателския състав в Историческия факултет. А за повторение на избора (с аргумент, че не е спазена партийната процедура) пред мен настояха и проф. Н. Тодоров – като директор на ЕЦИ, и акад. Д. Косев – като зам.-председател на БАН и доайен на историците, и проф. Христо Димитров – първи секретар на УК на БКП, и представители на други по-висши партийни органи. Изборът на доц. Васил Гюзелев на 22 февруари 1977 г. за нов ръководител на Катедрата (с 25 гласа – „за“, 4 – „не“, и 3 „бели бюлетини“)¹²² показва, че възприетата тактика от партийното бюро да се търси друг подходящ кандидат е била правилна. А що се отнася до моето назначение за сътрудник в отдел „Наука и образование“ на

¹¹⁷ Пак там, с. 961–962.

¹¹⁸ Пак там, с. 962–966.

¹¹⁹ Пак там, с. 983.

¹²⁰ Пак там, с. 962.

¹²¹ Пак там, с. 983.

¹²² ДА-София, ф. 1790, оп. 10, а.е. 49, л. 29.

ЦК на БКП, това става по предложение на заместник завеждащ отдела проф. Константин Косев след три мои мандата като партиен секретар в ИФ и след избирането ми през 1979 г. за секретар на УК на БКП по научноизследователската работа.

6. Поредна проява на „мафията“ Николай Тодоров „усеща“ и през 1978 г., когато отново е търсен повод за освобождаването му като директор на ЕЦИ, макар и това да е в началото на втория му мандат. Тогава се обмисляло предложение на „неговите приятели“ да бъде изпратен в Париж като постоянен представител на България в ЮНЕСКО, но поради отказ от негова страна било осуетено. Това обаче много го разстроило и го принудило да излезе в продължителен отпуск по болест. В такава нервна обстановка идва назначаването му за посланик в Гърция. В този случай неговите интереси като балканист съвпадат с интересите на „мафията“ за отстраняването му от „историческия фронт“¹²³.

7. В „Дневник“-а намират място и много прояви и оценки за основните лица на „мафията“.

На първо място – това е мнението за Александър Фол¹²⁴. Със създаването на Института по тракология и особено след назначаването му за заместник-председател на Комитета за култура, а по-късно и за министър на народната просвета, проф. Ал. Фол „още по-плътнo се сближава с хората от „мафията“, към която принадлежал“. Той използвал постове, които заемал, и близостта си с Людмила Живкова, за да се оградя със „свои хора“ и „да корумпира редица сътрудници от историческия фронт и извън него“. Особено силно е подражен от привличането на проф. Бистра Цветкова, проф. Вера Мутафчиева и проф. Крумка Шарова в „обкръжението“ на Ал. Фол. Дори си позволява да твърди, че на Ал. Фол липсвал „каквото и да било класов подход“ и че бил „чужд човек“, въпреки че бил избран за член на ЦК на БКП¹²⁵. Обвинява го също така, че искал да го замени на посланическия пост в Гърция¹²⁶.

¹²³ Тодоров, Николай. *Цит. съч.*, с. 975–977.

¹²⁴ Александър Фол е роден на 3 юли 1933 г. в София. Завършва „История“ и „Класическа филология“ в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. От 1960 г. е асистент, от 1972 г. – доцент, а от 1974 г. – професор по стара история. От 1966 г. е доктор по история, а от 1985 г. – доктор на историческите науки. През 1976–1979 г. е ръководител на Катедрата по стара и средновековна история, а през 1979–1987 г. – ръководител на Катедрата по тракология. Основател и пръв директор е на Института по тракология към БАН. Заместник-председател (1974–1977) и първи заместник-председател е на Комитета за култура (1977–1979). През 1979–1986 г. е министър на народната просвета. През 1981–1986 г. е член на ЦК на БКП и народен представител в VIII народно събрание. През 1991–1999 г. е професор по антична култура в СУ „Св. Климент Охридски“, а през 1999–2005 г. – професор по стара история и тракология в Нов български университет. Почива през 2006 г.

¹²⁵ Тодоров, Николай. *Цит. съч.*, с. 968–975.

¹²⁶ *Пак там*, с. 984.

На второ място – използва всеки удобен случай, за да атакува Николай Генчев – че бил човек „без морални устои“, че развивал „несъстоятелни и неверни тези“, че се „гаврил“ с академичните принципи, че злоупотребявал с деканската длъжност, че организирил неуспешни кампании срещу него като директор на ЕЦИ и т. н.¹²⁷

На трето място – изразява неудовлетворение от бързото издигане на Илчо Димитров през 70-те години – заместник-директор на ЕЦИ, научен секретар на БАН, първи секретар на УК на БКП, директор на Единния център по история, председател на Научния съвет по Нова и Най-нова история при ВАК, ректор на Софийския университет „Св. Климент Охридски“¹²⁸.

На четвърто място – не пести и обвиненията си срещу Васил Гюзелев¹²⁹ – че постоянно го злепоставял пред Л. Живкова, че предлагал неоснователно създаване на комплексен Институт по средновековна история, археология и култура, че бил „назначен“ за ръководител на Катедрата по българска история, че бил „поставен“ на поста *директор на Националния исторически музей*, че претендирил за длъжностите *научен секретар на БАН* и *директор на Археологическия институт с музей при БАН*¹³⁰.

Н. Тодоров споменава, че между отделните членове на „мафията“ имало сблъсък – особено между Илчо Димитров и Александър Фол. Към първия изцяло гравитирал Николай Генчев, а към втория – Крумка Шарова. Васил Гюзелев бил към Ал. Фол, но се преориентирал и към И. Димитров¹³¹.

За „мафия“ сред историците Н. Тодоров споменава и след завършване на специалния „тефтер“ през юли 1982 г. Такива записи има от 2 септември 1982 г., 2 декември 1982 г., 18 април 1983 г., 19 април 1983 г., 30 април 1983 г. и др.¹³²

Написаното в „Дневник“-а по „тази тема“ поражда редица логични въпроси, като:

¹²⁷ Пак там, с. 981–984.

¹²⁸ Пак там, с. 970, 983.

¹²⁹ Васил Гюзелев е роден на 19 октомври 1936 г. в с. Раковски (днес към Димитровград). Завършва „История“ и „Археология“ в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Асистент е от 1961 г., доцент – от 1972 г., и професор – от 1982 г. по средновековна българска история. Доктор по история е от 1971 г. Ръководител е на Катедрата по история на България през 1976–1984 г. и ръководител на Катедрата по средновековна обща история през 1990–1994 г. През 1976–1977 г. е директор на Националния исторически музей. От 1977 до 1983 г. е ръководител на секция „Средновековна история на България“ в Института по история при БАН. През 1984–1990 г. е директор на Българския изследователски институт във Виена. Член-кореспондент на БАН е от 1995 г., а академик – от 2003 г. Председател е на Археографската комисия при Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ от 2000 г. и на Асоциацията на византинистите и медиавистите в България от 2004 г. Носител на Хердцова награда (2003).

¹³⁰ Тодоров, Николай. *Цит. съч.*, с. 987, 1001–1002.

¹³¹ Пак там, с. 987, 1001–1002.

¹³² Пак там, с. 1002, 1082, 1238, 1300.

– Защо с късна дата Н. Тодоров употребява толкова често определението „мафия“ на „историческия фронт“, когато това понятие не се използва в научните среди в ония години?

– Защо се „прицелва“ в едни от най-изявените и най-перспективни български историци, каквито са Александър Фол, Илчо Димитров, Николай Генчев и Васил Гюзелев?

– Защо смята, че не е приемливо тези четирима български историци да използват връзките си с лица от висшите партийни и държавни институции, когато той постоянно демонстрира приятелството си с членове на Политбюро, секретари и завеждащ отдели на ЦК на БКП, министри, дипломати, общественици, български и чуждестранни учени?

– Защо обвинява тези свои колеги в стремеж към по-високи постове, когато самият той заема едновременно едни от най-престижните длъжности у нас и в чужбина?

Тези въпроси подсказват, че много от приведените факти, оценки и интерпретации в „Дневник“-а на Н. Тодоров са неверни и субективни и че към информацията там трябва да се отнасяме критично.

Основната част от спомените на проф. Петър Петров¹³³ е посветена на неговата работа в Историческия факултет на Софийския университет – преподавателска и научноизследователска дейност, обществени ангажименти, участие във „възродителния процес“ и други проблеми. В края на мемоарната си книга отделя специална част от около 60 страници, озаглавена „В кривото огледало на историята“¹³⁴. В нея изразява своето отношение към трима известни български историци – проф. Николай Тодоров, проф. Илчо Димитров и проф. Николай Генчев, и към редица събития, свързани с тях.

Към университетските занятия на Николай Тодоров, когато е хоноруван преподавател по История на балканските народи, П. Петров има много критични бележки, като допълва, че преподаването било използвано „само като трамплин за по-бързо служебно издигане“. Особено набляга на факта, че конкурсът му за професор е обявен от Института по балканистика при БАН, чий-

¹³³ Петър Петров е роден на 31 юли 1924 г. в село Върбешница, Врачанска област. Завършва специалност „История“ в Софийския университет през 1949 г. През 1950–1952 г. е аспирант (дн. докторант) по средновековна българска история. На работа в Университета е от 1952 г. – като хоноруван асистент (1952–1953), старши преподавател (1953–1960), доцент (1960–1974) и професор (1984–1989). Доктор по история е от 1954 г., а доктор на историческите науки – от 1982 г. Заема ръководни длъжности в Централния съвет на Българското историческо дружество – заместник-председател (1964–1966), организационен секретар (1966–1976) и главен секретар (1976–1987). През 1995–2000 г. чете лекции във Варненския свободен университет „Черноризец Храбър“, през 1995–1998 г. – в Славянския университет, а през 1996–1998 и 2000–2008 г. – в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“.

¹³⁴ **Петров**, Петър. *Цит. съч.*, с. 320–378.

то директор е от 1964 г., а е проведен в Института по история при БАН, а не във Философско-историческия факултет. Така през 1966 г. Н. Тодоров става „професор в БАН“ и напуска Софийския университет, без да се наложи „като изтъкнат университетски преподавател“¹³⁵.

За работата му като директор на Единния център по история П. Петров отбелязва, че си „присвоява чужда дейност“. За пример сочи състоялата се Национална конференция по проблемите на българската историография след Втората световна война, проведена на 20 – 21 май 1972 г., на която основен доклад изнася акад. Димитър Косев, подготвен въз основа на отчетите на различните исторически институти в БАН. Н. Тодоров представя този форум като „национално съвещание на историците“, пред което е изнесъл „основен доклад за състоянието и перспективите на историческата наука“¹³⁶. П. Петров отрича и личните „заслуги“ на директора на ЕЦИ за многото хабилитации и защиты на докторски дисертации от историци, археолози и етнологзи след 1972 г.¹³⁷

П. Петров се възмущава от измисленото твърдение на Н. Тодоров за съществуването на „мафия“ сред историческата колегия. Той много добре познава тези „млади историци“ (Н. Генчев, И. Димитров, Ал. Фол, М. Семков и В. Гюзелев) и отрича да е имало от тяхна страна „пренебрежение“ и „пълно незачитане“, а още по-малко – „завист и зложелателство“ към сътрудниците на Института по история при БАН. Също така смята за измислица, че Е. Бужашки бил „подведен“ от тях или пък, че бил дал „пълнен гръб на оформилата се група“. Според него не е вярно и внушението, че тази група е успяла за известно време да привлече и някои високоуважавани професори като Хр. Гандев, Д. Косев, Хр. Христов, Д. Ангелов, Т. Влахов¹³⁸.

П. Петров споделя и някои свои наблюдения от „най-ярките изяви“ на групата на „младите историци“ – колективни обеда в университетския стол на ул. „Шипка“ и разходки в Парка на свободата (дн. Борисовата градина), в които не са участвали Ал. Фол и В. Гюзелев¹³⁹. Тук аз бих добавил още един детайл от това ежедневие – пиене на кафе в съществуващата тогава „Фея“ на бул. „Ленин“ (дн. бул. „Цариградско шосе“) или в университетския Кафе-клуб, след което към 14 часа следобед всеки се отправяше към работния си кабинет.

В спомените си П. Петров вярно отбелязва, че през 60-те години младите асистенти и аспиранти от тази група са „особено близки помежду си“, но че през 70-те години вече са известни „неприяжените отношения“ на Н. Генчев

¹³⁵ Пак там, с. 327–330.

¹³⁶ Пак там, с. 331–332.

¹³⁷ Пак там, с. 333–334.

¹³⁸ Пак там, с. 334–335.

¹³⁹ Пак там, с. 335.

с Ал. Фол и М. Семков. И отново твърдо заявява, че през този период може да се говори за „кариеризъм“, но не и за „мафия“¹⁴⁰.

За Николай Тодоров авторът на спомените „Един живот не стига“ споделя, че „беше изключително активна личност, особено като общественик“, но като учен „той не достигна нивото на най-добрите български историци“. Без да отрича приносите в най-доброто му съчинение „Балканският град XV – XIX век“, П. Петров го оценява по-скоро като „сборник от отделни статии, с много изпуснати проблеми по разглежданата тема“¹⁴¹.

Много място в спомените на П. Петров е отделено на неизбирането на доц. Евлоги Бужашки за ръководител на Катедрата по история на България през 1976 г. Той определя възникналия тогава конфликт във Факултета като „сериозно обмислен и проведен заговор“, в който „мишената“ е Е. Бужашки¹⁴². С документи от архивните фондове на Софийския университет и Университетския комитет на БКП вече бяха очертани контурите на този конфликт, но в своето изложение по въпроса П. Петров излага доста неверни и неточни факти. Той твърди, че през есента на 1976 г. е проведено „поредното партийно годишно отчетно събрание“, на което той прочел протокол от заседание на партийното бюро с решение за отстраняване на доц. Бужашки от заеманата длъжност и заместването му с проф. Илчо Димитров¹⁴³. Не е вярно обаче, че отчетно-изборното събрание на партийната организация е проведено през есента на 1976 г. То се проведе в края на 1976 г. – след изборите за ръководители на катедри, и за партиен секретар е избран Любомир Огнянов, а не И. Димитров. Освен това на заседанието на Факултетния съвет на 21 декември 1976 г. партийният секретар Васил Гюзелев (от името на партийното бюро) поддържа кандидатурата на Е. Бужашки, а не на И. Димитров. Верен е обаче фактът, че „главен организатор на готвените промени бил деканът Н. Генчев“¹⁴⁴. Петров нарича „абсолютна клевета“ твърдението на Н. Генчев, че Е. Бужашки „нямаше достойнствата на учен“ и в опровержение на това привежда подробна библиографска справка за публикациите на Е. Бужашки от 1959 до 1974 г. В нея обаче като „научни трудове“ се посочват предимно отчети на ЦС на БИД и информации за проведени научни конференции¹⁴⁵.

В спомените си П. Петров не е пропуснал да отбележи и моята роля (като партиен секретар) в „преврата“ през 1976 – 1977 г., но се е задоволил само с цитиране на становището на Н. Тодоров¹⁴⁶. Тук обаче авторът добавя „още

¹⁴⁰ Пак там, с. 335–336.

¹⁴¹ Пак там, с. 341–342.

¹⁴² Пак там, с. 355.

¹⁴³ Пак там, с. 356.

¹⁴⁴ Пак там.

¹⁴⁵ Пак там, с. 345–355.

¹⁴⁶ Пак там, с. 360

нещо“ – че като секретар по организационните и финансовите въпроси на ЦС на БИД, избран през октомври 1976 г., „заради гузната си съвест около случая с Е. Бужашки“ в продължение на цяла година не съм поел възложената ми задача, поради което, по негово предложение, съм бил отстранен от състава на Бюрото на ЦС на БИД¹⁴⁷. Тази версия той поддържа и на друго място в спомените, когато разкрива дейността си като деец на Българското историческо дружество. Там посочва, че въпросното разширено заседание на ЦС на БИД е проведено на 17 март 1978 г. и в точка „Организационни“ бил включен въпросът за изваждане на Л. Огнянов от състава на Бюрото, тъй като „отказва да поеме задълженията си“¹⁴⁸. В отговор на твърденията на П. Петров искам да подчертая, че до края на 1976 г. изпълнявах добросъвестно и отговорно задълженията на организационен секретар на ЦС на БИД, но от началото на 1977 г. бях в значителна степен изолиран от цялостната работа на ръководството (председател – акад. Д. Косев, зам.-председател – доц. Е. Бужашки, и главен секретар – проф. П. Петров). При това имаше голямо припокриване на задачите на организационния секретар с тези на главния секретар и затова П. Петров пише, че е изпълнявал и моите задължения. Но по-куриозното в случая беше фактът, че аз бях освободен от Бюрото на ЦС на БИД по време на моята четиримесечна специализация в Полша – без някой да е разговарял с мен за „неизпълнение“ на задълженията ми, нито пък да ме уведоми за решението на ЦС на БИД за моето освобождаване.

Преценката на П. Петров за цялостната дейност на Николай Генчев като общественик, преподавател, научен работник и декан на Историческия факултет е спорна и противоречива. Той припомня редица моменти от биографията на Н. Генчев, като набляга на някои критични бележки към неговите научни публикации по нова и най-нова българска история. Общото му впечатление от него е, че е „противоречива личност“ – „необузdana стихия“, „приятен и сладкодумен събеседник“, „повратлив ум“, с нескрит стремеж да бъде в центъра на внимание¹⁴⁹. Към деканството му се отнася скептично – за заместник-декани си избрал „близки приятели“; като декан през 1979 г. „съдействал“ на И. Димитров да се прехвърли в Катедрата по история на България, а през 1981 г. сам се „уредил“ с Катедра по история и теория на културата. Обвинен е също, че като декан организира паралелни кандидатстудентски курсове във Факултета, с което накърнил сериозно приходите на Българското историческо дружество¹⁵⁰.

За втория мандат на Н. Генчев като декан П. Петров отбелязва, че е завършен предсрочно заради възторжената му рецензия за книгата на Желю Же-

¹⁴⁷ *Пак там.*

¹⁴⁸ *Пак там*, с. 225.

¹⁴⁹ *Пак там*, с. 342–349.

¹⁵⁰ *Пак там*, с. 366–373.

лев „Фашизмът“. Но тук отново следва една лична интерпретация – Николай Генчев си подал оставката, но обикалял членовете на Факултетния съвет и ги молел да не я приемат. И следва заключението, че снемането на Н. Генчев като декан било „неизбежно“, тъй като му се натрупали толкова много „грехове“¹⁵¹.

За отношенията си с Илчо Димитров П. Петров пише, че в продължение на 20 години – от 1956 до 1976 г., между двамата е имало „добро приятелство“, въпреки че приел като „преждевременно“ назначаването му за заместник-директор на ЕЦИ през 1972 г. и като „прибързано“ избирането му за професор през 1974 г. Тогава започнали и първите му разочарования от „кариеристичните стремежи“ на И. Димитров. През 1976 г. П. Петров възприел „много емоционално и дори болезнено“ поведението му при „преврата“ във Факултета. В случая И. Димитров претърпял неуспех в опита си да стане ръководител на Катедрата по история на България, но след това, „благодарение на Г. Атанасов“, кариерата му тръгва успешно нагоре¹⁵².

Спомените на четиримата професори историци разкриват техните гледни точки по различни събития и факти от началната история на Историческия факултет. В някои от тях са намерили място и редица пристрастни и неверни оценки за едни от най-ярките представители на историческата наука у нас, определени от Н. Тодоров дори като „мафия“ и участници в „преврати“ и „заговори“ на „историческия фронт“. Анализът на тия спомени от друг непосредствен свидетел на разглежданите процеси и съпоставката им с наличните архивни документи дават възможност да се отхвърлят абсурдните тези и да се защитят имената и делата на четирима преподаватели от Историческия факултет, които историческата колегия дълбоко уважава и почита. Фактът, че се наложиха като най-добрите специалисти в своите научни области (проф. Александър Фол – в тракологията, проф. Васил Гюзелев – в медиевистиката, а Илчо Димитров и Николай Генчев – в новата българска история) и че двама от тях (И. Димитров и В. Гюзелев) заслужено бяха избрани за академици, а един (Н. Генчев) – за член-кореспондент на БАН, показва високото равнище на тяхната научноизследователска дейност. А това, че заемаха ръководни позиции в нашия научен, културен и обществен живот, е още едно доказателство, че освен завидни научни качества, притежаваха и добър организационен и политически опит. Имах щастието да познавам добре тези четирима авторитетни български историци и да работя дълги години с тях. Затова сметнах за необходимо да напиша тия няколко страници, за да изразя публично своето искрено уважение към тях.

¹⁵¹ Пак там, с. 373–374.

¹⁵² Пак там, с. 361–365.

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

АРХИВИ

Държавен архив [ДА-София]:

ф. 1790

ф. 131В

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов, Димитър. *Спомени*. София, 2004.

Генчев, Николай. *Спомени*. – В: *Избрани произведения*. Т. 5. София, 2005.

Георгиев, Величко. Катедрата по българска история през първото столетие на Университета. В: *ГСУ. ИФ*, 80, с. 60.

Георгиева, Иваничка. Преподаването по етнография в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ (1988–1988). В: *ГСУ. ИФ*, 80, с. 183.

Димитров, Илчо. *Всичко тече... Спомени*. София, 2000.

Донков, Румен. Сто години специалност история в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. В: *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*. Исторически факултет [ГСУ. ИФ]. 1992 [1987], Т. 80, с. 5–33.

Желев, Желю. *Фашизмът*. София, 1981.

Желев, Желю. *Въпреки всичко. Моята политическа биография*. София, 2010, с. 182.

Исторически факултет 1888–2008. *Алманах*. Състав. Тодор Попнеделев, Костадин Грозев. София, 2008, с. 12–41.

История на Софийския университет „Климент Охридски“. София, 1988, с. 24–52, 273–274.

Петров, Петър. *Когато един живот не стига*. Спомени. София, 2012.

Попнеделев, Тодор. Социалистическият университет (1950–1989). – В: *Университетът*. София, 1999, с. 281–308.

Попов, Димитър. Катедра по тракология. В: *ГСУ. ИФ*, 80, с. 107.

Тодоров, Николай. *Дневник 1966–1998. Том първи (1966–1983)*. София, 2007.

Университетски изследвания и преподавания на българската история у нас и в чужбина. *Международен симпозиум*. Пампорово–1981. София, 1982.

Studia Culturologica, пролет 1992. Т. 1. Специален брой. Професор Николай Генчев на шестдесет години, с. 6.

REFERENCES

ARCHIVES

Darzhaven arhiv [DA-Sofia]:

f. 1790

f. 131V

LITERATURE

Angelov, Dimitar. *Spomeni*. Sofia, 2004.

Genchev, Nikolay. *Spomeni*. – V: *Izbrani proizvedeniya*. T. 5. Sofia, 2005.

Georgiev, Velichko. Katedrata po balgarska istoriya prez parvoto stoletie na Universiteta. V: *GSU. IF*, 80, s. 60.

Georgieva, Ivanichka. Prepodavaneto po etnografiya v Sofiyskiya universitet „Sv. Kliment Ohridski“ (1988–1988). V: *GSU. IF*, 80, s. 183.

Dimitrov, Ilcho. *Vsichko teche... Spomeni*. Sofia, 2000.

Donkov, Rumen. Sto godini spetsialnost istoriya v Sofiyskiya universitet „Sv. Kliment Ohridski“. V: *Godishnik na Sofiyskiya universitet „Sv. Kliment Ohridski“*. *Istoricheski fakultet* [GSU. IF]. 1992 [1987], T. 80, s. 5–33.

Zhelev, Zhelyu. *Fashizmat*. Sofia, 1981.

Zhelev, Zhelyu. *Vapreki vsichko. Moyata politicheska biografiya*. Sofia, 2010.

Istoricheski fakultet 1888–2008. Almanah. Sastav. Todor Popnadelev, Kostadin Grozev. Sofia, 2008, s. 12–41.

Istoriya na Sofiyskiya universitet „Kliment Ohridski“. Sofia, 1988, s. 24–52, 273–274.

Petrov, Petar. *Kogato edin zhivot ne stiga. Spomeni*. Sofia, 2012.

Popnadelev, Todor. Sotsialisticheskiyat universitet (1950–1989). – V: *Universitetat*. Sofia, 1999, s. 281–308.

Popov, Dimitar. Katedra po trakologiya. V: *GSU. IF*, 80, s. 107.

Todorov, Nikolay. *Dnevnik 1966–1998. Tom parvi (1966–1983)*. Sofia, 2007.

Universitetski izsledvaniya i prepodavaniya na balgarskata istoriya u nas i v chuzhbina. Mezhdunaroden simpozium. Pamporovo–1981. Sofia, 1982.

Studia Culturologica, prolet 1992. T. 1. Spetsialen broj. Profesor Nikolay Genchev na shestdeset godini, s. 6.

ФАТАЛНОТО ДОКОСВАНЕ НА ДЕМОНА ЛАМАШТУ

КАБАЛАН МУКАРЗЕЛ

Kabalan Moukarzel. THE FATAL TOUCH OF THE DAEMON LAMAŠTU

The present paper investigates some descriptions of the touch by a particular daemon – Lamaštu. The touch, always mentioned with its consequences, is attested mainly in two groups of written sources: ritual incantations and medical writings. Special attention is dedicated to the verbs, as a main grammatical instrument for the expression of actions.

The incantations describe the touch by a great number of verbs with various meanings. Diversity is observed also in the descriptions on a higher, phraseological level. In these texts the touch is stated as the cause for a wide semantic range of tragic events like damages, unexpected death, and illnesses, which affect both the nature, and human beings, especially children. All descriptions in the spells are expressed through the use of a rich and figurative literary style, influenced by the traditions in this type of literature. The terms and phrases used here function as a part of a unified system of concepts with ritual and ethical character. Within this system, the touch is defined as a demoniac attack.

The medical texts describe the touch by the use of a lesser number of verbs with a narrower semantic range. In these sources, the descriptions of the touch on a phraseological level are expressed predominantly by two formulaic phrases, related to the hand of the daemon and her name or epithet. The touch is stated as a cause for various diseases among adults and children, marked by symptoms like unstable temperature of the body, fever, abdominal pains, thirst, continual weeping (for babies). The style of all descriptions in the medical writings is influenced by their prognostic and diagnostic nature. The terms and phrases function here as the elements of a single system of concepts as well, but its character is rather pathological and anatomical. Within this system, the touch of Lamaštu is defined as a diagnosis.

The two groups of texts express two parallel views about the activities of the daemon, because they were composed with different practical aims. Nevertheless, all sources describe the touch as a fatal act, followed by painful consequences for all its victims.

Keywords: Mesopotamia, verb, phrase, description, incantation, medical text.

Жителите на древното Двуречие вярвали, че животът на обикновения човек бил изпълнен с разнообразни по характер фаталности, стоящи далеч от актуалните военно-политическите събития¹. Като фатални неща, т. е. носещи след себе си тежки, съдбовни последици, били възприемани лошите сънища, виденията, тайнствените знаци в природата, в поведението на хората и животните, и дори в различни астрономически явления. За особено фатални обаче се смятали срещите със създания от Отвъдното. Те разтърсвали живота на човека из основи. Изброявайки струпалите му се нещастия, страдалецът Шубши-мешре-шакан, главният герой на поемата „Прекляням се пред господаря на мъдростта“ – *Lūdūl bēl nēmeqī*, споменава: „От Дома на мъртвите изкуцуква дух страшен. От Планината на мъртвите иде призрак кошмарен. По зелените, врязани в пръстта, коренища се катерят нагоре, все към мене бедите“².

Подобни срещи не биха добили фатални измерения, ако в тях не се осъществявал контакт между света на хората и демоните. Контактът – с вид на демонична атака, е отразяван в древните текстове чрез различни термини за докосване или някакъв физически допир. Самото докосване се приемало за най-фаталния елемент в подобни срещи, тъй като последиците от него били зловредни и непредсказуеми за докоснатия. Това схващане е добре засвидетелствано у изворите. В заклинание от серията „Зли демони“ – *Utukkū lemniūtu*, посветена на седем от най-страшните измежду тях, важноста на докосването е описана така: „Нека ти, зъл демон-*utukki* (и ти) призрак на мъртвец, които сте докоснали човекът, (и) ти демон-*namtari*, който си докоснал главата на човека, заедно със злата уста и злия език, които заклеват лъжливо, злият демон-*utukki*, който поглежда към човека, заедно със злите магии на човек под клетва, нека всички вие бъдете разбити като съд и излети като вода“³.

В текста, вижда се, начело на всички изброени злини е посочено докосването от демон, смятано за по-лошо дори от клетвите, злословията и магиите.

Настоящата публикация излага някои наблюдения за допира в разнообразни по характер източници, свързани с един конкретен „персонаж“ – Ламашу.

¹ Предлагащата публикация съдържа осъвременен вариант на доклад, изнесен по време на организираната от Историческия факултет ежегодна конференция „Кюстендилски четения“ през 2013 г., посветена на „Фаталното в историята“. Докладите тогава не бяха публикувани. Юбилеят на Факултета през 2022 г. се оказва отличен повод проучването – след редица подобрения, най-сетне да открие своя път към читателите. Използвам случая да изразя големите си благодарности към рецензента проф. д-р Петър Делев, чиито препоръки подобриха окончателния вариант на работата.

² Вж. **Кадийски**, Кирил. *Висящи градини. Поезия на древния изток*. София: Народна култура, 1980, с. 89.

³ Вж. **Geller**, Markham. *Evil Demons. Canonical Utukkū Lemniūtu Incantations*. State Archives of Assyria Cuneiform Texts 5. Helsinki: University of Helsinki, 2007, p. 133, 218, Tablet 6: 141–146.

Научните работи, посветени на демона, през последните години нарастват, а към момента липсва специализирано изследване по темата. Без да претендира за изчерпателност, публикацията ще разгледа описанията на докосването в две изворови групи, чиито текстове принадлежат към сферите на заклинателната и медицинската литература в Двуречието. Чрез инструментите на семантическият и филологическият анализ, приложени към подбрани изворови пасажки, с акцент върху ролята на ползваните глаголи, би могъл да се разкрие начинът, по който древните възприемали „фаталното докосване“ на Ламашу. Основни данни за проучените тук източници и хронологията на съставянето им са обобщени в Приложение към настоящата публикация.

Ламашу е особен демон, споменаван в множество текстове и изобразяван по немалко артефакти⁴. Тя има своя история, отвеждаща произхода ѝ не в мрачното Отвъдно, както е с повечето демони, а в небесата, където била дъщеря на бог Ану – покровителя на небето. Един ден, неочаквано за близките си, Ламашу пожелала да пие човешка кръв и да се храни с човешка плът. Ядосан от това желание, баща ѝ я прогонил на земята с проклятието да води тежък и недостоен за една дъщеря на божество живот. Разгневена, Ламашу намерила убежище в планините и блатата, превръщайки се в зъл демон, преследващ с настървение хората, измежду които любима нейна жертва станали децата и новородените⁵.

1. ДОКОСВАНЕТО В ЗАКЛИНАТЕЛНИТЕ ТЕКСТОВЕ

Проучванията разделят заклинанията срещу демона в две основни групи⁶. Първата е представена в каноничната серия „Ламашу“ (обозначавана тук като: Серията или Каноничната серия), записана върху три клинописни табели, съдържащи редица заклинания и ритуални напътствия. В окончателния

⁴ Общи сведения за свързаните с демона писмени извори вж. у **Farber**, Walter. *Lamaštu*. In: *Reallexicon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* Bd. 6. Berlin–New York 1980–1983, pp. 439–441, а по-задълбочени наблюдения у **Farber**, Walter. *Lamaštu. An Edition of the Canonical Series of Lamaštu Incantations and Rituals and Related Texts from the Second and First Millennia BC*. Mesopotamian Studies 17. Winona Lake: Eisenbrauns, 2014, pp. 7–38. Информация относно свързаните с демона артефакти – магически амулети, изработени от камък и глина, вж. у **Wiggermann**, Frans. *Lamaštu, Daughter of Anu. A Profile*. In: **Stol**, M., ed. *The Birth in Babylonia and the Bible. Its Mediterranean Setting*. Groningen: Styx Publications, 2000, pp. 219–224, **Мукарзел**, Кабала. Демонът Ламашу. Образ и слово в древното Двуречие. В: сборник *Култури и религии на Балканите, в Средиземноморието и Изтока VI*. Societas Classica. В. Търново: ВТУ, 2013, с. 591–596.

⁵ За историята на Ламашу и нейната зловорност вж. **Wiggermann**, Frans. *Цит съч.*, с. 224–236, а на български език **Мукарзел**, Кабала. *Цит. съч.*, с. 587–589.

⁶ Относно класификацията на двете текстуални групи вж. **Farber**, Walter. *Lamaštu...*, p. 439–441, **Wiggermann**, Frans. *Цит съч.*, с. 217–219.

си вид, произведението било съставено през I хил. пр. Хр. на литературния стандартен вавилонски диалект. Неговият най-пълнен вариант е открит в библиотеката на цар Ашурбанипал в Ниневия и се датира в VII в. пр. Хр., но копия на части от Серията са известни и от други археологически обекти из земите на днешните Ирак, Сирия и Турция⁷.

Втората група обхваща множество заклинания, често придружени с ритуални напътствия, записвани в периода между XIX и IV в. пр. Хр. Изворите от тази група са дефинирани като „неканонични“. Основните им характеристики са: голямото съдържателно разнообразие, по-широката употреба на художествени описания – вероятно под влияние на устните традиции, и по-свободното използване на нелитературни диалекти. Неканоничните заклинания произхождат предимно от земите на Ирак, макар и някои техни копия да са известни от други райони на Близкия изток.

Между двете групи текстове има тесни литературни връзки, породени от общата им практическа насоченост, свързана с изпълнявани за прогонването на Ламашу ритуали.

В структурно-съдържателен план посочените извори отбелязват докосването на демона в посветените на неговия външен вид и зловредност клинописни редове, заемащи началните и средните части на записите. Допирът, независимо от конкретната му форма, е отразен много разнообразно и в повечето случаи осъществяването му се описва заедно с последиците, за да бъде подчертана причинно-следствената връзка между тях.

Сведенията относно самото докосване (допир) ще бъдат разгледани в заклинанията на две текстуални нива – първично, обусловено от ползваната при описание на действия глаголна терминология, и вторично, дефинирано от фразеологията, в която глаголите участват.

Идеята за „докосване“ в акадския език е изразявана най-често с термините *lipit* и *šibit*, производни от глаголите *lapātum* – „пипам, докосвам“, и *šabātum* – „хващам, захващам“⁸. Може да е изненадващо, но заклинанията срещу Ламашу употребяват първия термин рядко, а вторият не доминира понятията за „допир“ и „докосване“. За сметка на това, отбелязването на допира е осъществено посредством използването на глаголи, чието основно значение не е „пипам, докосвам“ или „хващам“. В чисто семантически план и условно могат да

⁷ Каноничната серия „Ламашу“ е сравнително добре запазена и вече преиздадена от Валтер Фарбер през 2014 г., вж. **Farber**, Walter. *Lamaštu. An Edition of the Canonical Series...*, pp. 141–256. В настоящото изследване цитирането на извора включва посочване на заглавието в съкратен вариант – Lam., номера на таблицата, отбелязан с римски цифри, и номера на клинописните редове, обозначени с арабски цифри след двоеточие.

⁸ За основните значения на глаголите *lapātum* и *šabātum* вж. **Chicago Assyrian Dictionary**. Vol. 9 L. University of Chicago Press, 1992, pp. 82–86: *lapātu* 1; **Chicago Assyrian Dictionary**. Vol. 16 Š. University of Chicago Press, 1962, 5–7: *šabātu* 1.

се обособят два вида допир (докосване, контакт) – пряк и непряк, намиращи се в зависимост от характера на действието спрямо обекта.

Непрекият е отразен чрез употребата на глаголи за движение и състояние, описващи индиректно въздействие върху обекта, като ešērum в основа Gt. – „вървя (движа се) направо“, alākum в основа Gtn. – „бродя постоянно“ или izuzzum в основи G./Gt./Gtn. – „стоя, заставам (до, край)“⁹. Ето три примера.

А. От неканоничен текст BIN 4, 126: *ana bēl lā ilim išārum tēššer* – „срещу човека без бог (-закрилник), направо върви (тя)“¹⁰. Тук глаголната форма в конструкцията „направо върви (тя)“ – tēššer, е предадена в 3 л. ед. ч. ж. р. в сегашно време на ešērum в основа Gt.

Б. От Каноничната серия – Lam. I: *arki ālidāti ittanallak* – „след родилките тя броди постоянно“¹¹. Ползваната в преведената фраза глаголна форма ittanallak – „(тя) броди постоянно“, е производна на alākum в основа Gtn. и се намира в 3 л. ед. ч. ж. р. в сегашно време.

В. Отново от Серията – Lam. II: *ina rēš ālidāti ittanazzaz* – „до главата на родилката, тя застава“¹². В случая непрекият допир е предаден с форма за 3 л. ед. ч. ж. р. в сегашно време на глагола izuzzum в основа Gtn. ittanazzaz – „тя застава (до)“.

Прекият допир е отразен чрез употребата на глаголи, предимно в G.-основа, обозначаващи някакво директно въздействие върху обекта, примерно gamûm – „схващам, вкочанявам“, šabātum – „хващам, задържам“, abātum – „разрушавам“, или šatûm – „пия“¹³. Следните три примера илюстрират изложеното наблюдение.

А. От неканоничен текст BIN 4, 126: *šer 'ān lab 'im turammī* – „сухожилията на лъва ти схващаш“¹⁴. Тук е използвана формата за 2 л. ед. ч. ж. р. в сегашно време на глагола gamûm в основа G. turammī – „ти схващаш, вкочаняваш“.

⁹ За основните значения на глаголите ešērum, alākum и izuzzum вж. **Chicago Assyrian Dictionary**. Vol. 4 E. University of Chicago Press, 1958, pp. 352–353: ešēru; **Chicago Assyrian Dictionary**. Vol. 1 A Part 1. University of Chicago Press, 1964, p. 300: alāku 1, 5, и **von Soden**, Wolfram. *Akkadisches Handwörterbuch. Band I: A–L*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1965, pp. 408–410: izuzzum I, Gtn. 1.

¹⁰ Вж. **von Soden**, Wolfram. Eine altassyrische Beschwörung gegen die Dämonin Lamaštum. In: *Orientalia*, 1956, Vol. 25, p. 143, BIN 4, 126: 18–20.

¹¹ Вж. **Farber**, Walter. *Lamaštu. An Edition of the Canonical Series...*, pp. 154–155, Lam. I: 118.

¹² Вж. **Farber**, Walter. *Lamaštu. An Edition of the Canonical Series...*, pp. 172–173, Lam. II: 89.

¹³ За значенията на глагола gamûm, главното от които е „приспивам“, вж. **von Soden**, Wolfram. *Akkadisches Handwörterbuch. Band II: M–S*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1972, p. 952 gamû(m) I. Значенията на abātum вж. **von Soden**, Wolfram. *Akkadisches Handwörterbuch. Band I...*, p. 5, abātu(m), а за значенията на šatû вж. **Chicago Assyrian Dictionary**. Vol. 17 Š Part II. University of Chicago Press, 1992, pp. 207–208: šatû A.

¹⁴ Вж. **von Soden**, Wolfram. Eine altassyrische Beschwörung..., p. 143, BIN 4, 126: 20–21.

Б. От Каноничната серия – Lam. I: *mešrēti tušabbitī tu'abbitī bināti* – „устните ти хващаш, органите (на тялото) ти разрушаваш“¹⁵. Прекият допир в случая е предаден с формите за 2 л. ед. ч. ж. р. в сегашно време на глаголите *šabātum* и *abātum* в G.-основа, *tušabbitī* – „ти хващаш“, и *tu'abbitī* – „ти разрушаваш“.

В. Отново от Серията – Lam. I: *ištanatti dāmī našpūti ša amēlūti* – „тя постоянно пие изтичащата кръв на хората“¹⁶. Формата в 3 л. ед. ч. ж. р. в сегашно време *ištanatti* – „тя постоянно пие“, е производна от глагола *šatūm*, в предаващата често извършващо се действие основа Gtn.

Примерите биха могли да се увеличат, но и посочените свидетелстват за смисловото разнообразие, чрез което демоничните действия са описани на терминологично ниво. По отношение на обекта – жертвата на демоничната атака, независимо от характера на контакта, докосванията на Ламашу играели еднакво фатална роля. И ако глаголите за индиректно въздействие описват действието в развитие, преди момента на самото докосване, но с предизвес-тен резултат и ясно посочена цел, то глаголите за директно въздействие обрисуват прекия допир. Те са и много по-широко използвани в заклинанията. Преобладаващата употреба на глаголни форми в сегашно време има пряка връзка с живите вярвания в съществуването на демона и развитието на неговата зловредност, като заедно с това е част от литературните традиции на разглеждания тип източници.

Как изглежда допирът на вторичното, фразеологичното ниво? Заклинателните текстове описват обектите на докосването диференцирано, макар и по сходна схема, подразделяйки ги в три групи, чието споменаване заема определено място в структурата на изложението: 1. природа и животни; 2. зрели хора и младежи; 3. бебета (новородени и кърмачета). Групите не са представени равномерно в източниците. Някои заклинания отбелязват по-кратко или по-обстойно дадена група, други пък изключват една или дори две от своето съдържание, в зависимост от ритуалната цел, с която били съставени¹⁷.

¹⁵ Вж. **Farber**, Walter. *Lamaštu. An Edition of the Canonical Series...*, pp. 152–133, Lam. I: 72.

¹⁶ Вж. **Farber**, Walter. *Lamaštu. An Edition of the Canonical Series...*, pp. 158–159, Lam. I: 187.

¹⁷ Така например, сравнително равномерно, но кратко по форма, едновременно споменаване на трите групи обекти се наблюдава в третото заклинание от Каноничната серия, вж. **Farber**, Walter. *Lamaštu. An Edition of the Canonical Series...*, pp. 148–149, Lam. I: 37–45. Текст Kt 94/k, 821: 1–22 споменава единствено бебета и малки деца, вж. **Michel**, Cécile. Une incantation paléo-assyrienne contre Lamašum. In: *Orientalia*, 1997, Vol. 66, pp. 59–60. В четвъртото заклинание от Серията се описва подробно допирът сред обекти от първата и третата група, а обектите от втората са отбелязани накратко, вж. **Farber**, Walter. *Lamaštu. An Edition of the Canonical Series...*, pp. 152–153, Lam. I: 62–78. Срещат се, макар и рядко, записи, в които не е описано докосване сред нито една от трите групи, примерно седмото

Описанията на докосването сред природата и животните има за цел да очертае в най-широки граници разрушителната сила на Ламашу, проявена в разнообразни отрицателни последици, заболявания и смърт. Неканонични заклинания отбелязват допира по следния начин: а) BIN 4, 126: „Сухожилията на лъва ти схващаш“¹⁸; б) TCL 6, 49: „Следите на говедото тя следва, по стъпките на овцата тя върви, в кръв и плът ръцете ѝ са положени“¹⁹.

Заклинания в Каноничната серия излагат по-подробни описания, като примерно следния пасаж от Таблица I: „Волът тя задържа, докато се движи, магарето тя спира, докато бяга [...] Застане ли до лъва, ужасяващият си блясък тя увеличава шест пъти. Застане ли до вълка, тя го кара да скимти. Пресече ли река, мътни водите ѝ прави. Прекоси ли път, непроходим го прави. Облегне ли се на стена, омърсява я. Облегне ли се на тамарска, разпръсква клонките му. Облегне ли се на финиковата палма, лишава я от свежите ѝ плодове. Облегне ли се на планинските *allanu* и терпентиново дърво, плодовете им кара да изсъхнат“²⁰.

В структурен план докосването на демона сред природата и животните предшества споменаването на допира в света на хората, изпълнявайки ролята на своеобразно въведение към общото описание на демоничната злотворност. Когато е налично, докосването из околната среда е изложено най-често в кратка форма. По-подробните му версии са известни само от някои записи в Серията.

Допирът сред зрелите хора и младежите носи рядко поддаващи се на дефиниция внезапни заболявания с фатален край. Сведенията за него имат задачата да обрисуват още един, при това ключов, потенциален кръг жертви на демона.

заклинание от Каноничната серия, вж. **Farber**, Walter. *Lamaštu. An Edition of the Canonical Series...*, pp. 168–169, Lam. II: 34–59.

¹⁸ Вж. **von Soden**, Wolfram. *Eine altassyrische Beschwörung...*, p. 143, BIN 4, 126: 20–21.

¹⁹ Вж. **Thureau-Dangin**, Francois. *Rituel et amulettes contre Labartu*. In: *Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale*, 1921, Vol. 18, p. 166, 171, TCL 6, 49: Rev. 16, както и **Мукарзел**, Кабала. Късноавилонско заклинание срещу Ламашу от Урук. Наблюдения върху текст TCL 6, 49. В: *Култури и религии на Балканите, в Средиземноморието и Изтока VII*. Societas Classica. В. Търново: ВТУ, 2015, с. 255–256, 275–276.

²⁰ Вж. **Farber**, Walter. *Lamaštu. An Edition of the Canonical Series...*, pp. 148–149, 158–159, Lam. I: 40, 179–186. Трябва да се отбележи, че издателят на текста превежда първото от названията на посочените в последното изречение от пасажа дървета *allanu* като „дъб“ – oak (англ.), ала подобен превод на думата от академски не е напълно сигурен, вж. **Chicago Assyrian Dictionary**. Vol. 1 A Part I ..., pp. 354–355: *allanu* A. Затова в предлагания тук превод е предпочетена оригиналната форма на думата.

Два неканонични текста описват докосването така: а) Kt 94/к, 821: „*Ти задържаши внезапно растящия младеж*“²¹; б) YOS 11, 19: „*Тя хваща младежа по пътя и девойката по време на игра, бебето на рамото на дойката*“²².

Таблица I от Серията е по-обстойна: „*Младите мъже в гроба тя праща, девойките с удар тя разбива, малките тя кара да пият водите на страда-нията [...] Хване ли тя възрастния, наричат я Затриващата, хване ли тя младежа, наричат я Слънчев удар, хване ли тя младата жена, наричат я Ламашу, хване ли тя детето, наричат я Димме*“²³. Друг пасаж от същата таблица допълва: „*Тя пие постоянно изтичащата кръв на хората, (яде) плът, която не бива да се яде, (чути) кости, които не бива да се чуят*“²⁴.

Докосването на зрели хора и младежи присъства в много от заклинанията срещу Ламашу. Описанията му са обикновено кратки и разположени преди данните за допира сред бебетата.

Изворите споменават най-често третия обект на демоничните атаки – новородените, като описанията на докосването тук се отнасят хронологически до периодите около раждането. Остава загадка защо точно бебетата стават любимите жертви на Ламашу, но не е изключено това да било резултат от нереализираната ѝ женственост²⁵.

Ето няколко примера за описанието в неканонични записи: а) YOS 11, 19: „*Макар и да не е лечителка, тя превързва, макар и да не е акушерка, тя изтрива бебето. Тя брои месеците на бременната жена. Тя обича да стеснява разширението на жената в трудност [...] Тя хваща бебето на рамото на кърмачката*“²⁶; б) BIN 4, 126: „*Сухожилцията на малките деца и кърмачетата ти караш да се схванат*“²⁷; в) BIN 2, 72: „*През вратата на дома тя влиза. Върви направо към вратата и се извива над прага. Тя видя бебето, седем*

²¹ Вж. **Michel**, Cécile. *Цит. съч.*, с. 60, Kt 94/к, 821: 9–10.

²² Вж. **Foster**, Benjamin. *Before the Muses. An Anthology of Akkadian Literature*. 3rd ed. Bethesda, Maryland: CDL Press, 2005, p. 174, YOS 11, 19: 9–11.

²³ Вж. **Farber**, Walter. *Lamaštu. An Edition of the Canonical Series...*, pp. 148–149, 152–153, Lam. I: 41–43, 67–70.

²⁴ Вж. **Farber**, Walter. *Lamaštu. An Edition of the Canonical Series...*, pp. 158–159, Lam. I: 187–188.

²⁵ Скърлок предполага, че е възможно настъргването на демона към бебетата да се свърже с духа на жена, умряла при раждане в древни времена, послужил за някакъв първообраз на Ламашу. Вж. **Scurlock**, Jo Ann. *Baby-Snatching Demons, Restless Souls and the Dangers of Childbirth: Medico-Magical Means of Dealing with Some of the Perils of Motherhood in Ancient Mesopotamia*. In: *Incognita*, 1991, Vol. 2, p. 154, n. 207. Твърдението е спорно, но и не е лишено от логика, макар да са нужни още доказателства за неговото утвърждаване.

²⁶ Вж. **Foster**, Benjamin. *Цит. съч.*, с. 174, YOS 11, 19: 3–6, 11. Каю в текста под израза „жената в трудност“ се разбира жена по време на раждане.

²⁷ Вж. **von Soden**, Wolfram. *Eine altassyrische Beschwörung...*, p. 143, BIN 4, 126: 22–23.

болести му причини в корема²⁸, г) ВМ 122691: „Портата на родилката тя обикаля, за да удуши бебето ѝ. Влиза в стаята с глинени съдове, за да ги натроши“²⁹.

Някои от описанията на допира в Каноничната серия изглеждат така. Таблица I: „*Ноц след ноц, утро след утро, тя се връща при жената, чиято порта е затворена. Дъщерята на Ану, ежедневно брои бременните, онези, които ще раждат, следва постоянно. Тя брои техните месеци, отбелязва дните им на стената [...]* Тя се промъква като змия, за да задуши малкия. С кръвта на неговото сърце, лицето си намазва. Тялото му тя покрива подобно на жълта охра, приличаща на смъртта, така че да изглежда като заразен с болести *li'uti* или *labāṣu*, тя омазва лицето му [...] На бебето, макар и да не е смърт, тя прерязва врата му, макар и да не е демон-*gallū*, тя извива неговата шия, на скута на дойката тя задушавя малкия“³⁰. И Таблица II: „*Тя докосва утробата на жените в трудност [бременните], изтръгва бебетата от бавачките, бозае ги, пее им и ги целува*“³¹.

В структурен план данните за допира сред новородените се разполагат в средата или в края на текста, близо до заклятийните формули за прогонването на демона, и обикновено следват описанията на неговите действия срещу хората. Налични са обаче редица заклинания, в които се обрисова единствено докосването сред деца и бебета, или то е най-пространно описано в сравнение с допира сред околната среда и възрастните³².

Както се вижда от приведените пасажки, Ламашу нерядко извършва действия, сходни с тези на акушерката или дойката по време на раждане или малко след него. Вигерман забелязва, че тук става въпрос за роля, в която демонът

²⁸ Вж. **von Soden**, Wolfram. Eine altbabylonische Beschwörung gegen die Dämonin Lamaštum. In: *Orientalia* 1954, Vol. 23, pp. 338–339, BIN 2, 72: 6–9. Тук специално внимание заслужава идеята, че демонът може да причини злините си и чрез поглед, нещо много рядко срещано в заклинанията срещу него.

²⁹ Вж. **Farber**, Walter. Zur älteren akkadischen Beschwörungsliteratur. In: *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatisches archäologie* 1981, 71, pp. 63–64, ВМ 122691: Vs. 6–9.

³⁰ Вж. **Farber**, Walter. *Lamaštu. An Edition of the Canonical Series...*, pp. 154–155, 156–157, Lam. I: 115–119, 134–137, 155–157.

³¹ Вж. **Farber**, Walter. *Lamaštu. An Edition of the Canonical Series...*, pp. 178–179, Lam. II: 156–158.

³² Примери за заклинания, в които като обект на допира са споменати само новородени (и малки деца), могат да се видят в текст BIN 2, 72: 1–21 у **von Soden**, Wolfram. Eine altbabylonische Beschwörung..., pp. 338–339 и в осмото заклинание от Каноничната серия, вж. **Farber**, Walter. *Lamaštu. An Edition of the Canonical Series...*, pp. 172–173, Lam. II: 84–111. Съдържанието на дванадесетото заклинание от Серията пък включва кратко споменаване на докосването сред възрастните и подробното му описание във връзка с бебетата, вж. **Farber**, Walter. *Lamaštu. An Edition of the Canonical Series...*, pp. 178–179, Lam. II: 152–167.

умее да се превъплъщава във видимия свят³³. Наблюдението на автора е точно и може да бъде подкрепено с логическия аргумент, че именно подобни превъплъщения биха доближи Ламашу ефективно и незабележимо до главните ѝ жертви. В този план е интересно да се отбележи още нещо. Неканонични и канонични заклинания влагат в устата на демона израз, описващ действие, характерно за дойката: *bilāni mārīkina lušēniq ana pī mārāfikina tulā luštakkan* – „Донесете ми синовете си да ги накърмя, в устите на дъщерите ви нека сложа гърдите си!“³⁴.

Само по себе си изречението не би заслужило особено внимание, ако не съдържаше единствения израз, предаващ в пряка реч намеренията на мрачното същество – сред всички посветени му текстове. Следователно отбелязаните превъплъщения на Ламашу заемат важно място в представите на древните относно нейната зловредност, пресъздавайки най-подходящия за докосването ѝ „социален фон“. Според някои изследователи демонът желал да кърми децата с цел да влее отровата си в тях, но в случая е дискуссионно дали вливането на отрова или прекият физически допир имал по-фатални последици за жертвите³⁵.

Източниците не назовават конкретните причини за демоничното докосване. При малка част от текстовете може да се предполага, че това било някакво ритуално нарушение, извършено от зрял човек, ала във връзка с най-беззащитните – новородените, посочени причини няма. Освен ако не приемем внушенията на записите за изначалното зло на Ламашу или за често споменаваната ѝ злоба³⁶.

Изложеното свидетелства, че в заклинателните текстове докосването на демона е описвано разнообразно и изчерпателно – на терминологично и на фразеологично ниво. Самото разнообразие било продиктувано от литературните традиции в съответната изворова група и техния художествен стил, зад който трябва да търсим човешкото желание да бъдат споменати всички фор-

³³ Вж. **Wiggermann**, Frans. *Цум съч.*, с. 230–231.

³⁴ За употребата на фразата в неканоничен текст вж. **Thureau-Dangin**, Francois. *Цум съч.*, с. 166–171, TCL 6, 49: Rev. 19–20 и **Мукарзел**, Кабала. Късноавилонско заклинание срещу Ламашу от Урук..., с. 255–256, ред. 19–20, а за употребата на фразата в Каноничната серия вж. **Farber**, Walter. *Lamaštu. An Edition of the Canonical Series...*, pp. 154–155, 172–173, Lam. I: 121–122, Lam. II: 90–91.

³⁵ Идеята, че демонът ще влее отровата си в жертвите посредством кърменето, е застъпвана от Вигерман. Аргументите му за това твърдение са честото изобразяване на Ламашу с отровни същества, като змията и скорпиона, по амулети срещу демона, допълнени с преки споменавания на нейната отрова в Каноничната серия. Вж. **Wiggermann**, Frans. *Цум съч.*, с. 230, п. 93–94.

³⁶ Вж. примерно честата употреба на прилагателни, като „гневна“, „дива“, „зла“ във въвеждащите части на заклинанията срещу Ламашу на текст Kt. 94/k, 821: F. 1–4 у **Michel**, Cécile. *Цум съч.*, с. 59 или на текст YOS 11, 19: 1–2 у **Foster**, Benjamin. *Цум съч.*, с. 74.

ми на „фаталния допир“, заедно с тежките последици от него. Може да се подозира, че принос в богатото описание на допира имат и устните традиции в Двуречието от II хил. пр. Хр., оказали влияние върху образния език на неканоничните и част от каноничните записи, съставени през I хил. пр. Хр.

На по-високо, концептуално ниво термините и фразите, обозначаващи докосването, функционират в рамките на понятийна система с етично-ритуален характер, дефинираща ясно ролята на демона и неговите жертви в реалността. Активната, нападащата страна в тази система е Ламашу – извършител на предадените чрез глаголни форми зловредни действия, а пасивната – новородените, зрелите хора, животните и околната среда, всъщност целият жив свят.

2. ДОКОСВАНЕТО В МЕДИЦИНСКИТЕ ТЕКСТОВЕ

Описанията в заклинанията катастрофални последици от докосването на Ламашу имат много по-широк културен и социален контекст. В съзнанието на древните жители от Двуречието демоните не били просто въображаеми същества, а осезаеми сили, свързани с конкретно зло – болестите. Последното е причина демонологията на тази цивилизация да съжителства тясно с медицината³⁷.

На фразеологично ниво мнозинството медицински текстове отразяват докосването посредством употребата на специална формула: *qāt (ili) + N* – „Ръката на (бог) + име“³⁸. Тъй като названията на демоните се изписват в клинопис, предхождани от детерминатив за божество, вторият елемент в израза – *N*, отбелязва „личните“ им имена.

Относно Ламашу формулата е известна в два варианта: *qāt Lamaštu* – „Ръката на Ламашу“, или *qāt mārat Anim* – „Ръката на дъщерята на (бог) Ану“ – един от най-използваните за „мрачната дама“ епитети³⁹. По своята семантика формулната фраза е свързана с ръката като основен инструмент на докосва-

³⁷ Ценни наблюдения за връзката между магията и медицината в Двуречието и нейното отразяване в различни древни текстове вж. у **Ботеро**, Жан. *Животът в древна Месопотамия. От Шумер до Библията*. София: Рива, 2008, с. 210–231.

³⁸ Формулата е често срещана в заклинателни и медицински записи във връзка с различни божества и демони, смятани за причинители на заболявания. С нея се обозначават предимно диагнози на болести, обяснявани от вавилонците и асирийците с нарушаване на табу, божие наказание или демонична атака. Примери за употребата на формулата и нейните разновидности вж. у **Heessel**, Nils. *The Hands of Gods: Disease Names and Divine Anger*. In: *Disease in Babylonia*. Ed. I. Finkel, M. Geller. Leiden–Boston: Brill, 2007, pp. 122–124.

³⁹ Примери за употребата на двата израза в медицински записи могат да се видят в „Диагностичния наричник“, Таблици 16 и 40 у **Scurlock**, Jo Ann. *Sourcebook for ancient Mesopotamian medicine*. Writings from the Ancient World No. 36. Atlanta: SBL Press, 2014, p. 156, 268, Tablet 16: 14–15 (за първия), 40: 106 (за втория).

нето (допира) и в медицинските текстове тя изпълнява функцията на *terminus technicus* с диагностично съдържание.

Изворите от споменатата група употребяват още два, вече познати, термина, влагайки в тях специфичен смисъл. Първият е *liptu/lipit* – „допир, докосване“, произведен от глагола *lapātum*, но в негативното му значение на „засягам“ по отношение на жертвата и позитивното на „лекувам“ – във връзка с пациента, когато присъства в лечителски напътствия⁴⁰. Вторият термин е *šibtu/šibit* – „хващане, държане“, произведен от глагола *šabātum*, използван съобразно ситуацията със значение на „хващане/засягане/поразяване“ от демон или на „пристъп“, когато е отнесен към симптом на дадена болест.

Медицинските записи, за разлика от заклинанията, рядко описват допира чрез употребата на разнообразни по смисъл глаголи и изрази. Когато докосването е предадено с глаголна форма, тя обикновено стои в 3 л. ед. ч. ж. р. на претерит и е производна на *lapātum* и *šabātum* в G-основа, като характерът на въздействието спрямо обекта е само директен. Много по-широко и за сметка на глаголните форми се използва предаването на допира с един от двата варианта на уточнената по-горе формулна фраза. Подобна ситуация не е изненадваща. Съобразно целите, с които били съставяни, лечителските текстове поместват диагнози, прогнози и терапевтични напътствия, не общи литературни описания на демоничните дейности.

Един от най-информативните медицински източници за докосването на Ламашу е прочутият „Диагностичен наръчник“ (обозначаван тук като: Наръчника) – серия от четиридесет таблици с диагностично-прогностичен характер, позната ни в множество екземпляри от Ниневия, Ашур и Вавилон, съставени около началото на I хил. пр. Хр.⁴¹ Наръчникът е известен с името *Sakikkū* и в него под формата на тематично обособени рубрики се описват симптомите на много заболявания, тяхната етиология и съпътстващите ги диагнози. Демонът се споменава на редица места в текста за причинител на болести сред възрастните и децата, чиято симптоматика е доминирана от променливата телесна температура и е сходна с известната за треската⁴². Ето някои описания

⁴⁰ Вж. по-подробно **Geller**, Markham. *Archaeology of Touch: Babylonian Magic and Healing*. In: *The Power of Touch: Handling Objects in Museum and Heritage Contexts*. Ed. E. Pye. Walnut Creek, California: Left Coast Press, 2009, pp. 64–67.

⁴¹ В настоящата публикация е ползвано новото издание на „Диагностичния наръчник“, заслуга на Джо Ан Скърлок от 2014 г., вж. **Scurlock**, Jo Ann. *Sourcebook for...*, pp. 13–270. Въвеждащи сведения за извора вж. у **Geller**, Markham. *Ancient Babylonian Medicine. Theory and Practise*. Wiley-Blackwell Publication, 2010, pp. 90–91, 141–149, а също и у **Борепо**, Жан. *Цит. съч.*, с. 225–228.

⁴² Проучвания свързват сигурно демона със симптома температура, вж. **Farber**, Walter. *Lamaštu – Agent of a Specific Disease, or a Generic Destroyer of Health?* In: **Finkel**, I., **Geller**, M. *Disease in Babylonia*. Cuneiform Monographs 36. Leiden–Boston: Brill, 2007, p. 139–140; **Scurlock**, Jo Ann. *Baby-Snatching Demons...*, pp. 155–156; **Volk**, Konrad. *Kinderkrankheiten*

на докосването сред зрели хора, като използваните в тях оригинални термини и фрази за „допир“ са транскрибирани в скоби.

А. Таблица 9, посветена на общи заболявания: „Ако неговото (на пациента) лице е оцветено неравномерно в бяло, черно, червено и жълто, болестта му ще бъде продължителна, но той ще се оправи. Ако лицето му е жълто, Ламащу го е хванала (iṣbassu)“⁴³.

Б. Таблица 13, отнасяща се за общи заболявания: „Ако горната част на корема му (на пациента) е наранена и ръцете, и краката му са неподвижни, (това е) ръката на Дъщерята на Ану (qāt mārat Ani) [...] Ако долната част на стомаха му става топла и студена, и той иска много вода, и после я изпива, (това е) ръката на Ламащу (qāt Lamaštu). Ако долната част на стомаха му става топла и студена, и той иска много вода, за да се къпе, (това е) ръката на Ламащу (qāt Lamaštu)“⁴⁴.

В. Таблицы 18 и 19/20, посветени на температурата: „Ако неговото (на пациента) тяло няма температура (но) той постоянно се поти, (това е) ръката на Ламащу (qāt Lamaštu) [...] Ако той (пациентът) е топъл, след това студен и постоянно иска много вода, за да се къпе, (това е) ръката на Ламащу (qāt Lamaštu) или ръката на бог Син“⁴⁵.

Г. Особено интересно е описанието на заболяване в Таблица 3, посветена на общи болести: „Ако той (пациентът) е ударен (има болки) в главата и го обливат студени вълни, а лицето му е червено или жълто, и когато има пристъп (ṣibit) на болестта излиза от себе си и не знае къде е, и страда от гърчове, като в хващането от призрак, Ламащу го е хванала (iṣbassu), но ще оцелее“⁴⁶.

Приблизителната идентификация на заболяването в последния пасаж засега остава невъзможна. Както се вижда, то засяга жертвата не само физически чрез изменения в телесната температура, болки в главата, смяна в цвета на лицето, гърчове, но и ментално, водейки до загуба на разсъдък и ориентация.

Цялата Таблица 40 от Наръчника е посветена на болести сред малките деца и новородените⁴⁷. Разбираемо, в тези редове на клинописния сборник Ламащу е сочена често за причинител на сходни по своето проявление здравни проб-

nach der Darstellung babylonisch-assyrischer Keilschrifttexte. In: *Orientalia*, 1999, Vol. 68, p. 26, n. 161, **Wiggermann**, Frans. *Цит. съч.*, с. 237.

⁴³ Вж. **Scurlock**, Jo Ann. *Sourcebook for...*, pp. 67, 69, Tablet 9: 10–11.

⁴⁴ Вж. **Scurlock**, Jo Ann. *Sourcebook for...*, pp. 104–105, 111–112, Tablet 13: 36, 69–70.

⁴⁵ Вж. **Scurlock**, Jo Ann. *Sourcebook for...*, pp. 173–174, 177, 179, Tablet 18: 7, Tablet 19–20: 9.

⁴⁶ Вж. **Scurlock**, Jo Ann. *Sourcebook for...*, p. 15, 20, Tablet 3: 45–46. Трябва да се отбележи, че съдържанието на преведения пасаж не е установено сигурно, тъй като някои от копията на извора поместват различни варианти за част от термините.

⁴⁷ Детайлно изследване върху сведенията за детските болести в тази таблица от Наръчника вж. у **Volk**, Konrad. *Цит. съч.*, с. 12–29.

леми. Някои от поместените диагнози имат следния вид: „Ако малкото постоянно се движи на гърдата на майка си и постоянно ридеа или ако то е постоянно неспокойно, скача в краката на майка си и много ридеа, Дъщерята на Ану, го е избрала (ḥirassu) [...] Ако вътрешностите на малкото са постоянно подути и то често плаче, (това е) ръката на Долния свят или ръката на Дъщерята на Ану (qāt mārat Am), то ще се оправи [...] Ако малкото има температура и болест li'bu, но е постоянно студено, това е хващане (šibit) на Ламашу, или ръката на Дъщерята на Ану (qāt mārat Ani). Ако малкото има топли и студени вълни и иска непрекъснато да пие много вода, (това е) хващане (šibit) на Ламашу, или ръката на Дъщерята на Ану (qāt mārat Am). Ако коремната област на малкото става топла и след това студена, и то иска да пие много вода, и я изпива, (това е) ръката на Ламашу (qāt Lamaštu)“⁴⁸.

Интерес заслужава структурата на изложението във втория и третия пасаж, поместваща две алтернативни диагнози, всяка от които отвежда към Ламашу било чрез прякото ѝ споменаване, било чрез употребявания за нея епитет. Остава загадка каква е причината за наличието на подобна нехарактерна схема в съдържанието на източника и дали зад всеки от отбелязаните варианти на фразата не стоят различни форми на едно и също заболяване – нещо известно в медицината.

Преведеният откъс от Наръчника споменава постоянния плач на бебетата като един от сигурните знаци за докосването на демона. Това впрочем е и пряко указано в друг ред на Таблица 40: „Ако малкото плаче непрекъснато ден и нощ (то) Дъщерята на Ану го е хванала (iṣbassu)“⁴⁹. Известно е, че продължителният плач на новородените им вреди, а в Двуречието приемали, че той дори притеснява душите на мъртвите и ги разгневява⁵⁰.

Диагнозите свидетелстват, че Ламашу е смятана за причинител на заболявания сред най-малките, характеризиращи се с променлива телесна температура, нервно поведение, болки в абдоминалната област, честа жажда, остро главоболне, плач, все симптоми, свързвани днес с треската, като „знак“ за чернодробни, коремни и други заболявания. Симптоматичните описания на болестите в изворите обаче не позволяват сигурното им разпознаване, защото, както е известно, различни заболявания често имат сходни симптоми. Ако следваме съвременни-

⁴⁸ Вж. **Scurlock**, Jo Ann. *Sourcebook for...*, pp. 259–260, 264–266, Tablet 40: 24–25, 30, 51–52. Споменатата в пасажа болест li'bu се свързва с черния дроб, може би жълтеница, и се характеризира с наличието на треска. В този пък и в други текстове за причинител на заболяването е сочена Ламашу, вж. **Volk**, Konrad. *Цит. съч.*, с. 21–23, **Geller**, Markham. *Ancient Babylonian Medicine...*, pp. 150–152, **Stol**, Marten. *The Birth in Babylonia and the Bible. Its Mediterranean Setting. With a Chapter by F. A. M. Wiggerman*. Cuneiform Monographs 14. Groningen: Styx Publications, 2000, pp. 209–210.

⁴⁹ Вж. **Scurlock**, Jo Ann. *Sourcebook for...*, p. 262, 268, Tablet 40: 108.

⁵⁰ Вж. **Stol**, Marten. *The Birth in Babylonia and the Bible...*, pp. 211–213.

те класификации, би било напълно възможно демонът да се свърже едновременно с няколко болести, притежаващи близка симптоматика⁵¹.

Прави впечатление фактът, че в посветените на бременните и гинекологията таблици 36 – 39 от Наръчника Ламашу не е спомената, т. е. не е посочена като причинител на здравни проблеми сред „жените в трудност“ – нещо, отличаващо сериозно разглеждания източник от заклинанията. За сметка на това други медицински записи отбелязват ролята на демона по време на бременността. Примерно терапевтичният ВМ 3, 240 помества следното напътствие в един от редовете си: „Ако жената е бременна и е изпълнена с вятър, то Ламашу я е хванала (šibissa), и ти трябва да я накараш да вдиша прах от медна камбана“⁵².

Смисълът на обозначената с израза „изпълнена с вятър“ – *erētma u šāra uddupāt*, аномалия остава неясен, но със сигурност тя дефинира някаква патология около корема на бременната, може би нехарактерно подуване. Медните камбани са ползвани при изпълнението на различни ритуали в Двуречието, а самите метали, включително медта, били употребявани широко при изготвянето на лечителски рецепти. Следователно напътствието в края на преведения ред може да се приема като свидетелство за функционалното взаимодействие между магическата традиция и медицинската практика.

От изложеното става ясно, че медицинските текстове отразяват докосването на Ламашу по специфичен – при сравнение със заклинателните, начин. На терминологично ниво ползваните в тях понятия са сравнително ограничени семантически, изчерпвайки значението си с няколко аспекта на глаголите „хвашам“ или „докосвам“. Подобна е ситуацията с описанието на допира и на фразеологично ниво, където най-често се употребяват два израза, посочващи неговия инструмент – ръката и името или епитета на демона. И тук термините и фразите функционират в рамките на една понятийна система, определяща сигурно ролите на демона и неговите жертви, но по своя характер – за разлика от заклинанията, тази система не е етично-ритуална, а патологоанатомична. В лечителските записи докосването изпълнява функцията на диагноза, стояща в края на схема, изброяваща разнообразни по своето проявление симптоми сред възрастните и децата. Медицинските източници не ползват познатите от заклинанията художествени описания на зловредността или външния вид на Ламашу, защото не се нуждаят от тях. Без съмнение, емпиричният опит,

⁵¹ В проучванията има дискусия с кои от днешните заболявания може да се свърже Ламашу, като двете основни позиции са, че тези болести не могат да се идентифицират или че са от типа на чернодробните. Повече по въпроса вж. у **Farber**, Walter. *Lamaštu – Agent of a Specific Disease or...*, pp. 139–145, а също и **Scurlock**, Jo Ann. *Baby-Snatching Demons...*, pp. 155–157, която подкрепя идеята за връзка с чернодробни заболявания.

⁵² Вж. съдържанието на текст ВМ 3, 240: 28 у **Stol**, Marten. *The Birth in Babylonia and the Bible...*, p. 203, п. 29, където е поместен и професионален коментар върху източника. Сведения за датирането на текста могат да бъдат намерени в Приложението.

породен от наблюденията върху телата на докоснатите, стоял зад записването на двата вида извори, но начинът, по който опитът бил осмислян, е различен. При вглеждане биха могли да се изведат още много отлики в описанието на докосването между текстовете, обясними с писмените традиции, към които принадлежали, и с практическата им употреба в сферите на ритуалите и лечението. От значение в случая е нещо друго – наличието на алтернативен спрямо магическия поглед към допира, заемащ достатъчно важно място в мисленето и живота на древните.

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

За да се предпазят от докосването на Ламашу, жителите на Двуречието използвали две паралелни терапии: магическа, прилагана от жрец екзорсист – *mašmašu*, и лечителна, прилагана от лекар – *asû*⁵³. По отношение на засегагания от допира, терапиите се допълвали и нерядко всяка от тях ползвала елементи от другата⁵⁴.

Лечението на дадено заболяване било осъществявано както чрез изготвяне на лекарства от билки и различни материални съставки, така и посредством цитиране на заклинания, съпътствано от изпълнение на ритуали. Пример за изложеното наблюдение е съдържанието на следното предписание от Каноничната серия: „*Заклинанието: „Ще произнеса заклинание срещу злия ти дух“ върху три кадилници ще произнесеш и ще ги поставиш отляво на вратата, до главата на леглото и до краката на леглото (на болния – К. М.). Клонка от дървото-е`ги, чийто връх и основа са докоснати с огън (обгорени), и сърцевина от финикова палма ще задържиш над главата му, и заклинанието: „Зъл демон-utukki, разбиващ главите“, ще кажеш, после на главата му ще ги поставиш. След това леглото с кръг от брашно ще обиколиш“*⁵⁵.

Дървото-е`ги се споменава често в ритуали като предмет, имащ магическата сила да отблъсква демони и техните въздействия, но все още не е сигурно

⁵³ За връзката между двете терапии в дейностите на жреца екзорсист и лечителя вж. **Geller**, Markham. *Ancient Babylonian Medicine...*, pp. 43–52. Вж. също и наблюденията на автора относно по-силното влияние на жреца, в сравнение с лекаря, през I хил. пр. Хр. у **Geller**, Markham. *Ancient Babylonian Medicine...*, pp. 126–129.

⁵⁴ Повече за практическото взаимодействие в прилагането на магическата и медицинската терапия вж. у **Ботеро**, Жан. *Цит. съч.*, с. 222–225. Авторът приема, че терапиите отразяват два различни метода на лечение, наречени „заклинателна и емпирична медицина“. Подробености за разликите в двата подхода вж. у **Geller**, Markham. *Ancient Babylonian Medicine...*, pp. 161–167, като изследователят обръща внимание върху рядкото използване или пълната липса на заклинания и ритуални напътствия в редица медицински записи.

⁵⁵ Вж. **Farber**, Walter. *Lamaštu. An Edition of the Canonical Series...*, pp. 192–193, Lam. III: 100–106.

идентифицирано ботанически⁵⁶. Сърцевината на споменатата в пасажа палма има способността да намалява телесната температура, особено на мястото, където е наложена. С подобна цел се използва и до днес в народната медицина на Ирак.

Отбелязване в пасажа заслужава докосването на жреца, наречено уместно от Гелер „позитивно магическо докосване“⁵⁷. Изразеният с употребата на глагола „слагам/поставям“ – *šakānum*, допир бил един от най-важните елементи в ритуалния процес, имащ за цел да спре тежките последици от докосването на демона и да спомогне за възстановяването на засегнатия човек.

За защита на новородени били прилагани предимно апотропни и превантивни ритуали, като окачването на различни амулети, много по-рядко се използвали терапевтични практики⁵⁸. Това свидетелства, че допирът сред най-беззащитните е имал преобладаващо фатални последици и само превенцията на неговата реализация носела шанса да бъдат спасени потенциалните му жертви. Вероятно с подобна цел в края на заклинателен текст BIN 2, 72 се възкликва към ръцете на Ламашу – оръдието на нейното докосване: *ušḫī šuprīki rummī idīki* – „Отдръпни ноктите си! Пусни от ръцете си!“⁵⁹. Фразата впрочем изразява човешката надежда тежките последици от допира да бъдат избегнати чрез силата на вярата и словото.

В заключение ще се посочи, че докосването на Ламашу е приемано от вавилонците и асирийците за ключов елемент в зловредната ѝ дейност – в психологически и във физически аспект. Именно това убеждение става причина различаващите се по съдържание и практическо предназначение изворови групи да го описват обстоятелствено, съобразно своите писмени традиции. Древните текстове разглеждат допира като начално действие в осъществяването на демоничните замисли срещу човечеството, водещо винаги до множество поражения сред докоснатите. Самите описания на докосването засвидетелстват две паралелни концепции за светоусещане, изразени чрез употребата на термини и фрази, функциониращи под формата на йерархично подредени елементи, част от две различаващи се по характер понятийни системи. Дали допирът на Ламашу бил възприеман като демонична атака или диагноза на заболяване, е по-скоро второстепенен въпрос, зависещ от конкретната ситуация и възгледите на засегнатия, защото концепциите, стоящи зад всяка от посочените възможности, не си противоречат, а се допълват, отразявайки една

⁵⁶ Вж. **Farber**, Walter. *Lamaštu. An Edition of the Canonical Series...*, p. 256, **Chicago Assyrian Dictionary**. Vol. 4 E..., pp. 318–320: e'ru (ēru).

⁵⁷ Повече подробности за „позитивното“ и лечително магическо докосване вж. у **Geller**, Markham. *Archaeology of Touch...*, pp. 67–68.

⁵⁸ Повече подробности относно ритуалните и лечителни действия срещу демона вж. у **Wiggermann**, Frans. *Цит съч.*, с. 238–241.

⁵⁹ Вж. **von Soden**, Wolfram. *Eine altbabylonische Beschwörung...*, pp. 338–339, BIN 2, 72: 10–11.

обща категория в мисленето, тази за „добро и зло“. И според нея докосването на демона не можело да бъде друго освен фатално.

ЦИТИРАНИ ЛИТЕРАТУРА

- Ботеро**, Жан. *Животът в древна Месопотамия. От Шумер до Библията*. София: Рива, 2008.
- Кадийски**, Кирил. *Висящи градини. Поезия на древния изток*. София: Народна култура, 1980.
- Мукарзел**, Кабалан. Демонът Ламашту. Образ и слово в древното Двуречие. В: *Култури и религии на Балканите, в Средиземноморието и Изтока VI*. Societas Classica. В. Търново: ВТУ, 2013, с. 585–605.
- Мукарзел**, Кабалан. Късновавилонско заклинание срещу Ламашту от Урук. Наблюдения върху текст TCL 6, 49. В: *Култури и религии на Балканите, в Средиземноморието и Изтока VII*. Societas Classica. В. Търново: ВТУ, 2015, с. 253–276.
- Chicago Assyrian Dictionary*. Vol. 1 A part I. Oriental Institute of the University of Chicago. Chicago–Glückstadt, 1964.
- Chicago Assyrian Dictionary*. Vol. 4 E. Oriental Institute of the University of Chicago. Chicago–Glückstadt, 1958.
- Chicago Assyrian Dictionary*. Vol. 9 L. Oriental Institute of the University of Chicago. Chicago–Glückstadt, 1992.
- Chicago Assyrian Dictionary*. Vol. 16 Š. Oriental Institute of the University of Chicago. Chicago–Glückstadt, 1962.
- Chicago Assyrian Dictionary*. Vol. 17 Š part II. Oriental Institute of the University of Chicago. Chicago–Glückstadt, 1992.
- Farber**, Walter. Lamaštu. In: *Reallexicon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, 1980–1983, Bd. 6. Berlin–New York, pp. 439–446.
- Farber**, Walter. Zur älteren akkadischen Beschwörungsliteratur. *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatisches archäologie*, 1981, Bd. 71, pp. 51–72.
- Farber**, Walter. Lamaštu – Agent of a Specific Disease, or a Generic Destroyer of Health? In: *Disease in Babylonia*. Cuneiform Monographs 36. Ed. I. Finkel, M. Geller. Leiden–Boston: Brill, 2007, pp. 137–146.
- Farber**, Walter. *Lamaštu. An Edition of the Canonical Series of Lamaštu Incantations and Rituals and Related Texts from the Second and First Millennia BC*. Mesopotamian Studies 17. Winona Lake: Eisenbrauns, 2014.
- Finkel**, Irving, **Geller**, Markham. *Disease in Babylonia*. Cuneiform Monographs 36. Leiden–Boston: Brill, 2007.
- Foster**, Benjamin. *Before the Muses. An Anthology of Akkadian Literature*. 3rd edition. Bethesda, Maryland: CDL Press, 2005.
- Geller**, Markham. *Evil Demons. Canonical Utukkū Lemnūtu Incantations*. State Archives of Assyria Cuneiform Texts 5. Helsinki: University of Helsinki, 2007.

- Geller, Markham.** Archaeology of Touch: Babylonian Magic and Healing. In: *The Power of Touch: Handling Objects in Museum and Heritage Contexts*. Ed. E. Pye. Walnut Creek, California: Left Coast Press, 2009, pp. 63–72.
- Geller, Markham.** *Ancient Babylonian Medicine. Theory and Practise*. Wiley-Blackwell Publication, 2010.
- Heessel, Nils.** The Hands of Gods: Disease Names and Divine Anger. In: *Disease in Babylonia*. Ed. I. Finkel, M. Geller. Leiden–Boston: Brill, 2007, pp. 120–130.
- Michel, Cécile.** Une incantation paléo-assyrienne contre Lamaštum. In: *Orientalia*, 1997, Vol. 66, pp. 58–64.
- Scurlock, Jo Ann.** Baby-Snatching Demons, Restless Souls and the Dangers of Childbirth: Medico-Magical Means of Dealing with Some of the Perils of Motherhood in Ancient Mesopotamia. In: *Incognita*, 1991, Vol. 2, pp. 137–185.
- Scurlock, Jo Ann.** *Sourcebook for ancient Mesopotamian medicine*. Writings from the Ancient World No. 36. Atlanta: SBL Press, 2014.
- Stol, Marten.** *The Birth in Babylonia and the Bible. Its Mediterranean Setting. With a Chapter by F. A. M. Wiggerman*. Cuneiform Monographs 14. Groningen: Styx Publications, 2000.
- Thureau-Dangin, Francois.** Rituel et amulettes contre Labartu. In: *Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale*, 1921, Vol. 18, pp. 161–198.
- von Soden, Wolfram.** Eine altbabylonische Beschwörung gegen die Dämonin Lamaštum. In: *Orientalia*, 1954, Vol. 23, pp. 337–344.
- von Soden, Wolfram.** Eine altassyrische Beschwörung gegen die Dämonin Lamaštum. In: *Orientalia*, 1956, Vol. 25, pp. 141–148.
- von Soden, Wolfram.** *Akkadisches Handwörterbuch. Band I A–L*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1965.
- von Soden, Wolfram.** *Akkadisches Handwörterbuch. Band II M–S*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1972.
- Volk, Konrad.** Kinderkrankheiten nach der Darstellung babylonisch-assyrischer Keilschrifttexte. In: *Orientalia* 1999, Vol. 68, pp. 12–29.
- Wiggermann, Frans.** Lamaštu, Daughter of Anu. A Profile. In: **Stol, M.**, ed. *The Birth in Babylonia and the Bible. Its Mediterranean Setting*. Cuneiform Monographs 14. Groningen: Styx Publications, 2000, pp. 217–252.

REFERENCES

- Bottero, Jean.** *Jivotat v drevna Mesopotamia. Ot Shumer do Bibliyata.* Sofia: Riva, 2008.
- Kadiiski, Kiril.** *Visyashiti gradini. Poeziya ot drevniya iztok.* Sofia: Narodna kultura, 1980.
- Moukarzel, Kabalan.** Demonat Lamashtu. Obraz I slovo v drevnoto Dvurechie. V: sbornik *Kulturi i religii na Balkanite, v Sredizemnomoriето i Iztoka VI.* Societas Classica. Veliko Tarnovo: VTU, 2013, s. 585–605.
- Moukarzel, Kabalan.** Kasnovavilonsko zaklinanie sreshthu demona Lamashtu. Nabliudeniya varhu tekst TCL 6, 49. V: *Kulturi i religii na Balkanite, v Sredizemnomoriето i Iztoka VII.* Societas Classica. V. Tarnovo: VTU, 2015, s. 253–276.
- Chicago Assyrian Dictionary.* Vol. 1 A part I. Oriental Institute of the University of Chicago. Chicago–Glückstadt, 1964.
- Chicago Assyrian Dictionary.* Vol. 4 E. Oriental Institute of the University of Chicago. Chicago–Glückstadt, 1958.
- Chicago Assyrian Dictionary.* Vol. 9 L. Oriental Institute of the University of Chicago. Chicago–Glückstadt, 1992.
- Chicago Assyrian Dictionary.* Vol. 16 Š. Oriental Institute of the University of Chicago. Chicago–Glückstadt, 1962.
- Chicago Assyrian Dictionary.* Vol. 17 Š part II. Oriental Institute of the University of Chicago. Chicago–Glückstadt, 1992.
- Farber, Walter.** Lamaštu. In: *Reallexicon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, 1980–1983, Bd. 6. Berlin–New York, pp. 439–446.
- Farber, Walter.** Zur älteren akkadischen Beschwörungsliteratur. *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatisches archäologie*, 1981, Bd. 71, pp. 51–72.
- Farber, Walter.** Lamaštu — Agent of a Specific Disease, or a Generic Destroyer of Health? In: *Disease in Babylonia.* Cuneiform Monographs 36. Ed. I. Finkel, M. Geller. Leiden–Boston: Brill, 2007, pp. 137–146.
- Farber, Walter.** *Lamaštu. An Edition of the Canonical Series of Lamaštu Incantations and Rituals and Related Texts from the Second and First Millennia BC.* Mesopotamian Studies 17. Winona Lake: Eisenbrauns, 2014.
- Finkel, Irving, Geller, Markham.** *Disease in Babylonia.* Cuneiform Monographs 36. Leiden–Boston: Brill, 2007.
- Foster, Benjamin.** *Before the Muses. An Anthology of Akkadian Literature.* 3rd edition. Bethesda, Maryland: CDL Press, 2005.
- Geller, Markham.** *Evil Demons. Canonical Utukkū Lemnūtu Incantations.* State Archives of Assyria Cuneiform Texts 5. Helsinki: University of Helsinki, 2007.
- Geller, Markham.** Archaeology of Touch: Babylonian Magic and Healing. In: *The Power of Touch: Handling Objects in Museum and Heritage Contexts.* Ed. E. Pye. Walnut Creek, California: Left Coast Press, 2009, pp. 63–72.
- Geller, Markham.** *Ancient Babylonian Medicine. Theory and Practise.* Wiley-Blackwell Publication, 2010.
- Heessel, Nils.** The Hands of Gods: Disease Names and Divine Anger. In: *Disease in Babylonia.* Ed. I. Finkel, M. Geller. Leiden–Boston: Brill, 2007, pp. 120–130.

- Michel**, Cécile. Une incantation paléo-assyrienne contre Lamaštum. In: *Orientalia*, 1997, Vol. 66, pp. 58–64.
- Scurlock**, Jo Ann. Baby-Snatching Demons, Restless Souls and the Dangers of Childbirth: Medico-Magical Means of Dealing with Some of the Perils of Motherhood in Ancient Mesopotamia. In: *Incognita*, 1991, Vol. 2, pp. 137–185.
- Scurlock**, Jo Ann. *Sourcebook for ancient Mesopotamian medicine*. Writings from the Ancient World No. 36. Atlanta: SBL Press, 2014.
- Stol**, Marten. *The Birth in Babylonia and the Bible. Its Mediterranean Setting. With a Chapter by F. A. M. Wiggerman*. Cuneiform Monographs 14. Groningen: Styx Publications, 2000.
- Thureau-Dangin**, Francois. Rituel et amulettes contre Labartu. In: *Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale*, 1921, Vol. 18, pp. 161–198.
- von Soden**, Wolfram. Eine altbabylonische Beschwörung gegen die Dämonin Lamaštum. In: *Orientalia*, 1954, Vol. 23, pp. 337–344.
- von Soden**, Wolfram. Eine altassyrische Beschwörung gegen die Dämonin Lamaštum. In: *Orientalia*, 1956, Vol. 25, pp. 141–148.
- von Soden**, Wolfram. *Akkadisches Handwörterbuch. Band I A–L*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1965.
- von Soden**, Wolfram. *Akkadisches Handwörterbuch. Band II M–S*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1972.
- Volk**, Konrad. Kinderkrankheiten nach der Darstellung babylonisch-assyrischer Keilschrifttexte. In: *Orientalia* 1999, Vol. 68, pp. 12–29.
- Wiggermann**, Frans. Lamaštu, Daughter of Anu. A Profile. In: **Stol**, M., ed. *The Birth in Babylonia and the Bible. Its Mediterranean Setting*. Cuneiform Monographs 14. Groningen: Styx Publications, 2000, pp. 217–252.

ПРИЛОЖЕНИЕ

1. Основни сведения за ползваните в проучването извори⁶⁰

Клинописен текст	Период на съставяне	Публикация
BIN 4, 126: неканонично заклинание Kt 94/k, 821: неканонично заклинание	Староасирийски период. ок. XIX – XVII в. пр. Хр.	von Soden 1956 Michel 1997
BM 122691: неканонично заклинание BIN 2, 72: неканонично заклинание YOS 11, 19: неканонично заклинание	Старовавилонски период. ок. XIX – XVI в. пр. Хр.	Farber 1981 von Soden 1954 Foster 2005
BAM 3, 240 медицински текст	Новоасирийски период. ок. X – VII в. пр. Хр.	Stol 2000
Lamaštu: канонична заклинателна серия. Sakikkū: медицински диагностичен наръчник	Новоасирийски и нововавилонски периоди. ок. X – VI в. пр. Хр.	Farber 2014 Scurlock 2014
TCL 6, 49: неканонично заклинание	Късновавилонски период. ок. VI – I в. пр. Хр.	Thureau-Dangin 1921 Мукарзел 2015

2. Съкращения в названията на посочените извори:

BAM	Die babylonische-assyrische Medizin in Texten und Untersuchungen (Berlin)
BM	The British Museum (London)
BIN	Babylonian Inscriptions in the Collection of J. B. Nies (New Haven)
Kt	Kültepe Texts (Ankara)
Lam.	Канонична серия „Ламашу“
TCL	Textes Cunéiformes du Louvre (Paris)
YOS	Yale Oriental Series (New Haven)

⁶⁰ Подробни сведения за изданията, публикували ползваните в настоящото проучване извори, поместени тук в третата графа на таблица, могат да се видят в библиографската справка.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 106, 2021 – 2022

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 106, 2021 – 2022

ТЕХНИКИ ЗА ПРЕДСКАЗВАНЕ В ДРЕВНА МЕСОПОТАМИЯ
ПРЕОСМИСЛЯНЕ НА ПОНЯТИЯТА
И ПРОЦЕСА НА ГАДАЕНЕ

ЗОЗАН ТАРХАН

Zozan Tarhan. DIVINATION TECHNIQUES IN ANCIENT MESOPOTAMIA. RECONSIDERING THE TERMS AND DIVINATORY PROCESS

The present study examines the divination techniques in Ancient Mesopotamia, the sources, main characteristics of some certain practices, the occasions in which they were conducted, as well as the experts who performed them. In this article, the topic of the distinction of the modern terms is addressed; some of them are reconsidered, accordingly new ideas and insights are argued. Regarding the divinatory process, specific problems are discussed, about which possible solutions and answers were proposed.

Keywords: divination techniques; provoked omens; unprovoked omens; Ancient Mesopotamia; ancient scholarship.

ВЪВЕДЕНИЕ

Настоящото изследване разглежда техниките за предсказване в Древна Месопотамия, изворовата база, основните характеристики на отделните практики, случаите, в които са се прилагали, и не без значение – изпълнявалите ги специалисти. В някои отношения част от информацията в този текст е обобщаваща, но в него също така е повдигната темата за разграничението на понятията, като някои от тях са преосмислени и относно които са предложени нови идеи. Във връзка с организацията и процеса на предсказване са дискутирани и отделни проблемни въпроси с предоставени възможни отговори и решения.

Независимо каква е принадлежността на предсказването, независимо и от приложената техника, практическата роля и смисълът са достигане до недостижимо познание или информация¹. Именно поради тази нужда за познаване на бъдещето, а в някои случаи – на настоящето и миналото, месопотамската писмена традиция завещава разнообразни по форма, съдържание и характер текстове по темата². Една част от тях представляват компендиуми, серии, ръководства и коментари, съставени с цел придобиване на теоретична подготовка, познания и ориентиране в ситуацията на гадаене. Друга част, като доклади, писма, запитвания, ритуални и заклинателни текстове, онагледяват практическото изпълнение на дейностите, свързани с наблюдения с цел предсказване. Всички те са част от традицията на II и I хил. пр. Хр. По отношение на жанровете, излагащи теоретичната подготовка, може да се каже, че началните стъпки по съставянето са поставени през първата половина на II хил. пр. Хр., след което преживяват разцвет и достигат стандартизация през I хил. пр. Хр.

Измежду назованите писмени извори трябва да се вземат под внимание и странични текстове със споменавания на различни техники за предсказване, чиято датировка се простира от III до I хил. пр. Хр. Освен писмената традиция, със сигурност трябва да се отчете и устната, означавана като *pī ummāni*. Изглежда, че част от познанията са предавани не в писмена форма, а чрез устна традиция³.

¹ **Koch**, Ulla Susanne. Sheep and Sky: Systems of Divinatory Interpretation. In: **Radner**, Karen, **Robson**, Eleanor, eds. *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*. Oxford: Oxford University Press, 2011, p. 450.

² Още за формата и характера на изворите вж. **Koch**, Ulla Susanne. Mesopotamian Divination Texts: Conversing with the Gods. Sources from the First Millennium BCE. In: *Guides to the Mesopotamian Textual Record*. Vol. 7. Münster: Ugarit-Verlag, 2015, pp. 30–32.

³ Основание за подобно предположение вж. **Koch**, Ulla Susanne. Mesopotamian Divination Texts..., p. 31, fn. 72 (KAR no. 434 r(!) 4).

РАЗГРАНИЧЕНИЕ И ПРЕОСМИСЛЯНЕ НА ПОНЯТИЯТА

Важен въпрос, който трябва да бъде засегнат, е този за направените в историографията разграничения или класификации на различните форми на *предсказване*, основаващи се върху някои отличителни черти. Така например, У. С. Кох обобщава накратко направените класификации от други автори, базирани върху: състоянието на съзнанието на предсказващия (вдъхновен от външни сили или невдъхновен); намеренията и действията на предсказващия (премислени или непредвидени); характера на предсказанието (естествено и неестествено/моделирано); проводника (човешки ум или външни явления); техниката на прилагане⁴. Самата У. Кох предпочита Цицероновото разграничение⁵, основано на характера на интерпретиране или предсказване, съответно тя говори за *моделирано предсказание (artificial divination)* и *предсказание в естествена форма (natural divination)*, уточнявайки: „... моделираното предсказание се основава върху знаците или съобщенията, които трябва да бъдат декодирани/разчетени, докато предсказанието в естествена форма е възприето като непосредствено разбираемо“ („... artificial divination relies on signs or messages which have to be decoded whereas natural divination is perceived as immediately intelligible“)⁶. Цитираната тук книга е изключително полезна, но по отношение на направеното деление съм склонна да не се съглася с нейния автор. Принципно английската дума *divination* може да означава *предсказание*, но и *гадаене*, като тя произлиза от *divinatio* на латински. В *Oxford Latin Dictionary* относно значението на думата (в контекста на предсказанията) е написано следното: „Действието или способността за предвиждане на бъдещето, пророчество, предвещание“ („The act or faculty of foreseeing the future, prophecy, prognostication“)⁷. М. Тулий Цицерон действително прави разграничение, подобно на горното, но тук е важно да се отбележат няколко пункта. Римският автор започва още в първите изречения от първата си книга с това, че елините наричат предсказването *μαντική*⁸. В елинската представа *μαντεία* определено може да се свързва с разчитането на конкретни знаци или явления, но също така и с пророчество и оракул. Другият много важен момент е, че в своя труд Цицерон може да използва думата *divinatio* и да прави разделение между *divinatio*, основана на *ars* или на *natura*, но всъщност всичките разсъждения, които излага най-ясно и недвусмислено в II.11, маркират следното – с първото авторът има предвид предсказание, базирано върху омени,

⁴ Пак там, с. 15.

⁵ За Цицероновото разграничение на начините на предсказване вж. Cic., *De Div.*, I.6.11–12.

⁶ Koch, Ulla Susanne. *Mesopotamian Divination Texts...*, p. 16.

⁷ OLD, p. 564.

⁸ Cic., *De Div.*, I.1.1.

а с второто той визира пророчество⁹. Ако в културното пространство и време на Цицерон с *divinatio* е приемливо да се означават както различните практики на предсказване или гадаене, така и пророчествата, то в съвременната академична среда и изследвания двете понятия не бива да се смесват. Обобщено казано, макар английската дума *divination* да произлиза от латинската *divinatio*, в някои отношения двете имат различни конотации, и впрочем не са единствен пример за това.

Съобразно изложеното по-горе, считам, че самото *предсказание/divination* в съвременната школа не трябва да бъде разделяно на *моделирано/artificial* и *естествено/natural*. По-скоро разграничението е редно да се направи спрямо характера на *омениите* – това, върху което всъщност се базират предсказанията. Вземайки под внимание, че някои „знаци“ са част от преднамерени човешки действия или външни явления, аз бих предпочела делението на *предизвикани* и *непредизвикани омени*. В англоезичната литература тези понятия са застъпени като *provoked* и *unprovoked omens*. Някои автори, като Ф. Рохбърг, впрочем и У. Кох в по-ранните си проучвания, ги използват наравно с *provoked divination* и *unprovoked divination*¹⁰. С последното също съм склонна да изразя несъгласие, тъй като предсказанието е самото „четене“, интерпретацията на знаците. Така следва да приемем, че не предсказанието (интерпретацията) е (не)предизвикано, а появата на омените (знаците или системата/веригата от знаци), до която се стига вследствие на човешка дейност или външни/природни явления.

Тук е важно да се отбележи, че при клинописните култури с оменните текстове се разглеждат определени знаци, форми на поведение и природни явления, така да се каже те не се ограничават само до аномалии и чудеса¹¹. Разбира се, съществува и оменна серия, която разглежда изцяло възникнали аномалии – *Šumma izbu*¹².

Специфичното при *пророчествата* е, че те се осмислят като съобщения, които не се нуждаят от това да бъдат разтълкувани, а се изпращат в ясна фор-

⁹ Повече за това вж. Cic., *De Div.*, II.11.

¹⁰ **Koch-Westenholz**, Ulla. *Mesopotamian Astrology: An Introduction to Babylonian and Assyrian Celestial Divination*. In: *CNI Publications* 19. Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 1995, p. 10; **Rochberg**, Francesca. *The Heavenly Writing: Divination, Horoscopy, and Astronomy in Mesopotamian Culture*. Cambridge–New York–Melbourne–Madrid–Cape Town–Singapore–Sao Paulo: Cambridge University Press, 2004, pp. 4–5.

¹¹ **Rochberg**, Francesca. *Before Nature. Cuneiform Knowledge and the History of Science*. Chicago–London: The University of Chicago Press, 2016, p. 20.

¹² Повече за сериата *Šumma izbu* вж. **De Zorzi**, Nicla. The Omen Series *Šumma izbu*: Internal Structure and Hermeneutic Strategies. In: *KASKAL: Rivista di storia, ambienti e culture del Vicino Oriente Antico* 8, 2011, pp. 43–75; **De Zorzi**, Nicla. La serie teratomantica *Šumma izbu*: testo, tradizione, orizzonti culturali. In: *HANE/M* 15. Padova: Sargon Editrice Libreria, 2014.

ма от божеството/божествата към неговия приемник (човек) и се очаква да се сбъднат в бъдещето. Друга отличителна черта на пророчествата е, че те се отправят от божествената сила към човека без неговата изрична молба и настояване. Респективно пророчествата се явяват форма на откровение – поднесено знание за конкретно събитие или събития от божествената сила към човешкия приемник, чието изпълнение тепърва ще се случи.

На последно място, но не по значение, бих искала да направя и уточнение по отношение на *оракулите*. Чрез *оракул* може да се означава както човек, който е приемник на съобщението, дошло чрез вдъхновение от самата божествена сила, така и самото съобщение, което се отнася за бъдещи събития. Съществената разлика с пророчествата е, че тези съобщения са търсени или измолени от божеството.

ОРГАНИЗАЦИЯ НА ПРЕДСКАЗВАНЕТО ПО ОМЕНИ

Предсказването по омени има стриктна организация, включваща няколко етапа¹³. Въпреки че на пръв поглед организацията на гадаене по предизвикани и непредизвикани омени изглежда сходна, все пак има наличие на съществени разлики. Започвайки с **причината**, трябва да се спомене, че тя е задължителното начало, водещо към гадаенето по предизвикани омени. От своя страна предсказването по непредизвикани омени може да настъпи и без наличието на причина. Тук е важно да се осмисли, че предсказването по непредизвикани омени настъпва в резултат на външни явления, съответно въпросът, който трябва да се повдигне, е дали интерпретиращият и/или заинтересованият съзнателно са очаквали знамение, което да бъде използвано за интерпретиране. В случаите на съзнателно търсене на знамение, възникнало в резултат на външни явления, заинтересованата страна би използвала включително и такива, които днес бихме определили като от твърде ежедневен характер. Очаква се, че при липсата на причина, за да може някакво събитие или явление да бъде осмислено като знамение, трябва да е нещо наистина екстраординарно.

При гадаенето по предизвикани омени следващата стъпка са **ритуалните действия**. Съобразно казаното по-горе, нататъшната или дори първоначалната стъпка при предсказването по непредизвикани омени се явяват природни или други **външни явления**.

След ритуалните действия или външните явления се пристъпва към **наблюденията**. При наблюденията след ритуални действия не без значение е техниката на предсказване, разбира се, същото важи и за тези след външните

¹³ У. Кох също разглежда етапите на процеса на предсказване, но поради нейното разбиране за разграничение на техниките на предсказване, прочитът ѝ по отношение на организацията е по-различен от представения в настоящата работа – Koch, Ulla Susanne. *Mesopotamian Divination Texts...*, pp. 24–29.

явления. Като се изключат условностите около техниката на предсказване или характерът на външните явления, задачата на експерта е да анализира доколко наличните или възникналите „знаци“ или признаци се побират в една система, отклоняват ли се те от установения ред и нормалното функциониране. Всичко това е важно с цел установяване могат ли тези знаци или признаци да се използват за следващата стъпка, а именно **интерпретацията**. С оглед на тяхното функциониране в определена среда или система, те могат да бъдат разпознати като добри или лоши знамения. Повдигайки въпроса за това, до каква степен обичайни неща могат да послужат като добри или лоши знамения, ще се върна към условността на техниката на предсказване. В този ред на мисли при гадаенето по вътрешни органи на жертвопринесено животно е важно въпросните органи да бъдат здрави, т. е. да не са съпроводени с увреждания. Така отсъствието на подобни увреждания и аномалии се разчита като добър знак и в полза на заинтересованата страна. Същевременно увреждания и аномалии се разглеждат като лоши знаци. Тази техника на предсказване ще бъде разгледана по-детайлно в следващите страници.

След интерпретацията, т. е. след завършване на процеса на гадаене, последва **изборът**. В една част от случаите заинтересованият би могъл да не предприема странични действия, а да бъде в *очакване на реализиране на предсказаното*, но в друга част от случаите заинтересованият би могъл да предприеме *действия за ускорено реализиране* или *действия за предотвратяване на предсказаното*. Обикновено към действията за ускорено реализиране се пристъпва, когато заинтересованият узнава, че ще получи успех в бъдещите си начинания или взаимоотношения, т. е. пристъпва към реализиране на намеренията си. Тук могат да бъдат посочени примери от различно естество – започване на търговия или търговски отношения в нови земи или с нови клиенти, установяване на отношения от различен характер с нови лица, предприемане на военни действия, пристъпване към брак, назначаване на длъжностно лице.

Съвсем логично е, че след като клиентът или заинтересованият изисква да се пристъпи към действия за предотвратяване на предсказаното, е научил за предстоящо развитие в негов ущърб. Въпросът е какви биха били тези лоши последици и как биха могли да се предотвратят те. Тук отново могат да се посочат всевъзможни примери, но ще се ограничи до един, а именно – *путуалът по замяната на царя* (в англоезичната литература известен като *Ritual of the substitute king*, а в немскоезичната – *Ersatzkönigsritual*), познат от II хил. пр. Хр. в различни райони на Древния Близък изток¹⁴. Слънчево или лунно

¹⁴ Повече за т. нар. *Ritual of the substitute king* или *Ersatzkönigsritual* вж. **Ambos**, Claus. *Rituale für einen Frühaufsteher: Die Ersatzkönigsrituale für den assyrischen Herrscher Asarhad-don*. In: **Ambos**, Claus, **Hotz**, Stephan, **Schwedler**, Gerald, **Weinfurter**, Stefan, Hrsg. *Die Welt der Rituale. Von der Antike bis heute*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2005,

затъмнение, по време на което няма видимост към Юпитер, се смята за лошо знамение, което предвещава смъртта на царя¹⁵. Слънцето и Луната мислено са разделени на четири части, всяка от които отговаря за конкретна страна – Асирия, Вавилония, Елам или Амурру. Това разделяне е особено важно при частично затъмнение с цел установяване за кой владетел важи неблагоприятното знамение. При случай на пълно затъмнение, знамението се отнася за владетелите на всички тези земи.

С цел предотвратяване смъртта на царя се сменя царското му звание, като самият той бива наричан „зеделец“; междувременно се избира цар заместител, който приема тази зла „участ“, знаейки че ще посрещне смъртта си до 100 дни¹⁶. След настъпването на смъртта на въпросния цар заместител, след като бъде убит, легитимният владетел се завръща на мястото си.

НЯКОИ ВИДОВЕ СПЕЦИАЛИСТИ И ТЯХНАТА СФЕРА НА КОМПЕТЕНТНОСТ

Важен въпрос е как древните специалисти достигат, оформят, предават и прилагат знанията в своята реалност. По отношение на някои полета на специализирано познание писарите, учените, предсказателите и жреците използват сходни начини за обяснение или достигане на информация¹⁷. При много от тях получената информация се дължи на божествена намеса. Поради това е необходимо обучаващите се за съответното поле да придобият професионални и религиозни компетенции¹⁸. Освен това всяко научно направление или техника на предсказване използва специфична терминология и формулен

pp. 51–58. За този ритуал, съпроводен с ритуала *bīt rimki* вж. **Ambos**, Claus. Purifying the King by Means of Prisoners, Fish, a Goose, and a Duck: Some Remarks on the Mesopotamian Notions of Purity. In: **Rösch**, Petra, **Simon**, Udo, eds. *How Purity Is Made*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2012, p. 100; **Ambos**, Claus. Rites of Passage in Ancient Mesopotamia: Changing Status by Moving through Space: *Bīt rimki* and the Ritual of the Substitute King. In: **Ambos**, Claus, **Verderame**, Lorenzo, eds. *Approaching Rituals in Ancient Cultures: Questioni di rito: Rituali come fonte di conoscenza delle religioni e delle concezioni del mondo nelle culture antiche*. Proceedings of the Conference, November 28–30, 2011, Roma. Supplemento N 2 alla Rivista degli Studi Orientali Nuova Serie LXXXVI. Pisa–Roma: Fabritio serra editore, 2013, pp. 45–47.

¹⁵ **Ambos**, Claus. *Rituale für einen Frühaufsteher...*, pp. 51–52.

¹⁶ *Пак там*, с. 52; **Ambos**, Claus. Purifying the King by Means of Prisoners, Fish, a Goose, and a Duck..., p. 100; **Ambos**, Claus. Rites of Passage in Ancient Mesopotamia..., p. 40, f. 3.

¹⁷ **Rochberg**, Francesca. *Before Nature...*, pp. 131–163; **Rochberg**, Francesca. Reasoning, Representing, and Modelling in Babylonian Astronomy. In: *Journal of Ancient Near Eastern History*, 2018, vol. 5, N 1–2, pp. 131–147; **Ossendrijver**, Mathieu. Scholars, Priests, and Temples: Babylonian and Egyptian Science in Context. Introduction. In: *Journal of Ancient Near Eastern History*, 2021a, vol. 8, N 1–2, p. 3

¹⁸ **Rochberg**, Francesca. *The Heavenly Writing...*, p. 45.

език, което от своя страна не позволява дори на грамотните да разберат съдържанието на това, което четат, ако не са преминали през специализирано обучение. Тази е причината много от гадателските текстове да завършват с това, че: „Знаещият вижда, а незнаещият – не“¹⁹. В допълнение трябва да се посочи, че специализираните познания не са нещо, което се предава свободно на всеки, а дори напротив – те са пазени и съхранявани ревностно, отбелязано също от древните учени. Разбира се, знанията са предавани на определен кръг от хора, често от баща на син, но не само²⁰. Нещо повече – при встъпване на част от длъжностите експертите е трябвало да дадат обет, че ще съхраняват тези знания и че ще ги предадат на своя избраник.

При разглеждането на практикуваните различни техники на предсказване трябва да се подчертае, че някои от тях са не само гадатели или предсказващи, а експерти в конкретна област на специализираните познания. Добър пример в това отношение е *āšipu* – особен специалист, към когото нуждаещият се обръща в случай на беда, най-често при разболяване. От своя страна *āšipu* изпълнява пречистващи ритуали, заклинания, предоставя включително и медицинско лечение²¹. Това е и причината този специалист да бъде разглеждан като екзорсис и/или лечител. За него трябва да се спомене, че в повечето случаи няма храмова принадлежност, не е жрец.

В случай на наличие на заболяване задачата на *āšipu* е да открие причините. Според месопотамската традиция душевните страдания и нестабилното психическо състояние имат религиозна причина²². Въпреки религиозните си убеждения, отговорните лица се опитват да осигурят медицинско лечение на хората, засегнати от болестта. В това отношение важна роля играе определя-

¹⁹ **Koch**, Ulla Susanne. *Mesopotamian Divination Texts...*, p. 18.

²⁰ *Пак там*, с. 18–19.

²¹ **Scurlock**, JoAnn. *Magico-Medical Means of Treating Ghost-Induced Illnesses in Ancient Mesopotamia*. In: *Ancient Magic and Divination*. Vol. 3. Leiden–Boston: Brill, 2006, p. 76; **Schwemer**, Daniel. *Magic Rituals: Conceptualization and Performance*. In: **Radner**, Karen, **Robson**, Eleanor, eds. *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*. Oxford: Oxford University Press, 2011, pp. 423–426; **Koch**, Ulla Susanne. *Mesopotamian Divination Texts...*, pp. 20–21; **Arbøll**, Troels Pank. *Medicine in Ancient Assur: A Microhistorical Study of the Neo-Assyrian Heal Kišir-Aššur*. In: *Ancient Magic and Divination*. Vol. 18. Leiden–Boston: Brill, 2021, pp. 7–8; вж. също дискусиата при **Geller**, Markham. *Ancient Babylonian Medicine: Theory and Practice*. Malden–Oxford: Wiley-Blackwell, 2010, pp. 43–44.

²² **Heeßel**, Nils. *The Hands of the Gods: Disease Names, and Divine Anger*. In: **Finkel**, Irving, **Geller**, Markham, eds. *Disease in Babylonia*. Leiden–Boston: Brill, 2007, pp. 120–121.

нето на заболяването или диагнозата. За целта експертът си служи с наръчници като *Sakikkû*²³, както и *Alamdimmû*, съдържащ физиогномични омени²⁴.

Изключително важен и ценен особено от асирийския дворец експерт е *bārû*. В неговото поле влиза предсказването въз основа на следните техники: *либаномантия* – наблюдения върху цвета и движението на дима при разпръскване на брашно върху горящ кадилник; *леканомантия* – движението и формата на определена мазнина в съд, пълен с вода; и от особено значение – наблюдения по вътрешностите на жертвопринесено животно²⁵. Последното се счита за особено надеждна техника за предсказване и именно поради това дължността на *bārû* е една от най-важните сред тези на експертите.

От изложеното по-горе става ясно, че упражняващите техниките на гадаене са експерти, придобили уменията си в резултат на специализирано обучение. В повечето случаи не става дума за жреци, но все пак съществуват такива, които се занимават с подобни наблюдения и тълкувания. Друг проблем, който усложнява ситуацията, е, че определен експерт бива назоваван в някои текстове по един начин и за конкретна сфера, но също така присъства в други текстове под различно название и свързвайки го с допълнителни полета на познания. Подходящ пример както по въпроса за храмовата принадлежност, така и за различните названия е ситуацията около *kalû*. Той не просто има храмова принадлежност, дори е разпознат като жрец, изпълняващ химни и пречистващи ритуали²⁶. Определян е и като *ṭupšarru* и *ummânu*, а част от задачите му е да наблюдава и коментира астрални явления. От други извори, които не споменават *kalû*, а посочват *ṭupšarru*, става ясно, че последният различава омени, относнасящи се до небесни и земни явления²⁷. Другият, който се свързва с *kalû*, а именно *ummânu*, присъства в извори, отнасящи го до интерпретирането на омени от различен характер. Тези въпроси изискват направата на сравнителни анализи и корелации с цел установяване до каква степен едно лице заема повече от една дължност, навлиза в други сфери на компетентност и до каква степен може да се говори за разграничение между трите дължности. Уточняваща бележка е, че във от този контекст академската дума *ṭupšarru* означава *писар*, а *ummânu* е със значение *експерт, специалист, вещо лице*, дори *майстор*.

²³ Finkel, Irving. Adad-apla-iddina, Esagil-kīn-apli, and the Series SA.GIG. In: Leichty, Erle, Ellis, Maria deJ, Gerardi, Pamela, eds. *A Scientific Humanist. Studies in Memory of Abraham Sachs*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum, 1988, pp. 143–159; Heeßel, Nils. *Babylonisch-assyrische Diagnostik*. Alter Orient und Altes Testament. Bd. 43. Münster: Ugarit-Verlag, 2000, pp. 13–40.

²⁴ Koch, Ulla Susanne. *Mesopotamian Divination Texts...*, p. 21.

²⁵ Пак там.

²⁶ Пак там, с. 23.

²⁷ Пак там, с. 24.

Видно от сферата на компетентност на съответните специалисти, съществуват разнообразни техники на предсказване, някои от които бегло засегнати в настоящата работа. Тъй като тяхното детайлно разглеждане не би се вписало в рамките на една статия, ще бъдат дискутирани в по-голяма степен две конкретни практики – предсказването по небесни явления и гадаенето по вътрешни органи. Изборът точно те да бъдат разгледани може да се обоснове както с това, че са смятани за високонадеждни, съответно и предпочитани от царския двор, така и защото са изключително различни като естество на работа – последното би позволило по-доброто осмисляне на разнообразието от сфери на специализирани познания и подготовка на специалистите.

ПРЕДСКАЗВАНЕ ПО НЕБЕСНИ ЯВЛЕНИЯ

Началата на наблюденията на небесните тела и явления могат да се търсят в IV хил. пр. Хр. През II и I хил. пр. Хр. те претърпяват значително развитие, произвело неподозирани достижения на астрономията до времето на Селевкидите, като впоследствие много от тези достижения на месопотамската традиция, а и не само тези, биват заимствани от елините²⁸.

Наблюденията и изчисленията на древните експерти се основават първоначално на конкретни примери, което ги прави прогностични, впоследствие тези наблюдения се натрупват и придобиват вид на строго познание²⁹. Например компендиумът MUL.APIN в общи линии излага астрономически наблюдения, но в таблица II е налична кратка колекция от небесни омени, II iii 16 – iv 12³⁰, което вече е част от сферата на астрологията.

Месопотамската астрология е базирана върху омени, което я прави в много отношения доста различна от елинската астрология, която е хороскопична по същество³¹. Докато хороскопичната астрология се основава на зодиака и движението на Слънцето, Луната и планетите около дванадесетте зодиакални знака, то оменната астрология разглежда явленията около небесните тела. Друга отличителна разлика между елинската и месопотамската астрология е, че първата е насочена към съдбата на индивидуалния човек, а втората – към благоденствието на страната, общността и царя. Особено известна месопотамската астрология е базирана върху омени, което я прави в много отношения доста различна от елинската астрология, която е хороскопична по същество³¹. Докато хороскопичната астрология се основава на зодиака и движението на Слънцето, Луната и планетите около дванадесетте зодиакални знака, то оменната астрология разглежда явленията около небесните тела. Друга отличителна разлика между елинската и месопотамската астрология е, че първата е насочена към съдбата на индивидуалния човек, а втората – към благоденствието на страната, общността и царя. Особено известна месопотамската астрология е базирана върху омени, което я прави в много отношения доста различна от елинската астрология, която е хороскопична по същество³¹.

²⁸ **Rochberg**, Francesca. In the Path of the Moon: Babylonian Celestial Divination and Its Legacy. In: *Ancient Magic and Divination*. Vol. 6. Leiden–Boston: Brill, 2010, p. 1; **Rochberg**, Francesca. *Before Nature...*, p. 36, f. 80.

²⁹ **Ossendrijver**, Mathieu. *Scholars, Priests, and Temples...*, p. 2.

³⁰ **Watson**, Rita, **Horowitz**, Wayne. Writing Science before the Greeks: A Naturalistic Analysis of the Babylonian Astronomical Treatise MUL.APIN. In: *Culture and History of the Ancient Near East*. Vol. 48. Leiden–Boston: Brill, 2011, pp. 61–22; **Hunger**, Hermann, **Steele**, John. *The Babylonian Astronomical Compendium MUL.APIN*. London–New York: Routledge, 2019, pp. 3–4.

³¹ **Koch**, Ulla Susanne. *Sheep and Sky...*, pp. 447–448.

тамска серия с астрологични омени е *Enūma Anu Ellil* – създадена ок. 1000 г. пр. Хр. и състояща се от повече от седемдесет таблици³². В серията се третират разнообразни небесни явления и тяхното значение. Таблици 1 – 13 съдържат общи небесни наблюдения относно връзката на съзвездията със звездите и планетите по време на цикличността за един месец. Използвайки математически изчисления, таблица 14 разказва за продължителността на видимостта на Луната. Таблици 15 – 22 представят знамения във връзка с лунните затъмнения. Същевременно в последния пасаж на таблица 22 от серията *Enūma Anu Ellil* се споменава, че боговете Ану, Енлил и Еа създали устройството на небето и земята (*ušurāt šamê u eršeti*) и направили така, че оменните знаци (*giskimmu*) да са понятни, установили позициите (*nanzazu; gisgallu*) на небесните божества, както и разделили небесните пътища на звездите и начертали съзвездията³³. Таблици 23 – 29 се занимават с наблюдения на Слънцето. Таблици 30 – 39 разглеждат наблюдения на слънчеви затъмнения. Таблици 40 – 49 се отнасят за метеорологични явления³⁴. Останалите таблици се фокусират върху планетите, звездите, цикличността и някои особени събития.

ПРЕДСКАЗВАНЕ ПО ВЪТРЕШНИ ОРГАНИ

Предсказването по вътрешни органи на жертвопринесено животно е един от най-добре документираните начини за предсказване. Писмени податки за практикуването на тази техника в Месопотамия се откриват в разнообразни текстове от III хил. пр. Хр., но най-ранните ръкописи конкретно по темата произхождат от началото на II хил. пр. Хр., а стандартните серии, известни като *bārûtu*, са съставени през I хил. пр. Хр.³⁵ Към тези източници трябва да се добавят и различни форми на ръководства, доклади и писма от II и I хил. пр. Хр.

Предсказването по вътрешни органи на жертвопринесено животно е скъпо струваща практика. Тя се упражнява от *bārû*, като неговите услуги са насочени към царския двор и заможни клиенти, част от семейства на търговци

³² **Hunger**, Hermann, **Pingree**, David. Astral Sciences in Mesopotamia. In: *Handbuch der Orientalistik*. Bd. 44. Leiden–Boston–Köln: Brill, 1999, pp. 12–21.

³³ **Rochberg**, Francesca. *Before Nature...*, p. 23.

³⁴ За предсказването по метеорологични явления вж. **Ossendrijver**, Mathieu. Weather Prediction in Babylonia. In: *Journal of Ancient Near Eastern History*, 2021b, vol. 8, N 1–2, pp. 223–258.

³⁵ **Koch**, Ulla Susanne. Mesopotamian Divination Texts..., pp. 67–69. За конкретни глави от серията вж. **Koch**, Ulla Susanne. *Secrets of Extispicy. The Chapter Multābiltu of the Babylonian Extispicy Series and Niširti bārûti Texts mainly from Aššurbanipal's Library*. Münster: Ugarit-Verlag, 2005; **Koch-Westenholz**, Ulla. *Babylonian Liver Omens. The Chapters Manzāzu, Padānu and Pān Tākalti of the Babylonian Extispicy Series Mainly from Aššurbanipal's Library*. Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 2000.

например³⁶. Както вече беше споменато, това е смятана за особено надеждна техника на предсказване, което я прави и високоценена от асирийските царе, управлявали през новоасирийската епоха. Това е и една от причините да има толкова богата изворова база от I хил. пр. Хр.

Съобразно данните от клинописните извори на акадски език, практиката на извършването на предсказание по вътрешностите на животно следва да се нарича *nēpešti bārûti*. Така е документирана последната стъпка, която е част от целия процес, включващ *lipit qāti ħiniq immeri naqē naqē nēpešti bārûti* – докосването от ръката, ограничаването (?) на овцата, принасянето на жертвата, изпълнението на предсказването³⁷.

Въпреки процъфтяването на тази техника за предсказване през старовавилонската епоха (ок. 1894 – 1595 г. пр. Хр.), няма детайлни описания относно това, как е протичал целият процес. Информацията дължим основно на *ikribu* текстове, чийто характер впрочем е заклинателен. Те се произнасят по време на процеса на гадаене, съответно в тях има споменавания на част от дейностите³⁸. Вероятно ритуалните действия са започвали преди залез слънце и тогава са били призовавани боговете, които имат отношение към гадателските практики. През нощта се е изпълнявало жертвоприношението на животно, по чиито органи ще се гадае, а наред с това и други съпътстващи ритуали. На сутринта се пристъпва към наблюденията на органите и разчитането на знаците.

В текст от старовавилонската епоха, наричан днес “*Prayer of the Divination Priest*”, се откриват сведения какви са съпътстващите ритуали вечерта преди пристъпване към разчитането на знаците – изгаряне на тамян, ритуални умивания с цел пречистване и призоваване на боговете, като специална роля е придадена на Шамаш и Адад³⁹.

За жертвоприношението обикновено се избира агне или овца в отлично здраве и форма. С оглед на предсказанието, което ще бъде направено, *bārû* взима под внимание също така поведението и реакциите на жертвеното животно – както преди самото му заколение, така и по време на него⁴⁰. Едва след това идва ред на разчитането на знаците на вътрешните органи – черен дроб, бели дробове, сърце, далак, черва, но от особена важност – тези на черния дроб. Последната и най-съществена част от процеса – *nēpešti bārûti*, т. е. самите наблюдения и предсказания, се извършват по „знаците“ на висцералната повърхност на черния дроб (*visceral/posterior inferior surface*), а диафрагмалната (*diaphragmatic/anterosuperior surface*) на практика не играе роля.

³⁶ Koch, Ulla Susanne. *Mesopotamian Divination Texts...*, pp. 70–71.

³⁷ Jeyes, Ulla. *Divination as a Science in Ancient Mesopotamia*. In: *Jaarbericht “Ex Oriente Lux”*, 1991–1992, 32, p. 23.

³⁸ Koch, Ulla Susanne. *Mesopotamian Divination Texts...*, p. 72.

³⁹ *Пак там*, с. 72.

⁴⁰ *Пак там*, с. 67, 77.

Още от старовавилонската епоха съществуват модели на черен дроб (BM 92668; фиг. 1)⁴¹, които са по същество учебни средства за обучаващите се. Те представят черния дроб схематично. По висцералната повърхност на моделите на черен дроб са разграничени двата големи дяла – *lobus sinister* и *lobus dexter*, както и същевременно са представени *vesica fellea* (жлъчният мехур) и още два елемента, които би трябвало да се идентифицират с *processus pyramidalis/caudatus* и *processus papillaris*.

Не без значение както към темата за изворовата база, така и към процеса на гадаене е следната ситуация – в една част от изворите се разглежда гадаене по черен дроб, съпроводено с конкретно запитване и получен отговор „да“, „не“ или липса на такъв, а в друга част от изворите, като в споменатите по-горе серии, се анализират детайлно знаците по вътрешния орган, след което последва интерпретация за това, какъв житейски развой или конкретни събития предстоят да се случат. В историографията е засегнат този момент, поради което е изразено мнението, че тези серии, разчитане на знаци и всички условия около тях имат ориентиран характер с цел определяне дали повечето знаци са добри или лоши, което да оформи окончателния отговор към конкретното запитване⁴². Склонна съм да не се съглася с това становище. Ако целта беше просто установяване дали повечето знаци са в полза или в ущърб на заинтересованата страна, то от значение би било дали черният дроб (например) на жертвопринесеното животно е здрав, нормално развит или придружен с увреждания и мутации. В такъв случай изобщо не би имало нужда от тези детайлни серии, съдържащи голям набор от протазис и аподозис. Смятам, че всъщност става дума за две различни практики: една – с цел получаване на отговор към конкретно запитване, и друга – целяща предвиждане на задаващи се събития, възможности, опасности и пр.

Практикуване на подобна техника на гадаене е позната и сред други древни общества, при това отвъд пределите на Месопотамия и изобщо Древния Близък изток⁴³. Не можем да бъдем сигурни, че в културните измерения отвъд близоизточните общества целият процес е изглеждал по гореописания начин, но последната стъпка, а именно наблюдения върху вътрешните органи на жертвопринесено животно с цел предсказване, са ясно документирани. Поради това в историографията не липсват и по-популярни понятия, свързани с

⁴¹ https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1889-0426-238 (18.02.2023).

⁴² **Koch**, Ulla Susanne. *Mesopotamian Divination Texts...*, p. 83.

⁴³ Повече информация за практикуването на гадаене по вътрешни органи отвъд Месопотамия и Древния Близък изток вж. у **Flower**, Michael Attyah. *The Seer in Ancient Greece*. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press, 2008, pp. 30–37; **Johnston**, Sarah Iles. *Ancient Greek Divination*. Malden–Oxford: Wiley-Blackwell, 2008, pp. 125–128; **Koch**, Ulla Susanne. *Mesopotamian Divination Texts...*, pp. 67–68; **Tarhan**, Zozan. The Divination Motif on the Panagyurishte Amphora-Rhyton in Eastern Mediterranean Context. In: *Archaeologia Bulgarica*, 2022, vol. 26, issue 3, pp. 31–38.

този начин на предсказване. Като че ли най-често срещаното в англоезичната литература заради впечатлението за независимост по отношение на принадлежност към дадена общност е *extispicy* с произход от латинската дума *extispicium*. Също срещани са *haruspicy/haruspicium/харустипиция* и *hepatoscopy/хепатоскопия* конкретно за гадаене по черен дроб.

ОБОБЩЕНИЕ И ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ НАБЛЮДЕНИЯ

Познанията, предадени от клинописните текстове, претърпяват трансформации в своето време и пространството, и това проличава в прилагането на различни подходи, но същевременно запазвайки някои общи елементи. Такъв общ елемент например е схващането, че явленията са в резултат на божествена намеса, които дават отражение на случващото се сред земните обитатели. Поради това древните месопотамски специалисти считат за важно познаването, осмислянето и препредаването на познанията във връзка със случващото се на небето и земята. Тази информация е съхранена и разпространена отвъд времето на могъщите асирийски и вавилонски владетели, както и отвъд пределите на Месопотамия и Древния Близък изток.

Фиг. 1. Глинен модел на черен дроб от Сиппар, старовавилонска епоха
(© The Trustees of the British Museum)

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

- Ambos**, Claus. Rituale für einen Frühaufsteher: Die Ersatzkönigsrituale für den assyrischen Herrscher Asarhaddon. In: **Ambos**, Claus, **Hotz**, Stephan, **Schwedler**, Gerald, **Weinfurter**, Stefan, Hrsg. *Die Welt der Rituale. Von der Antike bis heute*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2005, pp. 51–58.
- Ambos**, Claus. Purifying the King by Means of Prisoners, Fish, a Goose, and a Duck: Some Remarks on the Mesopotamian Notions of Purity. In: **Rösch**, Petra, **Simon**, Udo, eds. *How Purity Is Made*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2012, pp. 89–103.
- Ambos**, Claus. Rites of Passage in Ancient Mesopotamia: Changing Status by Moving through Space: *Bīt rimki* and the Ritual of the Substitute King. In: **Ambos**, Claus, **Verderame**, Lorenzo, eds. *Approaching Rituals in Ancient Cultures: Questioni di rito: Rituali come fonte di conoscenza delle religioni e delle concezioni del mondo nelle culture antiche*. Proceedings of the Conference, November 28–30, 2011, Roma. Supplemento N 2 alla Rivista degli Studi Orientali Nuova Serie LXXXVI. Pisa–Roma: Fabritio serra editore, 2013, pp. 39–54.
- Arbøll**, Troels Pank. Medicine in Ancient Assur: A Microhistorical Study of the Neo-Assyrian Heal Kišir-Aššur. In: *Ancient Magic and Divination*. Vol. 18. Leiden–Boston: Brill, 2021.
- Cic.** = **Cicero**, M. T. *De senectute, de amicitia, de divinatione*. Translation: William Armistead Falconer. Cambridge, Mass., London: Harvard University Press, 1923.
- De Zorzi**, Nicla. The Omen Series *Šumma izbu*: Internal Structure and Hermeneutic Strategies. In: *KASKAL: Rivista di storia, ambienti e culture del Vicino Oriente Antico* 8, 2011, pp. 43–75.
- De Zorzi**, Nicla. La serie teratomantica *Šumma izbu*: testo, tradizione, orizzonti culturali. In: *HANEM* 15. Padova: Sargon Editrice Libreria, 2014.
- Finkel**, Irving. Adad-apla-iddina, Esagil-kīn-apli, and the Series SA.GIG. In: **Leichty**, Erle, **Ellis**, Maria deJ, **Gerardi**, Pamela, eds. *A Scientific Humanist. Studies in Memory of Abraham Sachs*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum, 1988, pp. 143–159.
- Flower**, Michael Attyah. *The Seer in Ancient Greece*. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press, 2008.
- Geller**, Markham. *Ancient Babylonian Medicine: Theory and Practice*. Malden–Oxford: Wiley-Blackwell, 2010.
- Heeßel**, Nils. *Babylonisch-assyrische Diagnostik*. Alter Orient und Altes Testament. Bd. 43. Münster: Ugarit-Verlag, 2000.
- Heeßel**, Nils. The Hands of the Gods: Disease Names, and Divine Anger. In: **Finkel**, Irving, **Geller**, Markham, eds. *Disease in Babylonia*. Leiden–Boston: Brill, 2007, pp. 120–130.
- Hunger**, Hermann, **Pingree**, David. Astral Sciences in Mesopotamia. In: *Handbuch der Orientalistik*. Bd. 44. Leiden–Boston–Köln: Brill, 1999.
- Hunger**, Hermann, **Steele**, John. *The Babylonian Astronomical Compendium MUL.APIN*. London–New York: Routledge, 2019.
- Jeyes**, Ulla. Divination as a Science in Ancient Mesopotamia. In: *Jaarbericht “Ex Oriente Lux”*, 1991–1992, 32, pp. 23–41.
- Johnston**, Sarah Iles. *Ancient Greek Divination*. Malden–Oxford: Wiley-Blackwell, 2008.

- KAR** = **Ebeling**, Erich. *Keilschrifttexte aus Assur religiösen Inhalts, 1–2*. Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1915–1923.
- Koch**, Ulla Susanne. *Secrets of Extispicy. The Chapter Multābiltu of the Babylonian Extispicy Series and Niširti bārūti Texts mainly from Aššurbanipal's Library*. Münster: Ugarit-Verlag, 2005.
- Koch**, Ulla Susanne. Sheep and Sky: Systems of Divinatory Interpretation. In: **Radner**, Karen, **Robson**, Eleanor, eds. *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*. Oxford: Oxford University Press, 2011, pp. 447–469.
- Koch**, Ulla Susanne. Mesopotamian Divination Texts: Conversing with the Gods. Sources from the First Millennium BCE. In: *Guides to the Mesopotamian Textual Record*. Vol. 7. Münster: Ugarit-Verlag, 2015.
- Koch-Westenholz**, Ulla. Mesopotamian Astrology: An Introduction to Babylonian and Assyrian Celestial Divination. In: *CNI Publications 19*. Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 1995.
- Koch-Westenholz**, Ulla. *Babylonian Liver Omens. The Chapters Manzāzu, Padānu and Pān Tākalti of the Babylonian Extispicy Series Mainly from Aššurbanipal's Library*. Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 2000.
- OLD = **Glare**, P. G. W. et al. *Oxford Latin Dictionary*. Oxford: Oxford University Press, 1968.
- Ossendrijver**, Mathieu. Scholars, Priests, and Temples: Babylonian and Egyptian Science in Context. Introduction. In: *Journal of Ancient Near Eastern History*, 2021a, vol. 8, N 1–2, pp. 1–19.
- Ossendrijver**, Mathieu. Weather Prediction in Babylonia. In: *Journal of Ancient Near Eastern History*, 2021b, vol. 8, N 1–2, pp. 223–258.
- Rochberg**, Francesca. *The Heavenly Writing: Divination, Horoscopy, and Astronomy in Mesopotamian Culture*. Cambridge–New York–Melbourne–Madrid–Cape Town–Singapore–Sao Paulo: Cambridge University Press, 2004.
- Rochberg**, Francesca. In the Path of the Moon: Babylonian Celestial Divination and Its Legacy. In: *Ancient Magic and Divination*. Vol. 6. Leiden–Boston: Brill, 2010.
- Rochberg**, Francesca. *Before Nature. Cuneiform Knowledge and the History of Science*. Chicago–London: The University of Chicago Press, 2016.
- Rochberg**, Francesca. Reasoning, Representing, and Modelling in Babylonian Astronomy. In: *Journal of Ancient Near Eastern History*, 2018, vol. 5, N 1–2, pp. 131–147.
- Scurlock**, JoAnn. Magico-Medical Means of Treating Ghost-Induced Illnesses in Ancient Mesopotamia. In: *Ancient Magic and Divination*. Vol. 3. Leiden–Boston: Brill, 2006.
- Schwemer**, Daniel. Magic Rituals: Conceptualization and Performance. In: **Radner**, Karen, **Robson**, Eleanor, eds. *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*. Oxford: Oxford University Press, 2011, pp. 418–446.
- Tarhan**, Zozan. The Divination Motif on the Panagyurishte Amphora-Rhyton in Eastern Mediterranean Context. In: *Archaeologia Bulgarica*, 2022, vol. 26, issue 3, pp. 31–40.
- Watson**, Rita, **Horowitz**, Wayne. Writing Science before the Greeks: A Naturalistic Analysis of the Babylonian Astronomical Treatise MUL.APIN. In: *Culture and History of the Ancient Near East*. Vol. 48. Leiden–Boston: Brill, 2011.

REFERENCES

- Ambos**, Claus. Rituale für einen Frühaufsteher: Die Ersatzkönigsrituale für den assyrischen Herrscher Asarhaddon. In: **Ambos**, Claus, **Hotz**, Stephan, **Schwedler**, Gerald, **Weinfurter**, Stefan, Hrsg. *Die Welt der Rituale. Von der Antike bis heute*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2005, pp. 51–58.
- Ambos**, Claus. Purifying the King by Means of Prisoners, Fish, a Goose, and a Duck: Some Remarks on the Mesopotamian Notions of Purity. In: **Rösch**, Petra, **Simon**, Udo, eds. *How Purity Is Made*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2012, pp. 89–103.
- Ambos**, Claus. Rites of Passage in Ancient Mesopotamia: Changing Status by Moving through Space: *Bīt rimki* and the Ritual of the Substitute King. In: **Ambos**, Claus, **Verderame**, Lorenzo, eds. *Approaching Rituals in Ancient Cultures: Questioni di rito: Rituali come fonte di conoscenza delle religioni e delle concezioni del mondo nelle culture antiche*. Proceedings of the Conference, November 28–30, 2011, Roma. Supplemento N 2 alla Rivista degli Studi Orientali Nuova Serie LXXXVI. Pisa–Roma: Fabritio serra editore, 2013, pp. 39–54.
- Arbøll**, Troels Pank. Medicine in Ancient Assur: A Microhistorical Study of the Neo-Assyrian Heal Kišir-Aššur. In: *Ancient Magic and Divination*. Vol. 18. Leiden–Boston: Brill, 2021.
- Cic.** = **Cicero**, M. T. *De senectute, de amicitia, de divinatione*. Translation: William Armistead Falconer. Cambridge, Mass., London: Harvard University Press, 1923.
- De Zorzi**, Nicla. The Omen Series *Šumma izbu*: Internal Structure and Hermeneutic Strategies. In: *KASKAL: Rivista di storia, ambienti e culture del Vicino Oriente Antico* 8, 2011, pp. 43–75.
- De Zorzi**, Nicla. La serie teratomantica *Šumma izbu*: testo, tradizione, orizzonti culturali. In: *HANEM* 15. Padova: Sargon Editrice Libreria, 2014.
- Finkel**, Irving. Adad-apla-iddina, Esagil-kīn-apli, and the Series SA.GIG. In: **Leichty**, Erle, **Ellis**, Maria deJ, **Gerardi**, Pamela, eds. *A Scientific Humanist. Studies in Memory of Abraham Sachs*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum, 1988, pp. 143–159.
- Flower**, Michael Attyah. *The Seer in Ancient Greece*. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press, 2008.
- Geller**, Markham. *Ancient Babylonian Medicine: Theory and Practice*. Malden–Oxford: Wiley-Blackwell, 2010.
- Heeßel**, Nils. *Babylonisch-assyrische Diagnostik*. Alter Orient und Altes Testament. Bd. 43. Münster: Ugarit-Verlag, 2000.
- Heeßel**, Nils. The Hands of the Gods: Disease Names, and Divine Anger. In: **Finkel**, Irving, **Geller**, Markham, eds. *Disease in Babylonia*. Leiden–Boston: Brill, 2007, pp. 120–130.
- Hunger**, Hermann, **Pingree**, David. Astral Sciences in Mesopotamia. In: *Handbuch der Orientalistik*. Bd. 44. Leiden–Boston–Köln: Brill, 1999.
- Hunger**, Hermann, **Steele**, John. *The Babylonian Astronomical Compendium MUL.APIN*. London–New York: Routledge, 2019.
- Jeyes**, Ulla. Divination as a Science in Ancient Mesopotamia. In: *Jaarbericht “Ex Oriente Lux”*, 1991–1992, 32, pp. 23–41.
- Johnston**, Sarah Iles. *Ancient Greek Divination*. Malden–Oxford: Wiley-Blackwell, 2008.

- KAR** = **Ebeling**, Erich. *Keilschrifttexte aus Assur religiösen Inhalts, 1–2*. Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1915–1923.
- Koch**, Ulla Susanne. *Secrets of Extispicy. The Chapter Multābiltu of the Babylonian Extispicy Series and Niširti bārūti Texts mainly from Aššurbanipal's Library*. Münster: Ugarit-Verlag, 2005.
- Koch**, Ulla Susanne. Sheep and Sky: Systems of Divinatory Interpretation. In: **Radner**, Karen, **Robson**, Eleanor, eds. *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*. Oxford: Oxford University Press, 2011, pp. 447–469.
- Koch**, Ulla Susanne. Mesopotamian Divination Texts: Conversing with the Gods. Sources from the First Millennium BCE. In: *Guides to the Mesopotamian Textual Record*. Vol. 7. Münster: Ugarit-Verlag, 2015.
- Koch-Westenholz**, Ulla. Mesopotamian Astrology: An Introduction to Babylonian and Assyrian Celestial Divination. In: *CNI Publications 19*. Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 1995.
- Koch-Westenholz**, Ulla. *Babylonian Liver Omens. The Chapters Manzāzu, Padānu and Pān Tākalti of the Babylonian Extispicy Series Mainly from Aššurbanipal's Library*. Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 2000.
- OLD = **Glare**, P. G. W. et al. *Oxford Latin Dictionary*. Oxford: Oxford University Press, 1968.
- Ossendrijver**, Mathieu. Scholars, Priests, and Temples: Babylonian and Egyptian Science in Context. Introduction. In: *Journal of Ancient Near Eastern History*, 2021a, vol. 8, N 1–2, pp. 1–19.
- Ossendrijver**, Mathieu. Weather Prediction in Babylonia. In: *Journal of Ancient Near Eastern History*, 2021b, vol. 8, N 1–2, pp. 223–258.
- Rochberg**, Francesca. *The Heavenly Writing: Divination, Horoscopy, and Astronomy in Mesopotamian Culture*. Cambridge–New York–Melbourne–Madrid–Cape Town–Singapore–Sao Paulo: Cambridge University Press, 2004.
- Rochberg**, Francesca. In the Path of the Moon: Babylonian Celestial Divination and Its Legacy. In: *Ancient Magic and Divination*. Vol. 6. Leiden–Boston: Brill, 2010.
- Rochberg**, Francesca. *Before Nature. Cuneiform Knowledge and the History of Science*. Chicago–London: The University of Chicago Press, 2016.
- Rochberg**, Francesca. Reasoning, Representing, and Modelling in Babylonian Astronomy. In: *Journal of Ancient Near Eastern History*, 2018, vol. 5, N 1–2, pp. 131–147.
- Scurlock**, JoAnn. Magico-Medical Means of Treating Ghost-Induced Illnesses in Ancient Mesopotamia. In: *Ancient Magic and Divination*. Vol. 3. Leiden–Boston: Brill, 2006.
- Schwemer**, Daniel. Magic Rituals: Conceptualization and Performance. In: **Radner**, Karen, **Robson**, Eleanor, eds. *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*. Oxford: Oxford University Press, 2011, pp. 418–446.
- Tarhan**, Zozan. The Divination Motif on the Panagyurishte Amphora-Rhyton in Eastern Mediterranean Context. In: *Archaeologia Bulgarica*, 2022, vol. 26, issue 3, pp. 31–40.
- Watson**, Rita, **Horowitz**, Wayne. Writing Science before the Greeks: A Naturalistic Analysis of the Babylonian Astronomical Treatise MUL.APIN. In: *Culture and History of the Ancient Near East*. Vol. 48. Leiden–Boston: Brill, 2011.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 106, 2021 – 2022

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 106, 2021 – 2022

ВИЗАНТИЙСКИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ В БЪЛГАРИЯ
И ИСТОРИЧЕСКИЯТ ФАКУЛТЕТ
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ

ПЕТЕР ШРАЙНЕР

Peter Schreiner BYZANTINE STUDIES IN BULGARIA AND THE FACULTY OF HISTORY OF SOFIA UNIVERSITY

The state area of the present-day Bulgarian Empire has always belonged to the eastern part of the great Roman Empire since the division of the empire in 395 and than to the Eastern Roman (Byzantine) Empire after the fall of the Western Roman Empire, before it gained its first political independence at the end of the seventh century. The proximity to the Byzantine Empire has determined the character of the Bulgarian state in all centuries. So the two International Congresses for Byzantine Studies, in 1934 and 2011, took place on Byzantine soil in a certain sense.

The first of the two congresses was attended by 167 scientists and there were 105 lectures, in 2011 there were 1500 participants and almost 800 lectures. The first congress was still under the patronage of the king, and Vassil Zlatarski was the president of the congress. In 2011, the President of the state took over the patronage, Vassil Gjuzelev and Axinia Dzhurova shared the task of presiding over the Congress. , the Faculty of History took over the organization and assumed the role of a keeper of the Bulgarian-Byzantine tradition.

Keywords: Byzantine Studies, Byzantine Congresses, Sofia, Faculty of History.

Когато през 395 г. Великата Римска империя е разделена, основните територии на бъдеща България, Мизия и Тракия, остават в източната половина. Разделението е предприето от император Теодосий като временна мярка, но то се запазва постоянно и все още разделя Европа на западна и източна част. В продължение на хиляда години източната част е политически и културно доминирана от Константинопол, въпреки че различни части, на първо място България, се откъсват от Константинопол. По този начин източноримската, византийска история винаги е била съществена част от историята на Българското средновековие и посредством много фактори продължава да оказва влияние и до днес. Поради това изучаването на Византия играе важна роля и в развитието на университетското обучение в България, особено в рамките на Историческия факултет на Софийския университет.

Византологията, която се развива като учебен предмет в края на XIX в. едновременно в Германия, Русия и Франция, от самото начало винаги е имала международен характер, който намира видим израз в международните конгреси. Като бивш президент на Международната асоциация за византийски изследвания бих искал да се спра по-подробно на този въпрос по отношение на България.

Неслучайно повечето от тези конгреси се провеждат в границите на Източната Римска империя или в нейната непосредствена сфера на влияние: Букурещ (1924, 1971), Белград (1927, 2016), Атина (1930), Рим (1936), Солун (1953), Истанбул (1955), Охрид (1961), Москва (1991). През 1934 г. и 2011 г. Историческият факултет на този университет е домакин на конгреса. Сега искам да се спра по-специално на тези две събития.

Първият от двата конгреса се провежда между 9 и 16 септември 1934 г. и е открит в тази зала в присъствието на българския цар Борис III и неговия брат Кирил (сним. 1, 2, 3). Научната организация е в ръцете на най-значимия български историк по онова време – Васил Златарски, който е и председател на конгреса. Той е подпомаган от известната личност в света на археологията Богдан Филев, който изпълнява функциите на генерален секретар¹.

¹ **Акти**, издадени в: *Известия на Българския археологически институт* 9 (1935) и 10 (1936).

Fig. 1. — L'ouverture du Congrès; au premier plan, de gauche à droite, S. Em. Mgr. Néophyte, Président du Saint-Synode; S. A. R. le Prince Cyrille; S. Exc. M. K. Guéorguiev, Président du Conseil; Sa Majesté le Roi Boris III.

Fig. 2. — Le Ministre de l'Instruction Publique M. Y. Molloy prononçant son discours.

Fig. 4. — La première séance plénière du Congrès; au premier plan, de droite à gauche, le Président de l'Académie des Sciences M. L. Miléitch, S. M. le Roi Boris III, le Recteur de l'Université M. L. Dikov, le Ministre de Tchécoslovaquie M. P. Maxa, le Ministre de Belgique M. M. Cuvelier.

Работата на конгреса е разделена на специалности, ръководени от реномирани български учени, което отразява значението на византологията в рамките на Софийския университет и Историческия факултет. Международната византология и до днес познава техните имена. Историческият раздел се оглавява от Петър Мутафчиев, който, както се казва в програмата, е „професор по история на Византия и Източна Европа“. Филологическата секция се ръководи от Стефан Младенов и Веселин Бешевлиев.

Интересно е да видим и предмета на докладите. Те показват кои теми са били представени за първи път в София по това време. Franz Dölger говори за Българското царство и Византийската империя, Henri Grégoire – за византийския епос и Песента за Нибелунгите, Веселин Бешевлиев – за прабългарските надписи, Francis Dvornik – за Фотий, Venance Grumel – за византийската хронология, Vladimir Mošin – за гръцката и сръбската канцелария, и Thomas Whitmore – за мозайките в „Св. София“ в Истанбул. В тази зала и под егидата на Историческия факултет тогава са представени за първи път много от големите проекти на византийските изследвания през XX в.

През август 2011 г. в София за втори път се проведе Международен конгрес по византистика. Той отново бе открит на това място. Не присъстваше цар. Както 80 години по-рано, Историческият факултет отново организира този конгрес. Времето беше различно и интересите – променени. На конгре-

са през 1934 г. са присъствали 167 участници и са представени 105 доклада. През 2011 г. имаше около 1500 участници и около 800 доклада. Сред активните участници, които през 1934 г. изнасят доклади, фигурират три жени: рускинята Маргарита Андреевна, която живее в Прага и е представителка на Славянския институт, и две българки – Евдокия Петева-Филова и Вера Иванова-Мавродинова. Не преброих жените в програмата от 2011 г.

Научната концепция беше в ръцете на един изключителен член на Историческия факултет – Васил Гюзелев, доайен на българската медиевистика, какъвто е бил Васил Златарски през 1934 г. Както Златарски е подпомаган от Богдан Филов, така до Гюзелев беше Аксиния Джурова, чиито трудове правят византийско-българското книжно изкуство известно по цял свят. Но на това място не бива да забравяме и един друг член на Историческия факултет в по-широк смисъл – Василка Тъпкова-Займова. Тя е само на 10 години, когато се провежда първият конгрес в София. През 2011 година ѝ се падна задачата да изнесе встъпителния доклад. Тя беше избрала заглавието „Entre les deux Congres“², разбира се, на френски език, който през 1934 г. все още е бил преобладаващ (заедно с немския), но за съжаление, през 2011 г. беше по-скоро изключение. Освен това вече нямаше секции, които да са идентични с различните направления на византологията. Конгресът придоби определена насока чрез девиза: „Византия без граници“. Докладите бяха подчинени на обширни исторически теми: *Планините Атон и Синай като културни феномени, Градове и публични пространства, Свободи и ограничения във Византия* и т. н. В общи линии тези исторически теми напълно съответстваха на програмата на Факултета по съвременна история, който отговаряше за организирането на този конгрес.

Един Исторически факултет има много задачи. Международният конгрес не е сред най-важните от тях и студентите не вземат особено участие. Но той остава в историческата памет на Факултета за дълго време като изключително събитие. Той също така показва, че определен клон на научните изследвания има специално значение в този факултет, защото такъв конгрес не се провежда някъде случайно. Това се случи през 1934 г. и отново през 2011-а, тъй като феноменът на връзката с византийския свят е характерна черта на българската култура.

Превод от немски език: *Галина Фингарова*

² *Tăpkova-Zaimova, Vasilika. Entre deux congrès. In: Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies. T. I. Sofia, 2011, pp. 38–65.*

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 106, 2021 – 2022

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 106, 2021 – 2022

РАННАТА ОСМАНСКА ИСТОРИЯ,
ПРЕДСТАВЕНА ОТ НИКОЛО САГУНДИНО
В *LIBER DE OTTHOMANORUM FAMILIA*

ИВАЙЛА ПОПОВА, ТОДОР ТОДОРОВ

Ivayla Popova, Todor Todorov. THE EARLY OTTOMAN HISTORY AS PRESENTED BY NICCOLO SAGUNDINO IN LIBER DE AUTHOMANORUM FAMILIA

The present study aims to present Nicolo Sagundino's information on the history of the Ottomans from their origins to the middle of the 15th century. Sagundino is of Greek descent, but his life is connected with the politics and diplomacy of Venice. A translator and diplomat, Sagundino took part in the first Venetian mission after the fall of Constantinople under Ottoman rule in 1453. He became the first European to give first-hand information about the appearance and character of Mehmed II the Conqueror.

The humanist Aeneas Silvio Piccolomini, the future Pope Pius II, commissioned him to write a work on the origins of the Ottomans, and the result was the *Liber de Authumanorum familia*.

This small book is the earliest humanistic work on the origins of the Ottomans and their history. Here we will examine and analyze the information presented by Niccolo Sagundino to European audiences in the 15th century about early Ottoman history, concluding with the reign of Bayezid I and his successors and, in conclusion, that of Murad II.

Keywords: Niccolo Sagundino, Aeneas Silvio Piccolomini, Early Ottoman history, Ottoman rulers.

Преди да преминем към същността на настоящото изследване, ще се спрем накратко върху биографията на Николо Сагундино, за да представим тази любопитна личност пред българския читател.

Николо Сагундино¹ е роден в град Халки, о-в Евбея, вероятно през 1402 г. или 1405 г. Ранният му живот не е добре известен, но се предполага, че Сагундино получава образованието си в Константинопол. Младият грък, освен гръцки, владее и латински език. Интересът на Сагундино към латинския е изцяло научен. Доказателство за това са латинските му преводи на редица антични гръцки текстове, между които творби на Плутарх и Демостен. Добрите лингвистични способности на Сагундино често му позволяват да си намира работа във венецианската и папската администрация, като дипломат, преводач и секретар.

След 1430 г. сведенията за живота на Сагундино се увеличават. Знаем, че той е пребивавал в Солун през 1430 г., вероятно като административен венециански служител, когато градът е превзет от войските на султан Мурад II (1321 – 1451). Сагундино и цялото му семейство са пленени и прекарват тринадесет месеца в османски затвор, докато най-сетне не са освободени, благодарение на влиятелни венецианци, които плащат техния откуп².

Следващият етап на кариерата му е документиран по-добре. Поради отличното владение и на гръцки, и на латински език Сагундино е избран за официален преводач на Фераро-Флорентинския събор (1437 – 1439). Венецианският магистрат посещава за кратко Константинопол заедно с папската делегация през 1437 г., а после във Ферара и Флоренция той изпълнява за-

¹ **Philippides**, Marios. Mehmed II the Conqueror and the fall of the Franco-Byzantine Levant to the Ottoman Turks: some western views and testimonies. In: *Medieval and Renaissance Texts and Studies*, 2007, N 302, pp. 6–16; **Talbot**, Alice-Mary. Sekoundinos, Nicholas. In: *ODB*. New York, Oxford, 1991, N 3, p. 1865; **Mastrodemetres**, P. D. Nicolaos Secundinos a Napoli dopo la caduta di Constantinopoli. In: *Italoelleniká: Rivista di cultura greco-moderna*, 1989, 2, pp. 21–38 (n.v.) **Babinger**, Franz. Johannes Darius (1414 – 1494). Sachwalter Venedigs um Morgenland, uns sein griechischer Umkreis. In: *Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte – Jahrgang 1961, Heft 6*, München, 1961, pp. 9–52; **Babinger**, Franz. Nikolaos Sagoundinos, ein griechisch-venedischer Humanist des 15. Jahrhunderts. In: *Χαριστήριοι εἰς Ἀναστάσιον Ὀρλάνδου*, I, Athenai, 1965, pp. 198–212 (n.v.); Σεκουνδίνος, Νικόλαος, N 25106, Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit 10 [CD]. Wien, 2001; **Capizzi**, Carmelo. L'Oratio ad Alphonsum Regem Aragonum (1454) di Nicola Sagundino, riedita secondo ms. finora ignoto. In: *Orientalia Christiana Periodica*, 1998, Vol. 64, pp. 329–357, главно с. 334–338; Niccolò Sagundino. [online] [Viewed 01.11.2020]. Available from: https://en.wikipedia.org/wiki/Niccol%C3%B2_Sagundino; **Caselli**, Cristian. Niccolò Sagundino. In: *Dizionario Biografico degli Italiani* [online], 2017, N 89. [Viewed 01.11.2020]. Available from: https://www.treccani.it/enciclopedia/niccolo-sagundino_%28Dizionario-Biografico%29/

² **Babinger**, Franz. Johannes Darius..., pp. 11–12; **Philippides**, Marios. Mehmed II the Conqueror..., p. 7.

дълженията си блестящо³. След успешното сключване на унията през 1439 г., като награда за всичките му усилия, папа Евгений IV (1431 – 1447) удостоява Сагундино с поста на *secretarius apostolicus*⁴. През 1441 г. папата повишава своя служител в *nuntius*, или папски легат⁵.

Сагундино е на остров Евбея, когато до него стига новината за падането на Константинопол в ръцете на османците на 29 май 1453 г. Получавайки драматичната вест, Венеция решава да изпрати Сагундино, *persona fida et docta, et in curia Teucrici praticca*⁶, заедно с венецианския пратеник в Константинопол⁷. През лятото на 1453 г. Сагундино е включен във венецианската делегация, водена от Бартоломео Марчело в Константинопол. Така Сагундино става първият европеец, който при завръщането си от новата османска столица дава сведения от първа ръка за външността и характера на Мехмед II Завоевателя (1451 – 1481). Портретът на Сагундино добива много широка популярност и отгласи от неговата реч могат да се открият в творби на различни автори, като например Джакомо Лангуски и Адамо ди Монталдо⁸. Благодарение на своето описание, венецианският дипломат си създава репутацията на **експерт по турците** и тяхната държава.

Завръщайки се във Венеция, Сагундино е избран сред секретарите на Сената и е предпочетен да запознае с доклада си папа Николай V (1447 – 1455) и краля на Неапол Алфонсо V Арагонски (крал на Арагон 1416 – 1458 и крал на Неапол от 1442 г.)⁹. В дълга реч, произнесена в Неапол пред крал Алфонсо на 25 януари 1454 г., Сагундино излага своите възгледи за властта и могъществото на турците, както и стратегиите, с които може да им се противодейства. Тази реч е записана веднага по заповед на владетеля и остава едно от

³ **Babinger**, Franz. Johannes Darius..., pp. 12–13.

⁴ **Babinger**, Franz. Johannes Darius..., p. 14.

⁵ **Philippides**, Marios. Mehmed II the Conqueror..., p. 8.

⁶ *Ad serenissimum principem et invictissimum regem Alphonsum Nicolai Sagundini oratio*, a cura di **Caselli**, Cristian. Roma, 2012, IX. Цит. по: **Caselli**, Cristian. Niccolò Sagundino. In: *Dizionario Biografico degli Italiani* [online], 2017, N 89. [Viewed 01.11.2020]. Available from: https://www.treccani.it/enciclopedia/niccolo-sagundino_%28Dizionario-Biografico%29/

⁷ **Babinger**, Franz. Johannes Darius..., pp. 17–18; **Gullino**, Giuseppe. – Marcello, Bartolomeo. In: *Dizionario Biografico degli Italiani* [online], 2007, N 69. [Viewed 23.05.2021]. Available from: [https://www.treccani.it/enciclopedia/bartolomeo-marcello_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/bartolomeo-marcello_(Dizionario-Biografico)/)

⁸ **Philippides**, Marios. Mehmed II the Conqueror..., pp 11–15; **De Blasi**, Guido. – Adamo di Montaldo. In: *Dizionario Biografico degli Italiani* [online], 2011, N 75. [Viewed 23.05.2021]. Available from: https://www.treccani.it/enciclopedia/adamo-montaldo_%28Dizionario-Biografico%29/; **Gullino**, Giuseppe. – Giacomo **Languschi**. *Dizionario Biografico degli Italiani* [online], 2004, N 63. [Viewed 23.05.2021]. Available from: https://www.treccani.it/enciclopedia/jacopo-languschi_%28Dizionario-Biografico%29/

⁹ **Babinger**, Franz. Johannes Darius..., p. 19; **Philippides**, Marios. Mehmed II the Conqueror..., pp. 9–11.

ключовите произведения на Николо Сагундино – *Ad serenissimum principem et invictissimum regem Alphonsum Nicolai Sagundini oratio*¹⁰.

Венеция повторно изпраща своя турски експерт в Неапол, за да обсъжда с крал Алфонсо антиосмански проекти и други въпроси. Второто посещение на Сагундино в града (през 1456 г.) му позволява да се запознае с редица известни хуманисти¹¹. Това е периодът, в който Сагундино превежда от гръцки на латински език редица творби, между които такива на Ариан, Демостен и Плутарх. По молба на крал Алфонсо той превежда от гръцки и военния трактат на Онесандър¹². Тогава хуманистът Енеа Силвио Пиколомини, епископ на Сиена, му възлага и задачата да напише произведение за произхода на османците *Liber de familia Autumanorum id est Turchorum ad Aeneam Senarum episcopum*, известно и само като *De Otthomanorum Familia*¹³. То представлява най-ранната хуманистична творба, посветена на произхода на османците и тяхната история¹⁴. Можем да посочим и факта, че с нея Сагундино поставя началото на един цял жанр, развил се в италианската хуманистична литература през следващия, XVI в. – *За турските неща (De rebus turcarum)*. По-късно самият Пиколомини, бъдещият папа Пий II (1458 – 1464), използва това произведение като извор в географското си произведение *Азия* и в историко-географ-

¹⁰ *Ad serenissimum principem et invictissimum regem Alphonsum Nicolai Sagundini oratio*, a cura di **Caselli**, Cristian. Roma, 2012 (n.v.); **Makuscev**, Vikentii. (**Макушев**, Викентий) *Momenta historica slavorum meridionalum vicinorumque pipulorum e tabulariis et bibliothecis italicis*. Tomus 1, volumen 1. Varsaviae, 1874. (Исторические памятники южных славян и соседних им народов, извлеченные из итальянских архивов и библиотек. Часть 1, книга 1. Варшава, 1874). На с. 295–306 е латинският текст на речта. **Capizzi**, Carmelo. L'Oratio ad Alphonsum Regem Aragonum (1454) di Nicola Sagundino, riedita secondo ms. finora ignoto. In: *Orientalia Christiana Periodica*, 1998, Vol. 64, pp. 329–357, главно с. 345–357; **La caduta di Constantinopoli**. Testi e cura di **Pertusi**, Agostino. Verona, 1976, v. II: *L'eco nel mondo*, текстът на речта е на с. 128–141 и представлява билингва латински – италиански; **Медведев**, Игор. Падение Константинополя в греко-итальянской гуманистической публицистике XV в. В: *Византия между Западом и Востоком*. Ред. Геннадий Г. Литаврин. СПб. 1999, pp. 293–332, руски превод на речта на Сагундино до крал Алфонсо (с. 325–329).

¹¹ **Babinger**, Franz. Johannes Darius..., pp. 20–21.

¹² Гръцки философ от I в. Автор на кратката творба *Стратегикос*, която посвещава на римския консул Квинт Вераний Непот през 49 г. Предмет на произведението е концепцията за дълга на един генерал от етична гледна точка. Вж. Onesandrus в **Seyffert**, Oskar. *A Dictionary of Classical Antiquities: Mythology, Religion, Literature and Art*. London, 1895, p. 443.

¹³ **Talbot**, Alice-Mary. Sekoundinos, p. 1865; **Philippides**, Marios. Mehmed II the Conqueror..., pp. 14–15. В книгата на Филипидис е направен първият превод на модерен език (английски) на този трактат, като също така са посочени запазените ръкописи (9 на брой), съдържащи произведението, както и първите му издания. Първото издание е това на Джовани Батиста Рамузио (1485 – 1557) от 1551 г.

¹⁴ **Babinger**, Franz. Johannes Darius..., p. 23.

ското *Европа*¹⁵. Тази творба оказва влияние върху редица автори от XVI в., като също така е използвана от Паоло Джовио, Андреа Камбини, Франческо Сансовино и други¹⁶.

Последните години на Сагундино са изпълнени с нещастие. Пътуването става все по-трудно за вече възрастния дипломат. Към края на 1458 г. Сагундино успява да си издейства длъжността *cancellarius Cretae*, удобен пост, който той може да задържи до смъртта си. За съжаление, амбициозните планове на венецианския легат се провалят. През 1460 г. корабът, на който той и семейството му пътуват, претърпява корабкрушение. Сагундино изгубва бременната си съпруга, двама от синовете си, една дъщеря и изглежда, по-голямата част от семейното богатство. В крайна сметка Сагундино отказва новото си назначение и през 1461 г. отново заминава за двора на Мехмед II. Венецианският дипломат придружава султана в похода му срещу Трапезунд и става свидетел на унищожаването на последната независима византийска държава. През 1462 г. е изпратен при папа Пий II¹⁷ с основната цел папата да отпусне финансова помощ на унгарците за все по-належащата борба срещу турците. Това се явява неговата последна дипломатическа мисия. Малко по-късно, през 1464 г., докато е във Венеция, Сагундино се разболява и умира на 22/23 март същата година¹⁸.

Както споменахме, през 1456 г. хуманистът Енеа Силвио Пиколомини, към онзи момент епископ на Сиена, възлага на Сагундино задачата да напише произведение за произхода на османците *Liber de familia Automanorum id est Turchorum ad Aeneam Senarum episcopum*¹⁹. Тук ние няма да се спираме върху основните представи на хуманистите в онзи период за османските турци и

¹⁵ **Попова**, Ивайла. *Енеа Силвио Пиколомини (Папа Пий II) и Балканите през XV в. (Исторически етюди)*. В. Търново, 2006, с. 104–108.

¹⁶ **Philippides**, Marios. Mehmed II the Conqueror..., p. 15. Паоло Джовио (1483 – 1552) е изтъкнат италиански историк, биограф и духовник, автор на изследване *За турските неща (Commentario de le cose de Turchi* (1531). Андреа Камбини (1445/1460 – 1527) е автор на История на Османската империя (*Commentario de Andrea Cambini fiorentino della origine de turchi, et imperio della casa Ottomanna*, 1529). Франческо Сансовино (1521 – 1586), учен и издател, автор на *Универсална история за произхода и империята на турците (Historia universale dell'origine et imperio de Turchi: Con le guerre successe in Persia, in Ongaria, in Transilvania, Valachia, sino l'anno 1600)*.

¹⁷ **Babinger**, Franz. Johannes Darius..., p. 42.

¹⁸ **Babinger**, Franz. Johannes Darius..., p. 44; **Philippides**, Marios. Mehmed II the Conqueror..., pp. 14–15.

¹⁹ **Talbot**, Alice-Mary. Sekoundinos, p. 1865; **Philippides**, Marios. Mehmed II the Conqueror..., p. 14. В книгата на М. Филипидис е направен първият превод на модерен език (английски) на този трактат, като също така са посочени запазените кодекси, съдържащи произведението, както и първите му издания. **Philippides**, Marios. Mehmed II the Conqueror..., p. 15.

каква роля играе употребата на *Turci* и *Teucri* (т. е. троянци)²⁰. Николо Сагундино, като сподвижник на папа Пий II, принадлежи към онази група хуманисти, които не приемат употребата на термина *Teucri* – т. е. *троянци*, за турците и смятат, че османците имат скитски произход. В своето произведение *De Otthomanorum Familia* Сагундино аргументира именно тази гледна точка.

Творбата на Сагундино по всяка вероятност е написана през 1456 г. в Неапол. Именно там бъдещият папа възлага на венецианския пратеник да напише тази кратка творба, защото желае по-добре да се запознае с природата на турците. Причините за избора на Сагундино са няколко: на първо място, Сагундино е грък от Негропонт, владее отлично гръцки и има информация от първа ръка за ситуацията в Леванта. Сагундино също така е един от участниците в първата делегация, която посещава Константинопол след падането на Града през 1453 г., чиято мисия е да договори мира между Венеция и султан Мехмед II. Освен това Сагундино вече е известен като преводач на редица гръцки творби на латински език и проявява силен интерес към различни философски и теологични въпроси, автор е на голям брой писма и на няколко описания на пътешествията си из Италия и Леванта²¹.

Сагундино се заема енергично с новата си задача. Важно е да споменем, че докато Пиколомини използва *Turci*, за да назовава турците, Сагундино използва *Turcae*, която дума е от мъжки род по първо склонение, като никъде не съобщава защо използва точно нея. От по-късни автори става ясно, че думата вероятно е заета от античните географи, особено Плиний и Помпоний Мела, които използват същия термин при описанията си на Скития²².

Сагундино още в първия пасаж на кратката си творба подхваща проблема за произхода на османците: „*I. Преди шестстотин години и повече, народът на Турците произлязъл от Скитите, които били свикнали да живеят отвъд Дон, навсякъде в Азия, без да имат столица, без да имат градове, дори без да живеят в здрави и постоянни къщи, а обикаляли голите полета; точно както се разпространявал един поток, който изтичал от своя извор. За да уточним, те първо преминали през земите на Понт и Кападокия и лека-полека нахлули в околните краища*“²³. Становището, което Сагундино излага,

²⁰ **Runciman**, Stephen. *Teucri and Turci*. In: *Medieval and Middle Eastern Studies in Honor of Aziz Suryal Atiya*. Leiden, 1972, pp. 344–348; Spencer, Terence. *Turks and Trojans in the Renaissance*. In: *The Modern Language Review*, 1952, Vol. 47 (3), pp. 330–333; **Попова**, Ивайла. *Цит. съч.*, с. 104–105.

²¹ **Philippides**, Marios. *Mehmed II the Conqueror...*, pp. 6–7.

²² **Попова**, Ивайла. *Цит. съч.*, с. 105–106.

²³ Пасажите от текста на Николо Сагундино, използвани в тази работа, са от изданието – билингва (латински – английски) на М. Philippides. Nikolai Secundini. *De familia otthomanorum epitome ad Aeneam Senarum Episcopum*. An epitome on the family of the Ottomans for Aeneas, the bishop of Siena by Nikolaos Sekoundinos. In: **Philippides**, Marios. *Mehmed II the Conqueror...*, pp. 56–87. Sekoundinos. I, pp. 56–57.

веднага е подкрепено от доказателства: „Също така, това твърдение се подкрепя и от близкия начин на живот, обичаи, дрехи, грижа за тялото, начин за яздене на кон и употреба на лъка, идентичният начин за водене на война, тяхната вродена дисциплина и най-голямото доказателство: близките езици и начин на говорене“²⁴.

Тази кратка аргументация практически опровергава която и да е теория за троянски произход на османците, като премества географски родината им извън Мала Азия и свързва турците със скитите на базата на редица отличителни белези. Очевидно в представата на хуманистите едва ли е имало по-подходящи предшественици за османските турци от най-страшните древни варвари.

Сагундино, въпреки че е привърженик на кръстоносната идея, демонстрира голяма доза обективност в *Liber de Othomanorum Familia*²⁵. Макар и да описва отрицателните страни на турците, той използва и голямо количество позитивни определения за османските владетели.

Също така не трябва да пропускаме факта, че вторият и значително по-дълъг престой на Сагундино в двора на Мехмед II е през 1461 г.²⁶, т. е. няколко години след написването на това произведение. При първото си посещение в Константинопол през 1453 г. Сагундино прекарва там само два месеца²⁷, един кратък период в контекста на събития, които едва ли са го предразположили към трезва оценка на турското общество, и все пак в речта си за Мехмед II в Неапол през януари 1454 г. Сагундино демонстрира изключително впечатляващ обективизъм²⁸. Да се смята, че той свързва произхода на турците със скитите само с идеята за кръстоносна пропаганда, не е обективно към самия него. Преди да напише *Liber De Othomanorum Familia*, Николо Сагундино като цяло е изпитал враждебни действия от страна на османските турци. Както вече бе отбелязано, той и семейството му прекарват една година като османски пленници след падането на Солун през 1430 г., а самият Сагундино

²⁴ Sekoundinos, I, pp. 56 – 57.

²⁵ **Fleet**, Kate. Italian perceptions of the Turks in the 14th and 15th centuries. In: *Journal of Mediterranean Studies* 5.2, 1995, pp. 159–172, esp. p. 167.

²⁶ **Philippides**, Marios. Mehmed II the Conqueror..., pp. 14–15.

²⁷ *Пак там*, с. 8–9.

²⁸ Ad serenissimum principem et invictissimum regem Alphonsum Nicolai Sagundini oratio, a cura di **Caselli**, Cristian. Roma, 2012 (n.v.); **Makuseev**, Vikentii. *Monumenta historica slavovorum...* (*Исторические памятники южных славян...*), pp. 295–306 – текст латински; **Capizzi**, Carmelo. L'Oratio ad Alphonsum Regem Aragonum (1454) di Nicola Sagundino, riedita secondo ms. finora ignoto. In: *Orientalia Christiana Periodica*, 1998, Vol. 64, pp. 329–357, esp. pp. 345–357; **Медведев**, Игор. Падение Константинополя..., pp. 293–332, текст на речта в руски превод: с. 325–329. *La caduta di Constantinopoli*. Testi e cura di Pertusi, Agostino. Verona, 1976, v. 2: *L'eco nel mondo* – текст на речта с. 128–141 – билингва латински – италиански; **Philippides**, Marios. Mehmed II the Conqueror..., pp. 9–11.

е ранен по време на шурма²⁹. Също така, като грък, дори и служител на Венеция, превземането на Константинопол най-вероятно е разтърсило дълбоко Сагундино, както всеки друг християнин в онзи период. Независимо от това, дипломатът остава до голяма степен обективен в описанията си. Тези факти само показват емпиричния характер на Сагундино и демонстрират неговата искреност. Най-вероятно личното му убеждение е, че турците действително произлизат от скитите и единственият логичен отговор на вражеското настъпление е нов кръстоносен поход.

Не трябва да забравяме, че и освен очевидните разлики между скитите и турците, съществуват известни прилики. Сагундино, който владее отлично гръцки, няма как да не познава „История“³⁰-та на Херодот³⁰. Сведенията за зверствата, които скитите практикували, се вписват поразително в характера на турците, които християните вече познават³¹. Османските турци водят агресивна политика. До хората в Западна Европа често достигат новини за османски нападения и опустошения. Състоянието на война често изважда най-лошото у хората и случаят с османците вероятно не е по-различен. Събитията, като злополучното превземане на Митилини (1462), не помагат за изграждане на положителен образ на османските турци. След като християните в града се предават на Махмуд паша срещу обещание да не загубят главите и имуществото си, Мехмед II нарежда треста от тях да бъдат разсечени на две. Той смята, че по този начин не нарушава дадената дума. Продължителните военни действия затвърждават образа на кръвожадни турчин, който пали, краде, насила и убива³². Напълно логично е подобен образ да съпоставим със скитите на Херодот. Освен това скитите са номади и водят военни действия на кон. По аналогичен начин турците първоначално също са номади, а в армията им, особено по времето на Мехмед II, е налична конница, съставена от спахии и акънджии³³.

Възможно е Сагундино да има добра представа за организацията на османската държава. Венецианският дипломат донякъде познава ранната турска военна стратегия и османското номадско общество: „*Отначало те [турците] били малка група и действали като бандити, извършвали незаконни нападе-*

²⁹ **Philippides**, Marios. Mehmed II the Conqueror... , p. 7.

³⁰ За популярността на Херодот през Ренесанса вж. **Habaj**, Michal. Herodotus' Renaissance return to Western-European culture. In: *Studia Antiqua et Archaeologica*. 22.1, 2016, pp. 83–94.

³¹ За ужасяващите скитски практики вж. **Херодот**. *История*. Прев. Петър А. Димитров. София, 2010. IV книга, с. 59–82.

³² **Schwoebel**, Robert. *The Shadow of the Crescent: The Renaissance Image of the Turk. (1453–1517)*. New York, 1967, pp. 12–13, 61–62.

³³ По времето на Мехмед II Фатих количеството на османската конница се изчислява на около 50 000 хил. души, спахии и акънджии, включително спомагателен състав. Вж. **Мангран**, Робер (ред.) *История на Османската империя*. София, 2011, с. 141–143.

ния, опитвайки се да покажат мускули; те се събрали заедно, както станало, и овладели подходящи планини и клисури, от които можели да извършват набези лесно и така, с уголемена смелост, повели война открито и повече не се страхували да се съревновават със съседите си за притежанието на равнини³⁴. Това, за което говори Сагундино, по всяка вероятност е концепцията за удж, военната граница, към която се стичат номадите. Познанията на Сагундино за наличието на различни командири (*удж-бейове*), управляващи отделните военни направления сред турците, до известна степен се потвърждават от едно лаконично описание във втора глава на *De Familia Otthomanorum*: „Те не следваха един водач, а бяха най-различни групи с отделни господари и командири, всички разделени на различни фракции“³⁵. Към управлението на Мехмед II тактиката на удж-а, а и самата концепция за *газават* вече отдавна са изгубили предишното си значение³⁶. От това следва да приемем, че или Сагундино базира наблюденията си върху вече остарели сведения, или той има някаква представа от еволюцията, която е претърпяло османското общество, но избира да не я използва. Ако приемем, че второто твърдение е вярно, то би било по-логично да сметнем, че Сагундино действително се ръководи от предразсъдъците си.

Във всеки случай, предвид времето, в което пише, Сагундино дава едно изключително обективно описание за турците, разбира се, основано на хуманистичната традиция и връзката с Античността. Сагундино със сигурност притежава известни познания за турското общество, но и едва ли си дава достатъчно ясна сметка, че османската държава вече е еволюирала и има малко общо с номадското си минало. По-скоро Сагундино е убеден в идеите на Пиколомини и смята за по-значими приликите на турците с древните скити, отколкото очевидните разлики. В крайна сметка това, което Сагундино прави, е да премести турците от един античен модел в друг, напълно в духа на хуманистичната традиция. Турците вече не са троянци, а варвари и *врагове на цивилизацията*. Не бива да допускаме обаче да приемем писанията на хуманистите за действителни научни изследвания³⁷. Тезите на Сагундино, макар и да демонстрират емпирика и обективност, все пак си остават неверни и подчинени изцяло на политическата конюнктура.

В цялото произведение на Сагундино образът на османците е представен в контекста на тяхната история, като авторът започва с турското завоевание на Мала Азия. Логично е да приемем, че тук се визират събитията след битката

³⁴ Sekoundinos. I, pp. 56–57.

³⁵ Sekoundinos. II, pp. 58–59.

³⁶ **İnalçik**, Halil. Ottoman Methods of Conquest. In: *The Ottoman Empire: Conquest, Organization, Economy*. London, 1978, pp. 103–112.

³⁷ **Hankins**, James. Renaissance Crusaders: Humanist Crusade Literature in the Age of Mehmed II. In: *DOP*, 1995, Vol. 49, pp. 111–146, texts – pp. 147–207, esp. pp. 143–144.

при Манцикерт през 1071 г. „II. Накрая, с преминаването на времето, [дали] защото Гърците били небрежни, [дали] защото съдбата и несигурността на човешките дела отсъдили, че е необходимо, или защото боговете избрали да повелят иначе, те [Турците] успяха с невероятна скорост, според мнението на всички, да превземат Понт, Кападокия, но също така и Галатия, Витиния, Памфилия, Персия и още Фригия, Киликийците, Кариийците и тази част на Азия, която е известна като Мала, чак до бреговете на Йония и на морето, което наричат гръцко.“³⁸ Както е характерно и при други автори, Сагундино омаловажава способностите на турците, като приписва успеха им на съдбата и волята на боговете. Интересно е, че Сагундино дава отрицателната оценка за Византия, въпреки гръцкото си потекло, като посочва византийската небрежност като фактор, с който обяснява турското завоевание. Това може би до известна степен се дължи на антигръцките настроения в Западна Европа по това време.

След краткия пасаж за овладяването на Анадола, Сагундино продължава историята си, като описва началото на османската държава и нейния основател Осман (1299 – 1324): „III. И така, сто и петдесет години по-късно, някой си Осман от това племе, роден в скромно и посредствено семейство, бързо намерил собствени войници и с тази малка банда, събрана заедно чрез подстрекаване към размирици, той успял необезпокоявано да се придвижва надлъж и нашир и предприемал унищожителни и грабителски набези на воля; той безразборно тормозел и съсипвал християни и хора от собственото си племе чрез война, разпространявал разруха, където може, и започнал своите анексии“³⁹. На първо място, произходът на самия Осман е поставен под въпрос. Употребените прилагателни *exiguus* и *obscurus*⁴⁰ изключват каквото и да е знатно потекло. На второ място, Сагундино изтъква характера на турския владетел, описвайки Осман като обикновен престъпник и бандит, който не просто напада християни, а и своите единоверци. Осман обаче не е просто жесток, той умело се възползва от възможностите, които му се предоставят: „Тогава принцовете и господарите на турците постепенно се обърнаха против него; водени от своята нетърпеливост да надвият, те си създали толкова много неприятности, че те били готови да започнат вътрешен конфликт и гражданска война с всичките си сили. Осман се възползвал от

³⁸ Sekoundinos. II, pp. 56–57.

³⁹ Sekoundinos. III, pp. 58–59.

⁴⁰ *Exiguus* 3 – малък, незначителен. *Obscurus* 3 – тъмен, неизвестен, незабележителен, незнатен. За справка вж. **Латинско-български речник**. София, 1980. *Obscurus* означава *незнатен*, когато се използва с помен, какъвто е и случаят: ... *Othomanus quidam exigui tantum census et obscure inter privatos nominis...* . Това не е отразено в английския превод на Marios Philippides. Вж. An epitome on the family of the Ottomans for Aeneas, the bishop of Siena by Nikolaos Sekoundinos. In: **Philippides**, Marios. Mehmed II the Conqueror..., pp. 56–87.

тази възможност (което пасвало на методите и желанията му), осигурил необходимите средства и с одобрението на всички тези, които по природа били готови да грабят и плячкосват, и на тези, които ламтели за богатства и пари, той за кратко време взел властта. Някои градове той превзел с късмет, други му се предали; доста разрушил с намерение да всее страх; така той положил основите на държавата, на която щели да завиждат в бъдеще⁴¹. Сагундино развива образа на Осман в три направления: 1. той е най-обикновен човек и няма царска кръв; 2. Осман е бандит и убиец, което е съпоставимо с *варварин*; 3. Осман е интригант и няма легитимно право да управлява, защото се е сдобил с властта си по безчестен и насилствен път. Сагундино набляга най-много на хитростта, безчестието и опортюнизма на османските владетели, както и тяхната алчност и жажда за плячка. Описанието на следващия османски владетел – Орхан (1324 – 1362), е идентично с това на Осман. „IV. След като умрял [Осман], той бил наследен от сина си Орхан, който споделял амбициите и дързостта на баща си, но очевидно го надминавал във воденето на война, той имал повече войски и осъществил по-голяма подготовка. Лекият му нрав, откритостта на мнението му, способността да управлява лесно и добре му спечелили много последователи отвсякъде, които били готови да го последват, още повече той бил жаден да замине на грабителски експедиции; поради умението да управлява по начин достоен за възхита, в съгласие с обичаите и с щедрост задържаше хората на служба при себе си. И така, неговите правилни действия уголемили, подобрили и разширили неговата бащина чрез работливост, усърдие и внимание. Така направил той и удобно продължил, подобрил и разширил курса, поет от баща му, със собствената си енергия, ентусиазъм, грижа и благоразумие.“⁴² Сагундино използва думите *industria*, *diligentia*, *cura* и *prudentia*⁴³, за да опише качества на Орхан. Всички те като понятия носят позитивно значение. Особено впечатление правят *prudentia* и *diligentia*. Това са положителни свойства, част от т. нар. *седем небесни добродетели*. Днес концепцията за седемте добродетели, противоположни на седемте смъртни гряха, е част от катехизиса на Католическата църква⁴⁴. Тази традиция се корени в синтеза на античната представа за четирите кардинални добродетели – благоразумие, справедливост, сила на духа и търпение, и теологичните добродетели – вяра, надежда и любов. Представата, че съществуват четири най-значими качества можем

⁴¹ Sekoundinos. III, pp. 58–59.

⁴² Sekoundinos. IV, pp. 60–61.

⁴³ *Industria*, ае f – дейност, прилежание, трудолюбие; *diligentia*, ае f – старание, грижливост, пестеливост; *cura*, ае f – грижа, старание; *prudential*, ае f – предвиждане, разсъдливост. За справка вж. Латинско-български речник. София, 1980.

⁴⁴ Catechism of the Catholic Church. [online]. Washington, 2016, pp. 443(458. [Viewed 29.09. 2022]. Available from: <https://www.usccb.org/sites/default/files/flipbooks/catechism/>

да открием още в творбите на Платон (427 – 347 пр. Хр.) и Аристотел (384 – 322 пр. Хр.)⁴⁵. Продължители на тези идеи в римската интелектуална традиция са Цицерон (106 – 43 г. пр. Хр.) и по-късно Марк Аврелий (римски император, 161 – 180)⁴⁶. Кардиналните добродетели са изброени и в Библията. В Притчи Соломонови е написано следното: „*If anyone loves to do what is right, laboring with Wisdom will produce every virtue. She trains persons to learn moderation and practical wisdom. She teaches them what is right and how to exercise courage. Nothing is more advantageous than these when it comes to human existence*“⁴⁷. Теологичните добродетели от своя страна за пръв път се появяват в първото послание на св. Павел до солуняни: „*И по тая причина, когато не можах да търпя, пратих да узнаят за вярата ви, да не би да ви е изкусил изкушителят, и трудът ни да бъде напразно [...] А когато Тимотей дойде още сега при нас, та ни донесе добри вести за вярата и любовта ви, и че имате всякога добри спомени за нас и желае да ни видите, както и ние вас, тогава, братя, при всичката наша нужда и скръб, утешихме се за вас поради вярата ви*“⁴⁸. Връзката между двете групи качества е очевидна и още някои от отците на Църквата, по-конкретно Августин Блажени (354 – 403) и Амвросий Медиолански (330 – 397), ги сливат в едно цяло – седем ключови добродетели⁴⁹. Абсолютният синтез постига Тома Аквински (1225 – 1274) в съчинението си *Дискуссионни въпроси за истината*, като развива концепцията за *единството на добродетелите* между практическата и моралната мъдрост⁵⁰.

Концепцията за седемте добродетели и седемте смъртни греха била толкова силно разпространена в Западна Европа през Късната античност и Средновековието, че била предмет на редица лирически творби, най-известната от които била *Psychomachia*.

Думата *Psychomachia* буквално означава душевна война, а самото произведение било епична поема, създадена в началото на V в. от известния християнски поет Пруденций. Накратко, поемата представлява история за борбата

⁴⁵ Платон. *Държавата*. София, 2015, 427а, 435b; Sandys, John Edwin (ed.) *The rhetoric of Aristotle: A translation*. Oxford, 1909, 1366b1.

⁴⁶ Cicero. *De Inventione*. Trans. by H. M. Hubbel. London, 1949. II, LIII; De Officiis. V; Marcus Aurelius. *Meditations*. Trans. by Jeremy Collier. Wentworth Press, 2019. Book V:12.

⁴⁷ Wisdom, 8:7. СЕВ. Причината да се цитира тук английският превод на Библията е фактът, че пасажът в българския превод на *Притчи Соломонови* 8:7 няма същия смислов характер: „*Защото езикът ми ще изговори истина, а нечестие то е гнусота за устата ми*“⁴⁸. Библия. София, 1982, с. 718. Посланието на цялата глава обаче остава същото, като можем да открием кардиналните добродетели в няколко от стиховете.

⁴⁸ Първо послание към Солуняни 3:1, 3:6, 3:7.

⁴⁹ Ambrosius. *Expositio Evangelii secundum Lucam*. 2001. Book V:62; Augustinus. *De Moribus Ecclesiae* [online]. Catholicae. XV. [Viewed 26.09.2022] Available from: http://www.logicmuseum.com/wiki/Authors/Augustine/De_moribus/De_moribus_ecclesiae_catholicae

⁵⁰ Annas, Julia. *The Morality of Happiness*. Oxford, 1993, pp. 73–84.

между различните добродетели и пороци, алегорично представени от женски персонажи, в опит да спечелят човешката душа. *Psychomachia* била силно повлияна от *Енеида* и копира много от стилистичните методи и мотиви на Вергилий, придавайки си тежък античен облик⁵¹. Логично е да приемем, че подобна творба би била добре известна сред хуманистите.

Сагундино със сигурност е имал представа от *седемте небесни добродетели*. Интересно е, че авторът свързва две от тези добродетели с османския владетел Орхан в творба, чиято очевидна цел е да дискредитира турците. Това е едно от доказателствата за обективизма на Николо Сагундино. Той явно е впечатлен от успехите на Орхан⁵² и смята, че турският владетел със сигурност притежава някакви ценни качества. Н. Сагундино се придържа към тази линия и по-нататък в текста си, като винаги отбелязва „*християнските*“ качества на османските владетели.

Следващият, на когото Сагундино се спира, е Мурад I (1362 – 1389), като експертът по турците продължава историята си с вече познатото ни описание на характера: „*V. Синът му, Мурад, го наследил, след като умрял. Той [Мурад I] бил енергичен мъж, уважавал здравата работа, бил добър войник и бил с оживен характер; той бил наравно по амбиции с предците си, но в лукавство и хитрост ги надминавал; той бил специалист в преструвките и маскирането и майстор на заблудата*“⁵³. Дотук Сагундино следва вече установената схема. В образа на Мурад I контрастират положителни и отрицателни описания. Сагундино обаче набляга на коварния османски характер. Мурад не просто надминава в уменията своите предшественици, той бил *fallendi magister* [майстор на измамата]. Образът на Мурад става все по-интересен, когато Сагундино достига до византийската гражданска война: „*Така се случило, че по това време гърците били връхлетени от продължителни кавги и гражданската война била широко разпространена. Двама мъже*⁵⁴ [...] *се борели за империята [...] И двамата се борели усилено в преследване на своите цели и желания [...] Единият бил изпълнен с такова сляпо желание да си отмъсти, че дори изглеждало, че той се движи напред-назад толкова много, че не можел да свърши нищо, ако не помагало на каузата му; жадуване и прибързаност, смята се, го заставили да извика Мурад от Азия до земите си, а него [Мурад] той склонил с пари и обещания*“⁵⁵. Сагундино дава едно

⁵¹ За подробен анализ на *Psychomachia* вж. Thomson, H. J. The *Psychomachia* of Prudentius. *The Classical Review*, 1930, Vol. 44, N 3, pp. 109–112.

⁵² Sekoundinos. IV, pp. 60–61.

⁵³ Sekoundinos. V, pp. 60–61.

⁵⁴ Става въпрос за гражданската война (1341 – 1347 г. първа гражданска война и втора в периода 1352 – 1357 г.) между Йоан VI Кантакузин (1347 – 1354) и неговия син Матей Кантакузин и Йоан V Палеолог (1341 – 1391), като в периода 1347 – 1354 г. Йоан Кантакузин управлява съвместно с Йоан V Палеолог

⁵⁵ Sekoundinos. V, pp. 60–61.

изключително лаконично описание на гражданската война, която бушувала във Византия през втората половина на 40-те и началото на 50-те години на XIV в.⁵⁶ Италианският дипломат допуска грешка, като твърди, че описаните действия се развиват през управлението на Мурад I. В действителност по това време владетел на турците все още е Орхан (до 1362 г.). Показателно е обаче, че макар и да не е наречен по име, Йоан Кантакузин е изтъкнат като една от основните причини за османското нашествие на Балканите, използвайки пари и обещания, за да си осигури турската помощ. Сагундино обаче доизяснява обстоятелствата за прехвърляне на османците на европейския континент: „*Не било особено предизвикателство да го убеди, защото той [Мурад] бил особено склонен и сам да постъпи така и отдавна хвърлял алчни погледи. Така той довел него [Мурад] и армията му в Тракия отвъд Хелеспонта с едно условие: когато войната приключи и бъде доведена докрай, той [Мурад] трябвало да отплава обратно за дома си през Хелеспонта. Според този договор, под ръководството на гърците, турците поели оръжие и последвали господаря си Мурад от Азия до Тракия*“⁵⁷. Както се оказва, хитрият Мурад, който в действителност няма нищо общо с тези събития⁵⁸, през цялото време всъщност търси начин да се установи на Балканите и предложението на Кантакузин е добре дошло за него. Василевсът има нужда от турската помощ, но не е глупав и задължава с договор Мурад и хората му да се върнат в Мала Азия след края на войната. Византийският император обаче отново е изигран: „*Този договор бил действителното нещо, което той [Мурад] желал и внимателно планирал за бъдещето, като проточвал войната и започнал да отлага дела и да бави, като смятал, че дневните боеве и жестокостта на войната ще отслабят гърците; когато тяхната сила и дух паднали, той самият щял да се надигне с всичките си сили и лесно щял да преодолее разбитите и изтощени мъже*“. Мурад [т. е. Орхан] е една стъпка пред византийците през цялото време. Сагундино изненадващо дава изключително правдива оценка на събитията и точно какъв ефект има гражданската война във Византия върху турското завоевание⁵⁹: „*Когато [Мурад] видял, че гърците отслабват поради всекидневната война и обществените борби, че ресурсите им били изхабени и че достигнали точката на пречупване, той започнал враждебни действия срещу двете страни, когато възможността му се представила.*

⁵⁶ За подробно описание на византийските граждански войни от 1341 – 1347 г. и 1352 – 1357 г. вж. **Charanis**, Peter. Internal Strife in Byzantium during the Fourteenth Century. In: *Byzantion*, 1940, N 15, pp. 208–230; **Острогорски**, Георги. *История на Византийската държава*. София, 2013, с. 644–670.

⁵⁷ Sekoundinos. V, pp. 62–63.

⁵⁸ Мурад поема контрола над автономната балканска част (удж) от Османското емирство едва след смъртта на брат си Сюлейман през 1357/9 г. Вж. **Мангран**, Робер (ред.). *Цит. съч.*, с. 29–34.

⁵⁹ **Мангран**, Робер (ред.). *Пак там*, с. 32.

Тогава той завладял град Калиполис [Галиполи], който има стратегическо място в Херсонеса, до проливите на Хелеспонта, предприел атаки срещу други гръцки градове, унищожил околностите, събрал плячка и нахлул в цялата територия; той изоставил всички преструвки, публично обещал, че империята на гърците ще стане негова собственост и без усилия подчинил и довел под свой контрол по-голямата част от Тракия⁶⁰. Трябва да отбележим обаче, че в действителност не Мурад, а брат му Сюлейман се възползва от тежкото положение на Византийската империя. След битката при Димотика през 1352 г., Йоан V Палеолог и славянските му съюзници са надвити от 10 хил. турски отряд под командването на Орхановия син Сюлейман. На връщане османският принц задържа крепостта Цимпе на европейския бряг, близо до Галиполи. Йоан Кантакузин се опитва да си върне укреплението, но без успех. Истинската катастрофа настъпва през 1354 г., когато стените на Галиполи рухват вследствие на земетресение и войните на Сюлейман бързо се настаняват в града. Кантакузин отправя няколко апела към Орхан, настоявайки да получи Галиполи обратно, предлага и големи суми пари, но османците нямат намерение да напускат пристанището. Галиполи е чудесна база за османската експанзия в Тракия⁶¹. Във всеки случай мотивът зад този пасаж е, че Мурад I не просто е измамил византийците, а успява да ги подведе до такава степен, че използва всяко тяхно действие срещу самите тях. След като надвива византийците, Мурад сваля маската на доброжелателен съсед и разкрива истинските си цели – завладяване на империята и Константинопол⁶². Сагундино завършва историята за Мурад, без да дава конкретни сведения за последвалите исторически събития на Балканите (превземането на територии от османците или пък за битката при Плочник 1387 г., или за битката при Косово поле през 1389 г.), а само ни съобщава следното: „Когато умрял, той оставил двама синове да поемат управлението на държавата и да довършат похода, който той започнал; тяхната възраст и вроденият им талант ги отличили за задачата. Единият се казвал Сюлейман, а другият Баязид“⁶³. Това е още една грешка от страна на Сагундино. По-малкият брат на Баязид I (1389 – 1403) се казвал Якуб.

Сагундино продължава, описвайки качествата на новия султан – Баязид: „VI. След като Сюлейман бил елиминиран, Баязид станал единственият владетел; той бил прибързан, искал да постигне величие и бил дързък в трудните си задачи; той демонстрирал хитрост по време на беда и неуморно

⁶⁰ Sekoundinos. V, pp. 62–63.

⁶¹ **Острогорски**, Георги. *Цит. съч.*, с. 666–667.

⁶² Сагундино не дава никакви сведения за събития, случили ли се през действителното управление на Мурад I, дори битката при Косово поле не е спомената. За информация върху царуването на Мурад I вж. **Мангран**, Робер (ред.). *Цит. съч.*, с. 44–49.

⁶³ Sekoundinos. V, pp. 62–63.

работел, за да завърши начинанията си; той бил умен и проникателен за благоприятните ситуации, бил бърз в действие, смел, силен и войнолюбив; в мирни времена бил неспокоен, алчен за слава, готов да прегърне опасността и бил особено способен в това да заблуждава враговете си. Специалността му била да унищожавя враговете си от засада и по тази причина той можел да предвиди и да избегне вражеските планове умело и мъдро. Неговият голям ум, издръжливост, талант, дисциплина, начин на живот, навици, както и късмет за кратко време разширили границите на новата му държава [...]“⁶⁴. Подобно на предишните владетели, представени от Сагундино, образът на Баязид е контрастен. Сагундино отбелязва положителните му страни, като *animo fortis* [смел] и *corpore strenuus* [силен], но след това добавя *belli appetens* [войнолюбив] и *quietis impatiens* [неспокоен в мир], които имат негативен характер. Според Сагундино Баязид е една забележителна личност, притежаваща неоспорими качества, но движещата сила зад действията му си остава жаждата за слава, власт и завоевания: „... той превзел и поставил под свой контрол Тракия, Тесалия, Македония, Фокида, Беотия и Атика; освен това той отслабил Мизите, Илирите, и Трибалите с чести набези, обсади и битки. Някои от тях той покорил, а на други наложил годишен трибут; от трети той събирал войници и оръжия за своите експедиции. Той добавил толкова много богати земи към царството на баща си и дядо си. Накрая той оплячкосал околностите на Константинопол, имперския град, когото измъчил с така дълга и жестока обсада, че императорът заминал в чужбина да търси помощ от правоверните [...]“⁶⁵. В този пасаж, макар и твърде накратко, са изброени успехите на османците – териториите, превзети от Баязид, подчиняването на царства и народи, обсадата на Константинопол от 1394 – 1402 г., както и дипломатическото пътуване на византийския император Мануил II Палеолог (1391 – 1425) в Западна Европа в търсене на помощ срещу османската инвазия. Разказът на Сагундино разкрива и факта, че в крайна сметка способностите на Баязид му изневеряват в най-важния момент, когато се среща с войските на Тимур край Анкара през 1402 г.: „... ако този известен Тамбурлан, господаря на скитите, не се бе появил като стремителен поток, който разрушава всичко по пътя си, помитайки и самия Баязид с всичките му войници; той [Тамерлан] го призовал [Баязид] да се сбият в Азия; редиците били строени; имало много знамена; и двете страни се били смело през тази известна битка. Баязид имал по-малко сила и не му достигнал кураж; той бил победен в голямо клане, бил заловен, накрая освободен и умрял малко след това“⁶⁶. Сагундино прави ясно заключение. Макар и двете страни да се

⁶⁴ Sekoundinos. VI, pp. 64–65.

⁶⁵ Пак там.

⁶⁶ Sekoundinos. VI, pp. 66–67, 68–69.

бият смело и да разполагат с огромни ресурси, османският владетел не е достатъчно силен, за да спечели, и турците са победени по своя собствена вина.

Друго ключово сражение, което касае българската история – битката при Никопол от 1396 г., е представено по-съвсем различен начин. Тук трябва и да отбележим, че Сагундино допуска грешка, отнасяйки битката при Никопол след смъртта на Баязид и приписвайки победата на неговия син Сюлейман Челеби (1402 – 1411). Объркването вероятно се дължи на това, че Сагундино смесва кръстоносния поход от 1396 г. на унгарския крал Сигизмунд Люксембургски (1387 – 1437, германски император 1433 – 1437) с антиосманските действия на християнската коалиция от 1403 – 1404 г., организирана под унгарска егида, след битката при Анкара⁶⁷: *„VII. Тъй като повечето дела на турците сега пропаднали и били в безредие, срещу него [Сюлейман Челеби] поел известният Сигизмунд, който по това време бил крал на Горна Панония, след като бил коронясан за император с обичайната диадема и корона от най-висшия свещеник. Той събрал голяма армия и прекосил р. Дунав, но преди да подреди войниците си, битката със страшния враг започнала; поради липсата на сериозност, арогантност и наглата охота на галите да влязат в битка преждевременно, той [Сигизмунд] напуснал лагера и обоза си в безредие и се обърнал в отстъпление с врага по петите му; плачевната християнска експедиция едва достигнала Дунав и той срамно преплавал краткото разстояние, [обратно] за да търси безопасност. Новината за тази голяма катастрофа, за такава голяма рана, за такъв отвертителен срам, всъщност създава голяма сила и невероятно самочувствие за бойния дух на врага; така, с възстановени самочувствие и дух, те станали по-безочливи и постигнали повече, като обърнали вниманието си към по-големи неща [...]“*⁶⁸. Според нашия автор, докато турската загуба при Анкара е вследствие на недостатъчна смелост от страна на турския султан, битката при Никопол, една от големите турски победи, се дължи изцяло на християнската арогантност. Макар и да е прав в своята тактическа оценка, акцентът на Сагундино тук е насочен към идеята, че турците побеждават само заради християнското разногласие, идея, масово лансирана от хуманистите кръстоносци⁶⁹.

Можем да отбележим, че Сагундино описва останалите османски владетели по абсолютно същия начин, както споменатите до момента. Мехмед I (1413 – 1421) бил деен, но хитър: *„Мехмед го последвал и поел царството,*

⁶⁷ В севернобалканската християнска коалиция се включили деспот Стефан Лазаревич, влашкият войвода Мирчо Стари, босненският крал Остоя и Константин, син на покойния цар Иван-Срацимир. Коалицията предприела антиосмански действия на широк фронт след 1404 г. Като част от този военен съюз избухва въстанието на братовчедите Константин и Фружин от 1407 – 1408 г. Вж. **Павлов, Пламен, Тютюнджиев, Иван. Османските завоевания и „Държавата на духа“.** В. Търново: Абагар, 2017, с. 151–152.

⁶⁸ Sekoundinos. VII, pp. 70–71.

⁶⁹ **Hankins, James.** Renaissance Crusaders... , p. 120.

без да пролива кръв. Той водел царството си с такава сила и енергия, такава хитрост и умелост, че не претърпял нито една спънка по земя и море и дори го разширил. Той наредил на власите да плащат тежък данък [...] и дори оплячкосал редица малки турски владетели, чиито владения в Мала Азия неговите армии надвили⁷⁰. Известно е, че емирите на турските бейлици в Мала Азия – Айдън, Гермиян и Ментеше, първоначално се признават за османски васали при управлението на Мехмед I, а впоследствие той превзема Айдън и Сарухан, за управител на които е назначен Искендер бей, един от синовете на последния търновски цар Иван Шишман⁷¹. Византийците се опитали да разклатят османската власт, използвайки позабравен османски принц в Константинопол⁷², но наследникът на Мехмед I – Мурад II (1421 – 1451), ги надхитрил⁷³: „VIII. След неговата смърт [на Мехмед I] императорът на гърците дълго време пречел, със своите галери и морски сили, на неговия син Мурад [II] (който се намирал с Азия по това време и чул за смъртта на баща си) да се прехвърли в Тракия през Хелеспонта и да поеме управлението на останала част от владенията си. Вместо това, [императорът] пуснал Мустафа, един от Баязидовите синове, оставен във Византион, и му оказал голяма подкрепа, за да може той [Мустафа] да вземе властта. Но Мустафа бил победен в битка и бил убит. Мурад излязъл победител и поел контрол над цялото царство“⁷⁴.

Любопитен момент от изложението на Сагундино е, че превземането на Солун през 1427 г. е единственият момент в съчинението му, където е използван мотивът за унищожението на богатствата от Античността, и то не в толкова хуманистичен дух⁷⁵: „Разчитайки на ресурсите, оставени от баща му, и използвайки добрия си късмет, който се усмихвал на всичките му начинания, той извършил геройски дела. Той обсадил и унищожил Солун, градът в Гърция, известен със своята древност, размер, сила, красота, чар, святост, богатство и географско положение, многолюден и изтъкнат с достойнството си и известен най-вече с благородните си жители. Той ограбил най-красивите и богати храмове, опетнил гробниците на светците и отнел неговите [градските] богатства и античната му украса [...]“⁷⁶. Тъй като Сагундино

⁷⁰ Sekoundinos. VII, pp. 74–75.

⁷¹ **Имбър**, Колин. *Османската империя 1300 – 1481*. София: Амичиция, 2000, с. 116–118.

⁷² Византийският император Мануил II Палеолог освобождава държания дотогава в плен Мустафа Челеби, последният жив син на Баязид I, който още 1415 г. прави опити да завземе властта. За опита на Мустафа да се противопостави на Мурад II вж. **Имбър**, Колин. *Цит. съч.*, с. 135–138.

⁷³ За кратко описание на въстанието на Дюзме Мустафа и Джунейд вж. **Матанов**, Христо. *Средновековните Балкани: Исторически очерци*. София, 2005, с. 496.

⁷⁴ Sekoundinos. VIII, pp. 74–75.

⁷⁵ **Hankins**, James. *Renaissance Crusaders...*, pp. 121–122.

⁷⁶ Sekoundinos. VIII, pp. 74–75, 76–77.

дори не споменава книги, трудно е да причислим това описание към воплите по изгубеното знание на папа Пий II⁷⁷. Има обаче известна градация в образа на османските владетели – Сагундино създава по-варварска представа за Мурад II. Той разрушава християнски църкви и опетнява светини, нещо неизползвано от Сагундино до момента. Възможно е тази кратка елегия за Солун да се дължи на факта, че авторът прекарва известно време в града по време на османската обсада. Нататък той допълва: „Въодушевев от своята велика победа над този град, той [Мурад II] поставил под свой контрол и присъединил към своето царство Епир и Етолия, известните провинции“⁷⁸.

Сагундино продължава своето описание с една от емблематичните битки между християни и османци – битката при Варна през 1444 г.: „... докато често изглеждало, че той [Мурад] бил победен в битка и е на път да избяга, той някак успявал да излезе победител, както бил случаят с известната битка при Варна. Водач на християнската армия бил крал Владислав [Владислав III, крал на Полша 1434 – 1444, крал на Унгария 1440 – 1444]; Мурад вече отстъпвал и войниците му били разпръснати, неспособни да устоят на унгарския натиск. Преследвайки тяхната армия, самият крал достигнал лагера и Мурад започнал да се страхува не само за царството си, но и за собствения си живот, за благородниците и царедворците си. Триумфайки, кралят атакувал и предизвикал хаос навсякъде, но той бил нападнат, ранен и убит от вражески войник; загубата на неговия живот донесла голяма вреда за християнската кауза. Неочаквана и славна победа била предложена на нашия враг, който бил надвит и победен и не очаквал да оцелее“⁷⁹. Лаконичното описание на битката при Варна от 1444 г., което дава Сагундино, е от особен интерес. Отново венецианският дипломат сравнително достоверно описва сражението и ефекта от смъртта на Владислав върху кръстоносната армия, но използва същия мотив, както и при Никопол. Османските турци, неспособни да спечелят, отстъпват, но щастливата случайност ги избавя и им подарява победата. В действителност битката била много по-сложна⁸⁰, а участието на християнския флот дори не е споменато. От друга страна, Сагундино дава изключително точни, макар и кратки, сведения за действията на Мурад срещу Константин Палеолог, деспот на Морей (1428 – 1449), в Пелопонес: „Малко по-късно Мурад, с голяма войска, обсадил и разрушил Хексамилитона. Тогова той нахлул в Пелопонес и нанесъл на гърците ужасно разрушение; той превзел много градове и позволил на войниците си да ги плячкосат; той събрал

⁷⁷ Вж. **Попова**, Ивайла. *Цит. съч.*, с. 76.

⁷⁸ Sekoundinos. VIII, pp. 76–77.

⁷⁹ Sekoundinos. VIII, pp. 76–77.

⁸⁰ **Цветкова**, Бистра. *Паметната битка на народите*. Варна, 1979, с. 297–320; **Варна 1444**. *Сборник с изследвания в чест на 525-годишнината от битката край гр. Варна*. София, 1969.

голяма плячка, сринал стената, отбраняваща провлака Истъма и отворил Пелопонеския полуостров за бъдещи нашествия, като го направил проходим за сухопътни части. Той наредил на гърците да плащат непосилно високи суми и диктувал условията за мир както си поискал⁸¹. Личи, че експертът бил много по-добре запознат с действията на този османски владетел, бидейки негов съвременник. Османското нападение над Морея е извършено през декември 1444 г., един месец след злополучното поражение на християнските войски⁸². Сагундино вероятно се е намирал в голяма близост до събитията, за които говори. През 1439 г. папа Евгений IV (1431 – 1447) назначава Сагундино за свой *апостолически секретар*, а през 1441 г. – за *нунций*, и го изпраща на различни дипломатически мисии. Впоследствие Сагундино заживява на родния си о-в Евбея, като заема неизвестна длъжност във венецианската администрация, вероятно секретар на местния *баюл*⁸³. Интересно е как Сагундино приключва описанието на Мурад II: „Тогавя, той се върнал у дома, увеличил морските си сили, разширил вътрешното управление и умножил дворцовите притежания. Когато накрая умрял, оставил след себе си много мъка и липсвал на народа“⁸⁴. Тук можем да посочим, че Сагундино отново изявява ограничения си, но все пак действителен обективизъм. Въпреки варварските си дела, Мурад II бил оплакван от поданиците си, което само по себе си предполага донякъде неговото добро управление.

Кратките откъси, обект на анализ, от творбата *De Otthomanorum Familia* ни позволяват да надникнем в представата на един византиец на Запад, възпитан в духа на хуманистичната традиция, който прави първото сериозно представяне на новите обитатели на Европа и Балканите – османските турци. В това свое произведение Николо Сагундино за пръв път се отказва от употребата на термина *Teuceri* (тоест троянци) за турците и свързва техния произход с античните скити. Макар и исторически недостоверна, тази теза намира твърде дълга употреба в западната хуманитаристика. Свързването на османския произход със скитите позволява на Сагундино да ги уподоби по нашествия, опустошения, зверства, както и да намери „достоверна“ аргументация – и двата народа са конни народи, имат сходни обичаи и традиции. Като цяло трябва да отбележим, че в своето произведение Сагундино дава изключително обективно описание за турците, разбира се, основано на хуманистичната традиция и директната връзка с Античността, толкова характерна за авторите от XV в. Макар и да представя отрицателните страни на турците, както видяхме от

⁸¹ Sekoundinos. VIII, pp. 78–79.

⁸² **Матанов**, Христо. *Цит. съч.*, с. 500–502; **Острогорски**, Георги. *Цит. съч.*, с. 710; **Мангран**, Робер (ред.) *Цит. съч.*, с. 86–87.

⁸³ **Philippides**, Marios. *Mehmed II the Conqueror...*, pp. 8–9.

⁸⁴ Sekoundinos. VIII, pp. 80–81.

разгледаните откъси, Сагундино използва и голямо количество позитивни определения за османските владетели.

Можем да заключим, че въпреки хуманистичната насоченост на творбата му, Николо Сагундино остава до голяма степен обективен в описанията на събитията и владетелите от ранната османска история.

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

ИЗВОРИ

Платон. *Държавата*. София, 2015.

Херодот. *История*. Прев. Петър А. Димитров. София, 2010.

Ad serenissimum principem et invictissimum regem Alphonsum Nicolai Sagundini oratio, a cura di **Caselli**, Cristian. Roma, 2012 (n.v.).

Ambrosius. *Expositio Evangelii secundum Lucam*. 2001.

Augustinus. *De Moribus Ecclesiae* [online]. Catholicae. XV. [Viewed 26.09.2022] Available from: http://www.logicmuseum.com/wiki/Authors/Augustine/De_moribus/De_moribus_ecclesiae_catholicae

Cicero. *De Inventione*. Trans. by H. M. Hubbel. London, 1949. v. II.

La caduta di Constantinopoli. Testi e cura di **Pertusi**, Agostino. Verona, 1976, v. II: *L'eco nel mondo*, с. 128–141.

Makuscev, Vikentii. (Маркушев, Викентий) *Monumenta historica slavorum meridionalum vicinorumque pipulorum e tabulariis et bibliothecis italicis*. Tomus I, volumen I. Varsaviae, 1874. (Исторические памятники южных славян и соседних им народов, извлеченные из итальянских архивов и библиотек. Часть I, книга I. Варшава, 1874).

Marcus Aurelius. *Meditations*. Trans. by Jeremy Collier. Wentworth Press, 2019.

Nikolai Secundini. *De familia otthomanorum epitome ad Aeneam Senarum Episcopum. An epitome on the family of the Ottomans for Aeneas, the bishop of Siena by Nikolaos Sekoundinos*. In: **Philippides**, Marios. Mehmed II the Conqueror and the fall of the Franco-Byzantine Levant to the Ottoman Turks: some western views and testimonies. In: *Medieval and Renaissance Texts and Studies*, 2007, N 302, pp. 56–87.

ЛИТЕРАТУРА

Библия. София, 1982.

Варна 1444. *Сборник с изследвания в чест на 525-годишнината от битката край гр. Варна*. София, 1969.

Имбър, Колин. *Османската империя 1300 – 1481*. София: Амичиция, 2000,

Латинско-български речник. София, 1980.

Мантран, Робер (ред.) *История на Османската империя*. София, 2011.

Маганов, Христо. *Средновековните Балкани: Исторически очерци*. София, 2005, с. 496.

Медведев, Игор. *Падение Константинополя в греко-итальянской гуманистической публицистике XV в. В: Византия между Западом и Востоком*. Ред. Геннадий Г. Литаврин. СПб. 1999, pp. 293–332.

- Острогорски**, Георги. *История на Византийската държава*. София, 2013.
- Павлов**, Пламен, **Тютюнджиев**, Иван. *Османските завоевания и „Държавата на духа“*. В. Търново: Абагар, 2017.
- Попова**, Ивайла. *Енея Силвио Пиколомини (Папа Пий II) и Балканите през XV в. (Исторически етюди)*. В. Търново, 2006.
- Цветкова**, Бистра. *Паметната битка на народите*. Варна, 1979.
- Annas**, Julia. *The Morality of Happiness*. Oxford, 1993.
- Babinger**, Franz. Johannes Darius (1414–1494). Sachwalter Venedigs um Morgenland, uns sein griechischer Umkreis. In: *Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte – Jahrgang 1961, Heft 6*, München, 1961.
- Babinger**, Franz. Nikolaos Sagoundinos, ein griechisch-venedischer Humanist des 15. Jahrhunderts. In: *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Ὀρλάνδου*, I, Athenai, 1965, pp. 198–212 (n.v.).
- Capizzi**, Carmelo. L'Oratio ad Alphonsum Regem Aragonum (1454) di Nicola Sagundino, riedita secondo ms. finora ignoto. In: *Orientalia Christiana Periodica*, 1998, Vol. 64, pp. 329–357.
- Caselli**, Cristian. Niccolò Sagundino. In: *Dizionario Biografico degli Italiani* [online], 2017, N 89. [Viewed 01.11.2020]. Available from: https://www.treccani.it/enciclopedia/niccolo-sagundino_%28Dizionario-Biografico%29/
- Charanis**, Peter. Internal Strife in Byzantium during the Fourteenth Century. In: *Byzantion*, 1940, N 15, pp. 208–230.
- De Blasi**, Guido. – Adamo di Montaldo. In: *Dizionario Biografico degli Italiani* [online], 2011, N 75. [Viewed 23.05.2021]. Available from: https://www.treccani.it/enciclopedia/adamo-montaldo_%28Dizionario-Biografico%29/.
- Fleet**, Kate. Italian perceptions of the Turks in the 14th and 15th centuries. In: *Journal of Mediterranean Studies* 5.2, 1995, pp. 159–172.
- Gullino**, Giuseppe. – Giacomo **Languschi**. In: *Dizionario Biografico degli Italiani* [online], 2004, N 63. [Viewed 23.05.2021]. Available from: https://www.treccani.it/enciclopedia/jacopo-languschi_%28Dizionario-Biografico%29/.
- Gullino**, Giuseppe. – Marcello, Bartolomeo. In: *Dizionario Biografico degli Italiani* [online], 2007, N 69. [Viewed 23.05.2021]. Available from: [https://www.treccani.it/enciclopedia/bartolomeo-marcello_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/bartolomeo-marcello_(Dizionario-Biografico)/)
- Habaj**, Michal. Herodotus' Renaissance return to Western-European culture. In: *Studia Antiqua et Archaeologica*. 22.1, 2016, pp. 83–94.
- Hankins**, James. Renaissance Crusaders: Humanist Crusade Literature in the Age of Mehmed II. In: *DOP*, 1995, Vol. 49, pp. 111–146, texts – pp. 147–207.
- İnalçik**, Halil. Ottoman Methods of Conquest. In: **İnalçik**, Halil. *The Ottoman Empire: Conquest, Organization, Economy*. London, Variorum Reprints, 1978.
- Mastrodemetres**, P. D. Nicolaos Secundinos a Napoli dopo la caduta di Constantinopoli. In: *Ιταλοελληνικά: Rivista di cultura greco-moderna*, 1989, 2, pp. 21–38 (n.v.).
- Niccolò Sagundino. [online] [Viewed 01.11.2020]. Available from: https://en.wikipedia.org/wiki/Niccol%C3%B2_Sagundino.

- Philippides**, Marios. Mehmed II the Conqueror and the fall of the Franco-Byzantine Levant to the Ottoman Turks: some western views and testimonies. In: *Medieval and Renaissance Texts and Studies*, 2007, N 302.
- Runciman**, Stephen. Teucris and Turci. In: *Medieval and Middle Eastern Studies in Honor of Aziz Suryal Atiya*. Leiden, 1972, pp. 344–348;
- Sandys**, John Edwin (ed.) *The rhetoric of Aristotle: A translation*. Oxford, 1909.
- Schwoebel**, Robert. *The Shadow of the Crescent: The Renaissance Image of the Turk (1453–1517)*. New York, 1967
- Seyffert**, Oskar. *A Dictionary of Classical Antiquities: Mythology, Religion, Literature and Art*. London, 1895.
- Spencer**, Terence. Turks and Trojans in the Renaissance. In: *The Modern Language Review*, 1952, Vol. 47 (3), pp. 330–333.
- Talbot**, Alice-Mary. Sekoundinos, Nicholas. In: *ODB*. New York, Oxford, 1991, N 3, p. 1865.
- Thomson**, H. J. The Psychomachia of Prudentius. In: *The Classical Review*, 1930, Vol. 44, N 3, pp. 109–112.
- Σεκουνδίνος**, Νικόλαος, N 25106, Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit 10 [CD]. Wien, 2001.

REFERENCES

SOURCES

- Platon**. *Darzhavata*. Sofia, 2015.
- Herodot**. *Istoriya*, prev. Petar A. Dimitrov, Sofia, 2010.
- Ad serenissimum principem et invictissimum regem Alphonsum Nicolai Sagundini oratio*, a cura di **Caselli**, Cristian. Roma, 2012 (n.v.).
- Ambrosius**. *Expositio Evangelii secundum Lucam*. 2001.
- Augustinus**. *De Moribus Ecclesiae* [online]. Catholicae. XV. [Viewed 26.09.2022] Available from: http://www.logicmuseum.com/wiki/Authors/Augustine/De_moribus/De_moribus_ecclesiae_catholicae
- Cicero**. *De Inventione*. Trans. by H. M. Hubbel. London, 1949. II.
- La caduta di Constantinopoli*. Testi e cura di **Pertusi**, Agostino. Verona, 1976, II: L'eco nel mondo, c. 128–141.
- Makusev**, Vikentii. (**MAKUSHEV**, **VIKENTII**) *Monumenta historica slavorum meridionalum vicinorumque pipulorum e tabulariis et bibliothecis italicis*. Tomus 1, volumen 1. Varsaviae, 1874. (Istoricheskiye pamyatniki yuzhnykh slavyan i sosednikh im narodov, izvlechenyye iz ital'yanskikh arkhivov i bibliotek. Chast 1, kniga 1. Varshava, 1874).
- Marcus Aurelius**. *Meditations*. Trans. by Jeremy Collier. Wentworth Press, 2019.
- Nikolai Secundini**. *De familia otthomanorum epitome ad Aeneam Senarum Episcopum*. An epitome on the family of the Ottomans for Aeneas, the bishop of Siena by Nikolaos Sekoundinos. In: **Philippides**, Marios. Mehmed II the Conqueror and the fall of the Franco-Byzantine Levant to the Ottoman Turks: some western views and testimonies. *Medieval and Renaissance Texts and Studies*, 2007, N 302, pp. 56–87.

LITERATURE

Bibliya, Sofia, 1982.

Varna 1444. *Sbornik s izsledvaniya v chest na 525-godishninata ot bitkata kray gr. Varna.* Sofia, 1969.

Imber, Kolin. *Osmanskata imperiya 1300 – 1481*, Sofia: Amichitsia, 2000.

Latinsko-Balgarski rechnik. Sofia, 1980.

Mantran, Rober (ed.) *Istoriya na Osmanskata imperiya*. Sofia, 2011.

Matanov, Hristo. *Srednovkovnite Balkani: Istoricheski Ochertsi*. Sofia, 2005.

Medvedev, Igor. Padenie Konstantinopolya v greko-italyanskoy gumanisticheskoy publitsistike XV veka. V: *Vizantia mezhdu Zapadom i Vostokom*. Ed. by Gennadii G. Litavrin. Sankt-Petersburg, 1999), pp. 293–332.

Ostrogorski, Georgi. *Istoriya na Vizantiyskata darzhava*. Sofia, 2013.

Pavlov, Plamen, Tyutyundzhiev, Ivan. *Osmanskite zavoevaniya i “Darzhavata na duha”*. V. Tarnovo: Abagar, 2017.

Popova, Ivayla. *Enea Silvio Piccolomini (Papa Pii II) I Balkanite prez XV v. (Istoricheski etyudi)*. Veliko Tarnovo, 2006.

Tsvetkova, Bistra. *Pametnata bitka na narodite*. Varna, 1979.

Annas, Julia. *The Morality of Happiness*. Oxford, 1993, pp. 73–84.

Babinger, Franz. Johannes Darius (1414–1494). Sachwalter Venedigs um Morgenland, uns sein griechischer Umkreis. In: *Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte – Jahrgang 1961, Heft 6*, München, 1961.

Babinger, Franz. Nikolaos Sagoundinos, ein griechisch-venedischer Humanist des 15. Jahrhunderts. In: *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Ὀρλάνδου*, I, Athenai, 1965, pp. 198–212 (n.v.).

Capizzi, Carmelo. L'Oratio ad Alphonsum Regem Aragonum (1454) di Nicola Sagundino, riedita secondo ms. finora ignoto. In: *Orientalia Christiana Periodica*, 1998, Vol. 64, pp. 329–357.

Caselli, Cristian. Niccolò Sagundino. In: *Dizionario Biografico degli Italiani* [online], 2017, N 89. [Viewed 01.11.2020]. Available from: https://www.treccani.it/enciclopedia/niccolo-sagundino_%28Dizionario-Biografico%29/.

Charanis, Peter. Internal Strife in Byzantium during the Fourteenth Century. In: *Byzantion*, 1940, N 15, pp. 208–230.

De Blasi, Guido. – Adamo di Montaldo. In: *Dizionario Biografico degli Italiani* [online], 2011, N 75. [Viewed 23.05.2021]. Available from: https://www.treccani.it/enciclopedia/adamo-montaldo_%28Dizionario-Biografico%29/.

Fleet, Kate. Italian perceptions of the Turks in the 14th and 15th centuries. In: *Journal of Mediterranean Studies* 5.2, 1995, pp. 159–172.

Gullino, Giuseppe. – Giacomo **Languschi**. In: *Dizionario Biografico degli Italiani* [online], 2004, N 63. [Viewed 23.05.2021]. Available from: https://www.treccani.it/enciclopedia/jacopo-languschi_%28Dizionario-Biografico%29/

Gullino, Giuseppe. – Marcello, Bartolomeo. In: *Dizionario Biografico degli Italiani* [online], 2007, N 69. [Viewed 23.05.2021]. Available from: [https://www.treccani.it/enciclopedia/bartolomeo-marcello_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/bartolomeo-marcello_(Dizionario-Biografico)/)

- Habaj**, Michal. Herodotus' Renaissance return to Western-European culture. In: *Studia Antiqua et Archaeologica*. 22.1, 2016, pp. 83–94.
- Hankins**, James. Renaissance Crusaders: Humanist Crusade Literature in the Age of Mehmed II. In: *DOP*, 1995, Vol. 49, pp. 111–146, texts – pp. 147–207.
- İnalçik**, Halil. Ottoman Methods of Conquest. In: **İnalçik**, Halil. *The Ottoman Empire: Conquest, Organization, Economy*. London, Variorum Reprints, 1978.
- Mastrodemetres**, P. D. Nicolaos Secundinos a Napoli dopo la caduta di Constantinopoli. In: *Ιταλοελληνικά: Rivista di cultura greco-moderna*, 1989, 2, pp. 21–38 (n.v.).
- Niccolò Sagundino. [online] [Viewed 01.11.2020]. Available from: https://en.wikipedia.org/wiki/Niccol%C3%B2_Sagundino.
- Philippides**, Marios. Mehmed II the Conqueror and the fall of the Franco-Byzantine Levant to the Ottoman Turks: some western views and testimonies. In: *Medieval and Renaissance Texts and Studies*, 2007, N 302.
- Runciman**, Stephen. Teucri and Turci. In: *Medieval and Middle Eastern Studies in Honor of Aziz Suryal Atiya*. Leiden, 1972, pp. 344–348;
- Sandys**, John Edwin (ed.) *The rhetoric of Aristotle: A translation*. Oxford, 1909.
- Schwoebel**, Robert. *The Shadow of the Crescent: The Renaissance Image of the Turk. (1453–1517)*. New York, 1967
- Seyffert**, Oskar. *A Dictionary of Classical Antiquities: Mythology, Religion, Literature and Art*. London, 1895.
- Spencer**, Terence. Turks and Trojans in the Renaissance. In: *The Modern Language Review*, 1952, Vol. 47 (3), pp. 330–333.
- Talbot**, Alice-Mary. Sekoundinos, Nicholas. In: *ODB*. New York, Oxford, 1991, N 3, p. 1865.
- Thomson**, H. J. The Psychomachia of Prudentius. *The Classical Review*, 1930, Vol. 44, N 3, pp. 109–112.
- Σεκουνδίνος**, Νικόλαος, N 25106, Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit 10 [CD]. Wien, 2001.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 106, 2021 – 2022

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 106, 2021 – 2022

ПИРОТСКИТЕ ДАРИТЕЛИ/СПОМОЩЕСТВОВАТЕЛИ ЗА КНИГОИЗДАВАНЕТО ПРЕЗ XIX ВЕК

НАДЯ МАНОЛОВА-НИКОЛОВА

Nadya Manolova-Nikolova. THE PIROT DONORS FOR BOOK PUBLISHING IN THE 19TH CENTURY

The article examines the donation of books in the 19th century in the town of Pirot. The donation is carried out by craftsmen, traders, teachers, students, etc., who pay in advance a certain number of published Bulgarian books. The study was made on the basis of digitized editions, the originals of which are stored in the National Library "St. St. Cyril and Methodius" in Sofia, as well as research by Serbian historians. The main conclusion is that the Bulgarian books published in various Balkan and European cities were warmly supported by the Pirot population in the 19th century until 1878.

Keywords: Pirot, 19th century, donors for book, Bulgarian books.

Спомоществването е популярната практика, чрез която се подпомагат различни инициативи за културното развитие на българската общност през XIX в. С предварителното записване на брой книги, срещу определена сума, авторите и издателите си осигуряват, от една страна, средства за отпечатване, а от друга – реализиране и разпространение на книгите. Тази практика е характерна за общества, които имат малко средства за културни прояви и нямат развита мрежа за популяризирането им. Обикновено става дума за дребно дарителство, но съпроводено с ангажимента да се раздаде подкрепеното издание и така да увеличи читателите си. Ето защо спомоществването е обект на различни изследвания от гледна точка на историята на книгата, книгопеча-

тането и разпространението, за интересите и предпочитанията на читателите, поселищното им разположение и др.¹

Впечатляваща е уважителната практика имената на спомоществователите да се поставят в края на книгите. Тези списъци, макар невинаги да са налице, показват активността на хората към инициативите за книгоиздаване, неотменен елемент в процеса на местната модернизация на общностите. Обикновено с подобаващи благодарности и определения за спомоществователите като музикословеснейши, словеснейши, благородни, високопочтени, почтени и пр. Много често те са съпътствани с професионални уточнения към профила на дарителя: учител, хаджия, чорбаджия, устабаши, занаятчия със занаята му, духовник, свещеник, писар, слуга, голтак и др. Богатството на тези определения, поставяни към имената, ми даде идеята да се направи анализ не изобщо за типажите сред спомоществователите, а върху конкретните социални групи и йерархията им за дадено селище.

Списъците до известна степен са представителни за местното общество. Те сочат хората в него, ангажирани с популяризирането на даден тип литература. За ред селища, особено през първата половина на XIX в., нямаме много и конкретна информация. Подредеността на имената в списъците допълва знанието ни за челните и влиятелните хора в местните общества. Често имената се повтарят и така с по-голяма сигурност се открояват важните личностни фактори за общностите. В други случаи има допълнителни документи, които разгръщат в дълбочина информацията от спомоществователския акт. С една дума, разглеждам спомоществователския списък като извор, който може да очертае облика на местното общество, предпочитанията, любопитството и вкусовете му, вътрешната му йерархия, а с подкрепата на допълнително привлечени сведения – направените изводи или предположения да се докажат.

Защо Пирот е избран за подобно наблюдение? Днес в съзнанието на мнозина Пирот е сръбски град. През Възраждането до 1878 г. обаче градът е неотменна част от българската етническа територия. Многобройни са примерите, които посочват, че местната културно-духовна традиция е част от българската късносредновековна и възрожденска култура и книжнина². През XIX в. Пирот е тясно свързан със София и други селища, принадлежащи към софийския ра-

¹ **Радев**, Траян. Обществението у спомоществователите на някои най-ранни български старопечатни книги. В: *Годишник на Българския библиографски институт „Елин Пелин“*, 1955–1956, 5, с. 140–159; **Стоянов**, Маньо. *Българска възрожденска книжнина*. Т. 1–2. София, 1953; **Илчева**, Ана. Из историята на спомоществованието в Пловдив преди Освобождението. В: *Известия на музеите от Южна България*, 1981, 7, с. 135–158 и мн. др.

² **Цонев**, Беньо. *Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София*. Т. 1. София, 1910, с. 75, 53, 380; **Цонев**, Беньо. *Опис на славянските ръкописи в Народната библиотека*. Т. 2. София, 1923, с. 28, 155, 223, 274; **Николов**, Богдан. *Хронология на по-важни събития в Димитровградско 1433–1961*. Ниш: Братство, 1963, с. 9–18; **Манолова-Николова**, Надя. За ранната история на Нишавската епархия. В:

йон. Слави се с известен панаир и производство на различни стоки, описани в много календари, в знаменитото „Землеописание“ на Неофит Бозвели³ и в други популярни издания.

Пирот е град на основния път за Балканите от Цариград до Белград и Вина. Винаги е представлявал интерес за пътешествениците, дипломатите, военните. През XIX в., в съответствие с политическите промени, той е важно средище за българите, търгуващи със свободна Сърбия и Австрия, така също за онези книжовници и учители, които отпечатват книгите си в Крагуевац или в Белград.

Градът е митрополитски център за Нишавската епархия, създадена сравнително късно, едва през 1761 г. В началото на XIX в. временно е закрыта и след 1821 г. отново е обособена от Нишката епархия. Бурни са десетилетията след отделянето на Сърбия от Османската империя и особено през 30-те години, когато избухва т. нар. Пиротска буна. Прогонени са местният турски войвода х. Мехмед бей и владиката Йероним, обвинявани от населението в злоупотреби. Успокояването на общественото напрежение се чувства към края на 30-те години, след като отминават поредната чумна епидемия и вълненията около въстанието в Нишко през 1841 г.⁴

Голяма роля за нормализирането на живота в града имат предприетите промени от местното управление и от новия митрополит Нектарий (май 1836 – януари 1853). Той е единственият от всички нишавски йерарси, управлявал епархията до смъртта си през януари 1853 г. С установяването му в града от началото на 40-те години⁵, датират първите масови дарителски жестове от Пирот за издаването на различни книги.

В настоящото проучване са използвани прегледаните дигитализирани старопечатни книги от сайта на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София, издавани през XIX в., издирвани по автор, заглавия и години⁶. Включвам и публикуваните от сръбските историци данни, и особено ценното

Манолова-Николова, Надя, **Желева**, Пенка. *Исторически изследвания за Средна Западна България XV–XIX в.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2014, с. 136–150.

³ **Бозвели**, Неофит. *Кратко политическо землеописание за обучение на българското младенчество*. Крагуевац, 1835, с. 26.

⁴ **Манолова-Николова**, Надя. Манастирът „Св. св. Кирик и Юлита“ в Нишавската епархия през XVIII–XIX век: възрожденска микроистория. В: **Манолова-Николова**, Надя, **Желева**, Пенка. *Исторически изследвания...*, с. 228–229.

⁵ **Манолова-Николова**, Надя. Нишавските владци през XIX в. В: **Манолова-Николова**, Надя, **Желева**, Пенка. *Исторически изследвания...*, с. 152.

⁶ Колекцията „Български старопечатни книги (1806–1878)“ е достъпна на сайта на Националната библиотека [НБ] „Св. св. Кирил и Методий“, като понастоящем са дигитализирани голяма част от изданията. [Прегледан 23.08.2021] Достъпно от: http://nationallibrary.bg/wp/?page_id=294

наблюдение на Илия Николитч върху пиротските спомоществатели до 1878 г.⁷ Тук ще се спра върху няколко основни въпроса, чиито отговори извеждат част от спецификите в спомоществованието, за разлика от други селища.

КОГА ЗАПОЧВА ВКЛЮЧВАНЕТО НА ПИРОТЧАНИ В СПОМОЩЕСТВОВАНИЕТО ЗА ИЗДАВАНЕТО НА КНИГИ?

През 30-те години на XIX в. примерите за подпомагане издаването на книги са единични. От прегледания масив се откроява 1843 г., когато Вселенската патриаршия издава „Осмогласник“ на църковнославянски език. От приложението списък личи, че той е финансиран със средства от патриарх Герман, няколко митрополити и десетки българи от множество градове и селища. В списъка на спомоществателите от Пирот са включени имената на двама монаси (йеромонасите Доротей и Йоаким) от Рилския манастир, Исая – йеромонах от Хилендарския, и Теофил – йеромонах от Зографския манастир, пребиваващи в Пирот, игумена на Темския манастир Кесарий, имената на шестима пиротски свещеници (поп Георги Станков, папа Кресто Йоанов, поп Константин Петрович, поп Захарий Емануилов, поп Станко Райков, поп Димитрий Николитч), двама селски попове от Осмаково и Крупец, на пиротския учител Петър Георгиев, граматик Косто(а) Манчович, петима занаятчии, от които устабашията на един от най-силните еснафи – терзийския, архиерейския наместник в Знеполе поп Цветко х. Златков, двама хаджии⁸. Вероятно вписаният Стамин (вер. Стамен) Бранков, намиращ се в Цариград, но отбелязан от Шаркьой (Пирот), е съдействал за набирането на спомоществатели. Общо са подкрепени 28 бр. книги.

Същата 1843 г. е издадена „Служба и житие на св. Харалампий“, подготвени от Евтимий Хилендарски, Райно Попович и Неофит Рилски, като сред спомоществателите е известният пиротчанин, общественик и търговец х. Нешо Филипович, но вече в София по това време. Той е един от водачите на Пиротската буна през 1836 г. и неговото влияние в района е безспорно⁹.

⁷ **Николитч**, Илия. П. *Пиротски пренумеранти 1794–1878*. Пирот, 2010.

⁸ Осмогласник, НБ „Св. св. Кирил и Методий“. – **БИА**, № 84; **Манолова-Николова**, Надя, **Желева**, Пенка. *Летописни бележки от Средна Западна България*. София: ЛИК, 1999, с. 270; Осмогласник, Цариград, печатно издание от XIX в., намерен в манастира „Св. Димитър“ на с. Бребевница, Царибродско. Благодарение на теренната работа в района на Царибродско на научен екип от Етнографския институт към БАН, под ръководството на г-н Григор Марков, книгата бе предадена на Отдела за стари книги на Димитровградската библиотека. Осмогласникът е разпространен из българските земи, за което свидетелстват екземпляри, съхранявани в НБ „Св. св. Кирил и Методий“ – София.

⁹ *История на България. Т. 5: Българско възрождение XVIII – средата на XIX в.* София: БАН, 1985, с. 343–345.

Така началото на по-масовото привличане на пиротчани в спомоществованието за издаване на книги съвпада, предполагам неслучайно, с активното включване на новия митрополит Нектарий в обществените дела на града – именно от 1843 г.

КАКВИ КНИГИ ПОДКРЕПЯТ ПИРОТЧАНИ ПРЕЗ ХІХ ВЕК?

Първенството се държи от религиозно-нравствената и религиозно-образователната литература. Освен посочените вече заглавия, пиротчани подкрепят изданието на „Две советователни слова Плутарха...“ на Иван Стоянович от 1845 г.¹⁰ – 56 души; „Святителско поучение“, преведено от Натанил Зографски (Охридски) и издадено през 1847 г.¹¹ – 95 души; „Цветособрание на сичкото презгодишно церковно богослужение“ от Никола Триандафилов от 1847 г. – петима; „Света гора“ от Димитри Йованович 1848 – 46 души; „Часови благоговения“, 1850 г. от Георги Йошев Сеславчанина – 2 броя; „Житието на св. Григорий Омиритски“ от Аверкий Петрович, 1852 г. – 22 бр.; „Типик църковний“, в превод на Неофит Рилски, 1853 г. – 5 бр.; „Кратко толкованье божественоего храма...“ от Калиник Паисиевич, 1855 г. – 62 души¹²; Софрониевото „Поучително евангелие“, подготвено от Теодор Хрулев, 1856 г. – 20 бр.; второто издание на „Кириакодромион“, от Пенчо Радов, съдържащо похвала на древните българи и тяхното отечество, 1857 г., – 95 бр. Много търсен е също „Месецослов или Вечний календар“ от Пенчо Радов, 1857 г., с 98 спомоществователи от Пирот. Издаденият превод от Марко Балабанов на „Изложение на учението на всеобщата православна църква с показание на различията, които се срещат в другите християнски църкви“ от В. Гете е подкрепен от 29 спомоществователи от Пирот. Закупени от митрополит Партений Нишавски за бесплатно разпространение са книгите „Черковно благословие или обрядословие за народното ни священство“ от Зиновий п. Петров и Йордан Наумов, 1872 г. – 100 бр., и „Наручна священническа книга“, преведена и издадена от същите двама през 1874 г. – 50 бр., с цел по-доброто образование на местното духовенство. Книги с подобна нравоучителна характеристика се подаряват за Пиротските училища от автори, като „Разговор между двама християни“, превод от руски език на български от архим. Софроний Хилендарец, 1862 г. – 35 бр.; „Водачът по пътя в живота“, превод от Алеко Кръстевич, 1870 г. – 20 бр. Приблизителният брой спомощници за този тип 18 книги са около 567 души.

Трябва да се подчертае, че повечето от тези книги имат много важни заглавни и първоначални страници с предговори, обясняващи, че са преводи на

¹⁰ **Николѣћ**, Илия. *Цит. съч.*, с. 44.

¹¹ **Николѣћ**, Илия. *Цит. съч.*, с. 44; **Јлић**, Борислава. *Историја Пирота и околине, I (1804–1878)*. Т. 1. Пирот: НиП Хемикале, 1994, с. 183.

¹² **Јлић**, Борислава. *Цит. съч.*, с. 183–184.

български, наричан простий или славенобългарски език, и са насочени към българските читатели за тяхното добро религиозно, християнско възпитание¹³.

Интересът към историческите четива постепенно се формира, но остава сравнително слаб. Първоначално единствен х. Софроний от Пирот, отбелязан като поклонник в Атонските манастири, е спомоществовател на преводното второ издание на „История на словеноболгарския народ – из историята на Йован Раич“ от Атанасий Нескович, 1844 г. Кръстю Живков е подкрепил в Цариград издаването на „Историята на великия Александър Македонски“ от Христо п. Василев от Карлово. Георги Киров-Пиротчанец препечатва нейния сръбски вариант, с 25-има спомоществователи. Тези истории са силно повлияни от религиозния прочит на световните дела. Има интерес и към началните опити за научен анализ на миналото. Показателен е примерът с „История българска“, написана от Гаврил Кръстевич, издадена през 1869 г. Настоятел за книгата от Пирот е Христо х. Павлов, а спомоществователи са Неделю Гуговы Калаузе, с 6 бр; Пиротското училище, Симеон Христов, владишкият секретар Петър Николин и поп Видан – по 1 бр., или – 10 бр. Общ брой спомощници за четирите исторически четива – 37.

Малко повече са спомоществователите за светските четива – „Извод из физика“ от Найдено Геров, 1849 г. – 72 на брой; „Кратък българо-турски речник“ от Пенчо Радов, 1851 г. – 25; „Райна Княгиня българска“, в превод на Й. Груев от 1852 г. – 15; „Земеделие“ от Никола Икономович, Жеравненец, 1853 г. – 5; „Първа храна за здравия човечески ум“ в превод от Иван Чичи, Татар Пазарджик, 1857 г. – 17; „Кудкудячка“ от Кръстю Пишурка, 1871 г. – 11; „Български народен сборник“, събрал Васил Чолаков, 1872 г. – 75; превод на Лесинг: „Емилия Галоти“ от Панайот Семерджиев, 1873 г. – 16; превод на Атанас Шопов „По възпитанието на девойките“ от Фенелон, 1874 г. – 18. Така общият брой издадени светски четива, възприети в Пирот, са 9, с разнообразна тематика – педагогическа, народоведска, художествена, научна. Спомоществователите за тези книги от Пирот са приблизително 254 души.

От общо издирени и анализирани за XIX в. 31 книги с пиротски спомоществователи 18 са религиозни, 9 – светски, 4 – исторически, 3 от които със силно религиозно влияние.

¹³ Обикновено сръбските историци пренебрегват тези предговори и тълкуват книгите само с църковно-религиозното им предназначение. Вж. напр. **Лилић**, Борислава. *Цит. съч.*, с. 182–183. Патриотичните предговори, обърнати към *любородните читатели*, са характерни за издаваните религиозно-образователни книги през XIX в. Вж. **Манолова-Николова**, Надя. *Българите, църковното строителство и религиозната литература 30–40-те години на XIX в.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2016, с. 131–155.

КОИ И КАКВИ СА СПОМОЩЕСТВОВАТЕЛИТЕ?

Наблюдаването на списъците със спомоществователи сочи, че почти винаги в тях до 70-те години на XIX в. се изброяват първо духовниците монаси в знак на уважение към техния обет и образование. Следват свещениците в града и някои от селата, най-често Осмаково, Изатовци, Сухи дол, Цариброд, Изворец, Росомач, Каменица, Туден, Чорни дол и др. След тях са имената на учител или граматик, устабашия на терзиите или на тъкачите, двата най-силни еснафа на града; изброени са граждани без определение, няколко хаджии, например от водещата фамилия Виденович, и занаятчии – терзии, бакали, тъкачи. Според Ил. Николич най-често е участието на духовниците, занаятчиите и учителите. Събраната информация обаче позволява да се направи малко по-детайлна характеристиката на спомоществователите според групите книги, които те подкрепят. Спирам се на онези книги, които имат впечатляващ брой пиротски спомоществователи или са новаторски по дух и идеи.

От групата на книгите с религиозно-нравствено и религиозно-поучително съдържание 98 спомоществователи пиротчани са се записали за „Месецослов или Вечний календар“ от Пенчо Радов, 1857 г. Вечните календари са твърде популярни четива, защото съдържат в религиозния дух на времето много и разнообразна информация, освен леточислението и класическия календар, още предсказания за времето, хороскопи, сведения за годишните панаири в Османската империя и в Европа, исторически данни за владетелите, патриотични стихове и мн. др. В календара на Радов е включено интересно слово, възхваляващо българите и отечеството им¹⁴. За това не е учудващо, че потребителите им са хора с най-различни вкусове, образование и професии. От приложения списък проличава, че двама учители са набирали спомоществователите. Това е активният книгоразпространител Петър Георгиевич, отбелязван вече като бивш учител, и учителят Йоан Георгиевич. Прави впечатление включването в списъка на учителя Маноил Рабаджи Николич, както и игумени – на манастира „Св. св. Кирик и Юлита“ над с. Смиловци – Никандър, Кесарий от Темския манастир, поп Йоан на манастира „Св. Богородица“, на доктора х. Челеби Стефанаки Янкович, на множество селски свещеници, няколко чорбаджии, единични споменавания на терзия, кафеджия, писар, бакал и др. Много от тези спомоществователи записват календара за синовете си. Така очертаващото се разнообразие от негови читатели напълно отговаря на наблюдението, че почитателите му са хора от всякакви социални групи.

Друга популярна книга – „Две советователни слова Плутарха...“ на Иван Стоянович, съдържа, освен превода и пояснителни слова на преводача, добавени стихове на тема „Знай любими роде! Защо сос плач испевам следователните стихове“, където се отбелязва „[...] кое точно произхожда от България-

¹⁴ Радов, Пенчо. *Календар вечний*. Белград, 1857, с. 260–261.

та [...]“¹⁵. Така в този тип литература проличава общият патриотичен призив за познаване на отечеството и родния език, наред с постулатите на християнската вяра.

В групата на книгите със светско съдържание прави силно впечатление големият брой спомоществатели за учебника на Найден Геров „Извод из физика“, издаден в Белград, 1849 г. – 72.

Известно е, че между Пирот и Копривщица, родното село на Н. Геров, са съществували традиционни търговски¹⁶ и културни връзки¹⁷. Учебникът на Н. Геров е първият български учебник по физика, чиято употреба към 1849 г. предстои в българските училища¹⁸. За набирането на спомоществатели активно съдействат членовете на семейството му и Аверкий Петрович, който има богат опит с издаването на книги в Белград¹⁹. В списъка на пиротските дарители изрично е отбелязан учителят Петър Георгиев²⁰ като действал за записването на внушителния брой от 72 имена. Негово интересно писмо с дата 18 юни 1849 г. е публикувано в сръбски документален сборник за Пирот. Писмото е до учител в Белград, името му липсва в сборника, който отскоро е там, за да отпечата важен учебник. За тази книга П. Георгиев изпраща още 24 спомоществатели²¹. Като се има предвид, че Найден Геров е пристигнал на 8 юни 1849 г. в Белград и е започнал подготовката за отпечатването на учебника по физика, моето предположение е, че учителят, с когото П. Георгиев кореспондира, е може би именно Найден Геров. От писмото личи, че между тях съществува познанство на професионална основа, като Георгиев иска да му

¹⁵ *Две советователни слова Плутарха...*, преведени со сръбскога на славено-българският язык в ползу славено-българскога юношества. Превел Йоан Стоянович, учителя. Белград, 1845, с. 93–94.

¹⁶ Разширяване на търговските връзки между редица планински български селища, като Копривщица, Пирдоп, Панагюрище и др., в началото на XIX в. се определя от промените в отношенията между Сърбия и Османската империя. Вж. **Джамбазовски**, Климент. Бугарски сточарски трговци у кнежевини Срџиби у првој половине XIX века. В: *Balkanica*, VI, 1975, с. 165–188.

¹⁷ Така например, Тодор Каблешков посещава Пирот през лятото на 1875 г. с предложение към местния революционен комитет да участва в бъдещото българско въстание срещу турската власт. Вж. **Манов**, Елисей. Спомени за покойния Тодор Каблешков. В: *Юбилеен сборник по миналото на Копривщица (20 април 1876 год. – 20 април 1926 год.)*. Т. 1. София, 1926, с. 71–72.

¹⁸ **Емануилова**, Евдокия. Първите български учебници по физика и химия. В: *Училищната книжнина в България през XIX век*. Пловдив, 1995, с. 89–91.

¹⁹ *Из архивата на Найден Геров. Кн. I: Кореспонденция с частни лица А–Л*. Ред. Тодор Панчев. София, 1911, с. 1–2.

²⁰ В някои от спомоществателските списъци учителят е отбелязван като Георгов, Георгиев, Георгиевич.

²¹ *Пирот и срез Нишавски 1801–1918. Граѓа, книга прва 1801–1883*. Състав. Илия Николић. Пирот: Музеј Понишавља, 1981, с. 114, док. № 144.

бъдат изпратени бройки от неговото издание, още букварът на А. Мразович и други подходящи учебници²².

Даскал Петър Георгиев е много популярна фигура в Пирот, известен е като даскал Пейча. Единствен книгопродавец в града през първата половина на века, името му присъства в списъците на осем издадени книги²³. През 1852 г. той получава от Йоаким Груев 15 бройки от преводната популярна книга „Райна княгиня българска“²⁴. В известното сръбско изследване за Пирот на Б. Личич, даскал Пейча е определен като килиен учител, по старата метода, което вероятно не е далече от истината²⁵. Откриваме обаче неговото име в спомоществателските списъци в учебника на Н. Геров, книгите за „Земеделие“ и „Първа храна за здравия човечески ум“. Това го определя като напредничав човек, заинтересован от новото знание, което трябва да се усвоява и пропагандира. Сведенията от кондиката на Нишавската митрополия сочат, че неговата заплата рязко се повишава в края на 40-те и в началото на 50-те години на века²⁶. От 100 гроша през 1838 – 1839 г. заплатата му достига до 2000 – 2500 към 1847 г. – 1848 г., което по мое мнение е индикация за промяна в неговото преподаване, включвало навярно и учебниците, поискани от учителя в Белград.

Цифрата от 72 бройки учебници съвсем не ни дава основание за категорични изводи относно интересите на обществото, но анализът им е задължителен. През 1849 г. почти няма училище по нашите земи, което да използва учебника на Геров. Но събирането на толкова много спомоществатели в Пирот, 10 от които купуват книгата за своите синове, ясно сочи подготовка за друг, нов тип обучение. В кондиката на Пиротската митрополия още през 40-те години са отбелязани суми, заделени за училище²⁷. Пролічвава, че неговото строителство е завършено и на 15 юли 1852 г. то е отворено. В поставения надпис на *словено-българското училище* са включени имената на коджабашията на терзиите Кира Младжин, който няколко пъти е спомоществател, и на Илия Игнатович, устабашия на тъкаческия еснаф, дарувал за книгата на

²² *Пак там*, с. 114.

²³ **Николіћ**, Илия. *Цит съч.*, с. 16.

²⁴ **Мухова**, Светлана. Йоаким Груев – новооткрити документи за рода му. Ранни години, педагогическа и книжовна дейност в Копривщица. В: *Йоаким Груев. Просветителят и общественикът. Научна конференция, 12 септември 2018*. Копривщица, 2018, с. 39. За популяризирането на книгата „Райна княгиня българска“ (в превод на Й. Груев) говори фактът, че един екземпляр от нея е притежание на трънската фамилия Пееви, вероятно получена от пиротския учител, книгоразпространител. Вж. **ДА–Перник**, ф. 349к, оп. 1, а.е. 200.

²⁵ **Личич**, Борислава. *Цит. съч.*, с. 166 – 169.

²⁶ **Тештер** *Нишавске митрополје 1834–1872*. Пирот: Музеј Понишавља, 1976, с. 8–14, 16, 19–20, 22–23, 134, 158.

²⁷ *Пак там*, с. 19 и сл.

Ав. Петрович. Така двамата водачи на най-силните еснафи в града са спомоществатели както на потребни български книги, така и на *словено-българското училище* от 1852 г.²⁸ В спомощствателския списък на учебника по физика са включени още имената на активни общественици в Пирот – Георги Хайдуков, Никола Георгиевич, Игнат Здравков църковен настоятел, Панайот граматик и др.²⁹

Друга книга с впечатляващ брой събрани спомощници от Пирот е „Български народен сборник“ на Васил Чолаков. Дълги години В. Чолаков събира народни песни, приказки, гатанки, поговорки и подпомага с фолклорен материал братята Димитър и Константин Миладинови за тяхното издание на „Български песни от Македония“. Сборникът на Чолаков, отпечатан в Болград, получава финансовата подкрепа на мнозина българи както в империята, така и от емигрантите в Русия, Румъния и др. Средства дава и Нишавският митрополит Партений, който е бил ученик на Д. Миладинов и навярно добре е познавал събирателския труд на В. Чолаков³⁰.

Интересното в списъка с пиротчани спомоществатели на книгата е, че за първи път се нарушава водещото място за духовните лица. Начело в списъка са хората, записали най-много бройки – по три и два екземпляра³¹. Това са светски лица, чиито книги отиват за синове и внуци: Игу Каракашев за сина и двамата си внуци, Христо п. х. Павлов за двамата си синове и др. В това „начало“ са още учителите Христо Пасарев, Пота Панчев и Кръста Киров, доктор Тома Кръстов, Михаил Спицерин (аптекарь), следват свещениците – иконом поп Константин, постоянен дарител, и свещеници от града и селата. Споменатите занаятчии са терзия, платнар, берберин, бояджия, джамбаз, последните вече като фамилни имена. Вписани са имената на 25 ученици, трима от които са от околните села³². Още четирима пиротчани са записани в списъка на спомощствателите от София, вероятно намиращи се там по свои дела. Книгата е намерила добър прием в Пирот, защото авторът е включил фолклорен материал от района, „от нишкото окружие“³³.

Любопитен, но не изненадващ, а в духа на епохата, нюанс в местните читателски интереси е подпомагането на две книги, чиято централна тема е съдбата на младите жени. Това са трагедията от Лесинг „Емилия Галоти“ (в превод на Панайот Семерджиев) и Фенелон „По възпитанието на девойките“ (в превод от Атанас Шопов). Общата тема е формиране поведението, решенията

²⁸ **Христов**, Симеон. Пиротският окръг и неговото население. В: *Сб. НУНК*, кн. XI, София, 1894, с. 304.

²⁹ *Пирот и срез Нишавски...*, с. 104, 110, 112–113, 142, 148.

³⁰ **Манолова-Николова**, Надя. Партений Зографски..., с. 12.

³¹ Вж. тук Приложение.

³² **Чолаков**, Васил. *Българският народен сборник*. Болград: Печатницата на централното училище, 1872, с. VI.

³³ **Чолаков**, Васил. *Цит. съч.*, с. 343.

и действията на девойките, възможна ли е тяхната еманципация? Драмата на Лесинг предизвиква интереса на българските читатели, преведена е и е поставена от театралната група в Търново³⁴. За отпечатването ѝ се включват 16 пиротски читатели, но бих уточнила, че това са по-образованите от тях, с интерес към проблема за модернизацията на жените. За това говори фактът, че инициативата е на читалищното настоятелство, както е в много други градове. Чрез него спомоществатели стават самото читалище „Просвета“, учителят Христо Пасарев, Симеон Христов х. Павлов и други, сред които самоковският зограф Никола Образописец, работил по това време в Пирот³⁵.

Книгата на Фенелон, с превода на Шопов, „По възпитанието на девойките“ е подкрепена от учителите Георги Весов и Марийка (Мария) Русева, местни дами, към чиито имена няма уточнения, Елисей Манов, бъдещ член на местния революционен комитет от 1875 г., Живко Георгиев, Георги Иванов, Коста Рангелов, братя Б. Стефанови и др.³⁶ Макар в текста призивите за правилното възпитание на девойките да са с умерен тон, привържениците му са само 18! Трябва да отбележим обаче, че от доста селища, вкл. и от София, няма изобщо спомоществатели за тази книга!

ИМА ЛИ ПОСТОЯННО ЯДРО ОТ ПОЧИТАТЕЛИ, СПОМОЩЕСТВОВАТЕЛИ НА КНИГИТЕ?

Анализът на съставените списъци от спомоществатели показва постоянно придържане сякаш към една норма във времето до 70-те години на века. Винаги се започва с духовниците и свещениците. Този йерархичен ред не е характерен само за Пирот, той се повтаря например в списъците от Котел³⁷, Карлово, Филибе и мн. др. Последващото подреждане на имената обаче е различно за отделните селища. В Пирот следват имената на учителя, на някои от първите хаджии и на занаятчиите, на обикновените хора. По-рядко се появяват имената на митрополитите и свързаните с тях служители. Митрополит Антим Нишавски дарява за „Типик църковний“ (в превод на Н. Рилски), 1853 г., Партений Нишавски – за „Български народен сборник“, 1872 г., „Черковно благословие или обрядословие за народното ни священство“, 1872 г., и „Наручна свещеническа книга“, 1874 г., Петър Николин, владишкият писар, за

³⁴ **Налбантова**, Елена. *Театралното представление – изпитание на фантазията* [онлайн]. [Прегледан 23.08.2021]. Достъпно от: <https://elenanalbantova.blog.bg/lichni-dnevnic/2017/01/27/teatralnoto-predstavlenie-izpitanie-na-fantaziiata.1505972>

³⁵ **Лесинг**, Готхолд. *Емилия Галотти*. Прев. Панайот Семерджиев. Загреб, 1873, с. 104.

³⁶ **Фенелон**, Франсоа. *По възпитанието на девойките*. Прев. Атанас Шопов. Цариград, 1874, с. 150.

³⁷ **Тонев**, Велко. *Котел през Възраждането*. София: Jusautor, 2018, с. 163–165.

„Поучително евангелие“ от 1856 г. и за „История българска“, 1869 г., и владишкият векил от Знеполе, поп Цветко, за „Осмогласник“, 1843 г.

В ядрото от личности, подкрепящи книгите, имената, които се повтарят, са на духовниците Кесарий, игумен на Темския манастир „Св. Георги“, Киприян Рилец; свещениците Константин иконом, Кръсто Йоанов, Дмитрия Николов, Захари Маноилов, поп Никола п. Игнатов от Осмаково, поп Мито от Мали Суходол, поп Ранча от Градешница; на учителя Петър Георгиев(ич), х. Нешо Филипов(ич), терзибашията Кира Младжин, синовете на известния х. Виден – Йован и х. Петър х. Виденев, х. Мано Виденев, Христо х. Павлов, терзиите Никола Георгиевич, Константин Петров, Теодор Георгиев; без ясен профил – Стефан Лилев, Радо Кръстов от Градешница.

За разлика от примерите в Котел³⁸, Карлово, Пловдив и др., тук хаджиите са много оскъдна цифра. Пак в отличие, в редица книги присъстват още имената на учениците и ученичките, също участващи в спомоществованието. В пиротските списъци такава практика не съществува почти до 70-те години на века. Едно изключение е името на ученика Михалаки Геогров в списъка за книгата „Първа храна“. Очевидно местното общество няма разбиране за пряко включване на младите поколения в книгоразпространението през 40 – 60-те години на века.

Споменатата йерархичност обаче се изменя във времето. Тези промени не са синхронни за различните селища. В спомоществователските списъци от Пирот след Кримската война изчезват имената на духовниците от Зографския и Хилендарския манастир, а се споменава само рилския духовник Киприян Рилец. Може да се допусне, че атонското влияние е останало в миналото или е силно ограничено. Променят се имената на учителя и свещениците в града. Името на всеотдайния книгопродавец Петър Георгиев(ич) вече го няма, тъй като той се отказва от даскалъка към 1857 г. и умира през 1862 г.³⁹ Неговото поприще през 60-те и 70-те години се заема от други учители – Петър Кирич, Христо Пасарев, Пота Панчев, Кръсто Киров и др. Фактически разпространителите на книги отново са учителите.

През 70-те години настъпва друга радикална промяна. Духовните лица вече нямат задължително първенство в списъците. Начело в списъка на пиротчани за „Български народен сборник“ от Васил Чолаков са хората, записали най-много книги, така че спомоществователите са подредени по брой записано издание. Възприемам това като лека индикация, че наред с уважението към духовниците, обществото се приучава да цени инициативността и възможността на редовите читатели да подкрепят издаването на книгите.

³⁸ Вж. **Доброплодни**, Сава. *Игиономия*. Б. м., 1846; **Манолова-Николова**, Надя. Котленските спомоществователи през 1846 г. В: *Котел и Старопланинският регион. Икономика, миграции, общество*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2020, с. 63–72.

³⁹ **Лилић**, Борислава. *Цит. съч.*, с. 169.

За първи път в списъка попадат имената на 25 ученици от пиротските училища, трима от които са от околните села. Светските лица са подпомогнали издаването и на „Емилия Галоти“. За първи път в списъка за книгата „По възпитанието на девойките“ се включват имена на жени от Пирот. Някои от тях може би са на ученички в девическото училище, с учителка Марийка (Мария) Русева. Включването на учениците и на жените от Пирот в спомоществованието подсказва, че общността вече вярва в необходимостта от активното им ангажиране в полза на книгоиздаването.

* * *

Спомощствотелските списъци с имена на хора от Пирот, подкрепящи издаването и разпространението на книги, ясно показват, че най-голям е интересът към религиозно-образователната и религиозно-нравствената книжнина. Нейното отпечатване и популяризиране през XIX в. получава широко разпространение не само заради това, че защитава християнската вяра, а и защото напътства читателите към опознаване на народността, нейната история и значение. Особено важно е да се изтъкне значимостта на предговорите от Аверкий Петрович, Натанаил Охридски, Никола Триандафилов, Пенчо Радков, чиито четива са с религиозен характер, но предговорите са силно патристични. Те са насочени към разширяване на християнската просвета на българите, подчертавайки, че книгите им предлагат свещените текстове и техните тълкувания на български или на славенобългарски език.

През 40 – 50-те години на XIX в. спомощствотелите от Пирот подпомагат книжовния оборот на българските книги или на тези, предназначени за българите. Така няколко десетилетия, преди да се създаде Българската екзархия, пиротчани се включват в българското движение за промяна в духовния живот чрез новите книги⁴⁰. Наред с други фактори, и това обстоятелство е важно за активизирането им в църковното движение в края на 50-те и началото на 60-те години, без тук да има силно гръцко влияние. Пиротското общество търси подкрепата на цариградските българи срещу Антим Нишавски и Софроний Нишавски, като успява да ги отстрани, а по-късно да се включи в Българската екзархия⁴¹. Така този тип книжнина изиграва важна роля във формиране масовото поведение на пиротските граждани, останали повече в рамките на традицията през XIX в.

Същевременно обаче се формира интересът към светските четива – учебници, художествени текстове, речници, календари и др. Променят се нагла-

⁴⁰ Пиротчани използват и редица други издания, част от които са коментирани. Вж. **Велкова**, Сашка, **Панајотовић**, Мила. *О тисменех*. Пирот: Музеј Понишавља, 2014, с. 40–153.

⁴¹ За първоначалната радост от изпращането на първия български владика в Пирот вж.: **Манолова-Николова**, Надя. Партений Зографски..., с. 17–18.

сите и вкусовете най-вече сред учителите, известна част от духовниците, занаятчиите, учениците, жените. Може да се обобщи, че водеща роля при книгоразпространението в Пирот имат учителите⁴². През 70-те години те са подпомогнати най-активно от последователите им в кръга на читалището, от занаятчий, местните лекар и аптекар и др.

Спомоществователските списъци са интересен и ценен източник, даващ сигурен ориентир в местните йерархии и особености на социалния живот на българите през XIX в.

ЦИТИРАНА ИЗТОЧНИЦИ

АРХИВИ

Държавен архив [ДА-Перник]:
ДА-Перник, ф. 349к, оп. 1, а.е. 200.

ЛИТЕРАТУРА

- Бозвели, Неофит.** *Кратко политическо землеописание за обучение на българското младенчество.* Крагуевац, 1835.
- Велкова, Сашка, Панајотовић, Мила.** *О писменех.* Пирот: Музеј Понишавља, 2014, с. 40–153.
- Две советователни слова Плутарха...*, преведени со сръбскога на славено-българскиј јазик в ползу славено-българскога јуношества. Превел Йоан Стојанович, учителя. Белград, 1845.
- Джамбазовски, Климент.** Бугарски сточарски трговци у кнежевини Срјби у првој половини XIX века. В: *Balkanica*, VI, 1975, с. 165–188.
- Доброплодни, Сава.** *Игиономия.* Б. м., 1846.
- Емануилова, Евдокия.** Първите български учебници по физика и химия. В: *Училищната книжнина в България през XIX век.* Пловдив, 1995, с. 89–91.
- Из архивата на Найден Геров. Кн. I: Кореспонденция с частни лица А–Л.* Ред. Тодор Панчев. София, 1911.
- Илиева, Ана.** Из историята на спомоществованието в Пловдив преди Освобождението. В: *Известия на музеите от Южна България*, 1981, 7, с. 135–158.
- История на България. Т. 5: Българско възраждане XVIII – средата на XIX в.* София: БАН, 1985.
- Лесинг, Готхолд.** *Емилия Галотти.* Прев. Панайот Семерджиев. Загреб, 1873.
- Лилић, Борислава.** *Историја Пирота и околине, I (1804–1878).* Т. 1. Пирот: НИП Хемикалс, 1994.
- Манов, Елисей.** Спомени за покойния Тодор Каблешков. В: *Юбилеен сборник по миналото на Копривицица (20 април 1876 год. – 20 април 1926 год.).* Т. 1. София, 1926, с. 71–72.

⁴² В старопланинските селища, големите градове като Пловдив, Търново, Русе и др. много често водеща роля имат трговци, предприемачи, хаджии с различни занимания и пр., но таква не се откриват в списъците с пиротски спомоществователи.

- Манолова-Николова, Надя.** За ранната история на Нишавската епархия. В: **Манолова-Николова, Надя, Желева, Пенка.** *Исторически изследвания за Средна Западна България XV–XIX в.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2014, с. 136–150.
- Манолова-Николова, Надя.** Нишавските владици през XIX в. В: **Манолова-Николова, Надя, Желева, Пенка.** *Исторически изследвания за Средна Западна България XV–XIX в.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2014, с. 151–154.
- Манолова-Николова, Надя.** Манастирът „Св. св. Кирик и Юлита“ в Нишавската епархия през XVIII–XIX век: възрожденска микроистория. В: **Манолова-Николова, Надя, Желева, Пенка.** *Исторически изследвания за Средна Западна България XV–XIX в.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2014, с. 218–240.
- Манолова-Николова, Надя.** *Българите, църковното строителство и религиозната литература 30–40-те години на XIX в.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2016.
- Манолова-Николова, Надя.** Котленските спомоществатели през 1846 г. В: *Котел и Старопланинският регион. Икономика, миграции, общество.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2020, с. 63–72.
- Манолова-Николова, Надя.** Партений Зографски, Поленински и Нишавски (биографични бележки). В: *Биографични очерци.* Т. 1. Исторически факултет. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2021, с. 17–18.
- Манолова-Николова, Надя, Желева, Пенка.** *Летописни бележки от Средна Западна България.* София: ЛИК, 1999.
- Мухова, Светлана.** Йоаким Груев – новооткрити документи за рода му. Ранни години, педагогическа и книжовна дейност в Копривщица. В: *Йоаким Груев. Просветителят и общественикът. Научна конференция, 12 септември 2018.* Копривщица, 2018, с. 13–43.
- Налбантова, Елена.** *Театралното представление – изпитание на фантазията* [онлайн]. [Прегледан 23.08.2021]. Достъпно от: <https://elenanalbantova.blog.bg/lichni-dnevnic/2017/01/27/teatralnoto-predstavlenie-izpitanie-na-fantaziiata.1505972>
- Николић, Илия. П.** *Пиротски пренумеранти 1794–1878.* Пирот, 2010.
- Николов, Богдан.** *Хронология на по-важни събития в Димитровградско 1433–1961.* Ниш: Братство, 1963.
- Пирот и срез Нишавски 1801–1918. Граѓа, книга прва 1801–1883.** Състав. Илия Николић. Пирот: Музеј Понишавља, 1981.
- Радев, Траян.** Обществениите слоеве у спомоществателите на някои най-ранни български старопечатни книги. В: *Годишник на Българския библиографски институт „Елин Пелин“*, 1955–1956, 5, с. 140–159.
- Радов, Пенчо.** *Календар вечний.* Белград, 1857.
- Стоянов, Маньо.** *Българска възрожденска книжнина.* Т. 1–2. София, 1953.
- Тедфер** *Нишавске митрополје 1834–1872.* Пирот: Музеј Понишавља, 1976.
- Тонев, Велко.** *Котел през Възраждането.* София: Jusautor, 2018.
- Фенелон, Франсоа.** *По възпитанието на девойките.* Прев. Атанас Шопов. Цариград, 1874.
- Христов, Симеон.** Пиротският окръг и неговото население. В: *Сб. НУНК*, кн. XI, София, 1894, с. 287–325.
- Цонев, Беньо.** *Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София.* Т. 1. София, 1910.

Цонев, Беньо. *Опис на славянските ръкописи в Народната библиотека.* Т. 2. София, 1923.

Чолаков, Васил. *Българският народен сборник.* Болград: Печатницата на централното училище, 1872.

http://nationallibrary.bg/wp/?page_id=294

digi.libshumen.org – Дигитална библиотека РБ „Стилиян Чилингиров“

REFERENCES

ARCHIVES

Darzhaven arhiv [DA-Pernik]:

DA-Pernik, f. 349k, op. 1, a.e. 200.

LITERATURE

Bozveli, Neofit. *Kratkoe politicheskoe zemleopisanie za obuchenie na bolgarskoto mladenchestvo.* Kraguevats, 1835.

Velkova, Sashka, Panajotovih, Mila. *O pismeneh.* Piro: Muzej Ponishavlya, 2014, s. 40–153.

Dve sovetovatelni slova Plutarha..., prevedeni so srabskago na slaveno-bolgarskiy yazik v polzu slaveno-bolgarskago yunoshestva. Prevel Yoan Stoyanovich, uchitelya. Belgrad, 1845.

Dzhambazovski, Kliment. Bugarski stocharski trgovtsi u knezhevini Srijbi u prvoj polovine XIX veka. V: *Balcanica*, VI, 1975, s. 165–188.

Dobroplodni, Sava. *Igionomiya.* B. m., 1846.

Emanuilova, Evdokia. Parvite balgarski uchebnitsi po fizika i himiya. V: *Uchilishtnata knizhnina v Bulgariya prez XIX vek.* Plovdiv, 1995, s. 89–91.

Iz arhivata na Nayden Gerov. Kn. I: Korespondentsiya s chastni litsa A–L. Red. Todor Panchev. Sofia, 1911.

Иlieva, Ana. Iz istoriyata na spomoshtestvovaniето v Plovdiv predi Osvobozhdenieto. V: *Izvestiya na muzeite ot Yuzhna Bulgariya*, 1981, 7, s. 135–158.

Istoriya na Bulgariya. T. 5: Balgarsko vazrazhdane XVIII – srednata na XIX v. Sofiya: BAN, 1985.

Lesing, Gotthold. *Emilia Galotti.* Prev. Panayot Semerdzhiev. Zagreb, 1873.

Lilih, Borislava. *Istoriya Pirota i okoline, I (1804–1878).* T. 1. Piro: NiP Hemikals, 1994.

Manov, Elisey. Spomeni za pokoyniya Todor Kableshkov. V: *Yubileen sbornik po minaloto na Koprivshitsa (20 april 1876 god. – 20 april 1926 god.).* T. 1. Sofia, 1926, s. 71–72.

Иlieva, Ana. Iz istoriyata na spomoshtestvovaniето v Plovdiv predi Osvobozhdenieto. V: *Izvestiya na muzeite ot Yuzhna Bulgaria*, 1981, 7, s. 135–158.

Manolova-Nikolova, Nadya. Za rannata istoriya na Nishavskata eparhiya. V: **Manolova-Nikolova, Nadya, Zheleva, Penka.** *Istorieski izsledvaniya za Sredna Zapadna Bulgaria XV–XIX v.* Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2014, s. 136–150.

Manolova-Nikolova, Nadya. Nishavskite vladitsi prez XIX v. V: **Manolova-Nikolova, Nadya, Zheleva, Penka.** *Istorieski izsledvaniya za Sredna Zapadna Bulgaria XV–XIX v.* Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2014, s. 151–154.

- Manolova-Nikolova, Nadya.** Manastirat „Sv. sv. Kirik i Yulita“ v Nishavskata eparhiya prez XVIII–XIX vek: vazrozhdenska mikroistoriya. V: **Manolova-Nikolova, Nadya, Zheleva, Penka.** *Istoricheski izsledvaniya za Sredna Zapadna Bulgaria XV–XIX v.* Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2014, s. 218–240.
- Manolova-Nikolova, Nadya.** *Balgarite, tsarkovnoto stroitelstvo i religioznata literatura 30–40-te godini na XIX v.* Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2016.
- Manolova-Nikolova, Nadya.** Kotlenskite spomoshtestvovateli prez 1846 g. V: *Kotel i Staroplaninskiyat region. Ikonomika, migratsii, obshtestvo.* Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2020, s. 63–72.
- Manolova-Nikolova, Nadya.** Partenii Zografski, Poleninski i Nishavski (biografichni belezhki). V: *Biografichni ochertsi.* T. 1. Istoricheski fakultet. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2021, s. 17–18.
- Manolova-Nikolova, Nadya, Zheleva, Penka.** Letopisni belezhki ot Sredna Zapadna Bulgaria XV–XIX v. Sofia: LIK, 1999.
- Muhova, Svetlana.** Yoakim Gruev – novootkriti dokumenti za roda mu. Ranni godini, pedagogicheska i knizhovna deynost v Koprivshitsa. V: *Yoakim Gruev. Prosvetitelyat i obshtestvenikat. Nauchna konferentsiya, 12 septemvri 2018.* Koprivshitsa, 2018, s. 13–43.
- Nalbantova, Elena.** *Teatralnoto predstavlenie – izpitatie na fantaziyata* [onlayn]. [Pregledan 23.08.2021]. Dostapno ot: <https://elenanalbantova.blog.bg/lichni-dnevnic/2017/01/27/teatralnoto-predstavlenie-izpitatie-na-fantaziyata.1505972>
- Nikolih, Ilija P.** *Pirotski prenumeranti 1794–1878.* Pirot, 2010.
- Nikolov, Bogdan.** Hronologiya na po-vazhni sabitiya v Dimitrovgradsko 1433–1961. Nish: Bratstvo, 1963.
- Pirot i srez Nishavski 1801–1918. Graha, kniga prva 1801–1883.** Sastav. Ilija Nikolih. Pirot: Muzej Ponishavlya, 1981.
- Radev, Trayan.** Obshtestvenite sloeve u spomoshtestvovatelite na nyakoi nay-ranni bulgarski staropechatni knigi. V: *Godishnik na Bulgarskiya bibliografski institut „Elin Pelin“*, 1955–1956, 5, s. 140–159.
- Radov, Pencho.** *Kalendar vechniy.* Belgrad, 1857.
- Stoyanov, Manyo.** *Bulgarska vazrozhdenska knizhnina.* T. 1–2. Sofia, 1953.
- Teftar Nishavske mitropolje 1834–1872.** Pirot: Muzej Ponishavlya, 1976.
- Tonev, Velko.** *Kotel prez Vazrazhdaneto.* Sofia: Jusautor, 2018.
- Fenelon, Fransoa.** *Po vazpitanieto na devoykite.* Prev. Atanas Shopov. Tsarigrad, 1874.
- Hristov, Simeon.** Pirotskiyat okrag i negovoto naselenie. V: *Sb. NUNK*, kn. XI, Sofia, 1894, s. 287–325.
- Tsonev, Benyo.** *Opis na rakopisite i staropechatnite knigi na Narodnata biblioteka v Sofia.* T. 1. Sofia, 1910.
- Tsonev, Benyo.** *Opis na slavyanskite rakopisi v Narodnata biblioteka.* T. 2. Sofia, 1923.
- Cholakov, Vasil.** Bulgarskii narodeny sborniky. Bolgrad: Pechatnitsata na tsentralnoto uchilishte, 1872.
- http://nationallibrary.bg/wp/?page_id=294
digi.libshumen.org – Digitalna biblioteka RB „Stiliyan Chilingirov“

ПРИЛОЖЕНИЕ

Чолаков, Васил. *Българский народень сборникъ*. Болград: Печатницата на централното училище, 1872⁴³.

ОТЪ ПИГОТЬ.

Игу Каравановъ за смяхъ си Евстати и за вѣдунѣ-тѣ си Христо и Димитръ 3 евангелира. Като Пинговъ за смяхъ-тѣ си Еласѣ и Таларъ, Христо П. Х. Пинговъ за смяхъ-тѣ си Сивковъ и Пинъ, Константинъ П. за смяхъ-тѣ си Петаръ и Димитръ, Хр. Г. Писаровъ Писаровъ учителя, Пота Пинковъ учителя, Крсту Пинговъ учителя — по 2 евангелира. Йонковъ Пота Константиновъ, Парискиициевъ Михаилъ, Славяновъ Михаилъ Петровъ, Славяновъ Тота за смяхъ-тѣ Еласѣ, Славяновъ Иванъ отъ Веселовъ за смяхъ-тѣ Ассисъ, Севициевъ Георгиъ Стояновъ, Лоренциевъ Василь, Печевъ Ивановъ Кожубовъ за смяхъ си Петаръ, Коста Б. Стефановъ за смяхъ си Георги, Георгиъ Цорбаровъ за смяхъ си Георги, Петаръ П. Вилановъ, Димитръ Тана П. Крстова за смяхъ си Петаръ, Соколовъ Коста Тодаръ, Михайловъ Анг. Славяновъ, Алексисъ Г. за смяхъ си Георги, Живко Печевъ, Агасъ П. за смяхъ си Константинъ, Коста П. за смяхъ си Еласъ, Димъ П. за смяхъ си Симеонъ, Писко Велъ за смяхъ си Петаръ, Мано Х. В. за смяхъ си Петаръ, Коста К. за смяхъ си Стария, Исавъ М. за смяхъ си Стария, Петаръ П. за смяхъ си Димитръ, Петаръ М. за смяхъ си Димитръ, Коста М. за смяхъ си Атанасъ, Никола А. Печевъ, Берберовъ, Николаъ Р. Владковъ, Живко Г. Димитровъ, Димко Ив. Петаръ, Василь Георгиевъ, Георгиъ М. Лазовъ отъ Тръстичъ, Владо Димитровъ отъ Гудача, Еста Мириневъ отъ Стреница, Димитръ Хр. отъ Стреница — по единъ евангелиръ.

Учителни:

Петаръ Г. Писаровъ Писаровъ, Костянинъ Ангеловъ Болвановъ, Стояно М. Крстова, Георгиъ Г. Крстова, Исавъ А. Владковъ, Владко Пинъ отъ Гудача, Георгиъ Пинъ отъ Раваковъ, Георгиъ Веселиновъ, Георгиъ Пинговъ отъ Копривница, Петаръ Г. Кураловъ, Петаръ Маноловъ, Петаръ Михайловъ, Крсту Пинъ Писаровъ, Миловъ Рачъ Тодаровъ, Иванъ Пиндовъ, Иванъ П. Владъ отъ Крушовъ, Иванъ Стоя. Калтаревъ, Крсту Л. Калтаревъ, Алексисъ Антоновъ, Петаръ Пинговъ отъ Гудача, Илариъ Атанасовъ, Алексисъ Кировъ, Михайловъ Печевъ, Димитръ Тодаровъ, Иванъ Печевъ — по единъ евангелиръ.

ОТЪ СОФИЯ.

Николаъ П. Таларъ, А. Д. Михайловъ отъ Хр. П. Кочеровъ, А. Ману, Георгиъ Анастасовъ, Георгиъ А. Трайковъ, Крсто М. Х. Николъ, Димитръ П. Николъ, Исавъ Ангеловъ, Георгиъ Пинковъ, Атанасъ Флазовъ, Стефанъ Пинковъ Братъ, Братъ Андонавъ, Братъ Х. Яковъ, Хр. Миловъ Шинъ, И. Миловъ Шинъ, М. Михайловъ, Коста Ману, Георгиъ Пинковъ Кондратовъ, Коста Георгиовъ, Георгиъ П. Миловъ, Иванъ Костовъ Димитровъ, Хр. Петровъ Бонякъ, Агасъ Петровъ Калачица, Михайловъ Маноловъ отъ Раваковъ, Владко Петровъ Михайловъ, Печевъ П. Стояновъ отъ Леринскъ, Иванъ Георгиевъ Михайловъ, Стояно Стояновъ отъ Буково, Никола Стефановъ отъ Бесрава, Георгиъ Владковъ отъ Копривница, Ангеловъ Стояновъ отъ Калана, Георгиъ Х. Миловъ, Сисакъ П. Владковъ отъ Ханджирова, Сисакъ Владковъ отъ Перотъ, Пинговъ Еласовъ отъ Перотъ, Исавъ Стояновъ отъ Орхидия, Георгиъ Николъ отъ Перотъ, Тодаръ А. Стояновъ, Естериъ Карковъ отъ Перотъ, Георгиъ Трайковъ, Димитръ Х. Николовъ, Михайловъ Веселиновъ, Х. Алексисъ Николовъ Кривоносковъ Манастиръ, Св. Димитръ Алексисъ Рачковъ, Сисакъ Коста, Стилъ К. Димитровъ, Юрдана Д. Н. Антоновъ, Димитръ Н. Карватоловъ Тарковъ, Х. Ангелъ Тарковъ — по единъ евангелиръ.

Отъ Якорудъ.

Х. Никола Стояновъ вингопродвецъ, Х. Славъ Недѣличевъ вилгопродвецъ — по единъ евангелиръ.

ОТЪ ТАТАРЪ-НАЗАРДЖИКЪ.

Читалище-то евангелиъ 3. Живко-то Димитровъ, Тодаровъ Кара-Николавъ, Маринъ Д. Димитровъ, Стояновъ А. Димитровъ, Иванъ А. Иосифовъ, Славко И. Костановъ, Иванъ Геновъ, Петаръ Димитровъ, Братъ Г. Печевъ, Димъ Христова, Тота Антоновъ Калачица, Агасъ Пота Димитровъ, Стефанъ Андонавъ, Михайловъ Веселиновъ, Добра Добинъ, Петаръ Тривановъ, Димитръ Трайковъ, Братъ Петровъ Яковъ, Михайловъ Стояновъ, Стояно Стояновъ отъ Кривоко, Атанасъ Стояновъ отъ Кривоко, Василь-Кочановъ-то Уликовъ, Тодаръ Веринъ, Михайловъ Трайковъ, Х. Рачко Х. Игровъ, Писко Х. Беляковъ, Георгиъ Пинъ Петровъ, Славяновъ Петаръ Ивановъ, Славяновъ Никола Стояновъ, Славяновъ Печевъ Маринъ, Славяновъ Печевъ Ладковъ отъ Делумъ, Константинъ Георгиевъ, Атанасъ Б. Крстова учителя, Атанасъ И. Печевъ учителя, Иванъ Антоновъ учителя — по единъ евангелиръ.

ОТЪ ПЛОДИВЪ.

Четалище отъ Пловдъ Читалище:

Г. Н. Костановъ отъ Т. Писаровъ, В. Иванъ отъ Копривница — по 2 евангелира. Маноловъ Р. Маноловъ, Димитръ Калачовъ отъ Соколя, Димитръ Михайловъ отъ Соколя, Коста Печевъ Чалковъ, А. Т. Демевъ отъ Копривница, Коста Пинъ, Иванъ К. Рачковъ отъ Писаровъ, Христо Иванъ отъ Т. Писаровъ, Никола Х. Пинковъ, А. С. Болганъ Кочановъ отъ Крушовъ, Михайловъ П. Димитровъ отъ Никъ, Владко Ивановъ отъ Т. Писаровъ, Д. П. Спиридановъ отъ Т. Писаровъ, Грже А. Грже отъ Копривница, Атанасъ А. Пинковъ отъ Крушовъ — по единъ евангелиръ.

Учителни:

Мано Н. Мариновъ отъ Тривъ, Иванъ П. Белевски отъ Устено, Печевъ А. Гудачковъ отъ Устено, Мило Т. Барановъ отъ Калачеръ, Коста Д. Боничковъ отъ Винца, Симеонъ Христова отъ Перотъ, Яковъ Димитровъ отъ Писаровъ, Георгиъ Христова отъ Соколя, Агасъ С. Крстова отъ Копривница, Василь Х. Калачовъ отъ Тривъ, Михайловъ Пинъ Пуринъ отъ Братковъ, Иванъ Х. Михайловъ отъ Червевъ, Гено П. Шайковъ отъ Крушовъ, Иванъ Т. Димитровъ отъ Кривоко, Иванъ П. Маноловъ отъ Миряковъ, Владо П. Гудача учителя отъ Копривница — по единъ евангелиръ.

ОТЪ АХЪ-ЧЕЛБИСКЪ-ТЪ КААЗЪ.

Село Устено.

Х. Христо П. Георгиевъ, Никола Петровъ, Х. Маринъ Х. Ивановъ — по единъ евангелиръ.

Горно Райково.

Димитръ Костовъ, Христо В. Пиндовъ, Никола В. Пиндовъ, Владко Г. Бартовъ — по единъ евангелиръ.

Долно Райково.

Тана К. Бобунчовъ, Никола Атанасовъ отъ Сивизъ — по единъ евангелиръ.

ОТЪ АРАПОНСКИ-ТЪ МИАСТЯРЪ.

Атлантавциевъ Георгиъ отъ Габривъ, Николовъ М. Манастиръ-тѣ и за Манастиръ-тѣ „Св. Недѣла“ — по 2 евангелира. Духовникъ Семеновъ отъ Сопотъ, Славяновъ Гиванъ отъ Димовъ, Славяновъ Духовникъ Семеновъ отъ Сопотъ, Славяновъ отъ Червевъ, Димитръ Маринъ отъ Орхидия, Битко Г. Радошиевъ отъ Туполово — Исавъ, Иванъ Петровъ отъ Червевъ — Исавъ, Христо Костава отъ Крушовъ — учителя — по единъ евангелиръ.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 106, 2021 – 2022

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 106, 2021 – 2022

ВАРГАС И „ЖЪЛТАТА ЗАПЛАХА“: СЪЩНОСТ И ПРИЧИНИ ЗА АНТИЯПОНСКИТЕ НАСТРОЕНИЯ В БРАЗИЛИЯ ПРЕДИ ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

БОРЯНА МИТЕВА

Boryana Miteva. VARGAS AND YELLOW PERIL: NATURE AND CAUSES OF ANTI-JAPANESE SENTIMENT IN BRAZIL BEFORE WORLD WAR II

The Vargas era is one of the most difficult times for the Japanese community in Brazil. Indeed, Brazil is no exception to the rest of the countries in Western Hemisphere, flooded with “yellow peril” propaganda and anti-Japanese legislation before World War II. However, it is superficial to believe that Brazil is simply following the “trends” in the region imposed by the United States and followed by its neighbors in South America. The escalation of anti-Japanese sentiment are not only rooted in the established anti-democratic nationalistic regime, put foreigners at a disadvantage. This paper will attempt to contribute to understanding the nature and causes of anti-Japanese sentiment in Brazil, complementing existing historiography with an analysis of factors such as the racist and xenophobic basis on which Vargas rests and his overall vision for the country's development, the negative effects of the Great Depression, the clash of Brazilian and Japanese nationalism. The main purpose of the study is to explain whether the anti-immigrant measures introduced in the 1930s are limited to the Vargas administration, whether they are targeted specifically at Japanese immigrants, and whether they are rooted just in political propaganda or have serious grounds.

Keywords: Yellow Peril, Anti-Japanese Sentiment, Brazilian Nationalism, Japanese community in Brazil, Brazilian Nikkei.

УВОД

Управлението на Жетулиу Варгас в Бразилия (1930 – 1945) и последствията от него за общественото и социално-икономическото развитие на страната са от най-дискутираните проблеми в съвременната бразилска историография. Един от специфичните аспекти на ерата „Варгас“ е ескалацията на антияпонските настроения и законодателство. Този проблем представлява интерес за по-тесен кръг изследователи, обикновено представители на т. нар. никкеи (японска диаспора). Действително Бразилия не прави изключение от останалите страни в Западното полукълбо, залети от пропагандата за „жълтата заплаха“ и въвели антияпонско законодателство преди Втората световна война. Все пак е повърхностно да се смята, че Бразилия просто следва „тенденциите“ в региона, наложени от САЩ и последвани от съседите в Южна Америка. Търсенето на обяснение относно антияпонските настроения в расизма, политическата пропаганда, диктаторския режим на Варгас и противопоставянето по време на войната е правилно, но не е достатъчно, за да обясни например наличието на антиимигрантско законодателство преди ерата „Варгас“, или фактът, че мерките засягат не специфично японската, но и други имигрантски общности в страната. В допълнение в историографията липсва реален опит да се потърси отговор на въпроса дали бразилците имат сериозни основания за притесненията си по отношение на японската общност в страната. Освен това рядко се отчитат идеите на Варгас за развитие на Бразилия като цяло, влиянието на Голямата депресия и бразилския национализъм. Настоящият труд в този смисъл ще се опита да допълни наличната историография с анализ на изброените фактори и да допринесе за разбирането на същността и причините за антияпонските настроения в Бразилия. Основна цел на изследването е да се обясни дали антиимигрантските мерки, въведени през 30-те години на XX в., са специфични за управлението на Варгас, дали са насочени конкретно срещу японските имигранти и дали са плод на обикновена пропаганда или имат сериозни основания. Историческият метод, сравнителният анализ и количественият метод ще са в основата на методологията, използвана в изследването.

ПРОБЛЕМЪТ С „БРАЗИЛСКАТА РАСА“ И АНТИЯПОНСКИТЕ НАСТРОЕНИЯ ПРЕДИ УПРАВЛЕНИЕТО НА ВАРГАС

На пръв поглед въпросът с антияпонските настроения и мерки изглежда логичен и лесно обясним, ако го анализираме единствено от гледна точка на Втората световна война и управлението на Варгас, което често се случва в историографията. Всъщност този проблем е доста по-сложен и изисква по-задълбочен анализ. На практика той се формира далеч преди управлението на

Варгас и еволюира във времето, а политиката на Варгас и впоследствие развитието на световния конфликт му придават нова динамика и характеристики. Странно, но може да се каже, че антияпонски настроения в Бразилия съществуват дори преди началото на японската емиграция в страната поради тясната обвързаност на този въпрос с процеса на формиране на бразилската нация и различните интерпретации на идеята за бразилската национална идентичност.

Проблемът с бразилската нация, който придобива расови характеристики и се превръща и в проблем с „бразилската раса“, започва да се обсъжда сред елита на новосъздадената република още през 1889 г. Притесненията възникват поради променената демографска структура на бразилското общество в резултат на 300-годишния внос на африкански робски труд¹. Забраната на робството през 1888 г. обаче предизвиква липса на работна сила и нуждата от наемането на работници от чужбина². Нуждата от внос на чужденци противоречи на стремежа на управляващите към „избелване“ на нацията и създаване на чиста раса. Как е решен този въпрос? На 28 юни 1890 г. е издаден Декрет № 528, който разрешава субсидиране само на европейска емиграция и забранява африканската и азиатската³. Демографските проблеми и силното влияние на европейските расистки теории убеждават бразилския елит, че страната трябва да се „деафриканизира“, защото населението е отговорно за бавния прогрес и модернизация⁴. Тежките условия на труд обаче и лошото отношение към работниците водят до забрана от страна на европейските правителства да изпращат свои граждани за работа в Бразилия. Тогава бразилските

¹ За период от 300 години – от края на XVI в. до началото на XIX столетие в Бразилия влизат около 3,5 – 3,6 млн. чернокожи роби. При първото официално преброяване в Бразилия от 1872 г. само 38,1% от населението е бяло, а чернокожи, индианци и мулати са 61,9%. При второто преброяване от 1890 г. белите са 44% срещу 56% от всички останали. **Do Santos**, Sales Augusto. Historical roots of “whitening” of Brazil. In: *Latin American Perspectives*, January 2002, Vol. 29, N 1: the hegemonic process in political and cultural formation (January 2002), p. 61.

² Още преди забраната на робството през юли 1878 г. в Рио де Жанейро се провежда конференция относно работната сила с представители на Министерство на земеделието и плантатори от южните провинции. Расовият тип на работниците също се обсъжда. Някои се изказват в полза на националната работна сила. В крайна сметка всички се обединяват около тезата, че е нужен внос на работници, но трябва да са европейци, въпреки че това ще коства по-високи разходи. През с. г. министърът на земеделието Жуао Линс Кансанкао де Шимбу предлага все пак да се разреши и вноса на азиатски работници. *Пак там*, с. 62–64.

³ Между 1851 г. и 1937 г. Бразилия внася повече „бели“ работници, отколкото роби през изминалите 300 години (4 793 981 срещу 3,5 млн.). Расизмът стига до такава степен, че властите не позволяват на афроамериканци да създадат свое селище в Мато Гросо и дори забраняват на афроамериканци от САЩ да посетят страната като туристи. *Пак там*, с. 71.

⁴ Например прочутият френски теоретик на научния расизъм Жозеф Артур Гобиньо посещава Бразилия между април 1869 г. и май 1870 г. Той предлага Бразилия да сключи съюз с европейските раси, за да стане „бяла раса“. *Пак там*, с. 73, 77–78.

власти са принудени да разрешат официално емиграцията от Азия, което с още по-голяма сила започва да буди притеснения и обществени дискусии относно „расовата чистота на нацията“⁵.

В контекста на тези дискусии, които продължават и в новото столетие, още преди управлението на Варгас започват да се предприемат и политически действия спрямо имигрантите в страната. Те са насочени към ограничаване имиграцията в страната, както и към интеграцията на чужденците вътре в Бразилия. През 1923 г. е приет т. нар. Закон „Рейс“, който ограничава имиграцията в Бразилия на расов принцип (представители на „черната“ и „жълтата“ раса) до 3% от съществуващата имиграция в страната⁶. Това се случва дори преди приемането през 1924 г. на прословутия Акт за имиграцията в САЩ, който забранява имиграцията от Азия.

От друга страна, още през това десетилетие проличават притесненията на бразилците от липсата на интеграция на чужденците. През 1920 г. например щатът Сао Пауло въвежда поправка в Закона за образованието, която забранява обучението на деца на или по-малки от 10-годишна възраст в частните училища (в държавните изобщо не се преподават чужди езици) да се извършва на чужд език. Това създава перипетии най-вече пред японските имигранти и обучението на техните деца, тъй като най-голямата концентрация на японци в Бразилия е именно в щата Сао Пауло. През 1928 г. властите там затварят редица японски начални училища поради липсата на преподаватели бразилци и се преподава японски език на деца под 10-годишна възраст. В този случай японските училища са принудени да кандидатстват за специален лиценз от властите, чрез който да се трансформират от японски в бразилски начални училища и по този начин да запазят преподаването на японски език като допълнителен⁷.

Тези мерки се дължат в голяма степен на съществуващата в бразилския интелектуален и политически елит група, която се опитва да убеди управляващите да разрешат единствено европейска емиграция и да забранят „цветната“, включително и японската, за да се „изчисти“ бразилската нация. Лидери

⁵ **Sakurai**, Celia. Imigração Japonesa para o Brasil. Um Exemplo de Imigração Tutelada, 1908–1941. In: *XXII Encontro Nacional da ANPOCS GT 9 Migrações Internacionais* [online], 27 a 31 de outubro 1998, pp. 5–6. [Viewed 21 March 2022]. Available from: <https://www.anpocs.com/index.php/encontros/papers/22-encontro-anual-da-anpocs/gt-20/gt09-11/5106-celia-sakurai-imigracao/file>

⁶ По името на депутатата Фиделис Рейс. Requerimento N 26 – 1923, pp. 140–149. Anais da Câmara dos Deputados, Sessão em 22 de outubro de 1923 [online]. [Viewed 25 March 2022]. Available from: http://imagem.camara.gov.br/dc_20b.asp?selCodColecaoCsv=A&DataIn=22/10/1923#/

⁷ 邦人小学校停業問題, 伯刺西爾時報 [online]. 昭和3年11月29日、12月6日、12月13日 [Hoojin shogakko tomagyo mondai, *Burajiru jyoho*, 29 November, 6 December, 13 December 1928]. [Viewed 3 April 2022]. Available from: <http://www.ndl.go.jp/brasil/text/t073.html>

на тази група общественици са депутатите Фиделис Рейс и Мигел Куто, които пропагандират идеята за „жълтата заплаха“, смятайки, че чрез закупуването на земя в Бразилия и износа на емигранти, Япония всъщност реализира империалистическата си политика за създаване на Велика източноазиатска сфера на съвместен просперитет и крайната цел е превземането на Бразилия. Тази концепция не е оригинална за Бразилия, а се заражда в Европа през XIX в. и изразява страха на Запада от азиатската емиграция, култура и военно-политическа мощ. Достигайки до Америка, концепцията за „жълтата заплаха“ се интензифицира през 20-те и 30-те години на XX в.⁸.

Конкретно в случая с „японската заплаха“ за Бразилия, важна роля за създаването на негативен образ на японците имат бразилските дипломати в легацията в Токио. Още преди началото на японската емиграция в Бразилия дипломатите изпращат изключително негативни доклади, а впоследствие се възпротивяват на вноса на работници от Япония. Те излагат както расистки, така и политически и икономически аргументи, използвайки примерите с японската емиграция в САЩ. Според тях не трябва да се допуска смесване на „жълта“ раса с бразилската. Освен това обаче се обяснява, че японците не се интегрират в приемащото общество и предизвикват политически хаос, тъй като се съгласяват да работят за по-ниски заплати и вследствие на това подбиват пазара на труда и предизвикват недоволството на местните работници. В добавка към това се акцентира върху империалистическата и експанзионистичната политика на Япония (дори преди 30-те години, но особено след 1931 г.) и се изказва мнение, че износът на население е стратегия за завладяване на територии⁹.

За някаква целенасочена японска стратегия обаче може да се говори след 1923 г., когато японското правителство поема контрола върху емигрантските процеси. Антиимигрантският закон от 1923 г. също оказва влияние в тази посока. Това е моментът, в който бразилските власти преустановяват инициативата и финансирането и те се поемат от японското правителство. Законът „Рейс“ освен това води и до промяна на японската емиграционна стратегия в Бразилия. Японците се изпращат в отдалечени, труднодостъпни и обезлюдени територии. По този начин се избягва впечатлението за обособяване на чужда група сред местните, конкурирането на техните работни места и се цели взаимна изгода чрез обработване на земи, в които дори европейци и бразилци не искат да живеят¹⁰.

⁸ Nascimento, Anthony. Investigating the concept of “yellow peril” in Brazil from abroad. 立教大学ラテンアメリカ研究所報 [online]. 2012, 42, p. 17. [Viewed 25 March 2022]. Available from: file:///C:/Users/Boryana/Downloads/AN00309877_42_03.pdf

⁹ Takeuchi, Marcia. Brazilian diplomacy before and during the early phase of Japanese immigration (1897–1942). In: *Cultural exchange between Brazil and Japan*, Sao Pulo, 2009, pp. 1–11.

¹⁰ Endoh, Toake. *Exporting Japan. Politics of emigration toward Latin America*. Illinois: University of Illinois Press, 2009, pp. 30–31.

АНТИЯПОНСКИТЕ НАСТРОЕНИЯ ПРИ УПРАВЛЕНИЕТО НА ВАРГАС

Японските опити да не „дразнят“ бразилците и стратегията им за предотвратяване въвеждането на антияпонски мерки очевидно не водят до желани резултат, тъй като антиимигрантското законодателство се разраства през 30-те години, особено в рамките на новата националистическа и социално-икономическа политика на Жетулиу Варгас. През декември 1930 г., само два месеца след идването си на власт, той инициира закон за намаляване на т. нар. „трета класа“, както наричат чуждестранните имигранти по това време. Чрез Указ 19482 и Постановлението за „2/3“ се въвеждат ограничения за наемането на чужденци в бразилската промишленост и търговия. Всеки работодател трябва да докаже, че 2/3 от работниците му са бразилци. С Указ 19482 имигрантският поток се насочва към провинцията за работа в селското стопанство и се ограничава достъпът на имигранти до работа в градовете¹¹. Този закон е част от провежданата от Варгас с помощта на министъра на труда, промишлеността и търговията Линдолфо Колор национализация на работните места и защита на националния работник като част от мерките, предприети за борба срещу негативните ефекти на Голямата депресия¹². Правителството на Варгас осъществява националистическа политика не само в сферата на социалната сигурност и икономиката, но и в сферата на духовността – чрез опит за консолидиране на нацията и изграждане на бразилска идентичност¹³.

В историографията могат да се срещнат противоположни оценки на тази политика. Например Лесър твърди, че Варгас често използва национализма и ксенофобията като политически инструменти по време на своето управление¹⁴. Според Лоун обаче официалната политика на Варгас е подкрепа за възгледите на младия интелектуалец Жилберто Фрейере, който в своето изследване „Господари и роби“ (1933) твърди, че Бразилия трябва да приеме приноса на африканците към своята култура и да се гордее с мултирасовото си общество и толерантността си¹⁵. Вероятно истината се крие по средата. На този етап политиката на Варгас не е насочена конкретно срещу японските

¹¹ **Kimura**, Rosângela. Políticas Restritivas aos Japoneses no Estado do Paraná, 1930–1950. De Cores Proibidas ao Perigo Amarelo. In: *Diálogos*, 2006, Vol. 10, N 2, p. 46.

¹² **Silva**, Bruno. O “Perigo Japonês” em Londrina (1934–1956): O caso da construção do aeroporto. In: *Seminário de Pesquisa em Ciências Humanas*. Londrina, 2008, N 7, p. 3; **Wolfe**, Joel. The Faustian Bargain not made: Getúlio Vargas and Brazil’s Industrial Workers, 1930–1945. In: *Luso-Brazilian Review*, Winter 1994, Vol. 31, N 2, pp. 77–95.

¹³ **Lesser**, Jeffrey. Immigration and shifting concepts of national identity in Brazil during the Vargas era. In: *Luso-Brazilian Review*, Winter 1994, Vol. 31, N 2, pp. 23–44.

¹⁴ *Пак там*, с. 23–44.

¹⁵ **Lone**, Stewart. The Japanese community in Brazil, 1908–1940: between samurai and carnival. London: Palgrave Macmillan UK, 200, p. 100.

имигранти, а против имиграцията изобщо, но на практика засяга и тях. От друга страна, расистките тези, характерни за този период, и в частност теорията за „жълтата заплаха“, се вписват добре в националистическите идеи на Варгас и придават един особен „антияпонски“ привкус.

След японската окупация на Манджурия и създаването на марионетната държава Манджо Го (1931 – 1932) антиимигрантските настроения се изострят конкретно към японците. В специална поверителна информация до японския посланик в Бразилия Кунджиро Хаяши и до японския външен министър Учида Ясуя генералният консул в Сао Пауло – Учияма, посочва негативното отношение на бразилската общественост към агресивната политика на Япония, ескалирането на антияпонските настроения и създаването на неблагоприятна обстановка за японските имигранти в страната. Акцентира се върху същността на антиимигрантските настроения, които са предимно на расова основа, а не на политическа¹⁶.

Понякога дезинформацията и пропагандата в медиите също допринасят за ескалиране на антиимигрантските, и в частност антияпонски, обществени настроения. Например на 8 юли 1933 г. в бразилски вестник се публикува информация от Токио, в която се казва, че японски кораб ще пристигне и ще отведе част от японските имигранти в Манджурия. Тази новина води до създаване на напрежение на антияпонска основа и до разочарование дори у по-благосклонните бразилци¹⁷.

В края на 1933 г. с откриването на Националното учредително събрание критиките към чужденците се увеличават не само на правителствено равнище, но и в пресата, а актуалните в този момент евгенични и расови теории се дискутират активно в общественото пространство. Чужденците започват да се възприемат като заплаха за националната сигурност, от една страна, заради заемането на работни места и монополизирането на определени производства от бразилската индустрия и от друга страна – поради трудния и бавен процес на интеграция. Това в още по-голяма степен важи за груповата имиграция (каквата е японската), която формира етнически колонии в страната – т. нар.

¹⁶ 満洲事件ニヨリ濃厚ノ度ヲ加ヘタル排日気運ニ関スル件, 昭和8.5.10, 林久治郎駐ブラジル大使より内田康哉外務大臣宛) 外交史料館所蔵 [Manshu jiken niyori nook no do o ka hetaru hainichi kiun ni seki suru kudan, Showa 8.5.10, Hiyashi Kyujiru chyū Burajiru taishi yori uchida kousai gaimu daijin atte) gaiko shiryō kan shozo. [Viewed 5 April 2022]. Available from: <http://www.ndl.go.jp/brasil/text/t069.html>

¹⁷ 日本の軍部がブラジル行移民を満洲行移民に振り替える旨の東京電「日本よりのヨタ通信を取締れ」伯刺西爾時報 [online] 昭和8年4月20日 [Nihonno gunbu ga Burajiru yuki imin o manshyu gyoimin ni furikaeru muneno Tokyo deh. Nihonyorino yota tsuushin otorishimari re, Burajiru jiho]. 20 April 1933. [Viewed 6 April 2022]. Available from: <http://www.ndl.go.jp/brasil/text/t068.html>

„кисто“¹⁸. За да се справи с тези прблеми, Варгас сформира Имиграционна комисия, ръководена от Оливейра Виана, с идеята да се създаде централизиран държавен орган, който да осъществява ефективен контрол и надзор над имигрантите в страната¹⁹. Тази комисия издава наредби със стриктни условия, при които чужденци могат да работят в Бразилия. Предприети са мерки и по разрушаване на етническите кисто и създаване на смесени колонии. Освен това се насърчава наемането на работници с различен етнически произход в една производствена област²⁰.

В резултат от дискусиите в Учредителното събрание, в новата конституция от 1934 г. присъства „квотен закон“, който постановява ежегодно ограничение за имигрантите на не повече от 2% от вече живеещите на бразилска територия чужденци. Кимура пише, че с Конституцията са изяснени „забранените цветове за Бразилия“²¹. За японската имиграция това означава 211 емигранти на година след 1934 г., което е с 80% по-малко от предходните²². Въпреки че дискусиите в Събранието са свързани с имиграцията и ролята ѝ в индустрията и селското стопанство на Бразилия, под влияние на антиимигрантски настроените депутати тя придобива расистки, евгеничен и националистически характер. На прицел са африканците и особено японците, които съставляват голяма част от имигрантския поток. Израз на тези идеи дава изказването на Мигел Куто²³. В дискусиите става ясно, че единствено „бялата“ имиграция е желана. Поради това може да се каже, че дискусиите в Сената и впоследствие законите са насочени срещу японските имигранти, което не е заявено официално. Това става ясно и от включения член 130, според който всяко споразумение за концесия на земя трябва да бъде обсъдено и одобрено от Сената. След дълги дискусии през март 1936 г. споразумението за концесия на земя

¹⁸ **Enrica**, Geraldo. O combate contra os “quistos étnicos”: identidade, assimilação e política imigratória no Estado Novo. In: *Revista de Historia*. 2009, Vol. 15, N 1, p. 172.

¹⁹ Оливейра Виана е известен публицист, социолог и историк, ключова фигура при управлението на Варгас и един от лидерите на антиимигрантската кампания. **Needell**, Jeffrey. History, race and the state in the thought of Oliveira Viana. In: *The Hispanic American Historical Review*, February 1995, Vol. 75, N 1, pp. 1–30.

²⁰ **Kimura**, Rosangela. *Цит. съч.*, с. 47.

²¹ *Там там*, с. 50.

²² 根川, 幸男. 第二次世界大戦前後の南米各国日系人の動向. ブラジルの事例を中心に. 立命館言語文化25巻1号139頁 [**Negawa**, Yukio. Dainijisekaitaisenzengono nanbeikakoku nikkeijinno doko. Burajiruno jirei o chyushinni. *Ritsumeikan gengo bunka*. 25 kan, 1 go, 139 peeji].

²³ Requerimento N 10, 1934. Annaes da Assembleia Nacional Constituinte 1933/1934. Annaes e Documentos Parlamentares, Volume VIII, Imprensa Nacional, Rio di Janeiro, 1935, pp. 75–84 [Viewed 6 April 2022]. Available from: <http://bd.camara.gov.br/bd/handle/bdcamara/8169>

между щата Амазония и японския индустриално-изследователски център там е прекратено²⁴.

Трябва да се отбележи, че Варгас не е краен в изказванията си. Според него дебатът трябва да е насочен към обезпечаване социалната сигурност на бразилския работник, а не толкова към рестрикции на имигрантите. Всъщност той изиграва важна роля в това да не се запишат в Конституцията членове, засягащи единствено „черната“ и „жълтата“ раса, а мерките да обхващат имиграцията в Бразилия като цяло²⁵. Освен това съществува и група от депутати, която подкрепя имиграцията поради нуждите на селското стопанство. Например най-прочутият съюз в тази посока е т. нар. съюз „кафе с мляко“ между щатите Сао Пауло и Минас Жераис, в които са съсредоточени плантацията с кафе²⁶. Въпреки че след избухването на Голямата депресия със сериозния спад в цената на кафето спада и влиянието на съюза „кафе с мляко“, позициите им са силни и дори Варгас се съобразява с техните икономически нужди. В разрез с антиимигрантските дискусии в рамките на Учредителното събрание депутати от Минас Жераис поставят искане за внос на още работна ръка от Япония и изтъкват приноса на японските работници за бразилското земеделие и организацията му чрез създаването на кооперативи²⁷. Обсъждането на имиграцията в Бразилия и въвеждането на антиимигрантско законодателство в Учредителното събрание е ключов момент и поставя дискусии по този въпрос на широка обществена основа, тъй като бразилската преса публикува аргументите на антиимигрантски настроените членове на Учредителното събрание²⁸.

Още по време на обсъжданията в Учредителното събрание японското правителство получава информация за полемиката около имиграцията, но първоначално японците смятат, че това е мнението на ограничен кръг от хора,

²⁴ 上院でのアマゾン産業研究所コンセッション問題。 “日本禍”をさげび 公然トレス協会を支持 アマゾン・コンセツソンの紛糾化を謀る。 聖州新報 [online]. 昭和11年5月23日 [Join de no amazonia sangyokenkyujo konseshon mondai. “Nihon wazawai o sakebi kozen Toresu kyokai o shiji amazon konsetsuson no funkyoka o tabakaru”. *Seishyo shinpo* [online]. 23 May 1936. [Viewed 10 April 2022]. Available from: <http://www.ndl.go.jp/brasil/text/t072.html>

²⁵ **Enrica**, Geraldo. A “Lei de cotas” de 1934: Controle de estrangeiros no Brasil. In: *Caderno AEL*, 2009, Vol. 15, No 27, pp. 175–208.

²⁶ **Shulze**, Frederic. Nation and Migration: German-speaking and Japanese immigrants in Brazil, 1850–1945. In: *Immigration and National Identities in Latin America*. Florida: Florida Gulf Coast University, 2014, p. 127.

²⁷ **Lone**, Stewart. *Цум. съч.*, с. 99–133.

²⁸ 連邦議事に排日案遂に上呈され観点さまざまの論難囂々日本移民組上に擬せらる。 伯刺西爾時報 [online]. 昭和9年1月24日 ほか [Renpou gikaini hainichi antsuini ue teisare kanten samazamano ronanan gogo nihon imin sojoni giseraru. *Burajiru jihou*. [online]. 1 January 1934. [Viewed 10 May 2022]. Available from: http://www.ndl.go.jp/brasil/text/t070.html#SECTION_3.

което няма да има практическо значение. Скоро става ясно, че това не е така, особено след окончателното приемане на Конституцията с включена квотна система, рестриктираща имиграцията. Отговорът на японското правителство може да бъде проследен от два меморандума, изпратени до бразилските власти през март и юли 1934 г. Текстът подчертава дългогодишните добри взаимоотношения между Япония и Бразилия, но и притеснителната и разочароваща информация, достигнала до Токио за поставяне в неравностойно положение японските граждани. В меморандумите се признава, че квотната система засяга всички имигранти, но се носят слухове, че е насочена предимно срещу японците. Японското правителство припомня, че самото бразилско правителство поради икономически нужди желае внос на японски работници през последните 25 години. Подчертават се трудолюбието на японците и сътрудничеството им с бразилските власти и граждани. Заявява се, че японските имигранти не нарушават бразилските закони и че всъщност те допринасят за икономическото развитие на Бразилия. В края се изразява надежда, че бразилското правителство ще предприеме необходимите мерки да не се разваля постигнатата хармония в двустранните междудържавни отношения²⁹. През същата година в Бразилия пристига японска икономическа делегация, за да се създадат условия за подобряване на контактите, но единственото, което е постигнато, е подписване на споразумение за износ на бразилски памук в Япония, произведен от японските имигранти³⁰.

Що се отнася до възприятието на японската общност на антиимигрантските закони, реакцията не може да се опише еднозначно. Някои японци обвиняват правителството в несправедливост. Други смятат, че трябва да работят още повече, за да докажат, че не са заплаха за Бразилия. Трети обвиняват японското правителство, че не ги защитава адекватно³¹. Всички обаче започват да чувстват несигурност за своето бъдеще в Бразилия, особено с оглед на това, че между 1938 и 1939 г. режимът на Варгас гласува и редица други закони, свързани с ограничаване на имиграцията и асимилацията на съществуващите чужди общности в страната: Закон за контрол на чуждестранните организации; Закон за контрол на публикуването на чужди езици; Правилник за чуждестранната асимилация на бразилския народ; Законът за имиграция на чужденци от 1938 г., който забранява преподаването на чужди езици във всички частни училища на деца под 14 години и обучаването на всички други езици освен португалски и който затваря на практика 294 японски, 20 герман-

²⁹ Anexo 3 – Memorandum, Rio de Janeiro, Marco de 1934; Anexo 4 – Memorandum, Rio de Janeiro, 23 le Juillet 1934. Cited in NETO, Valdemar. *A crise da imigração japonesa 1930–1934: contornos diplomáticos*. Brasília, 1990, p. 195, 199–200.

³⁰ Inoue, Saori. *Los Inmigrantes japoneses en Brasil durante la Segunda guerra mundial y la postguerra*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 2013, p. 27.

³¹ Lone, Stewart. *Цум. съч.*, с. 109.

ски и 8 италиански училища; Наредбата за вестниците от 1940 г., в резултат на която японските вестници прекратяват издаването си³².

Освен социално-икономическата дискриминация, японските имигранти усещат най-тежко разпоредбите, свързани с майчиния си език и образованието на своите деца. От гледна точка на бразилската държава обаче, японският език и образование водят до липса на интеграция, а това се описва като сериозен „проблем“. Този „проблем“ ескалира, когато през септември 1936 г. наблюдател от образователните власти в Сао Пауло прави посещение в Бастос и други японски колонии в околността. В публикувания доклад в местната преса се изразява разочарование от „незадоволителното“ ниво на владеене на португалски език от японските деца. Тази оценка е публикувана във вестници в цялата страна и предизвиква дискусии относно липсата на „асимиляция“ на японските имигранти. Японската общност реагира веднага. Асоциацията за насърчване на японско образование в Бразилия приема и налага като общо правило в японските училища политиката „първо Бразилия, Япония – на второ място“ и забранява обучението на деца под 10-годишна възраст на японски език³³. Интересно заключение относно този доклад прави Емилио Уилемс, който твърди, че всъщност нивото на португалски език сред японските деца е задоволително, тъй като от 6023 японски ученици по-малко от 20% не говорят португалски. Това показва, че четири пети от японските деца говорят португалски език, като 30% от тях говорят отлично (в градските райони 42,42%, а в крайбрежните зони – 65, 81%), 30% от японските деца не могат да пишат на японски, а 166 от тях изобщо не говорят японски език. Според автора само 26,36% от децата са родени в Япония, а останалите са бразилци. Уилемс проучва и религиозния аспект на адаптацията на японците и твърди, че сравнително голяма част от японските деца – 30,30%, вече са католици, за което спомага и липсата на шинто или будистки храмове в Бразилия³⁴.

Изводите на Уилемс се приближават до действителното положение, тъй като второто поколение на японските имигранти (нисей), което вече съществува в Бразилия, е много по-различно от поколението на своите родители (иссей). Мнозинството от тях са родени и получават образованието си в Бразилия. Поради това изпитват патриотична привързаност към нея, а самосъзнанието им е по-скоро бразилско, отколкото японско. В средата на 30-те години между

³² 根川幸男[Negawa, Yukio]. *Цит. съч.*, с. 139; Inoue, Saori. *Цит. съч.*, с. 30.

³³ 教育局長のバストス視察談 図書室を見たがブラジル語の本は一サツもない 片言しか話せぬ先生が教授. 聖州新報 [online]. 昭和11年10月3日 [Kyoku kyokuchō no basutosu shisatsu dan toshu shitsu o mitaga burajirugono hon wa ichisatsu mo nai katakoto shika hanasenu sensei ga kyōju. Seishū shimpō. [online], 3 October 1936. [Viewed 7 May 2022]. Available from: <http://www.ndl.go.jp/brasil/text/t074.html>

³⁴ Проучването е направено в 220 обществени училища в Сао Пауло, като повечето са смесени, а само няколко от тях са единствено с японски деца. Willems, Emilio. The Japanese in Brazil. In: *Far Eastern Survey*, January 1949, Vol. 18, N 1, p. 7.

150 и 200 японски деца, които остават в Бразилия, посещават прогимназия в Сао Пауло, а около 10% от тях са приети да се обучават в университети. Мнозинството от тях се смятат за бразилци и се интегрират добре сред бразилското общество³⁵. Някои от тези младежи дори се записват в бразилската армия и са изпратени в Италия след активното влизане на Бразилия във Втората световна война. Разбира се, има и млади японци, които изпитват по-силна привързаност към Япония и се записват в японската армия, воювайки на страната на Японската империя.

Това обаче е вторичен анализ. В края на 30-те години изводите на властите звучат правдоподобно и в резултат на доклада през май 1938 г. е издаден декрет № 406 за условията на влизане на чужденци на националната територия (*“Decreto-Lei N. 406. Dispoe sobre entrada de estrangeiros no territorio national”*), който забранява преподаването на чужд език на деца до 14-годишна възраст и изисква всички учители да са бразилци, което принуждава всички японски училища в селските райони да затворят³⁶. Японските имигранти се опитват да решат проблема с образованието на децата си чрез наемане на частен учител, а по-заможните изпращат наследниците си в Япония, за да получат подходящо образование³⁷.

Трябва да се отбележи, че правителството на Варгас, особено в рамките на Естадо Ново от 1937 г., провежда цялостна стратегия за изграждане на патриотизъм и повишаване националното самосъзнание на бразилските граждани. Образователната система е основен инструмент в този смисъл. Тя е централизирана и уеднаквена. Всички ученици учат по учебници, одобрени от правителствените образователни институции. Целта е училищното образование

³⁵ Rise of nationalism and Japanese immigrants' exclusion, Growth of Nisei. Project 100 years of Japanese emigration to Brazil [Viewed 7 May 2022]. Available from: http://www.ndl.go.jp/brasil/e/s5/s5_1.html

³⁶ Селски райони означава прилежащите градове и села извън федерални и щатски столици. За Сао Пауло това са всички околности без град Сао Пауло и Сантос. 新裁可の教育国家管理令外国語教育に又制限十才が十四才までに延長され教師は総て伯国生れ伯国人に。伯刺西爾時報 [online]. 昭和13年5月7日 [Shin saika no kyouiku kokka kanrirei gaikokugokyoiku ni mata seigen ju sai ga ju shi sai made ni encho sa re kyoushi wa subete hakkoku umare hakkoku hito ni. *Burajiru jiho* [online]. 7 May 1938. [Viewed 10 May 2022]. Available from: <http://www.ndl.go.jp/brasil/text/t075.html>

³⁷ Статии във вестник „Ниппаку шинбун“ показват завръщането на все повече японци в родината поради проблема с образованието. 教育国粹旋風の祟り 可愛い子供の教育は日本で 第二世の帰国者続出。日伯新聞. [online]. 昭和14年1月11日; 帰国はしてみたが 伯国を恋しがる第二世 親の心全く子知らず 考へさせられる話。日伯新聞 [online]. 昭和14年3月26日. [Kyoiku kokusuisenpu no tatari kawaii kodomo no kyoiku wa Nihon de dai nisei no kikoku sha zokushutsu. *Nippaku Shinbun* [online], 11 January 1939; Kikoku wa shite mitaga hakkoku o koishi garu dai nisei oya no kokoro mattaku ko shizaru kangae saserareru hanashi. *Nippaku Shinbun* [online]. 26 March 1939. [Viewed 11 May 2022]. Available from: <http://www.ndl.go.jp/brasil/text/t077.html>

да създаде патриотични и трудолюбиви бразилски граждани, които да работят за благо на родината. В този контекст всички „чужди елементи“ възпрепятстват реализирането на тези цели. Спорно е доколко мерките в образователната сфера имат антияпонски характер. Японската общност е една от най-големите в страната и поради това тази политика я засяга в значима степен. Освен това японците се различават твърде много и не се интегрират. От официалните документи обаче става ясно, че политиката на Варгас е ориентирана към всички чужденци и е програма, насочена към бразилските деца³⁸. Един от най-близките съратници на Варгас – Оливейра Виана, също смята, че училището трябва да се използва като инструмент за изграждане на бразилска националност. Не са важни знанията на учениците, а това те да са бразилци. За Виана обаче един от централните проблеми е именно асимилацията на „чуждите елементи“, особено тези, които се различават много от бразилската култура и езика. Неговото предложение е да се разрушат колониите чрез заселване на бразилци, да се национализират училищата в колониите и да се пристъпи към езикова нетърпимост. По този начин всички в колонията ще са принудени да говорят на португалски и според Виана така португалският език ще помогне интеграцията на чужденците³⁹.

След създаването на Естадо Ново Варгас изгражда специален Съвет за имиграция и колонизация, който провежда първото си заседание на 26 септември 1938 г. Чужденците в Бразилия, обвинявани в пренасянето на редица идеологии (комунизъм, фашизъм и т. н.) и съответно в разрушаване на бразилския социален ред, по време на Естадо Ново с още по-голяма сила стават жертви на репресии и ограничаване на политическата и икономическата им активност⁴⁰. В своето изследване Жералдо Ендрика предлага част от дискусиите относно емиграцията в печатния орган на Съвета за емиграция „Емиграция и колонизация“. Там свободната емиграция от XIX в. е постигнала известни успехи за бразилската икономика, но XX век не е същият като предходния. Излагат се идеи, че емиграцията в полза на индустрията и селското стопанство е възможна, но трябва да се насърчава „добрата“ емиграция, т. е. „бялата“. Това ще създаде „хармония и хомогенност в обществото“. Така Съветът прави предложение към правителството да се подпишат имигрантски договори с държави като Дания, Финландия, Норвегия, Холандия, Португалия, Швеция, Швейцария, които могат да предоставят „желана“ имиграция⁴¹.

³⁸ **Nava**, Carmen. Lessons in patriotism and good citizenship: National identity and nationalism in public schools during the Vargas administration, 1937–1945. In: *Luso-Brazilian Review*, Summer 1998, Vol. 35, N 1, pp. 39–63.

³⁹ **Alexandre**, Bueno. O Estado Novo o sua relação com os migrantes: a língua como defesa dos valores nacionais. *Estudos Semióticos*, 2008, N 4, pp. 6–8.

⁴⁰ **Enrica**, Geraldo. O combate contra os “quistos étnicos”..., p. 173.

⁴¹ *Пак там*, с. 177.

Тезите се потвърждават в публикувания доклад на Съвета за имиграция и колонизация от 1940 г. „Докладът за пътуването до денационализираните зони“ е написан в резултат на специално проучване на груповите струпвания на чужденци на територията на Бразилия, в които централно място заемат японските и германските селища в южната част на страната. Японската емигрантска компания „Кайгай когио кабушики гайша“ е спомената в доклада като основен виновник за японската имиграция в Бразилия и всички проблеми, произтичащи от нея. В доклада ясно се посочват регионите с концентрация на японско и немско население, като те са описани като „ядра с чуждестранно население“, резистентни към психологическа, социална и лингвистична асимилация. В доклада също се посочва, че асимилацията не трябва да бъде чрез насилствени мерки и репресии, тъй като този метод ще бъде неефективен и ще доведе до влошаване на дипломатическите отношения с държавите, от които са имигрантите. Интересно е да се спомене, че в този доклад японците и германците всъщност са описани с положителни краски, тъй като се говори за тяхната ефективна организираност, работоспособност и доброто им икономическо положение⁴². От една страна, това „превъзходство“ пред бразилските граждани дразни местните, но от друга страна, създава противоречие в концепцията за „превъзходството на бялата раса“. Според Лима Камара – член на Съвета за имиграцията, бразилците имат еднаква кръвна група с европейците, но различна с японците. Поради това, за да се „изчисти“ бразилската нация, е нужно да се насърчава европейската и да се спре японската имиграция⁴³. Така, въпреки че бразилската стратегия за разрешаване на националните проблеми чрез т. нар. „избелване“ не е продукт на режима на Варгас, отново става изключително актуална през 30-те години⁴⁴.

Част от изследванията в историографията описват подробно проявленията на антияпонските настроения. Например Присила Нучи предлага изключително силно описание на ескалацията на антияпонските настроения в Бразилия по време на Втората световна война чрез изследването на популярна кни-

⁴² *Пак там*, с. 78–180.

⁴³ Тук трябва да се спомене, че въпреки расистките концепции за нация през този период, в Бразилия все пак съществува и друго мнение, изразено в труда на Жулио де Реворедо „Имиграция“ от 1934 г. В книгата си Реворедо всъщност оборва редица от расистките аргументи на Лима и Виана и нарича японците „идеални имигранти“ поради тяхната добра организираност, трудолюбие и икономически просперитет. Той смята, че японците могат да бъдат полезни за икономическото развитие на Бразилия и да допринесат за заселването на някои обезлюдени региони на страната. Реворедо критикува идеята за нацията, изградена на расова основа. **Carvalho**, Leonardo. *Entre a Lei e a Ciência: eugenia, nacionalidade e imigração em Julio de Revorêdo*. In: *Revista Estudos Políticos*, January 2017, Vol. 8, N 1, pp. 3–21.

⁴⁴ **Skidmore**, Thomas. *Black into white. Race and nationality in Brazilian thought*. Durham – London: Duke University Press, 1993.

га със заглавие „Японската опасност“, публикувана през 1942 г. Авторът ѝ е писателят и журналист Вивалдо Коараси. Претендирайки да обрисова не само собственото си мнение, но тезите на бразилските политици и интелигенция, той описва японците като „непримирими хора, физически и морално по-лоши и различни от нас, пасивен инструмент на една империалистическа политика срещу целия американски континент“. Той сравнява японците с „вируси, които проникват в тялото на нацията“. Японците според Коараси представляват заплаха не само за Бразилия, но за Западната цивилизация, за християнството и за бялата раса⁴⁵.

Значими са и трудовете на Росангела Кимура и Марсия Такеучи. Кимура анализира важна книга от епохата, която материализира т. нар. „жълта опасност“ – „Японската офанзива в Бразилия“ на Карлос де Соуза Мораш. Той защитава квотната система, записана в конституцията от 1934 г. Обвинява икономическите интереси, особено на щата Сао Пауло, в разрушаване на хомогенната структура на нацията⁴⁶. Такеучи от своя страна анализира карикатурите, посветени на Япония и японската общност, в бразилската преса от XIX в. до края на Втората световна война. Тя прави изводи, че антияпонските настроения съществуват от началото на японската имиграция и ескалират с времето до такава степен, че по време на световния конфликт японците са обрисувани като по-лоши и от нацистите в Германия и от фашистите в Италия⁴⁷.

Обикновено изследователите са в консенсус по отношение тежестта на антияпонските мерки, но съществуват и изключения от това „правило“. Например Стюърт Лоун смята, че антиимигрантското законодателство не се отразява толкова сериозно на японските имигранти в Бразилия. Той вярва, че мерките не са насочени конкретно срещу японската общност, тъй като редица държави в региона въвеждат сходни рестрикции след Голямата депресия и от тях страдат всички чужденци. Също така според Лоун мнозинството от бразилците всъщност са благоразположени към японската общност и официалните мерки не се спазват на практика⁴⁸.

Независимо от различните интерпретации по отношение на изпълнението, разпространението и тежестта на антияпонските мерки, изследователите не се опитват да обяснят бразилската гледна точка и дали бразилците имат реални основания да се чувстват застрашени от японските имигранти.

⁴⁵ **Nucci**, Priscila. O Perigo Japones. In: *Historia Social, Campinas – SD*, 2006, N 12, pp. 134–135.

⁴⁶ **Kimura**, Rosangela. *Цит. съч.*, с. 39.

⁴⁷ **Takeuchi**, Marcia. *Entre gueixas e samurais. A imigracao japonesa nas revistas ilustradas (1897–1945)*. Sao Paulo: Universidade de São Paulo, 2009.

⁴⁸ *Пак там*, с. 109–111; **Lone**, Stewart. *Цит. съч.*, с. 139.

ПРИЧИНИ ЗА ЕСКАЛАЦИЯТА НА АНТИЯПОНСКИТЕ НАСТРОЕНИЯ

Имат ли бразилците действителни основания за притеснения или антияпонските настроения ескалират въз основа на елементарна пропаганда? От гледна точка на бразилската общественост, притеснителни са няколко тенденции. Въпреки антиимигрантските закони, всъщност японската имиграция в Бразилия се увеличава с бързи темпове в началото на 30-те години, достигайки през 1934 – 1935 г. 50% от цялата имиграция в страната⁴⁹. Освен скоростта, с която се разраства японското население, притеснителен е неговият размер в Бразилия в сравнение с останалите латиноамерикански страни. В периода между 1899 г. и 1941 г. в Бразилия пристигат около 200 хил. японци, докато в Перу – 33 070, в Мексико – 14 476, в Аржентина – 5398, в Куба – 686, в Парагвай – 521, в Чили – 519, в Панама – 415, в Боливия – 202, в Уругвай – 18, във Венецуела – 14⁵⁰. Между 1931 – 1940 г. в повечето латиноамерикански страни японската имиграция се увеличава, но броят на имигрантите не е сериозен, колкото в Бразилия. В Аржентина увеличението е от 2100 на 2363 души, в Парагвай – от 1 на 437, в Колумбия – от 106 на 121, в Боливия – от 64 на 112, в – Уругвай от 2 на 16 души, във Венецуела – от 0 на 12 души. В Перу, Мексико Куба, Чили и Панама броят на японците през този период дори намалява. В Бразилия за същия период от 70 914 японците са се увеличили на 88 134 души⁵¹.

В някои от другите латиноамерикански държави не само броят на японците е незначителен, но и процесът по интеграцията им е в голяма степен по-напреднал – например в Боливия, Мексико, Аржентина. Това се дължи на редица фактори, сред които липсата на практика за подписване на имигрантски договори, реализиране на малък бизнес, който не застрашава икономическата активност на местните, висок процент на смесените бракове (в Боливия са над 85%) и други⁵². Една от причините за голямата концентрация на японци в Бразилия е също така, че в този период те не се връщат в Япония, каквато е първоначалната им идея. Понякога това се дължи на успеха на имигрантите, които отлагат завръщането си или решават да останат в Бразилия. В други случаи някои от тях имат желание да се завърнат в Япония, но нямат дос-

⁴⁹ Според Негава по около 20 хил. японци всяка година емигрират в Бразилия между 1933–1934 г. 根川幸男 [Negawa, Yukio]. *Цит. съч.*, с. 139, p. 140.

⁵⁰ **Carvalho**, Daniela. *Migrants and Identity in Japan and Brazil. The Nikkeijin*. London – New York: Routledge, 2003, p. 154.

⁵¹ **Kunimoto**, Iyo. *Japanese migration to Latin America. In: Japan, the United States, and Latin America. Toward a trilateral relationship in the Western hemisphere?* Okehampton and Rochdale: Palgrave Macmillan, 1993, p. 103.

⁵² **Tigner**, James. Japanese emigration into Latin America. A Survey. In: *Journal of Interamerican Studies and World Affairs*, November 1981, Vol. 23, N 4, pp. 465–477.

татъчно финансови средства, а японското правителство отказва да осигури завръщането им⁵³.

В допълнение към това на практика се сблъскват противоположните стратегии на Бразилия и Япония за справяне с Голямата депресия. В началото на 30-те години Бразилия се опитва да защити националната индустрия чрез намаляване потока от имигранти, за разлика от Япония, която стимулира износа на японска работна ръка. Освен това целенасочено се дезинформират японците относно положението в Бразилия. Агентите, които просто се стремят към бърза печалба, и правителството, което не може да се справи с демографския „излишък“, се обединяват в целта да убедят японските граждани, че Бразилия е „раят за емигранта“. Потенциалните емигранти са убеждавани, че Бразилия не страда от икономическата криза, защото е предимно земеделска страна и предлага прекрасни условия, тъй като е толерантна и дава възможност за работа, дом, семейство⁵⁴.

Притесненията на бразилците започват да се интензифицират още повече след японската инвазия в Североизточен Китай и създаване на марионетната държава Манджо Го. В Бразилия започва да се говори, че тя самата е Манджурия в Южна Америка⁵⁵. Страхът се подклажда, на първо място, от бързата скорост, с която японците от земеделски работници успяват да закупят земята, да станат земевладелци и на свой ред да наемат бразилци за работници, и на второ място, от убеждението, че японците не искат и не се интегрират в бразилското общество. Причините за това възприятие са японският стереотип за живот в група, задължително създаване на училище за обучаване на децата и самоизолация – например избягването на смесени бракове между японци и бразилки или между бразилци и японки⁵⁶. Преди Втората световна война на практика бразилците не знаят нищо за японските колонии. Японското възприятие за самите себе си допълва тази самоизолация. През 20-те и 30-те години японците смятат колонията за „тобичи“ – придадена територия, допълнителна част от японската нация. Показателен е и терминът, който използват за

⁵³ За периода 1904–1913 г. в Бразилия са пристигнали 11 868 японци, или 1,2% от цялата емиграция за страната. През 1914–1923 г. те са 20 398, или 4,1%. През 1924–1933 г. – 110 101, или 15%, а през 1934–1944 г. те са 46158, или 23,4%. Данните са цитирани по: **Endoh**, Тоаке. *Цум. съч.*, с. 30.

⁵⁴ **Lone**, Stewart. *Цум. съч.*, с. 99–133.

⁵⁵ 根川幸男 [Negawa, Yukio]. *Цум. съч.*, с. 140.

⁵⁶ Въпреки че в свое изследване Емилио Уилемс провежда интервюта в селски райони с японски младежи и установява, че освен расови и културни различия, честа причина, за да не се сключват смесени бракове, е и класовото разделение – японските младежи са работници, а бразилските момичета са с по-висок социален статус. **Willems**, Emilio. *Цум. съч.*, с. 7.

себе си и също ги отличава от бразилците – „дохо“ (сънародници) и „ходжин“ (буквално национални граждани, но само за японци – ние, японците)⁵⁷.

Изключително плашеща е и японската политика относно емиграцията, която се превръща в целенасочена и финансирана от Империята стратегия за заселване на японци в Бразилия. Японската политика към емиграцията има и сериозен капиталистически характер. Първоначално това се възприема положително от бразилците, тъй като означава заселване на обезлюдени територии и икономическо и технологично развитие на други региони. Това впрочем противоречи на теорията за японската икономическа заплаха. Японците през този период все още в по-голямата си част работят на село в обезлюдени райони и изплащат дълговете си към плантатора. Поради това едва ли може да се каже, че представляват икономическа заплаха и конкуренция за бразилските работници⁵⁸. През 30-те години обаче това предизвиква безпокойство, най-вече поради примера с Манджурия. Още преди създаването на Манджо Го през 1931 г. чрез Източноманджурската железница, отдадена на концесия и компанията, създадена да я управлява, японците започват да насърчават емиграцията на свои сънародници в областта, както и строежа на училища, центрове, болници, фабрики⁵⁹. Трябва да се отбележи обаче, че ако в действителност японската емиграция в Манджурия е политическа, т. е. подкрепя целенасочено правителствената стратегия за овладяване на тези територии, то в Бразилия тя е изцяло икономическа. Японците заминават в Бразилия с идеята да намерят работа, да изградят дом, което не могат да направят в Япония и изобщо да търсят по-добър живот, а не за завладяват тези земи⁶⁰.

Притеснението на бразилците обаче нараства неимоверно след започване на Японско-китайската война през 1937 г. и насърчаване японската емиграция в Манджо Го. Японският изследовател Юкио Негава предлага примери за това напрежение, цитирайки две статии в бразилската преса. Първият материал е от вестник „Диарио да Нойте“ (31 март 1935 г.), отпечатан в Рио де Жанейро, в който е изобразена карта с разпределението на японците в Сао Пауло. Притеснителното е, че японците са представени като войници, чиято цел е да превземат града. Вторият пример е статия от 5 юни с. г. със заглавие „Бразилия има жълт проблем. Истинската цел на японските имигранти в Бразилия“, от която също ясно личи обрисувването на японското население в страната като заплаха⁶¹.

⁵⁷ **Maeyama**, Takashi. Ethnicity, secret societies and associations: the Japanese in Brazil. In: *Comparative Studies in Society and History*, October 1979, Vol. 21, N 4, p. 596.

⁵⁸ **Lone**, Stewart. *Цум. съч.*, с. 112–113.

⁵⁹ **Normano**, João. Japanese emigration to Latin America. In: *Genus*, Maggio 1938–XVI, Vol. 3, N ½, p. 47; **Normano**, João. Japanese emigration to Brazil. In: *Pacific Affairs*, March 1934, Vol. 7, N 1, pp. 42–61.

⁶⁰ **Lone**, Stewart. *Цум. съч.*, с. 135.

⁶¹ 根川幸男 [Negawa, Yukio]. *Цум. съч.*, с. 139.

Плашещ изглежда и повишеният национализъм на иссей, особено след началото на Японско-китайската война през 1937 г. Японският изследовател Ичиока концентрира вниманието си именно върху този нов патриотизъм, даващ основание впоследствие и за интернирането на американските японци. Въобще японските асоциации, създадени първоначално с искрената идея за взаимопомощ и сътрудничество, започват да се използват от японското правителство за контрол и пропаганда на японската емиграция в чужбина⁶². След 1937 г. лидерите на японските общности създават извънредни комитети, чиито цели са: прояпонска пропаганда и защита на японската кауза в Китай чрез публикуване на политически памфлети, пускане на специални радиопрограми и организиране на лекции; събиране на финансови средства, които се изпращат в Япония (за национална отбрана и пострадали от войната семейства); доставяне на подаръчни пакети за японските войници в Китай (тютюн, сладки, сушени плодове и талисмани); спонсориране на патриотични срещи, на които се отбелязват определени събития от войната (например падането на Кантон през 1938 г.)⁶³.

Освен това се забелязва активизиране на японската политика към емигрантите. През ноември 1940 г. в Токио е организирана специална конференция за представители на японската емиграция по света. Присъстват иссей от Мандржо Го, Югоизточна Азия, Северна и Южна Америка (Аржентина и Бразилия). На тази среща присъства и японският външен министър Мацуока, подписал наскоро Тристранния пакт. Раздават се специални медали и награди на емигрантските лидери. Това кара иссей да се чувстват обгрижени от родината и повдига техния патриотизъм⁶⁴. Японците знаят, че и в Япония, и в Бразилия очакват от тях да се интегрират в чуждата страна. Това обаче се оказва трудно на този етап, тъй като японците възнамеряват да се завърнат в родината, а за да не бъдат възприети негативно, трябва да поддържат японския си език и да получават информация от Япония. Поради това мерките на бразилското правителство за асимилация на малцинствата засяга сериозно японската общност и всъщност води до издигане на японския национализъм сред японците⁶⁵. Идеята, че ще се завърнат в родината, също води до нежелание на японците да се интегрират⁶⁶.

⁶² **Tigner**, James. Shindo Remmei: Japanese nationalism in Brazil. In: *The Hispanic American Historical Review*, November 1961, Vol. 41, N 4, p. 527.

⁶³ **Ichioka**, Yuji. Japanese Immigrant Nationalism: The Issei and Sino-Japanese war, 1937–1941. In: *California History*, Fall 1990, Vol. 69, N 3, p. 260.

⁶⁴ *Пак там*, с. 269–273.

⁶⁵ **Inoue**, Saori. *Цум. съч.*, с. 33.

⁶⁶ Кумасаки и Сайто, както и Шинтани цитират интервюта с японски преселници, направени от Вако Шонгоро по поръка на японското консулство, проведени от 1 октомври 1938 г. до края на февруари 1939 г. 85% от 68 333 японци заявяват, че възнамеряват да се завърнат в Япония. **Kumasaka**, Yorihiko, **Saito**, Hiroshi. Kachigumi: a collective delu-

Всъщност още в навечерието на Втората световна война част от японските емигранти изразяват желанието си да се върнат в Япония или да емигрират в новозавладените територии. Въпросът, който си задава вероятно всеки японец в Бразилия при създадените тежки условия, е дали да остане завинаги в Бразилия или да се завърне в Япония, ясно е описан в доклада на Вако Шунгоро. В него той обяснява, че вече има собственост и деца, станал е фермер, но антияпонските политика и настроение го карат да желае да се завърне в Япония. Емоционално е обрисуван изборът му, както и по неговите думи, сходните настроения сред повечето емигранти. Вако заявява, че не трябва да се жертва бъдещето на децата за сметка на родителите, а вярва, че Бразилия вече не предлага възможност за нормален живот и развитие за децата му⁶⁷.

Трябва да се отбележи в сравнителен аспект, че безпокойствата на бразилците не са насочени единствено само към японските имигранти. Например доста сходни притеснения предизвикват германските и италианските общности. Заедно с испанци и португалци те са най-големите групи европейски имигранти. Още преди 30-те години, когато притесненията са свързани с проникване на чужди идеологии, бразилците провеждат политика на „асимилиране“ спрямо германци и италианци. В техните очи те са „по-добри“ имигранти от японците, тъй като се вписват в стратегията им за „избелване на нацията“, но стратегията за интеграция се сблъсква с противоположна, а именно за запазване на националната идентичност. Поради това например дори преди идването на националсоциалистите на власт в Германия, в Бразилия говорят за „германска заплаха“ – *perigo alemao*, поради отказа на това население да се интегрира⁶⁸. През 20-те и 30-те години вече заплахата идва и от разпростране-

sion among the Japanese and their descendants in Brazil. In: *Canadian Psychiatric Assistance Journal*, April 1970, Vol. 15, N 2, p. 168; **Shintani**, Alberto. *World War II as seen in life records of Japanese in Brazil. A Study of diaries, newspapers and Radio Broadcasting*. Kyoto: Kyoto University, 2013, p. 42.

⁶⁷ パウル管内の邦人 輪湖俊午郎編 1939, 輪湖俊午郎 [Bauru kannai no hojin rinko shungo rohen 1939 rinko shungo ro]. [Viewed 15 May 2022]. Available from: <http://www.ndl.go.jp/brasil/text/t079.html>. Статии в японски вестници също коментират тенденцията към реемиграция. 国際変化から観て吾々不同化分子は垂細垂に帰ろ- .聖州新報 [online]. 1939年4月29日. [Kokusai henka kara mite ware Fudoka bunshi wa Ajia ni kaeru iju. *Seishyu shimpo* [online]. 29 April 1939. [Viewed 21 May 2022]. Available from: <http://www.ndl.go.jp/brasil/text/t080.html>. Това е видно и от паметната бележка на японския консул в Бразилия, който описва многобройните въпроси към него от редица японци каква е процедурата да се върнат в Япония. 大使・総領事らの引揚げに対する移民の心情 - 『香山六郎回想録』 香山六郎著 [Taishi soryoji rano hikiage ge nitaisuru imin no shinjo, Rokuro Kuyama kaiso-roku]. [Viewed 21 May 2022]. Available from: <http://www.ndl.go.jp/brasil/text/t083.html>

⁶⁸ **Shulze**, Frederic. *Цит. съч.*, с. 123–127.

нието на идеите на фашизма сред италианските имигранти и съответно – на националсоциализма сред германските имигранти в Бразилия⁶⁹.

ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА И АНТИЯПОНСКИТЕ НАСТРОЕНИЯ

С избухването на войната в Европа през 1939 г. за Варгас става трудно да поддържа „прагматическия еквилибриум“ между САЩ, Великобритания и Германия и трябва да обмисли своя избор за позицията на Бразилия в новата международна обстановка⁷⁰. Независимо от профашистките настроения на част от бразилския политически елит и висшето офицерство и от интензивните военни и икономически бразилско-германски отношения през последните години, все пак Варгас решава да постави Бразилия редом до САЩ⁷¹. След японското нападение над Пърл Харбър Бразилия изоставя политиката си на неутралитет, прекъсва дипломатическите си отношения с държавите от Тристранния пакт, а през 1942 г. започва активното си участие в конфликта.

По време на войната Бразилия и САЩ установяват взаимноизгодно и интензивно сътрудничество. Бразилия предоставя военноморски бази, осигурява доставки на стратегически материали, изпраща военни сили в Европа⁷². От своя страна САЩ осигуряват на Бразилия военно оборудване, като танкове и самолети, чрез програмата „Ленд-лийз“. Всъщност Бразилия получава 70% от средствата по тази програма, предназначени за страните в Латинска Америка. Висши офицери се обучават в САЩ. Съединените щати остават и основен

⁶⁹ **Goebel**, Michael. Italian Fascism and Diasporic Nationalisms In Argentina, Brazil and Uruguay. In: *Immigration and National Identities in Latin America*. Florida, 2014, pp. 234–256.

⁷⁰ **Bethell**, Leslie. Brazil. In: *Latin America between Second World War and the Cold war, 1944–1948*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992, p. 33.

⁷¹ Хилтън и Маккан описват изключително добре външната политика на Бразилия през 30-те години и по време на Втората световна война и прагматичното лавиране на Варгас, който, от една страна, постоянно уверява САЩ в солидарността на Бразилия, но едновременно с това подписва търговски и военни (доставка на оръжия) споразумения с Германия и Италия. Дори след избухването на световния конфликт Варгас се стреми „да изтъргува“ сътрудничеството си със САЩ в замяна на финансови заеми, пазари за бразилските стоки (особено след затварянето на европейските), суровини и индустриална продукция, въоръжение, техническо сътрудничество. **Hilton**, Staneley. Brazilian diplomacy and the Washington-Rio de Janeiro “Axis” during the World War II Era. In: *The Hispanic American Historical Review*, May 1979, Vol. 59, N 2, pp. 201–231; **McCann**, Frank. Brazil, the United States and the World War II: A Commentary. In: *Diplomatic History*, Winter 1979, Vol. 3, N 1, pp. 59–76; **Moura**, Gerson. *Brazilian foreign relations 1939–1950. The Changing nature of Brazil-United States relations during and after the Second World War*. Brasilia: Fundação Alexandre de Gusmão, 2013, pp. 75–211.

⁷² Гума, желязо, хром, магнезий, никел, боксит, волфрам, монацитни пясъци, от които се извличат уран и торий за атомния проект на САЩ. **Bethell**, Leslie. *Цит. съч.*, с. 33–34.

търговски партньор на Бразилия за износ на кафе и хранителни стоки, оказват техническа помощ и ѝ предоставят заеми, подпомагащи нейното икономическо и индустриално развитие⁷³.

Този развой на събитията води неизбежно до усложняване на вече тежкото положение, в което се намира японската общност в страната. В резултат на прекъсване дипломатическите отношения със страните от Тристранния пакт през януари 1942 г., японското посолство е затворено и на практика японските имигранти остават без официална защита и постоянен контакт с родината⁷⁴. Правителството въвежда редица рестриктивни мерки спрямо гражданите на „Оста“ на територията на Бразилия. Например през януари 1942 г. Бюрото за държавна сигурност в Сао Пауло издава заповед за ограничаване активността на чужденци, представители на страните на Тристранния пакт, която включва забрана за: разпространяване на материали и използване на националните езици на обществени места; изпълняване на националните химни; поздравяване на военни и излагане на портрети на управляващите или правителствата на страните от Тристранния пакт; пътуване без разрешение; групови събирания; обсъждане на международната обстановка; използване на оръжие; промяна на местоживеенето без предупреждение; използването на частни въздухоплавателни средства и пътуване със самолет без разрешение⁷⁵. Запориран са финансите на гражданите или институциите от страните на Оста. Често са изземвани имотите им, затваряни са магазини и ресторанти и са налагани редица глоби (например изразяване на майчин език). Конфискувани са литература и кореспонденция на майчиния език. Заб-

⁷³ По подробно за сътрудничеството между САЩ и Бразилия по време на войната вж. **Foreign** Relations of the United States: diplomatic papers, 1939–1943, Vol. 5, 1944, Vol. 7, 1945, Vol. 9 – The American Republics – Brazil. <http://digicoll.library.wisc.edu/cgi-bin/FRUS/FRUS-idx?type=browse&scope=FRUS.FRUS1>; **Smith**, Jozef. *Brazil: Benefits of cooperation*. In: *Latin America during World War II*. New York: Rowman and Littlefield Publishers, 2007, pp. 208–230.

⁷⁴ 昭和16年12月16日 在サントス領事館告, 昭和17年1月25日 石射大使注意; 昭和17年1月28日 原総領事注意 [1941, 16 December, Zai Santosu ryojikan; 1942, 25 January, Ishii taishi chui; 1942, 28 January, Hara soryoji chui]. [Viewed 25 May 2022]. Available from: http://www.ndl.go.jp/brasil/text/t085.html#SECTION_2

⁷⁵ 緒戦時の現地警察とサンパウロ総領事館からの文書 – 昭和16年12月8日 在サントス領事館告当地警察分署長 (聖市より特派、着任) よりの告示及び依頼をお伝え致します, 5/2ヒロタ [Shosen ji no genchi keisatsu to Sanpaurosoryojikan kara no bunsho – 1941, 8 December, zai Santosu ryojikan Tochi keisatsubun shocho (hijirishi yori tokuha, chakumin) yori no kokuji oyobi irai o otsutae itashimas, 5/2 Hirota]. [Viewed 30 May 2022]. Available from: http://www.ndl.go.jp/brasil/text/t085.html#SECTION_2 . 根川幸男 [Negawa, Yukio]. *Цум. съч.*, с. 141–142; **Inoue**, Saori. *Цум. съч.*, с. 39–40.

ранени са всички организации, асоциации и публикуването на вестници и списания на майчин език⁷⁶.

Мерките на властите разширяват обхвата и тежестта си с разрастването на антияпонските настроения и пропаганда. Например японският изследовател Негава описва секретен доклад на американския Департамент по отбрана от 12 март 1942 г. Авторът Едмънд Лий смята, че в Бразилия има тайни военни организации, контролирани от висши японски офицери с членска маса около 25 хил. души, готови да превземат всеки град за 30 минути. Според текста японците имат предимство, тъй като целенасочено са закупили или наели земи и имоти в близост до жп линии, язовири, фабрики, електроцентрали – стратегически места, които лесно могат да бъдат превзети⁷⁷. Докладът ясно изразява образа на японската диаспора в Бразилия като „пета колона“ и страха, че този вътрешен враг ще бъде използван за превземането на страната.

Поради подозренията за извършването на шпионска и саботажна дейност евакуациите и изселването на японско население също са част от мерките, предприети от бразилските власти. Още през февруари 1942 г. всички японски имигранти от Сао Пауло са изселени, а през септември евакуацията се разширява за всички граждани на страните в Тристранния пакт⁷⁸. Евакуацията на население или преместване в центрове за интерниране са мерки, предприети от повечето латиноамерикански държави с оглед националната сигурност по време на войната. Особен проблем представляват крайбрежните зони, тъй като се очаква именно оттам Бразилия да бъде атакувана. Поради това всички германци, японци и италианци са задължени да се преместят минимум 60 км от крайбрежията във вътрешността на страната⁷⁹.

⁷⁶ **Kimura**, Rosangela. *Цит съч.*, с. 92–93. В своя последна статия за вестник „Сейшо шимбун“ Рокуро Куяма описва затварянето на вестника поради приетото законодателство и заявява колко вредно ще е това за образованите японски граждани, които се интересуват от случващото се в Бразилия. 聖州新報「廃刊の辞」. 聖州新報. [online] 昭和16年7月30日 [Seishyu shimpo haikan no ji. *Seishyu shimpo* [online]. 30 July 1941. [Viewed 30 May 2022]. Available from: <http://www.ndl.go.jp/brasil/text/t082.html>

⁷⁷ 米陸軍省情報部の日本人秘密軍事組織の情報, 米陸軍省文書RG165, NM-84, E418, Box1238, OPD381 Brazil 米国立公文書館所蔵 – 戦争計画部長のための覚書 件名 ブラジルにおける状況, レイモンド・E. リー合衆国陸軍准将情報部 (G-2) 長, 1942年3月12日. [Amerika rikugun sho johobu no nihonjin himitsu gunji soshiki no johu Amerika rikugunsho bunsho RG165, NM-84, E418, Box1238, OPD381 Brazil Beikoku kokuritsu kobunshokan shozo – Senso keikaku bucho no tame no oboegaki kenmei Burajuri niokeru jyoho, Reimono E Ri, gasshukoku rikugan junsho johobu (G-2) cho, 1942, 12 March]. [Viewed 3 June 2022]. Available from: <https://www.ndl.go.jp/brasil/data/L/G006/G006-NARA00011.html>

⁷⁸ **Kimura**, Rosangela. *Цит съч.*, с. 84.

⁷⁹ **Kimura**, Rosangela. *Цит съч.*, с. 18; **Tigner**, James. *Shindo Remmei...*, p. 517. Рафаел да Силва също в изследването си обрисова тежката съдба на японците в Сантос, които страдат най-много от правителствените мерки за безопасност поради крайбрежното си разположение. **Silva**, Rafael. *O Drama da Colonia Japonesa de Santos durante a era Vargas*

Въпреки предприетите военновременни извънредни мерки и кулминацията на антияпонските настроения, редица изследователи твърдят, че всъщност Бразилия е едно от най-благоприятните места в Западното полукълбо за преживяване на войната от страна на японските имигранти. Според Тигнър мнозинството японци в Бразилия усещат съвсем „леко неудобство“⁸⁰. Кунимото също смята, че бразилските власти интернират единствено лидерите на японската общност, но отношението към останалите е „меко“⁸¹. Хирабаяши и Кикимура-Яно в своето изследване заключават, че рестриктивните мерки по време на войната във всички латиноамерикански държави са сходни, но не са толкова сериозни и не са масово практикувани⁸².

Все пак не може да се твърди, че не съществуват различия в предприемането и степента на прилагане мерките в различните държави, тъй като безспорно има разнообразие в географското разположение, официалната политика на правителствата, социалнополитическите условия, броя, степента на интеграция и локацията на японското население. Значение има и ескалацията на расистки и антияпонски настроения. Например Перу е най-активна в прилагане на контрол и рестрикции върху японските имигранти и приема с ентузиазъм идеята на САЩ за интерниране на „латиноамерикански японци“ в центрове в САЩ⁸³. На фона на това Бразилия е сред малкото държави (заедно с Мексико и Венецуела), които не изпращат имигранти или бразилски граждани от германски, италиански и японски произход. Японците в Бразилия са значително по-многобройно население, отколкото в съседните държави, и всъщност са необходими на страната, тъй като са заети предимно в селското стопанство

(1937–1945). In: *Anais do XXVI Simpósio Nacional de História – ANPUH*, São Paulo, Julho 2011, pp. 1–16.

⁸⁰ **Tigner**, James. Shindo Remmei..., p. 517.

⁸¹ **Kunimoto**, Iyo. *Цум. съч.*, с. 112.

⁸² **Hirabayashi**, Lane, **Kikumura-Yano**, Akemi. Japanese Latin Americans during the World War II. A Reconsideration. In: *Japanese Diasporas. Unsung pasts, conflicting presents, and uncertain presents*. London–New York: Routledge, 2006, pp. 159–173.

⁸³ Personal Justice Denied. December 1983. Appendix: Latin America. The US National Archives – Japanese Americans [online]. [Viewed 25 May 2022]. Available from: <https://www.archives.gov/research/japanese-americans/justice-denied>. Само няколко от депортираните са замесени в дейности в подкрепа на страните от Тристранния пакт. Редица хора са интернирани погрешка, заради лични съперничества, или продадени от недобросъвестни люде, търсещи печалба на американските официални представители, които не познават нито местния език, нито имат адекватна информация по места, за да осъществят собствено изследване. Американските надзиратели в лагерите откриват, че държат обикновени фермери, възрастни хора и дори цели семейства. След войната ФБР докладва, че има доказателства за шпионаж само срещу 8 от 458 германци, а доказателствата за шпионажа на японци и италианци са още по-оскъдни. **Friedman**, Max Paul. The U.S. Internment of Families from Latin America in World War II. In: *DEP Deportate, esuli, profughe. Rivista telematica di studi sulla memoria femminile*, 2008, N 9, pp. 57–60.

и произвеждат важни за икономиката суровини и хранителни продукти⁸⁴. В този смисъл японските имигранти в Бразилия са „пожалени“ от релокация и интерниране в друга държава. Независимо от различията в мерките и степента на прилагането им, не би могло да се твърди, че животът на японското население е „нормален“. Изоставени от родината, възприемани в „новата си родина“ като най-опасните врагове, животът и дейността им са контролирани и силно рестриктирани, а човешките и гражданските им права са нарушени. Фактът, че антияпонски настроения съществуват и преди световния конфликт и че почти всички страни в региона налагат сходни ограничения, не прави мерките „меки“. Същност Втората световна война е кулминацията на дълъг процес по зараждане и ескалация на расизъм, дискриминация и пропаганда спрямо японското население в Бразилия.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Ерата „Варгас“ представлява един от най-тежките периоди за японската общност в Бразилия. Причините за това обаче не се коренят единствено в наложения диктаторски режим или в националистическата политика, която автоматично поставя чужденците в неизгодно положение. Тези условия се изграждат на вече поставени основи на расистки и антиимигрантски настроения и законодателство в предходните десетилетия. Аргументи в тази посока могат да се намерят в обществено-политическите дискусии в края на XIX в. и началото на XX в. или в първото антиимигрантско законодателство през 20-те години. Без съмнение обаче управлението на Варгас допринася за трудностите, които изпитват японските имигранти преди и по време на Втората световна война. Опитът изкуствено да се формира бразилска нация на основата на „чиста раса“, преплитащ се с националистическата политика на Варгас в сферата на икономиката и образованието в цялост създават значими перипетии пред чужденците, които същевременно се опитват да запазят своята идентичност в недружелюбната среда.

В допълнение към това ерата „Варгас“ съвпада със събития като Голямата депресия, агресивната външна политика на Японската империя и избухването на Втората световна война. Тези фактори допринасят в голяма степен за интензифицирането на ксенофобията, която преминава конкретно в антияпонизъм. Въпреки че официалното законодателство и мерки са насочени към всички чужденци, японската общност страда в значима степен от опитите за насилствена асимилация, тъй като представлява една от най-големите чуж-

⁸⁴ По данни от преброяване в Бразилия от 1940 г. японците са около 250 хил. души. **Mak**, Stephen. Japanese Latin Americans – Densho Encyclopedia [online]. [Viewed 2 June 2022]. Available from: http://encyclopedia.densho.org/Japanese_Latin_Americans/#Wartime_Detention

дестранни общности в страната. Тази стратегия се преплита и с популярността на расистките теории и наслагвания страх от „жълтата заплаха“. Японската експанзионистична външна политика и опитите да се използва диаспората за „японската кауза“ също не помагат на японското население. Бразилските медии разширяват обхвата на антияпонските обществени настроения в още по-голяма степен. Връхната точка на всички тези процеси е Втората световна война, когато Бразилия и Япония се сблъскват директно. Японските имигранти не могат да разчитат на закрила от нито една от двете. Нуждите на националната сигурност изискват повишаване обхвата на антияпонските мерки, включващи рестрикции във всеки аспект от живота на японците до принудителни евакуации и интерниране. Значимият брой на японските имигранти и приносът им към селскостопанското и търговско-икономическото развитие на Бразилия спасява японската общност от депортация и интерниране в САЩ. Далекотоизточната родина, заета в реализирането на своите външнополитически приоритети, също изоставя японските емигранти и на практика използва доверието и лоялността им за собствените си цели. Най-елементарният пример е отказът на японското правителство да финансира японците, които искат да се завърнат в Япония преди, по време и след войната.

Съвпадението в периода по изграждане на бразилска и японска нация на фона на динамичната международна и социално-икономическа обстановка води до сблъсък не само на интереси, но и до сблъсък на бразилския с японския национализъм. Отказът на Япония да ги защити, както и отказът на Бразилия да ги приеме и приюти – оттук произтича трагедията на японските имигранти в Бразилия.

В този смисъл ерата „Варгас“, приключила с Втората световна война, представлява завършек на процеси и тенденции, които се зараждат и развиват в предходните десетилетия. Това е ключов момент – катарзис за японската общност в Бразилия. Раздорът, насилието и разочарованието оставят трайни следи сред японските имигранти, но именно след преодоляването на тази дълбока криза започва и нов етап на помирение, интеграция и приемане.

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

ДОКУМЕНТИ

Anais da Câmara dos Deputados – Biblioteca Digital [online]. Available from: <https://bd.camara.leg.br/bd/handle/bdcamara/28839>

100 Years of Japanese Emigration to Brazil [online]. Available from: <https://www.ndl.go.jp/brasil/e/>

Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1939–1945 [online]. Available from: <https://history.state.gov/historicaldocuments>

National Archives of the United States – Japanese Americans [online]. Available from: <https://www.archives.gov/research/japanese-americans/justice-denied>

ЛИТЕРАТУРА

- Alexandre**, Bueno. O Estado Novo o sua relação com os migrantes: a língua como defesa dos valores nacionais. *Estudos Semióticos*, 2008, N 4, pp. 1–10.
- Bethell**, Leslie. Brazil. In: *Latin America between Second World War and the Cold war, 1944–1948*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992, pp. 33–66.
- Carvalho**, Daniela. *Migrants and Identity in Japan and Brazil. The Nikkeijin*. London – New York: Routledge, 2003.
- Carvalho**, Leonardo. Entre a Lei e a Ciência: eugenia, nacionalidade e imigração em Julio de Revorêdo. In: *Revista Estudos Politicos*, January 2017, Vol. 8, N 1, pp. 3–21.
- Dos Santos**, Sales Augusto. Historical roots of “whitening” of Brazil. In: *Latin American Perspectives*, January 2002, Vol. 29, N 1, pp. 61–82.
- Endoh**, Toake. *Exporting Japan. Politics of emigration toward Latin America*. Illinois: University of Illinois Press, 2009.
- Enrica**, Geraldo. O combate contra os “quistos étnicos”: identidade, assimilação e política imigratória no Estado Novo. In: *Revista de Historia*. 2009, Vol. 15, N 1, pp. 171–187.
- Enrica**, Geraldo. A “Lei de cotas” de 1934: Controle de estrangeiros no Brasil. In: *Caderno AEL*, 2009, Vol. 15, N 27, pp. 175–208.
- Friedman**, Max Paul. The U.S. Internment of Families from Latin America in World War II. In: *DEP Deportate, esuli, profughe. Rivista telematica di studi sulla memoria femminile*, 2008, N 9, pp. 57–73.
- Goebel**, Michael. Italian Fascism and Diasporic Nationalisms In Argentina, Brazil and Uruguay. In: *Immigration and National Identities in Latin America*. Florida: Florida Gulf Coast University, 2014, pp. 234–256.
- Hilton**, Staneley. Brazilian diplomacy and the Washington-Rio de Janeiro “Axis” during the World War II Era. In: *The Hispanic American Historical Review*, May 1979, Vol. 59, N 2, pp. 201–231.
- Hirabayashi**, Lane, **Kikumura-Yano**, Akemi. Japanese Latin Americans during the World War II. A Reconsideration. In: *Japanese Diasporas. Unsung pasts, conflicting presents, and uncertain presents*. London–New York: Routledge, 2006, pp. 159–173.
- Ichioka**, Yuji. Japanese Immigrant Nationalism: The Issei and Sino-Japanese war, 1937–1941. In: *California History*, Fall 1990, Vol. 69, N 3, pp. 260–275.
- Inoue**, Saori. *Los Inmigrantes japoneses en Brasil durante la Segunda guerra mundial y la postguerra*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 2013, pp. 1–80.
- Kimura**, Rosangela. Políticas Restritivas aos Japoneses no Estado do Paraná, 1930–1950. De Cores Proibidas ao Perigo Amarelo. In: *Diálogos*, 2006, Vol. 10, N 2, pp. 199–202.
- Kumasaka**, Yorihiro, **Saito**, Hiroshi. Kachigumi: a collective delusion among the Japanese and their descendants in Brazil. In: *Canadian Psychiatric Assistance Journal*, April 1970, Vol. 15, N 2, pp. 167–175.
- Kunimoto**, Iyo. *Japanese migration to Latin America*. In: *Japan, the United States, and Latin America. Toward a trilateral relationship in the Western hemisphere?* Okehampton and Rochdale: Palgrave Macmillan, 1993, pp. 99–125.

- Lesser**, Jeffrey. Immigration and shifting concepts of national identity in Brazil during the Vargas era. In: *Luso-Brazilian Review*, Winter 1994, Vol. 31, N 2, pp. 23–44.
- Lone**, Stewart. *The Japanese community in Brazil, 1908–1940: between samurai and carnival*. London: Palgrave Macmillan UK, 2001.
- Maeyama**, Takashi. Ethnicity, secret societies and associations: the Japanese in Brazil. In: *Comparative Studies in Society and History*, October 1979, Vol. 21, N 4, pp. 589–608.
- McCann**, Frank. Brazil, the United States and the World War II: A Commentary. In: *Diplomatic History*, Winter 1979, Vol. 3, N 1, pp. 59–76.
- Mak**, Stephen. Japanese Latin Americans – Densho Encyclopedia [online]. [Viewed 2 June 2022]. Available from: http://encyclopedia.densho.org/Japanese_Latin_Americans/#Wartime_Detention
- Moura**, Gerson. *Brazilian foreign relations 1939–1950. The Changing nature of Brazil-United States relations during and after the Second World War* Brasília: Fundação Alexandre de Gusmão, 2013.
- Nascimento**, Anthony. Investigating the concept of “yellow peril” in Brazil from abroad. *立教大学ラテンアメリカ研究所報* [online]. 2012, 42, pp. 17–24. [Viewed 25 March 2022]. Available from: file:///C:/Users/Boryana/Downloads/AN00309877_42_03.pdf
- Nava**, Carmen. Lessons in patriotism and good citizenship: National identity and nationalism in public schools during the Vargas administration, 1937–1945. In: *Luso-Brazilian Review*, Summer 1998, Vol. 35, N 1, pp. 39–63.
- Needell**, Jeffrey. History, race and the state in the thought of Oliveira Viana. In: *The Hispanic American Historical Review*, February 1995, Vol. 75, N 1, pp. 1–30.
- Neto**, Valdemar. *A crise da imigracao japonesa 1930–1934: contornos diplomáticos*. Brasília: Fundação Alexandre de Gusmão, 1990.
- Normano**, João. Japanese emigration to Brazil. In: *Pacific Affairs*, March 1934, Vol. 7, N 1, pp. 42–61.
- Normano**, João. Japanese emigration to Latin America. In: *Genus*, Maggio 1938–XVI, Vol. 3, N ½, pp. 47–90.
- Nucci**, Priscila. O Perigo Japonês. In: *Historia Social, Campinas – SD*, 2006, N 12, pp. 133–149.
- Rise** of nationalism and Japanese immigrants’ exclusion, Growth of Nisei. Project 100 years of Japanese emigration to Brazil [Viewed 7 May 2022]. Available from: http://www.ndl.go.jp/brasil/e/s5/s5_1.html
- Sakurai**, Celia. Imigração Japonesa para o Brasil. Um Exemplo de Imigração Tutelada, 1908–1941. In: *XXII Encontro Nacional da ANPOCS GT 9 Migrações Internacionais* [online], 27 a 31 de outubro 1998, pp. 1–20. [Viewed 21 March 2022]. Available from: <https://www.anpocs.com/index.php/encontros/papers/22-encontro-anual-da-anpocs/gt-20/gt09-11/5106-celiasakurai-imigracao/file>
- Shulze**, Frederic. Nation and Migration: German-speaking and Japanese immigrants in Brazil, 1850–1945. In: *Immigration and National Identities in Latin America*. Florida: Florida Gulf Coast University, 2014, pp. 115–141.
- Silva**, Bruno. O “Perigo Japonês” em Londrina (1934–1956): O caso da construção do aeroporto. In: *Seminário de Pesquisa em Ciências Humanas*. Londrina, 2008, N 7, pp. 1–9.

- Silva, Rafael.** O Drama da Colonia Japonesa de Santos durante a era Vargas (1937–1945). In: *Anais do XXVI Simpósio Nacional de História – ANPUH*, São Paulo, Julho 2011, pp. 1–16.
- Skidmore, Thomas.** *Black into white. Race and nationality in Brazilian thought.* Durham – London: Duke University Press, 1993.
- Shintani, Alberto.** *World War II as seen in life records of Japanese in Brazil. A Study of diaries, newspapers and Radio Broadcasting.* Kyoto: Kyoto University, 2013.
- Smith, Jozef.** *Brazil: Benefits of cooperation.* In: *Latin America during World War II.* New York: Rowman and Littlefield Publishers, 2007, pp. 208–230.
- Takeuchi, Marcia.** Brazilian diplomacy before and during the early phase of Japanese immigration (1897–1942). In: *Cultural exchange between Brazil and Japan*, Sao Pulo, 2009, pp. 1–11.
- Takeuchi, Marcia.** *Entre gueixas e samurais. A imigracao japonesa nas revistas ilustradas (1897–1945).* Sao Paulo: Universidade de São Paulo, 2009.
- Tigner, James.** Japanese emigration into Latin America. A Survey. In: *Journal of Interamerican Studies and World Affairs*, November 1981, Vol. 23, N 4, pp. 457–482.
- Tigner, James.** Shindo Remmei: Japanese nationalism in Brazil. In: *The Hispanic American Historical Review*, November 1961, Vol. 41, N 4, pp. 515–532.
- Willems, Emilio.** The Japanese in Brazil. In: *Far Eastern Survey*, January 1949, Vol. 18, N 1, pp. 6–8.
- Wolfe, Joel.** The Faustian Bargain not made: Getulio Vargas and Brazil's Industrial Workers, 1930–1945. In: *Luso-Brazilian Review*, Winter 1994, Vol. 31, N 2, pp. 77–95.
- 根川幸男. 第二次世界大戦前後の南米各国日系人の動向. ブラジルの事例を中心に. 立命館言語文化, 25巻1号137–154頁. [Negawa, Yukio. Dainijisekaitaisenzengono nanbeikakkoku nikkeijinno doko. Burajiruno jirei o chyushinni. *Ritsumeikan gengo bunka*, 25 kan, 1 go, 137–154 peeji].

REFERENCES

DOCUMENTS

- Anais da Câmara dos Deputados – Biblioteca Digital** [online]. Available from: <https://bd.camara.leg.br/bd/handle/bdcamara/28839>
- 100 Years of Japanese Emigration to Brazil** [online]. Available from: <https://www.ndl.go.jp/brasil/e/>
- Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1939–1945** [online]. Available from: <https://history.state.gov/historicaldocuments>
- National Archives of the United States – Japanese Americans** [online]. Available from: <https://www.archives.gov/research/japanese-americans/justice-denied>

BIBLIOGRAPHY

- Alexandre, Bueno.** O Estado Novo o sua relação com os migrantes: a língua como defesa dos valores nacionais. *Estudos Semióticos*, 2008, N 4, pp. 1–10.
- Bethell, Leslie.** Brazil. In: *Latin America between Second World War and the Cold war, 1944–1948*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992, pp. 33–66.
- Carvalho, Daniela.** *Migrants and Identity in Japan and Brazil. The Nikkeijin*. London – New York: Routledge, 2003.
- Carvalho, Leonardo.** Entre a Lei e a Ciência: eugenia, nacionalidade e imigração em Julio de Revorêdo. In: *Revista Estudos Politicos*, January 2017, Vol. 8, N 1, pp. 3–21.
- Dos Santos, Sales Augusto.** Historical roots of “whitening” of Brazil. In: *Latin American Perspectives*, January 2002, Vol. 29, N 1, pp. 61–82.
- Endoh, Toake.** *Exporting Japan. Politics of emigration toward Latin America*. Illinois: University of Illinois Press, 2009.
- Enrica, Geraldo.** O combate contra os “quistos étnicos”: identidade, assimilação e política imigratória no Estado Novo. In: *Revista de Historia*. 2009, Vol. 15, N 1, pp. 171–187.
- Enrica, Geraldo.** A “Lei de cotas” de 1934: Controle de estrangeiros no Brasil. In: *Caderno AEL*, 2009, Vol. 15, N 27, pp. 175–208.
- Friedman, Max Paul.** The U.S. Internment of Families from Latin America in World War II. In: *DEP Deportate, esuli, profughe. Rivista telematica di studi sulla memoria femminile*, 2008, N 9, pp. 57–73.
- Goebel, Michael.** Italian Fascism and Diasporic Nationalisms In Argentina, Brazil and Uruguay. In: *Immigration and National Identities in Latin America*. Florida: Florida Gulf Coast University, 2014, pp. 234–256.
- Hilton, Staneley.** Brazilian diplomacy and the Washington-Rio de Janeiro “Axis” during the World War II Era. In: *The Hispanic American Historical Review*, May 1979, Vol. 59, N 2, pp. 201–231.
- Hirabayashi, Lane, Kikumura-Yano, Akemi.** Japanese Latin Americans during the World War II. A Reconsideration. In: *Japanese Diasporas. Unsung pasts, conflicting presents, and uncertain presents*. London–New York: Routledge, 2006, pp. 159–173.
- Ichioka, Yuji.** Japanese Immigrant Nationalism: The Issei and Sino-Japanese war, 1937–1941. In: *California History*, Fall 1990, Vol. 69, N 3, pp. 260–275.
- Inoue, Saori.** *Los Inmigrantes japoneses en Brasil durante la Segunda guerra mundial y la postguerra*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 2013, pp. 1–80.

- Kimura**, Rosangela. Políticas Restritivas aos Japoneses no Estado do Paraná, 1930–1950. De Cores Proibidas ao Perigo Amarelo. In: *Diálogos*, 2006, Vol. 10, N 2, pp. 199–202.
- Kumasaka**, Yorihiko, **Saito**, Hiroshi. Kachigumi: a collective delusion among the Japanese and their descendants in Brazil. In: *Canadian Psychiatric Assistance Journal*, April 1970, Vol. 15, N 2, pp. 167–175.
- Kunimoto**, Iyo. *Japanese migration to Latin America*. In: *Japan, the United States, and Latin America. Toward a trilateral relationship in the Western hemisphere?* Okehampton and Rochdale: Palgrave Macmillan, 1993, pp. 99–125.
- Lesser**, Jeffrey. Immigration and shifting concepts of national identity in Brazil during the Vargas era. In: *Luso-Brazilian Review*, Winter 1994, Vol. 31, N 2, pp. 23–44.
- Lone**, Stewart. *The Japanese community in Brazil, 1908–1940: between samurai and carnival*. London: Palgrave Macmillan UK, 2001.
- Maeyama**, Takashi. Ethnicity, secret societies and associations: the Japanese in Brazil. In: *Comparative Studies in Society and History*, October 1979, Vol. 21, N 4, pp. 589–608.
- McCann**, Frank. Brazil, the United States and the World War II: A Commentary. In: *Diplomatic History*, Winter 1979, Vol. 3, N 1, pp. 59–76.
- Mak**, Stephen. Japanese Latin Americans – Densho Encyclopedia [online]. [Viewed 2 June 2022]. Available from: http://encyclopedia.densho.org/Japanese_Latin_Americans/#Wartime_Detention
- Moura**, Gerson. *Brazilian foreign relations 1939–1950. The Changing nature of Brazil-United States relations during and after the Second World War* Brasília: Fundação Alexandre de Gusmão, 2013.
- Nascimento**, Anthony. Investigating the concept of “yellow peril” in Brazil from abroad. 立教大学ラテンアメリカ研究所報 [online]. 2012, 42, pp. 17–24. [Viewed 25 March 2022]. Available from: file:///C:/Users/Boryana/Downloads/AN00309877_42_03.pdf
- Nava**, Carmen. Lessons in patriotism and good citizenship: National identity and nationalism in public schools during the Vargas administration, 1937–1945. In: *Luso-Brazilian Review*, Summer 1998, Vol. 35, N 1, pp. 39–63.
- Needell**, Jeffrey. History, race and the state in the thought of Oliveira Viana. In: *The Hispanic American Historical Review*, February 1995, Vol. 75, N 1, pp. 1–30.
- Neto**, Valdemar. *A crise da imigracao japonesa 1930–1934: contornos diplomáticos*. Brasília: Fundação Alexandre de Gusmão, 1990.
- Normano**, João. Japanese emigration to Brazil. In: *Pacific Affairs*, March 1934, Vol. 7, N 1, pp. 42–61.
- Normano**, João. Japanese emigration to Latin America. In: *Genus*, Maggio 1938–XVI, Vol. 3, N ½, pp. 47–90.
- Nucci**, Priscila. O Perigo Japonês. In: *Historia Social, Campinas – SD*, 2006, N 12, pp. 133–149.
- Rise** of nationalism and Japanese immigrants’ exclusion, Growth of Nisei. Project 100 years of Japanese emigration to Brazil [Viewed 7 May 2022]. Available from: http://www.ndl.go.jp/brasil/e/s5/s5_1.html
- Sakurai**, Celia. Imigração Japonesa para o Brasil. Um Exemplo de Imigração Tutelada, 1908–1941. In: *XXII Encontro Nacional da ANPOCS GT 9 Migrações Internacionais* [online], 27 a 31 de outubro 1998, pp. 1–20. [Viewed 21 March 2022]. Available from:

- <https://www.anpocs.com/index.php/encontros/papers/22-encontro-anual-da-anpocs/gt-20/gt09-11/5106-celiasakurai-imigracao/file>
- Szulze**, Frederic. Nation and Migration: German-speaking and Japanese immigrants in Brazil, 1850–1945. In: *Immigration and National Identities in Latin America*. Florida: Florida Gulf Coast University, 2014, pp. 115–141.
- Silva**, Bruno. O “Perigo Japones” em Londrina (1934–1956): O caso da construçao do aeroporto. In: *Seminário de Pesquisa em Ciências Humanas*. Londrina, 2008, N 7, pp. 1–9.
- Silva**, Rafael. O Drama da Colonia Japonesa de Santos durante a era Vargas (1937–1945). In: *Anais do XXVI Simpósio Nacional de História – ANPUH*, São Paulo, Julho 2011, pp. 1–16.
- Skidmore**, Thomas. *Black into white. Race and nationality in Brazilian thought*. Durham – London: Duke University Press, 1993.
- Shintani**, Alberto. *World War II as seen in life records of Japanese in Brazil. A Study of diaries, newspapers and Radio Broadcasting*. Kyoto: Kyoto University, 2013.
- Smith**, Jozef. *Brazil: Benefits of cooperation*. In: *Latin America during World War II*. New York: Rowman and Littlefield Publishers, 2007, pp. 208–230.
- Takeuchi**, Marcia. Brazilian diplomacy before and during the early phase of Japanese immigration (1897–1942). In: *Cultural exchange between Brazil and Japan*, Sao Pulo, 2009, pp. 1–11.
- Takeuchi**, Marcia. *Entre gueixas e samurais. A imigracao japonesa nas revistas ilustradas (1897–1945)*. Sao Paolo: Universidade de São Paulo, 2009.
- Tigner**, James. Japanese emigration into Latin America. A Survey. In: *Journal of Interamerican Studies and World Affairs*, November 1981, Vol. 23, N 4, pp. 457–482.
- Tigner**, James. Shindo Remmei: Japanese nationalism in Brazil. In: *The Hispanic American Historical Review*, November 1961, Vol. 41, N 4, pp. 515–532.
- Willems**, Emilio. The Japanese in Brazil. In: *Far Eastern Survey*, January 1949, Vol. 18, N 1, pp. 6–8.
- Wolfe**, Joel. The Faustian Bargain not made: Getulio Vargas and Brazil’s Industrial Workers, 1930–1945. In: *Luso-Brazilian Review*, Winter 1994, Vol. 31, N 2, pp. 77–95.
- 根川幸男. 第二次世界大戦前後の南米各国日系人の動向. ブラジルの事例を中心に. 立命館言語文化, 25巻1号137–154頁. [Negawa, Yukio. Dainijisekaitaisenzengono nanbeikakkoku nikkeijinno doko. Burajiruno jirei o chyushinni. *Ritsumeikan gengo bunka*, 25 kan, 1 go, 137–154 peeji].

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 106, 2021 – 2022

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 106, 2021 – 2022

СЪЕДИНЕНИТЕ ЩАТИ, ПЛАНЪТ *МАРШАЛ* И ПРОБЛЕМИТЕ НА ЕВРОПЕЙСКОТО ЕДИНСТВО

БОРИС СТОЯНОВ

Boris Stoyanov. UNITED STATES, THE MARSHALL PLAN AND THE CHALLENGES OF EUROPEAN UNITY

The study explores the United States' changing attitude towards European unification in the late 1940s. Initially indifferent, the US eventually embraced the European project as a key aspect of its foreign policy. This shift occurred in 1947 when the US recognized the numerous benefits of European integration. As the Cold War emerged, the US linked its interests to the security and stability of Western Europe, viewing it as a democratic and prosperous region. The US considered Western Europe as a reliable partner for global free trade and containing communism. The administration utilized the economic tools of the Marshall Plan to support the creation of a United States of Europe, with the ultimate strategic goal of achieving a political federation in the future. Special attention is paid to the efforts of senior American diplomats and politicians to convince US Congress and European partners of the benefits of integration, as well as the reaction of Western Europeans to calls for supranational unification coming from across the Atlantic.

Keywords: United States of America, Marshall Plan, Integration, CEEC/OEEC, United States of Europe.

Планът *Маршал* и американската политика към Европа, която той залага, са добре познати проблеми в световната историческа наука и в последните десетилетия се оформиха като самостоятелно изследователско поле, което продължава да се разраства. Те най-често се поставят в контекста на започналата през 1947 г. Студена война с разделението на Стария свят и формирането

на Западния блок или на политикономията на възстановяването след Втората световна война¹. Много по-рядко, а в българската историография това почти не се среща, те са разглеждани през призмата на голямата тема за обединението на континенталните демокрации². При все цялата обективна липса на основания за подобно пренебрежение, защото интеграцията е недвусмислено и експлицитно изведената стратегическа цел на инициативата на държавния секретар Джордж Маршал, огласена за първи път в речта му от 5 юни 1947 г. пред студенти, преподаватели и гости на Университета *Харвард*. Ето защо тази студия е опит да се отговори на няколко съществени въпроса, свързани с този важен аспект на американската външна политика от непосредствения следвоенен период и отношението на западноевропейските партньори на Съединените щати към него. Кога и защо единството на Западна Европа се превръща от напълно отхвърлен в годините на Втората световна война вариант

¹ Без претенция за изчерпателност целта на следващата историографска селекция е да представи най-значимите общи изследвания по проблема през всяко от последните десетилетия. Тя не включва примери от стотиците заглавия на монографии, сборници и статии, отнасящи се до значението на плана *Маршал* за отделните западноевропейски страни. Вж. **Price**, Harry. *The Marshall Plan and Its Meaning*. Cornell University Press, 1955; **Kindelberger**, Charles. The Marshall Plan and the Cold War. In: *International Journal*, 1968, N 3; **Gimbel**, John. *The Origins of the Marshall Plan*. Stanford University Press, 1976; **Wexler**, Imanuel. *The Marshall Plan Revisited: The European Recovery Program Revisited*. Greenwood Press, 1983; **Mee**, Charles L. *The Marshall Plan: The Launching of the Pax Americana*. Simon and Schuster, 1984; **Leffler**, Melvyn. The United States and the Strategic Dimensions of the Marshall Plan. In: *Diplomatic History*, 1988, N 3; **Roberts**, Geoffrey. Moscow and the Marshall Plan: Politics, Ideology and the Onset of the Cold War, 1947. In: *Europe-Asia Studies*, 1994, N 8; **Schain**, Martin A. (ed.) *The Marshall Plan: Fifty Years After*. Palgrave, 2001; **Maier**, Charles. The Marshall Plan and the Division of Europe. In: *Journal of Cold War Studies*, 2005, N 1; **Steil**, Benn. *The Marshall Plan: Dawn of the Cold War*. Simon and Schuster, 2018.

² Темата получава популярност още през 60-те години на XX в. с публикуването на книгата на Макс Белоф, но сериозният академичен дебат за интеграцията като своеобразна „американска мечта за Европа“, заложена в плана *Маршал*, започва в края на 70-те и началото на 80-те години. В основата му стоят работите на американския историк Майкъл Хоган и отговорът, който те получават от британския му колега Алън Милуърд. Дискусията се разширява и през следващите десетилетия в нея се включват редица историци, сред които Дейвид Елууд, Армин Рапапорт, Пиер Меландри, Клаус Швабе и др. Вж. напр. **Beloff**, Max. *The United States and the Unity of Europe*. The Brookings Institution, 1963; **Hogan**, Michael J. *The Marshall Plan: America, Britain and the Reconstruction of Western Europe, 1947–1952*. Cambridge University Press, 1987; **Milward**, Alan S. *The Reconstruction of Western Europe, 1945–1951*. Methuen and Co Publ., 1984; **Rappaport**, Armin. The United States and European Integration: The First Phase. In: *Diplomatic History*, 1981, N 2; **Melandri**, Pierre. *Les Etats Unis face à l'unification de l'Europe, 1945–1954*. Éditions a. Pedone, 1980; **Elwood**, David. *Rebuilding Europe: Western Europe, America and Postwar Reconstruction*. Longman, 1992; **Schwabe**, Klaus. The United States and European Integration. In: *Western Europe and Germany: The Beginnings of European Integration, 1945–1960*. Ed. by Clemens Wurm. Berg Publ., 1995.

за новия европейски териториално-правен ред в елемент на американската външнополитическа стратегия в началото на следващия световен конфликт? Под каква форма администрацията на президента Труман си представя европейското обединение и какви са планираните от нея крайни цели на процеса? До каква степен служителите ѝ са научили уроците на миналото и в тази връзка кои са онези ключови фигури, участвали в подготовката на Плана, и какви са техните мотиви, за да получи той силно проинтеграционисткото си звучене? Как дипломатите на Държавния департамент и политиците на Капитолия защитават тезата за стопанско, а впоследствие и политическо единство на свободните нации? Доколко те отразяват специфичните американски национални интереси и по какъв начин кореспондират с тези на европейските демокрации? Каква е реакцията на последните и какви са ранните белези, подсказващи неуспеха в този аспект на инициативата на Вашингтон?

Отговорите на тези въпроси ясно показват, че изправена пред стремежа да избегне грешките, довели до Голямата депресия и Втората световна война, пред предизвикателството да съдържа ефективно агресивния комунизъм и пред трудностите по установяване на новия глобален икономически ред, американската администрация възприема различен от традиционния двустранен подход в отношенията си с европейските държави. Макар да не е първият ѝ избор, интеграцията се оказва надеждно средство, което обещава да даде търсените устойчивост и трайност на процесите по възстановяване и помирение между доскорошните противници в Западна Европа. С помощта на финансови, икономически и психологически инструменти тя ще постигне важни политически цели. Ще бъде изградена наднационална общност под формата на своеобразни Съединени европейски щати, която не само ще върне демокрациите на пътя на просперитета, но и ще се наложи като предвидим и силен партньор на САЩ в Студената война и в системата на свободна мултилатерална търговия. Благодарение на нея Западният блок няма да прилича на йерархична структура, държаща по-слабите играчи в зависимост от по-силния, а относително равностойна общност, споделяща общи цели и ценности, със сходни принципи на организация извън унитарния модел, но и отчитаща специфичните интереси на всички участници.

Като всяко мащабно явление, чиято историческа значимост е оценена още с появата му, планът *Маршал* търпи множество интерпретации. И така е вече над 75 години. Като се започне от неговите автори и съвременниците му и се стигне до по-късните изследователи, той е разчитан и оценяван от различни позиции и отделни негови аспекти са извеждани като водещ акцент. За едни Планът е част от апостолската мисия на Америка да разпространява и пази либералната демокрация. В този смисъл инициативата следва духа, роден в реформената програма на Новия курс и придобил международна значимост през 1941 г. с Четирите свободи и Атлантическата харта. Според двата доку-

мента, превърнали се в идейна основа на Антихитлеристката коалиция, борбата за демокрация преминава през унищожаването на глада, безработицата, мизерията и осигуряването на работа, високи доходи и икономическо развитие. Както самият държавен секретар Джордж Маршал признава в своята реч от 5 юни 1947 г.: „Нашата политика не е насочена срещу никоя страна или идеология, а срещу глада, бедността, отчаянието и хаоса“³. Но понеже диктатурите се раждат от хаоса, отчаянието и бедността, американската помощ е предназначена да постигне в Западна Европа коренна промяна на психологическите нагласи и социалните условия и да допринесе за цялостна модернизация. Желаният от Вашингтон следвоенен ред на колективна сигурност и свободна търговия няма да просъществуват дълго, ако не е съпроводен от повишаване на жизнените стандарти и обновление на стопанския и обществения живот. Ето как планът *Маршал* обвързва триумфа на демокрацията с просперитета⁴. Без да отричат наличието на тази пряка зависимост, други го разглеждат през призмата на целенасочената политика на икономически растеж – непоклатима основа на благоденствието. От тази гледна точка Америка, поучена от опита и успехите си в развитието на националното стопанство, идва на помощ на европейските демокрации, за да насърчи производителността и ефективността на техните икономики и да спаси своята. Както пише Уил Клейтън, необходимо е да се обърне повече внимание на последиците от отслабването и дислокацията на производството в Европа, отколкото на разрушенията, причинени от войната. Защото те ще окажат катастрофален ефект и върху Съединените щати, изразяващ се в липса на пазар за свръхпродукцията, безработица и депресия⁵. С американските долари и стоки в Стария свят са пренесени принципите, изградили Новия свят: свободната инициатива и конкуренцията, свободата на действие на предприемачите и високата резултатност от труда и вложените средства, както и практиката на ускорено въвеждане в бизнеса на достиженията на науката и технологиите. Повече произведени стоки означава по-голям ръст, по-интензивна търговия, разширяващ се пазар, разнообразие и избор в потреблението, подобряващи се условия на живот, растящо национално и лично благосъстояние⁶. На терена на политиката растежът гарантира

³ **European Initiative Essential to Economic Recovery: Remarks by the Secretary of State.** Harvard, June 5, 1947. *U.S. Department of State, Bulletin*, June 15, 1947, p. 160.

⁴ **Elwood**, David. Was the Marshall Plan Necessary? In: *Alan S. Milward and a Century of European Change*. Ed. by Fernando Guirao, et al. Routledge, 2012, pp. 241–246.

⁵ **Memorandum by the Under Secretary of State for Economic Affairs (Clayton)**, Washington, May 26, 1947. U.S. Department of State, Foreign Relations of the United States, 1947. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, Vol. III: 231 [По-нататък **FRUS**].

⁶ **Maier**, Charles S. The Politics of Productivity: Foundations of American International Economic Policy After World War II. In: *Between Power and Plenty: The Foreign Economic Policies of Advanced Industrial States*. Ed. by Peter Katzenstein. University of Wisconsin Press, 1978, pp. 23–49.

стабилност и маргинализиране на антипарламентарните движения. Веднъж установена, процъфтяваща Западна Европа сама ще гради своето бъдеще и няма да зависи от субсидиите на американските данъкоплатци. Тя ще бъде равностоен партньор в глобалната система на свободна многостранна търговия и като такъв ще допринесе за гладкото ѝ функциониране.

Трети откриват значението на плана *Маршал* в императивите на Студената война и отстраняването на комунистическата заплаха, надвиснала над Западна Европа. Още в началото на 1945 г. в писмо до Чарлс Болън Джордж Кенън предлага „откровено да разделим Европа на сфери на влияние, да стоим настрана от руската и да държим руснаците вън от нашата“⁷. Когато две години по-късно разделението става факт, Вашингтон бърза да окаже помощ на своите партньори, за да укрепи съпротивителните им сили както на домашния фронт срещу комунистическите партии, така и на геополитическата граница със съветския блок. Целта на Америка е с икономически средства да сложи край на противоречията между западноевропейските демокрации и да ги направи част от своята стратегия на сдържане на комунизма. Една такава Европа ще разсее мрачните подозрения, че Старият континент, изглежда, е спасен от диктатурата на Хитлер и Мусолини, за да бъде с лекота предаден в ръцете на Сталин, или че е близо времето, когато американските войски отново ще воюват на европейска почва. Тя ще освободи американското общество от страха, че „ще бъдем една самотна нация, част от малцинството не само по отношение на световните ресурси, но и като политическа философия“⁸. Ще обърка плановете на Кремъл за поддържане на слаб и разделен континент, който неминуемо ще изпадне в суровинна и енергийна зависимост от Съветския съюз и ще даде надежда, че Съединените щати са се сдобили с дългосрочно политическо преимущество – подходяща примамка за сателитите на Москва. Неслучайно заместник държавният секретар Робърт Ловет споделя в писмо до специалния посланик Аверил Хариман, че неизменна цел на САЩ е да подкрепят поетапната стопанска и политическа интеграция на „понастоящем свободната Европа с оглед на онази част от Европа, която в крайна сметка ще стане свободна“⁹. Отделни автори, немският историк Клаус Швабе е сред тях, съчетават в едно пространно обяснение и трите основни направления. Според него президентът Труман изоставя универсализма на своя предшественик и се насочва към по-прагматичния подход, насърчаващ

⁷ Болън, Чарлс. *Свидетел на историята, 1929–1969*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2020, с. 195.

⁸ Цит. по: Winand, Pascaline. *Eisenhower, Kennedy and the United States of Europe*. St. Martin's Press, 1993, pp. 14–15.

⁹ The Acting Secretary of State (Lovett) to the United States Special Representative to Europe to (Harriman), Temporarily at Washington. Washington, December 3, 1948. **FRUS** 1948, III: 301.

регионалното сътрудничество. В Западна Европа новата стратегия, чието изпълнение е планът *Маршал*, трябва да премахне материалните и социалните корени на политическия екстремизъм, да положи основите на политически жизнени демократични системи, да върне просперитета и ограничи съветската пропаганда и най-сетне да приобщи германския потенциал, вписвайки го в една силна европейска рамка¹⁰.

Независимо от различните тълкувания на плана *Маршал*, споровете относно средствата за постигане на целите му са несъществени. Налице е отдавна установен консенсус, че американската финансова и материална помощ е предназначена за решаване на краткосрочните проблеми на западноевропейските демокрации, докато устойчивостта и трайността на постигнатите резултати зависи изцяло от равнището на тяхната интеграция. По такъв начин наднационалното обединение се превръща в голямата цел на инициативата. Ето защо е важно още тук да се уточни, че планът *Маршал* не бива да се схваща и оценява като средство за постигане единствено на търговско-икономически съюз в Западна Европа. Да, той борави изцяло със стопанския инструментариум, но цели постигане на всеобхватно единство. Европейският проект, който Планът предлага, е интеграция на континенталните демокрации в една просперираща и силна икономически, финансово, политически и военно общност, неизменна част от демократичния свят, която в бъдеще ще прерасне по естествен път във федерация на свободните европейски народи, продължавайки да бъде надежден съюзник в Западния блок. Държавният секретар Джордж Маршал е достатъчно красноречив, когато заявява, че „предназначението и обхватът на Програмата за възстановяване на Европа далече надхвърлят търговските отношения. Икономическото сътрудничество [...] има за крайна цел тясната интеграция на Западна Европа. То е корелативно и протича паралелно на политическите и военните договорености в предложението за Западен съюз на Бевин“¹¹. Макар становището му да е в контекста на предстоящото подписване на Брюкселския пакт от Великобритания, Франция и страните от Бенелюкс и да е свързано с нуждата от приобщаване на западните германски зони към демократична Европа, то е недвусмислено свидетелство за всеобхватния характер на обединение, което Съединените щати искат да видят постигнато по източния бряг на Северния Атлантик и са готови да платят първите вноски.

Как обаче администрацията на президента Хари Труман стига дотук?

Основани и функциониращи изцяло на федералните принципи, Съединените щати се възползват от сериозните предимства на обединението в по-голяма структура и най-добре оценяват практическата стойност на трайното

¹⁰ Schwabe, Klaus. *Цит. съч.*, с. 117.

¹¹ The Secretary of State to the United States Political Adviser for Germany (Murphy). Washington, March 6, 1948. **FRUS** 1948, III: 389.

включване на различни субекти в мащабни стопански и политически организации. На този фон фактът, че във Вашингтон последни се сещат, и съответно се застъпват за обединението на европейските демокрации, звучи парадоксално. Действително в навечерието и по време на Втората световна война американският елит не разглежда възможността в Европа да се установи международен ред, основан на наднационалните принципи и методи. За разлика от средите на континенталната съпротива и правителствата в изгнание, в които оживено се дискутират разнообразни планове за интегриране на групи или на всички континентални страни. На свой ред значима сила като Великобритания предлага най-напред създаването на британско-френски нерушим съюз с подчертан федерален характер, а впоследствие се обявява за учредяване на Съвет на Европа. Макар за кратко (до есента на 1943 г.), премиерът Уинстън Чърчил съумява да убеди дори съветския си колега Йосиф Сталин да подкрепи един общоевропейски проект¹². След победата над нацистка Германия и нейните съюзници дебатът не затихва. В първите две години на мира западно-европейски правителства, неправителствени организации и видни личности в една или друга степен открито се ангажират с идеята за единство. В същото време отвъд Атлантика администрацията на Труман следва друг дневен ред. Тя е заета с разгадаването на намеренията на Москва, формулирането на своя стратегия и убеждаването на американците, че американско-британско-съветското глобално сътрудничество няма как да продължи и то следва да се подготви за нов етап на конфронтация с поредния диктаторски режим. Ето защо в коридорите на властта във Вашингтон за европейската интеграция се говори плахо и по изключение. На този фон 1947 г. отбелязва коренен поврат. За първи път икономическото и политическото обединение на европейските демокрации заема централно място в мисленето на политици и общественици, което налага и цялостна промяна в подхода на американската дипломация. От абсолютно незаинтересована от проблема страна САЩ се превръщат във водещ апологет на европейския проект, който все по-често се свързва с формирането на Съединени европейски щати.

Според популярния наратив отправната точка на отбелязания рязък завой в американската политиката се отнася към впечатленията на държавния секре-

¹² **Documents** on the History of European Integration. Gen. ed. Walter Lipgens, Walter de Gruyter. Vol. 1. Continental Plans for European Union, 1939–1945. (1985); Vol. 2. Plans for European Union in Great Britain and in Exile, 1939 – 1945. (1986); **Стоянов**, Борис. Проблемите на европейското единство в политиката на Великобритания и Съветския съюз, 1941 – 1944 г. В: **Баева**, Искра, състав. *Втората световна война: 70 години по-късно*. Сб. статии. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2018; **Стоянов**, Борис. Обединена Европа в плановото издателство на антихитлеристкия лагер в годините на Втората световна война. В: **Стоянов**, Борис, **Алексиева**, Гергана, състав. *История в преход. Сб. статии в чест на проф. дин Драгомир Драганов*. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008.

тар Маршал от бавния темп, с който върви процесът на следвоенно възстановяване в Западна Европа. На връщане от Московското съвещание на Съвета на министрите на външните работи (СМВНР) той става свидетел на онова, което възприема като задълбочаваща се тенденция, а именно, че положението в региона не се подобрява, но и ще продължи да се влошава. В резултат Маршал очаква в скоро време страните в него да попаднат под властта на комунистите без съпротива. Затова настоява демокрацията в Европа да бъде спасена чрез мащабен план за възстановяване и интеграция, спонсориран от САЩ. Личните оценки и очаквания на държавния секретар са важни, но те не дават пълната картина. При по-внимателно вглеждане се разкриват съществените причини, произтичащи от провала на споменатата среща на първите дипломати. След края ѝ американската делегация е убедена, че Съветите няма да приемат уреждане на положението в Германия и Австрия, ако то не отваря пътя за тяхната доминация; проблемите на Европа и Германия са взаимосвързани и не трябва да се допуска немският потенциал да се превърне в оръжие, насочено отново срещу демокрацията; с Москва не може да се договори стабилен ред, защото съветският интерес е континентът да се поддържа в състояние на слабост и разединение, които в подходящия момент да го направят лесна плячка на нейния експанзионизъм¹³. Всичко това означава прекратяване на опитите за търсене на каквото и да е разбирателство със Сталиновата империя по отношение на Германия и Европа и поемане на курс на едностранни действия за възраждането на икономиките и обществата в западната половина на Стария свят, вкл. западногерманските.

Още по-внимателен поглед разкрива, че месеци преди Московската среща и последвалата ѝ обиколка на държавния секретар в разорения от войната континент американското общество и Конгресът вече се подготвят за смяна на отношението към Европа и се запознават с идеята Америка да насърчи и подкрепи обединението на своите отвъдокеански съюзници.

Първите индикации за настъпваща промяна не идват от администрацията на демократите. Техни автори са популярният републиканец Джон Фостър Дълес и влиятелният журналист Уолтър Липман. Дълес е не просто редови конгресмен, а основен говорител на своята партия по въпросите на външната политика. След изборната победа през есента на 1946 г., в началото на 1947 г. републиканците установяват контрол и над двете камари на Конгреса, което придава допълнителна тежест на изказванията на Дълес. Те вече се тълкуват като ориентир за позициите на цялата партия. На свой ред Липман е сред най-добрите американски журналисти. Той поддържа редовна колонка във в-к „Уошингтън Поуст“, която е сред най-четените. Неговите анализи в рубриката „Днес и утре“ се препечатват и коментират в други вестници, кое-

¹³ Jones, Joseph M. *The Fifteen Weeks (February 21 – June 5, 1947): An Inside Account of the Genesis of the Marshall Plan*. Viking Press, 1955, pp. 135–141.

то автоматично го превръща в една от фигурите, допринесли за оформянето на следвоенното обществено мнение. Не на последно място, Липман има огромно влияние върху сенатор Артър Ванденбърг, който ще играе водеща роля в прокарването на плана *Маршал* в Конгреса. Буквално в първите дни на новата, 1947 г. и двамата заговарят за обединението на демократична Европа.

В реч пред асоциацията на издателите в Ню Йорк Дълес предупреждава, че ако се преизгради на основата на малки национални парчета, Европа няма да бъде жизнена и здрава. Вместо това той предлага да се насърчи западноевропейското икономическо сътрудничество чрез създаване на блок за съвместно управление на богатата на ресурси и индустриални мощности Рейнска област, като по този начин потенциалът ѝ бъде интегриран в Западна Европа. Също както в Америка, където няколко щата споделят богатствата на долината на р. Тенеси. Основната му теза е, че с помощта и водачеството на Съединените щати западноевропейците могат да завършат в кратки срокове процеса на реконструкция и да разрешат германския въпрос. Следвайки американския пример и формирайки федерация, те ще постигнат двете стратегически цели на Западния свят след 1945 г.: ще изградят достатъчно голям пазар, на който да се приложат модерните методи на евтина продукция за широко потребление, и ще се радват на цялостно укрепване на демократичните режими и съживяване на Германия и нейните съседи. Дълес заключава, че: „Ако това се случи, Западна Европа със своите 200 млн. жители ще се превърне в една просперираща и стабилна земя“¹⁴. Дълес и преди е правел отделни изказвания в полза на европейското единство. Така например, в началото на Втората световна война, търсейки начин за преодоляване на пораждащите конфликти национални разделения, той се обявява за „политическа реорганизация на континентална Европа като федерирана общност“; а малко по-късно пише, че „Германия следва да бъде интегрирана в обединена Европа“¹⁵. През 1947 г. обаче на думите му се обръща много по-голямо внимание. Предвид добрите контакти на Дълес с водещи фигури в Републиканската партия, например с губернатора и потенциален кандидат за Белия дом Томас Дюи и споменатия вече сенатор Артър Ванденбърг, редица анализатори разчитат в тях нов подход на мнозинството в Долната камара към европейските проблеми. Това със сигурност е отчетено и от Уолтър Липман. Той харесва предложението федеративен модел и определя думите на републиканеца като повратен момент във външната политика на Вашингтон. Няколко дни след изявлението на Дълес журналистът популяризира идеята във в-к „Уошингтън Поуст“. След като през декември 1946 г. оповестява, че сегашното поколение лидери – Бърнс, Вишински, Бевин, фактически са довели до крах усилията за запазване и про-

¹⁴ Dulles, John F. Address on Foreign Policy to the National Publishers Association. In: *New York Herald Tribune*, 18 January 1947.

¹⁵ Цит. по: Winand, Pascaline. *Цит. съч.*, с. 7.

дължаване на военновременното сътрудничество и лагерът на победителите се е разпаднал, в коментара си от 21 януари анализаторът директно заговаря за нова политика на Вашингтон към Стария свят. Знаково назоваван „Г-н Дълес относно Европа“, материалът му предлага да се търси мир с Германия и да се установи европейски ред, отговарящ на нуждите и амбициите на европейците. След като досегашните опити не са дали резултат, Липман препоръчва Съединените щати и Съветският съюз да се оттеглят от освободена Европа, с което на пръв поглед става адвокат на концепцията за Третата сила¹⁶. Според историка Робърт Фаръл целта на този анализ е не да пропагандира идеите за силна и независима Европа, колкото да провокира дебат в обществото. И тя е постигната. Други авторитетни журналисти, като Дороти Томпсън и Уилям Чембърлейн, се включват в дискусията със свои разсъждения за слабостта на разединена Европа и за ролята на Германия и тази на бъдеща икономическа федерация с нейно участие в процеса на следвоенното възстановяване. Все повече авторитетни издания като „Уолстрийт Джърнъл“ и „Ню Йорк Хералд Трибюн“ публикуват статии за ползата от федерирането на демократична Европа, а 72 изтъкнати общественици се обръщат към американците с апел да подкрепят създаването на Съединени европейски щати¹⁷. Вдъхновен от нарастващия в обществото ентузиазъм, но и вероятно добре информиран за новия курс към възстановяването на Западна Европа, който администрацията подготвя, Липман става по-смел в разсъжденията си. Ако в началото той не говори открито за появата на Съединени европейски щати, в кратките си анализи през месеците април и май с. г. вече призовава за замяна на досегашния разпокъсан и индивидуален подход, целящ облекчаване на страданията и трудностите, със систематична и щедра американска програма за помощ, която да допринесе за стопанската реорганизация на континента и за „обединение на Европа“¹⁸.

Много бързо идеята за интегриране на свободна Европа стига до Капитолия. Скоро след оповестяването на доктрината Труман на 21 март 1947 г. сенаторите демократи Уилям Фулбрайт и Елбърт Томас внасят за разглеждане следната кратка резолюция: „Конгресът на САЩ приветства създаването на Съединени европейски щати в рамките на ООН“¹⁹. А на 24 март конгресменът Хейл Богс от щата Луизиана представя същата резолюция за одобрение

¹⁶ **Lippmann**, Walter. Mr. Dulles on Europe. In: *Washington Post*, 21 January 1947; **Rappaport**, Armin. *Цит. съч.*, с. 122.

¹⁷ **Ferrell**, Robert H. The Truman Era and European Integration. In: *The United States and the Integration of Europe: Legacies of the Postwar Era*. Ed. by Francis Heller, John Gillingham. Palgrave Macmillan, 1996, pp. 32–33; **Rappaport**, Armin. *Цит. съч.*, с. 123; **Beloff**, Max. *The United States and the Unity of Europe*. The Brookings Institution, 1963, pp. 11–15.

¹⁸ *Washington Post*, 5 April 1947; *Washington Post*, 1 May 1947.

¹⁹ **U.S., Congress**, Senate, Congressional Record, 80th Cong., 1st sess., 1947, Vol. 93 (March 21, 1947), p. 2347.

и от Долната камара. Окуражен от положителния отзвук, който двете резолюции получават в пресата, на 7 април в пространна реч пред Сената Фулбрайт, очертал се на този етап като главен апологет на европейския проект зад Океана, доразвива идеите на вносителите. Според него европейците следва да изготвят и приемат своя обща конституция, която да гарантира свободната търговия и свободното движение на хора, да въведат обща валута и да синхронизират транспортните мрежи. Учредената по този начин федерация няма да срещне особени вътрешни трудности поради изключителната близост и сходство в обичаите и културата на западноевропейските народи и взаимозависимостта на техните икономики. Единствената пречка той вижда в Съветска Русия и посочва, че сред основните цели на организацията следва да бъде ефективното възпиране на разширяващото се влияние на комунизма в Европа. Между редовете се чете, че подкрепата на Фулбрайт за западноевропейския федерализъм произтича от убеждението му, че само чрез възможно най-тясно обвързване континенталните демокрации ще се защитят от съветска агресия и ще неутрализират подривната дейност на комунистическите партии. Публично сенаторът е по-сдържан и представя континенталната федерация като завършек на усилията да се изгради действаща световна организация в духа на Рузвелтовия завет. Уилям Фулбрайт е убеден, че без мирна и благоденстваща Европа няма да се постигне мирен и богат свят, а самата тя не може да бъде създадена без преодоляване на националните разделения и утвърждаване на съвършено различен от познатия икономически и политически ред. Тежката ситуация, в която европейците се намират, и протегнатата от тях ръка за помощ към Съединените щати за преодоляване на огромния търговски дефицит и защитата на Източното Средиземноморие създават възможно най-благоприятния момент за оказване на влияние. Америка не бива да пропуска възможността да изгради със съгласието на народите от Стария свят Съединени европейски щати. Както той изтъква, те „не са вече идеалистична мечта“, а реалност, която би донесла само ползи:

С федерализирането на Европа ще настъпи свобода на търговията, ще има свободно движение на хора, обща валута и ефективна транспортна система. В резултат стандартът на живот ще се повиши, политическите съперничества и стопански напрежения, които водят до войни, ще стихнат²⁰.

Наред с това, сенатор Фулбрайт подчертава и значението, което европейската федерация ще има за разрешаването на германския въпрос. Той се позовава на доклада на бившия президент Хърбърт Хувър, изготвен по поръчка на военния министър през март 1947 г. В документа Хувър препоръчва спиране на демонтажа на индустриални мощности и вдигане на ограниченията върху

²⁰ U.S., Congress, Senate, Congressional Record, 80th Cong., 1st sess., 1947, Vol. 93 (April 7, 1947), p. 3139.

обема на промишлена продукция в Германия, което не само ще облекчи американските данъкоплатци, поели издръжката на част от немските провинции, но и ще задвижи мотора на европейска реконструкция. Не на последно място, тази позитивна политика ще позволи на победената страна да допринесе за мира и стабилността на континента. От гледната точка на Фулбрайт именно федерация, включваща Германия, ще сложи край на очевидно безрезултатната дискусия по германския въпрос, която по същото време външните министри на САЩ, СССР, Великобритания и Франция водят в Москва²¹.

През ранната пролет на 1947 г. и президентът Труман загатва публично виждането си за европейското единство. В едно свое интервю той се позовава на резолюцията на Фулбрайт – Томас – Богс, използвайки същия глагол, за да изрази благосклонно отношение към появата на Съединени европейски щати. Малко по-късно пред пресекретаря Чарлс Рос Труман обяснява своята лаконичност с това, че идеята е добра, но ще мине много време, преди тя да бъде практически реализирана²². Не така мисли новият държавен секретар Джордж Маршал. Той не крие симпатиите си към гласуваните в Конгреса документи и все по-често споделя своето убеждение, че на обединението на демократична Европа следва да бъде даден шанс. На същото мнение са и част от младите служители в неговото министерство, които месеци преди Маршал вече дискутират сериозно перспективата. Факт, отбелязан още в първите по-сериозни изследвания, дело на Уолт Ростоу и Макс Белоф. В тях се подчертава, че през 1946 г. дипломати от различни отдели, като Пол Портър, Чарлс Киндълбъргър, Харолд ван Кливлънд и самият Ростоу, се застъпват за уреждане на европейските проблеми в рамките на съвършено нова политическа и икономическа система отвъд старомодния ред на национални държави. Ръководена от наднационални институции, тя ще премахне страха от Германия, ще я впише в общите усилия за възстановяване и ще предотврати разделението на Стария свят. Подкрепено от Съединените щати, европейското обединение ще либерализира търговията и разплащанията, ще ускори ръста на производство, ще подобри материалното положение на европейците и ще ги направи пълноправни членове на многостранната система на свободна търговия²³. Без съмнение, тяхното влияние все още е ограничено, а и те не отчитат неизбежността на предстоящата поява в Европа на два антагонистични лагера. Но така изказаните идеи са красноречив знак за посоката на мислене на следващото поколение американски дипломати. Те са убедени, че с малко повече смелост и въображение, разбира се и с известна помощ и насърчение

²¹ *Как там*; Hogan, Michael J. *Цит. съч.*, с. 33–34; Rappaport, Armin. *Цит. съч.*, с. 124.

²² Ferrell, Robert H. *Цит. съч.*, с. 28.

²³ Beloff, Max. *Цит. съч.*, с. 10–12; Rostow, Walter W. *The Division of Europe after World War II: 1946*. University of Texas Press, 1981, pp. 53–61.

от Америка, Европа е в състояние сама да гарантира своите мир и благоденствие в обозримо бъдеще.

Разпадането на Антихитлеристката коалиция, последвалото сериозно влошаване на отношенията с Москва и все по-осъзнатата нужда от приобщаване на Германия с нейните ресурси към Запада правят невъзможно налагането в следвоенна Европа на форма на близко сътрудничество под егидата на ООН и карат Съединените щати да търсят нов и позитивен многоцелеви подход, реабилитиращ германците, изолиращ Съветския съюз и отговарящ на новите геополитически реалности. В същото време администрацията на Труман отчита нуждата от формулиране на надежден и устойчив във времето вариант, който да организира стопанските и политическите отношения в свободния свят по начин, удовлетворяващ всички субекти в него и гарантиращ техните стабилност и просперитет. Следвайки формулата *долари + федерация* (предложена най-напред през април 1946 г. от специалистите в Отдела за Германия и Австрия в Държавния департамент Уолтър Ростоу и Чарлс Киндълбъргър и намерила отражение в плана *Ачесън – Клейтън*²⁴), авторитетни американски политици и общественици, както и някои младши дипломати, се обявяват за интегриране на европейските демокрации в една федерация и обещават щедра помощ. Неизменен акцент в техните планове е доброволното отдаване на суверенни права на една все още неясна наднационална икономическа система, която е призвана да ускори процеса на реконструкция, да направи възможен контрола над Германия, да преодолее дефицита в търговския баланс от двете страни на Атлантика и да укрепи фронта на демокрациите срещу подривните действия на комунистите или пред лицето на потенциална директна агресия на Червената армия. Става дума за работещо демократично единство, което, както обобщава историкът Майкъл Хоган, една част от вземащите решенията във Вашингтон вижда под формата на единен пазар, друга – разбира като установяване на наднационални институции и механизми за стопанска координация и контрол, а трета – разглежда като елемент от по-широк кръг инициативи, съпровождащи налагането на новите международни търговски и финансови правила²⁵. Всички обаче са единодушни, че в него е ключът към мира в Западна Европа и на тази основа градят очакванията си за прерастване на икономическото обединение в политическо.

Докато идеята за интеграция на европейските демокрации печели все повече поддръжници в коридорите на властта, официално администрацията на демократите преследва по-обща цели в отношенията си с Европа и разчита на традиционните средства и начини на действие и планиране на диплома-

²⁴ *Как там*, с. 56–60; **Melandri**, Pierre. The United States and the Process of European Integration. In: *Europe, 1945 – 1990s: The End of an Era*. Ed. by Antonio Varsori. Palgrave Macmillan, 1995, p. 104.

²⁵ **Hogan**, Michael J. *Цит. съч.*, с. 39.

цията. В периода от есента на 1944 г. до началото на 1947 г. тя е фокусирана върху оказването на мащабна помощ в подкрепа на усилията за следвоенно възстановяване. Чрез щедри заеми по линия на двустранни споразумения и/или посредством Международния валутен фонд с цел стабилизиране на националните валути и чрез разнообразни и неотложни материални доставки Вашингтон замества неработещата немска индустрия (или липсващите германски репарации). Финансовите пречки пред търговията между двата бряга на Северния Атлантик изглеждат преодолени, европейците не изпитват хроничен недостиг на основни храни, суровини, стоки и лекарства, те получават нужните им транспортни средства, машини и сложно оборудване. Съединените щати изиграват решаваща роля за поддържането на ефективен баланс между различните сектори на икономиката и както отбелязва стопанският историк Джон Килик, без тях моделът на реконструкция щеше да бъде по-различен и бавен²⁶. Със сигурност намесата им отнема от травмата и предотвратява хаоса в европейските общества в деликатния период между края на военното управление и достигането на довоенните показатели, белязан в много страни и от стремителен възход на комунистическите партии. Тя доказва и готовността на САЩ да бъдат лидер в следвоенния свят, носейки отговорностите и товара, с които тази роля е свързана.

Каналите, по които американската материална помощ достига Европа, са Съюзните контролни съвети и новоучредената Агенция за помощ и възстановяване на ООН (до голяма степен наследник на Офиса за помощ и възстановяване на Държавния департамент на САЩ). Близко $\frac{3}{4}$ от дейността на Агенцията е финансирана от Съединените щати, т. е. с парите на американските данъкоплатци са закупувани и транспортирани почти всички продукти, от които европейците имат остра нужда в първите и най-тежки месеци на мира. Това са дрехи, обувки, одеяла, лекарства, санитарни материали, вълна, памук, въглища, селскостопански машини, семена, торове, камиони, индустриално оборудване и др. на обща стойност от 2,495 млрд. американски долара. Основните получатели са силно пострадалите от войната Албания, Австрия, Гърция, Италия, Полша, Финландия, Чехословакия и Югославия. Макар повечето от посочените страни да са с изявен аграрен профил, разпадането на установените вътрешноевропейски търговски връзки и загубата на пазари заплашва населението на големите им градове с глад. Въпреки че през зимата на 1945 – 1946 г. на места в Гърция, Германия, Нидерландия и др. дневният прием пада под 1000 калории на ден, до хроничен глад не се стига именно благодарение на американската щедрост под егидата на Световната организация. По същия начин транспортната свързаност и комуникациите са

²⁶ **Killick**, John. *The United States and European Reconstruction, 1945–1960*. Fitzroy Dearborn Publ., 1997, pp. 59–60; **Williams**, Andrew J. “Reconstruction” before the Marshall Plan. In: *Review of International Studies*, 2005, N 3, pp. 550–552.

сравнително бързо възстановени след като с 500 млн. долара е поправена част от разрушената критична инфраструктура²⁷.

Друго важно средство са заемите от американските правителство и банки и от новите международни финансови институции, зад които също стои американският капитал. Безвъзмездна финансова помощ в размер на 100 млн. долара е оказана на Италия, Австрия и Гърция, а под формата на заеми, отпуснати от Експорт-Импорт Банк, 2 млрд. долара са предоставени на по-малките западноевропейски страни²⁸. Най-значими са кредитите, одобрени за Обединеното кралство и Франция, които имат и най-големите икономики на континента.

Скоро след спирането на помощта по програмата *Заем – наем*, в края на лятото на 1945 г. Великобритания се оказва в изключително тежко финансово положение. Това кара лейбъристкото правителство да изпрати във Вашингтон водещия британски икономист Джон Мейнард Кейнс със задачата да използва добрите си контакти в администрацията (като Клейтън и Ачесън) и сред bankerите от *Уол стрийт*, за да уреди спасителен заем при максимално добри условия. Под последното кабинетът разбира заем от 6 млрд. долара – огромна за времето сума и при това безлихвен. Мисията на Кейнс се оказва по-трудна от очакваното. В продължилите между 13 септември и 6 декември 1945 г. преговори на него му се налага в движение да ограничава и адаптира британските искания спрямо приоритетите на Вашингтон и неговите разчети за краткосрочните нужди на Острова. По-конкретно, той акцентира върху изключителната позиция на Обединеното кралство в световната търговия, чието съхраняване и поддържане няма да се случи без първоначална външна помощ. Евентуалната загуба на голяма част от световния пазар ще принуди Лондон да се ограничи до рамките на своя блок и да разчита на двустранни спогодби. Това означава връщане към икономическия национализъм от 30-те години, за което в САЩ не искат и да чуят. Там се смята, че подобен развой на събитията би нанесъл непоправим удар върху амбициите Бретънуудската система на многостранна свободна търговия при фиксирани разменни курсове да заработи час по-скоро. Администрацията приема аргументите на Кейнс и се съгласява да отпусне заем от 3,750 млрд. долара при лихва от 2% и да опрости натрупаните в хода на войната британски задължения в размер на 650 млн. долара. Другата страна на офертата включва твърдите американски условия лейбъристите да свалят преференциите в търговията с колониите и доминионите, да не дискриминират американския внос и най-важното – до

²⁷ **Killick**, John. *Цит. съч.*, с. 45; **Lowe**, Keith. *Savage Continent: Europe in the Aftermath of World War II*. Penguin Books, 2013, pp. 35–36, 39.

²⁸ **United Nations**, *Economic Report, 1945–1947*. U.N. Geneva, 1948, pp. 125, 183.

една година след ратификацията на договора за заем в Конгреса да направят британския паунд напълно конвертируем²⁹.

Не са леки и преговорите за предоставяне на заем на Франция, въпреки активното участие в тях на Жан Моне, смятан не без основание за американския човек във френската администрация. Въпреки че значението на страната в системата на световна търговия не е съизмеримо с това на Обединеното кралство, Париж има не по-малко сериозни грижи и нужди, които Съединените щати не могат да пренебрегнат с лека ръка. Гарантирането на неговата военно-политическата и икономическа сигурност налага не само ускорено възстановяване, но и изпреварващо Германия развитие. Планът *Моне* за модернизация на индустрията от 1946 г., който е призван да реши двете задачи, изисква огромни капиталовложения – средства, с които Франция не разполага и нейното правителство е принудено да се обърне за съдействие към Вашингтон. Подобно на британския, френският търговски дефицит с Америка не спира да нараства, което заплашва да стопи доларовите резерви на страната и прави още по-неотложно разбирателството със САЩ. Постигнатата договореност, известна като Споразумението *Блум – Бърнс*, не е така щедра, както тази на Кейнс. След като са отписани френските задължения по програмата *Заем – наем*, през 1946 г. на Франция са отпуснати заеми от по 650 млн. долара от правителството и от Експорт-Импорт Банк, както и 250 млн. долара от Световната банка и 125 млн. долара от МВФ³⁰. И тук базисните условия на администрацията са свързани с приобщаването на френската икономика към търговския мултилатерализъм и са придружени с настойчиви искания за смекчаване на официалната позиция на Франция спрямо Германия.

Очевидно политиката на Съединените щати към Европа веднага след края на войната е насочена към предотвратяване на хуманитарна катастрофа и гарантиране на участието на европейските страни в Бретънуудската система. За по-амбициозни и дори новаторски схеми за регионално сътрудничество не се мисли. На този етап вниманието и усилията на администрацията на президента Труман са насочени към успешното начало на новия икономически ред и на новите международни финансови институции. Но и към Германия.

Бъдещето на Германия е сред най-сериозните предизвикателства пред американската външна политика. Споровете около него засенчват неразбирателството със Съветите относно Източна Европа и Близкия изток, защото са разглеждани като единствения проблем с потенциал да провокира избухването на нова световна война. Безкомпромисният подход на президента Рузвелт, наложил практиката да не се влиза в договорки по конкретни политически и

²⁹ Gardner, Richard N. *Sterling – Dollar Diplomacy: The Origins and the Prospects of Our International Economic Order* 2nd ed., McGraw-Hill Book Company, 1969, pp. 199–206.

³⁰ Bossuat, Gerard. *L'Aide américaine à la France après la Seconde guerre Mondiale*. In: *Vingtieme Siecle*, 1986, N 2, p. 34.

етнически проблеми до победата, оставя Съединените щати без много варианти за действие по германския въпрос. Така през пролетта на 1945 г. Труман наследява от предшественика си само Програма, предотвратяваща започването на Трета световна война от Германия, изготвена от финансовия министър Моргентау (т. нар. план *Моргентау*) и общото разбиране за съюзническо управление на капитулирания враг. Новият президент няма избор и в първите месеци от своя мандат се придържа към духа на Рузвелт и Моргентау. Провалът на четиристранния формат обаче настъпва много скоро, което предизвиква неговата дипломатия да реагира, сменяйки тона и посоката. Така и не стартират общите действия по прилагане на: принципната договореност от Ялта за германските репарации, определени неясно по какви критерии от Сталин на 20 млрд. долара; Потсдамските решения за децентрализация, демилитаризация, декартелизация, денацификация, демократизация и стопанско управление на четирите окупационни зони като едно цяло; изготвеното по-късно Споразумение за равнището на индустриално производство в бившия Райх. Не е постигнато съгласие и относно единна политика за внос във и износ от Германия. След всичко това и предвид поведението на съветските окупационни власти в тяхната зона през май 1946 г. по заповед на американския военен управител ген. Лусиъс Клей са преустановени репарационните вземания от Американската зона в полза на Съветския съюз. Последното отбелязва завой в политиката на Вашингтон към Германия. Не само че четиристранният съюзнически контрол и управление стават невъзможни, но и се създават условия за въвеждане на различен тип търговска политика в Американската зона. Както американският историк Джон Гилингам заключава, през пролетта на 1946 г. е поставено началото на появата на отделна западногерманска икономика³¹. Тя е възприета като работеща алтернатива на мъртвородените Потсдамски договорености и провала на сътрудничеството с Москва. Изменените реалности не позволяват новото немско стопанство да следва предписанията на плана *Моргентау* от 1944 г., предвиждащ разрушаване на картелите и мащабна деиндустриализация, и превръщащ Германия в пасторален рай. Всъщност още през август 1945 г. Бърнс вече е на мнение, че поведението на Съветите и оформянето на немската икономика като една дупка, ошетяваща Европа, обезсмислят придържането към идиличната стратегия на Моргентау. Намясто думите му са потвърдени от наблюденията на Клей, че „икономическият вакуум в Централна Европа означава икономически хаос в цяла Европа“. По тази причина генералът настоява за предприемане на мерки, независимо от официалната линия, които да спестят на американците няколко стотин милиона

³¹ Gillingham, John. *Coal, Steel, and the Rebirth of Europe, 1945–1955: The Germans and French from Ruhr Conflict to Economic Community*. Cambridge University Press, 2005, p. 105.

долара годишно³². Остава обаче открит въпросът с каква политика тя да бъде заменена? Предвид грешките, допуснати след Първата световна война, той има по-широки измерения. В него сега се включва нуждата от присъединяване на германския потенциал към общото усилие за възстановяване на Стария континент, а оттук и от трайно вписване на немските производство и пазар в европейските. Следващата логична крачка е цялостно интегриране на западната половина на Германия в свободния свят, но за нея все още не се говори официално. Причината до голяма степен е във френската чувствителност към ускореното възраждане на вековния враг, което сериозно затруднява решаването на казуса, както и опасенията от прекалено остра съветска реакция.

Редно е да се отбележи, че в чисто политически план американската дипломация не се отказва лесно от принципите на четиристранното сътрудничество. Нейната реторика през първата година на мира се упражнява върху тях и защитата им. Джеймс Бърнс излиза с предложение за подписване на 25-годишен договор между четирите сили победителки, гарантиращ демилитаризацията на Германия, и упорито се застъпва за формиране на централни органи на власт в германските земи, противопоставяйки се на френските стремежи за отделяне на Рейнската област, и същевременно не спира да тества най-последователно по линия на репарациите съветската готовност за взаимодействие в духа на Потсдам³³. Липсата на конкретни действия, мизерията и недостигът на земеделска продукция в западните зони и проникването на съветската пропаганда в тях принуждават ген. Клей да настоява пред Държавния департамент за формулиране на цялостна политика относно бъдещето на Германия и дори излиза с конкретни предложения, които да заменят вече неприложимите план *Моргентау* и Потсдамски решения. Под наименованието „Резюме на политиката и целите на Съединените щати в Германия“ от 19 юли 1946 г. те включват: ускорено възстановяване; реформиране на образователната система; учредяване на демократично самоуправление; провеждане на общогермански избори; изработване на конституция, даваща ограничени правомощия на централната власт; свобода на печата; свободно движение на хора, стоки и идеи, и в крайна сметка обединяване на четирите зони в една обновена държава, която в най-скоро време да бъде приета в ООН³⁴. По такъв начин според него Америка ще даде ясна перспектива за демократично развитие на Германия, с което ще спечели симпатиите на голямото мнозинство

³² **Funk**, Arthur L. American and Soviet Views on Europe from Yalta to the Marshall Plan. In: *Wartime Plans for Postwar Europe, 1940–1947*. Ed. by Michel Dumoulin. Nomos, 1995, pp. 401–402.

³³ **Trachtenberg**, Marc. *A Constructed Peace: The making of the European Settlement, 1945–1963*. Princeton University Press, 1999, pp. 43–45.

³⁴ **Smith**, Jean E. *Lucius D. Clay: An American Life*. Henry Holt and Company, 1980, p. 352–353.

немци. Малко по-рано, през месец май, в писмо до ген. Айзенхауер той допуска реформите да се проведат в Американската и Британската зона, ако до съгласие за общогерманско решение не се стигне³⁵. По същото време заместник държавният секретар Дийн Ачесън препоръчва обединяване само на трите западни зони и прекратяване на мъчителните контакти със Съветите за съвместно управление в рамките на Съюзническият контролен съвет. По-специално той съветва своя началник Бърнс Съединените щати да демонстрират пред Съветския съюз желанието си да се придържат към модела на четиристранно сътрудничество и да не дават повод за обвинения, че подкопават единството на германците и работят за разделението на тяхната страна. Но ако от Москва продължат да спъват общите усилия, във Вашингтон трябва да са готови с резервен план. В него, както предполага Ачесън, Западна Германия ще бъде третирана „като едно икономическо цяло, което ще бъде тясно интегрирано със западноевропейската икономика“³⁶.

Самият Бърнс заема позиция, която е по-близка до тази на ген. Клей, когато високо цени и уважава, отворена за нов тип решение на германския въпрос, различно от Потсдам. В знаменателната си реч от 6 септември 1946 г. в Щутгарт той акцентира върху необходимостта германците да поемат в свои ръце управлението на делата си и свежда ролята на съюзниците до определяне на демократичните правила, по които то да се извършва. Обещава Съединените щати да играят позитивна роля за стабилизиране на страната и за тържество на върховенството на закона, както и да се съобразят с желанието на жителите на Рейнската област да останат неизменна част от Германия. Америка няма да допусне превръщането ѝ в сателит на която и да е сила и ще работи за достоен мир и скорошно завръщане в общността на миролюбивите и свободни държави. По съществения въпрос за единството на страната той е категоричен: „Ако не може да се стигне до пълно обединение, ние ще направим всичко, което е по силите ни, за да гарантираме максимално възможното обединение [на Американската и Британската зона]“³⁷.

Натоварената със силен емоционален заряд изява на Бърнс отбелязва повратен момент. Съединените щати се ангажират в стратегически план с бъдещето на Германия, в западната част на която остават като гарант за мира, демокрацията и просперитета. Макар прекият адресат да е германският народ, на който той дава надежда и перспектива за приобщаване към свободния свят, посланието му е насочено към далече по-многобройна аудитория. Както си спомня Клей, прегледал предварително текста на речта, държавният секретар

³⁵ **Trachtenberg**, Marc. *Цит. съч.*, с. 52.

³⁶ The Acting Secretary of State (Acheson) to the Secretary of State at Paris. Washington, May 9, 1946. **FRUS** 1946, V: 554.

³⁷ Secretary of State James Byrnes, Restatement of U.S. Policy Towards Germany. Stuttgart, September 6, 1946. *U.S. Department of State, Bulletin*, 15 September 1946, pp. 496-501.

недвусмислено е показал на съюзниците, че Вашингтон се чувства обвързан с поддържането на международния ред на континента и няма да допусне разрастване на комунистическата система, укрепил е морала на антикомунистическите сили, особено в Италия и Франция, и е уверил западните съседи на Германия, че страната му ще подпомогне тяхното политическо, финансово и стопанско възстановяване³⁸. Между редовете се чете посланието, че Съединените щати са готови на вариант, обособяващ Западна Германия като отделен, свързан с демократичния Запад, субект, на който си заслужава да се окаже всестранна подкрепа, независимо от случилото се в миналото.

В края на 1946 г. Вашингтон взема инициативата в борбата със Съветския съюз за спечелване на германците с ясното съзнание, че независима и свободна Германия е по-вероятно сама да потърси асоциирането си със Запада, но и че такава Германия няма как да бъде изградена на основата на договорка между Сталин и западните сили всеки да управлява по свое усмотрение своя дял от немската земя. Съветската безкомпромисност в Източна Германия, съпроводена с нежелание за загуба на контрол и несекващите претенции за репарации от останалите зони, от една страна, и разбирателството между Съединените щати и Великобритания относно възстановяването, кулминирало в появата на Бизония, от друга, създават подходящите условия за политическо обособяване на Западна Германия. Макар новият държавен секретар Джордж Маршал да опитва да върне дипломатията на стария път, надявайки се, че в началото на 1947 г. четиристранният диалог в полза на германското единство може да бъде активизиран, той е принуден да се откаже под натиска на своите служители. Те срещат подкрепата на британските си колеги, които много ясно заявяват, че вариантът Западна Германия напълно ги удовлетворява. Планът на външния министър Ернест Бевин е германското обединение да бъде отложено във времето, а на този етап „да държим Желязната завеса спусната [...] и да изградим зад нея Западна Германия“. Предвижда се тя да бъде федерална република, което със сигурност ще спечели симпатиите на американците, но и на французите, и ще мотивира трите сили да останат обединени повече от всеки икономически интерес³⁹.

Докато политици и дипломати вземат своето решение за разделяне на Германия, в икономиката (където страната вече е ефективно разделена) нейното развитие продължава да бъде забавяно. Решени да обърнат тенденцията, в средата на март 1947 г. стопанските и военните министри в администрацията на Труман се обединяват около становището Бизония да бъде изправена на крака възможно най-бързо. Самоиздържаща се Западна Германия, смятат те, ще облекчи американските и британските данъкоплатци и ще обезсили кому-

³⁸ Smith, Jean E. *Цит. съч.*, с. 388–390.

³⁹ Deighton, Anne. *The Impossible Peace: Britain, the Division of Germany, and the Origins of the Cold War*. Oxford University Press, 1990, pp. 123–124.

нистическата пропаганда. За целта настояват пред Държавния департамент да се позволи на инженери и специалисти с нацистко минало да се върнат на работа и немската тежка индустрия да възстанови производството си. Веднъж стартирала, тя ще функционира и в полза на цяла Западна Европа, която, бидейки традиционно свързана с нея, и в новите условия отново ще получава безпрепятствено необходимите стомана и машини⁴⁰. Дискусията е признание за провала на следвоенната политика към Европа. До този момент дипломатите и окупационните власти са се стремили към балансирано възстановяване на германската лека промишленост, което в крайна сметка се оказва безполезно както за германците, така и за съседите им. Оправдани са опасенията, че без немския пазар и потенциала на немската тежка индустрия възраждането на Европа ще се забави фатално, а световната система на свободна търговия няма да заработи нормално.

До пролетта на 1947 г. всички спорове и планове се колебаят между съхраняването на Германия като една страна и нейното разделение. Студената война прави последното неизбежно. Преди обаче виждането за обособена Западна Германия да се е наложило окончателно, малцина дръзват да мислят за бъдещето на доскорошния враг извън установените рамки. И ако вътрешнополитическото ѝ федериране печели привърженици сравнително лесно, то интегрирането на Европа като възможност за разрешаване на германския въпрос рядко се споменава от чиновниците в администрацията на Труман. Изключение са споменатите по-горе документи – планът *Ачесън – Клейтън* и докладът на Хувър. В същото време в обществото отново се чува гласът на Дълес. Последователен в своите възгледи, той насочва вниманието към трансграничното значение на Рейнската област. След Московското съвещание на СМВНР Дълес е убеден, че не съществува чисто национално решение на проблемите на европейското стопанство и подчертава, че „задълбоченото икономическо единство е категоричната основа, на която да се постигне добруването на Европа“⁴¹. Всички приведени примери обаче са далече от разбирането за цялостна стратегия по проблема, формулирането на каквато ще е следващото голямо предизвикателство пред външната политика на Вашингтон.

В първите години на мира американската дипломация се ръководи от два ключови за интересите на Съединени щати приоритета. Първият се фокусира върху усилията за възстановяване и присъединяване на големите европейски икономики към следвоенната система на фиксирани разменни курсове и свободна търговия, договорена на конференцията в Бретън уудс. Вторият се заключава в постигане на някакво разбирателство със Съветския съюз за мирно разделение на континента, и на Германия в частност. Ако, както пише добри-

⁴⁰ The Acting Secretary of State (Acheson) to the Secretary of State at Moscow. Washington, March 20, 1947. **FRUS** 1947, II: 394, 395.

⁴¹ Цит. по: **Hogan**, Michael J. *Цит. съч.*, с. 38.

ят познавач на следвоенния период Марк Трактенбърг, още в края на 1945 г. става ясно, че администрацията на Труман се е примирила със съществуването на съветска сфера на влияние в Източна Европа⁴², то борбата за геополитическата ориентация на Германия продължава. Тя дори се изостря поради доказаната обективна невъзможност победената страна да бъде управлявана съвместно на основата на общи принципи и процедурни правила. Джеймс Бърнс и неговите сътрудници първи се убеждават в неотложността радикалната политика на деиндустриализация и трайно обезсилване да бъде заменена от конкретни стъпки за обособяване на западната половина на страната чрез сливане на Американската с Британската, а на по-късен етап и с Френската, окупационна зона. С това, по думите на историка Артър Фънк, завършва кратката ера, в която Желязната завеса наистина се спуска на сцената на Стария свят. Тя е белязана от краха на сътрудничеството между Съединените щати и Съветския съюз, решимостта на Вашингтон да остане активен участник в европейските дела, формирането на Бизония и неформалното оттегляне на френските претенции към Рейнската област⁴³. Само по себе си настъпилото фактическо разделение е не край, а начало на непознати до този момент проблеми, свързани със състоянието на свободния свят. Участието на относително слаба Западна Европа в новия международен икономически ред и наличието на много слаба Западна Германия, изолирана от демократичния лагер и с неясна съдба, не допринасят за икономическата и военно-политическата сигурност на Съединените щати и техните съюзници. Фрагментацията остава друг бъдещ безпокойство въпрос. Обикновено се изтъква разделението на германските земи и се забравя, че Западна Европа в началото на 1947 г. съвсем не изглежда като хомогенно цяло. Скандинавските страни и държавите от Бенелюкс се групират около ограничени форми на локално сътрудничество, Великобритания и Франция трудно намират подходящия момент да сключат двустранен договор, при това твърде общ, Италия все още стои встрани от големия политически диалог, диктаторските режими в Испания и Португалия са изолирани, Швейцария и Ирландия в някаква степен се самоизолират, в Гърция се води гражданска война, Турция е директно заплашвана от Москва, а Германия и Австрия са поделени между Съветите и западните съюзници. Нито една от следвоенните регионални организации – Западен съюз, Организация за европейско икономическо сътрудничество, Съвет на Европа – още не е създадена.

В същото време Вашингтон трупа ценен опит. Макар немного, постигнатото в Западна Германия се дължи на комплекс от фактори. Основните сред тях са: готовност за трайно обвързване с проблемите на страната; оказване на систематична и добре организирана помощ; свиване полето на политиката

⁴² **Trachtenberg**, Marc. *Цит. съч.*, с. 14.

⁴³ **Funk**, Arthur L. *Цит. съч.*, с. 409.

до границите на възможното, вкл. в географски план; насърчаване на тясното взаимодействие между различни субекти; умерено популяризиране на федералните принципи в съгласие с местното население. Разривът със Съветския съюз отваря възможност успехът да бъде повторен в по-широк план посредством ангажиране и подкрепа само за Западна Европа и чрез последователна политика на активно и взаимноизгодно сътрудничество между демократичните народи, в т. ч. и германците. Но не като вършен диктат, а като осъзнат и доброволен избор на самите западноевропейци. Започващата Студена война налага цялостно преосмисляне на досегашния курс и провокира наследника на Бърнс Джордж Маршал да предприеме спешни и смели действия (след много кратки колебания в самото начало на мандата). Дори и такива, излизащи извън традиционно установените разбирания и форми. От него се очаква да замени досегашния индивидуален подход с цялостна многостранна стратегия. Дългосрочно решение, което ще опази Западна Европа от нашествието на комунизма, ще приобщи Западна Германия към свободния свят и в крайна сметка ще измени в полза на демокрациите баланса на силите в региона на най-пряк и взривоопасен досег между антагонистичните системи на съветския комунизъм и либералната демокрация.

В търсене на алтернатива на следваната до момента линия администрацията на Труман стига до идеята за западноевропейско единство. През пролетта на 1947 г. тя попада в центъра на европейската ѝ политика за първи път. Водеща става тезата, че икономическата интеграция е най-добрият и ефективен начин за постигане на стопанските, политическите и стратегическите цели на Съединените щати в западната половина на Европа и в свободния свят въобще. Обединението вече е разглеждано като мащабно усилие, което успешно да замести разпокъсаните и слабо координирани, но пък твърде скъпи, минали опити за подпомагане на европейските нации. Новият подход е призван да предотврати връщането на политическия шовинизъм и икономическия национализъм, както и да задържи комунистите далече от властта. Той изоставя практиката на оказване на помощ на двустранна основа и изисква от европейците да слеят суверенни права в наднационална система. Чрез новите средства се цели устойчиво във времето изпълнение на старите задачи. Така с общи усилия и при ниска степен на политизация ще се предотврати приближаващата се по оценките на Вашингтон материална и финансова катастрофа; ще се запълни бездната на доларовия дефицит и ще се балансират търговските отношения между Стария и Новия свят; ще укрепнат силите на демокрациите срещу агресивния съветски Изток; ще се утвърди мирът на изстрадалия континент. Съществен елемент от новата политическа линия е очертаването на перспектива пред губещото вяра население на Западна Германия. Трансформацията в отношението към доскорошния враг следва да приключи и той

да бъде третиран като неизменна част от планираната западноевропейска общност, а не като реваншистка сила.

Първият сигнал за настъпваща промяна идва от Москва. На едно от заседанията на СМВнР, посветено на германския въпрос, Джордж Маршал се застъпва за формиране след края на окупацията на структура, която да контролира Рейнската област. Макар останала в границите на Германия, нейното сърце – Рур, не може повече да бъде само немски капитал. Според него достъпът на съседните страни до ресурсите му и решенията на спорните въпроси ще се търсят и постигат на общеевропейска основа посредством нова международна институция⁴⁴. По този начин и победена Германия ще бъде приобщена към Европа, но вече със статута на важен партньор. В крайна сметка целта е чрез икономическа интеграция да се възроди европейското производство, а възраженията на Франция срещу подобряването на положението в Германия и на статута на Германия в международните отношения да отпадна⁴⁵.

Далече от преговорите в Москва, във Вашингтон процесът на формулиране на новата стратегия на практика вече е задействан. Редица служители на Държавния департамент, сред които Джоузеф Джоунс, Харолд ван Кливлънд, Чарлс Киндълбъргър, Бен Муур и др., подновяват лобирането за визията си за интегриране на демократична Европа. Опасявайки се не толкова от комунистическите партии, а от завръщане на национализма с помощта на радикални и неофашистки формации (!) в някои от големите западноевропейски страни, те се застъпват за формулирането на политика, насърчаваща наднационалната концепция за единство. Съединените щати, според тях, са призвани да застанат зад нея като структурират помощта си в „разгърнат план за възстановяване, фокусиран върху производството и потреблението посредством стопанското и функционалното обединение на Европа“⁴⁶.

За изработването на общ план за възстановяване се обявява и създаденият по инициатива на Дийн Ачесън Координационен комитет между представители на Държавния департамент и министерствата на отбраната и флота. В пространния му доклад от 21 април 1947 г. е записано, че националните интереси на Съединените щати налагат те да продължат да предоставят помощ – икономическа и военна, на редица страни в света, за да предотвратят възникването на кризи, разпространението на хаос и екстремизъм, настъплението на комунизма и подчиняването на свободни и миролюбиви народи под властта на тоталитарни диктатури. Авторите му са загрижени за стабилността на световната търговия и перспективата в следващите години светът да не може да си позволи да купува американските стоки в досегашните обеми, както и от

⁴⁴ The Secretary of State to the Acting Secretary of State (Acheson). Moscow, April 10, 1947. FRUS 1947, II: 324.

⁴⁵ Hogan, Michael J. *Цит. съч.*, с. 38.

⁴⁶ Beloff, Max. *Цит. съч.*, с. 15–18.

продължаващото положение на страната като практически единствен кредитор. Те отбелязват настъпилото през 1946 г. свиване на американския БВП с 11,6% и очакват спадът да продължи, макар в по-ограничен мащаб, подхранвайки и без това несекващите опасения за завръщане на Голямата депресия от 30-те години на XX в. За преустановяване на негативната тенденция съживяването на европейската икономика се явява от изключително значение. Затова настояват за целенасочени и конкретни мерки, които на регионална база да интегрират националните стопанства в по-големи и надеждни търговски и производствени системи. Чрез тях страните ще завършат процеса на възстановяване и сами ще финансират вноса си, без да изпадат във все по-голяма дългова зависимост от Америка. Внимание е отделено на Германия, за която е препоръчано да бъде вписана в постигането на фундаменталните европейски стопански цели⁴⁷.

Документът е издържан в стилистиката на доктрината *Трумман*, обявена месец по-рано и е съобразен с формиращата се стратегия на Съдържането. Той връща водещото място на икономиката във външната политика, показвайки как стопанските и финансовите механизми трябва да бъдат използвани в отстояване на националните интереси на Съединените щати и за постигане на стратегическите им цели в следвоенния свят. Американските пари, стоки и услуги, много повече от войниците, шпионите и оръжията на Вашингтон, ще реализират задачите по спечелване на влиятелни приятели, запазване на важни региони и ресурси извън контрола на Съветите и разпростирането на демокрацията. По неконфронтационен път и изцяло в полза на Америка могат да бъдат решени и най-тежките проблеми. В този ред на мисли, очаквано, на преден план е изведена препоръката за използване на добре обмислени и насочени планове за възстановяване, отнасящи се до географски и търговски свързани страни. Ето как стоящите зад Координационния комитет институции се превръщат в защитници на политиката на насърчаване на регионалната интеграция. Докладът задава посоката, в която много скоро поема цялата американска дипломация.

Работата на Джордж Кенън и неговия Отдел за планиране на политиката е следващата видима стъпка по пътя към изготвяне на проинтеграционистка стратегия за Европа. След като се запознава с вижданията на младите дипломати и проучва внимателно съдържанието и заключенията на доклада на Координационния комитет, Кенън ги надгражда със своите идеи за възстановяване на Стария свят и американската роля в процеса. В първия том на спомените си той пише, че към началото на 1947 г. вече е изградил ясна представа за американското отношение към Западна Европа. В него има три основни момента. Преди всичко и колкото се може по-бързо Рузвелтовият универсализъм

⁴⁷ Report of Special 'Ad hoc' Committee of the State-War-Navy Coordinating Committee. Washington, April 21, 1947. **FRUS** 1947, III: 204–219.

окончателно да отстъпи място на регионален подход, при който демократична Европа се ползва с безспорен авторитет. След това Кенън включва в границите ѝ Великобритания и западните окупационни зони в Германия, подчертава, че познатото деление на победители и победени не трябва повече да бъде допускано, а отношението към Обединеното кралство не следва да се различава от това към останалите западноевропейски страни. И накрая, по своя характер проблемите в тази част на света са вътрешнополитически и икономически, а не дипломатически и военни⁴⁸. Тази почти завършена визия той вече може да сподели с ръководството на Държавния департамент. На практика това е първият сериозен проблем, по който неговото звено, създадено няколко дни по-рано – на 6 май 1947 г., взема отношение. В два меморандума, от 16 и 23 май, той обосновава нуждата от оказване на приятелска помощ на западноевропейските държави за връщане на психологическо равнище на надеждата и увереността у техните народи, както и на просперитета на икономиките им. В срок от четири-пет години, според предвижданията на Кенън, те трябва да се освободят от външни благодетели и да са в състояние да се самоиздържат. Срещу американската щедрост и далновидност от лидерите на континенталните демокрации се очаква да поемат задължението да изработят и приложат разгърнатата, и най-важното – съвместна програма за реконструкция, която, наред с всичко друго, няма да допусне комунистите да се възползват от парите и богатата, дело на американските данъкоплатци. В дългосрочна перспектива той очаква общата им работа да допринесе за утвърждаване на трайно и тясно многостранно икономическо сътрудничество, което да прерасне в регионална политическа структура, включваща Германия и Австрия:

Програмата трябва да бъде изготвена така, че да окуражава и допринася за появата под някаква форма на регионална политическа асоциация на западноевропейските страни. Нашата политика в Германия и Австрия ще позволи на западните зони в максимална степен да способстват за стопанското възстановяване на цяла Западна Европа⁴⁹.

Джордж Кенън препоръчва инициативата да бъде обсъдена дискретно с британското правителство, а на останалите съюзници незабавно да се внуши, че Америка непоколебимо застава зад тях. От Вашингтон се изисква да действа решително и енергично, показвайки нагледно, че преминава от думи към дела, без да се страхува от трудностите, пред които ще се изправи, в т. ч. и по изключително болния въпрос за достъпа до Рурския басейн и използването на неговите въглища⁵⁰. В по-подробния меморандум от 23 май Кенън предлага на Ачесън насоки за действие при организирането на помощта за

⁴⁸ Kennan, George F. *Memoirs, 1925–1950*. Pantheon Publ., 1983, pp. 335–336.

⁴⁹ Memorandum by the Director of Policy Planning Staff (Kennan). Washington, May 16, 1947. **FRUS** 1947, III: 221.

⁵⁰ *Пак там*, с. 222.

Европа, проблем вече заел централното място в политиката на Държавния департамент. Усилията според него не трябва да бъдат насочени директно срещу отстраняване на комунистите, а към справяне с причинената от войната тежка икономическа и социална криза, от която те се възползват, за да разширяват влиянието си. Стопанското разпадане на региона следва да бъде спряно чрез активната намеса на Съединените щати за разрешаване на краткосрочните и дългосрочните проблеми, които пречат на оздравяването и интензифицирането на икономическия живот и вредят на морала на приятелските на Америка страни. По-категорично отпреди Кенън подчертава, че европейците трябва съвместно да изработят и представят на Вашингтон програма за подкрепа на тяхната политика за възстановяване. В интерес на свободния свят е администрацията повече да не приема отделни и нямащи връзка помежду си молби за помощ. Като част от ООН, Икономическата комисия за Европа и окупационните власти в Германия и Австрия, САЩ дори могат безпроблемно да участват в изработването на програмата – първата и последна такава, преди Европа отново да се върне на пътя на прогреса. По-конкретно демократичната ѝ половина, която според Кенън заслужава да се възползва от средствата на редовите американци и да приложи работещ механизъм на всеобхватно и най-важното – многостранно международно сътрудничество, изключващ сателитите на Москва⁵¹. Прави впечатление, че тонът е умерен, а подходът – предпазлив. Избягването на пряката конфронтация със Съветите не пречи да се води решителна политика по ограничаване на комунизма с икономически и политически средства. Политика, която е добре обмислена и професионално прилагана. В този смисъл той е доволен, че онова, което смята за дилетантски подход към проблемите на Европа, остава в миналото заедно с Рузвелтовата визия за Стария континент и сътрудничеството със Сталин⁵². За разлика от доклада на Координационния комитет, Кенън много по-отчетливо сочи СССР като основна заплаха и набляга не само на стопанската, но и на политическата същност на задачите, които американската външна политика е принудена да решава. Той отменя акцента и настоява за изоставяне на общоевропейските подход и мислене за сметка на ограничаване на помощта само до Западна Европа. Проблемът за единството не е специално застъпен, но посоката е запазена.

Няколко дни по-късно заместник държавният секретар по икономическите въпроси Уилям Клейтън изпраща меморандум на Дийн Ачесън, в който споделя своите виждания за нуждата от систематизиране и организиране на американската помощ за Европа. Той също се застъпва за изработването на

⁵¹ The Director of Policy Planning Staff (Kennan) to the Under Secretary of State (Acheson). Washington, May 23, 1947. **FRUS** 1947, III: 223–229.

⁵² **Harper**, John L. *American Visions of Europe: Franklin D. Roosevelt, George F. Kennan and Dean G. Acheson*. Cambridge University Press, 1994, p. 198.

цялостен и прецизен план, но по-експлицитно от Кенън се обявява за обединение на Европа. Впечатлен от видяното в лекуващия раните си Стар свят (като участник в заседанията на Икономическата комисия за Европа на ООН в Женева той пътува през западната част на континента), Клейтън описва нерадостна в материално и социално отношение картина. Неговата оценка е, че положението там не спира да се влошава, което води до унищожаване на съвременното разделение на труда, задълбочаване на дефицита и снижаване на стандарта на живот „до равнища, отвъд които ситуацията заплашва да стане революционна“. Само значителна американска помощ може да спре разпадането – икономическо, социално и политическо, но и да гарантира надеждни и платежоспособни пазари за американската продукция. Промяна във фискалната политика и вътрешното потребление ще позволят излишъците от средства и готова продукция да бъдат отделени за Европа. По-конкретно става дума за отпускане на между 6 и 7 млрд. долара и за предоставяне на въглища, храни, памук, кораби и т. н. От европейците се иска под ръководството на Обединеното кралство, Франция и Италия да изготвят ясен и съобразен с реалните им нужди план за период от три години. Съществена част от него е доброволното ограничаване на суверенитета:

Един такъв план следва да бъде основан на изграждането на Европейска икономическа федерация по реда на белгийско-холандско-люксембургския митнически съюз. Европа няма да успее да се възстанови от войната, нито отново да стане независима, ако нейната икономика продължи да бъде разделена, както е днес, на множество и малки водонепроницаеми части⁵³.

Заместник държавният секретар се опасява, че изпаднала в хаос, Европа ще обърка плановете на администрацията. Вместо да съучаства в осъществяваното им, тя ще минира растежа на американските производство, търговия и заетост, както и ще застраши бъдещето на търговския мултилатерализъм. Не на последно място, от бедна и объркана Европа, заета с оцеляването си, не може да се очаква да спре нашествието на комунизма. Но обединен и произвеждащ, континентът със сигурност ще измени хода на историята, правейки света по-сигурен, свободен и проспериращ. В този смисъл Съединените щати са призвани да помогнат за възраждането на Европа и повече не трябва да се бавят в изпълнение на своята мисия.

Както Кенън, така и Клейтън настояват американското общество да бъде информирано за новостите във външната политика. То трябва да е наясно със ситуацията в Европа, опасностите, които тя крие за Америка, и да е подготвено, че програмата за възстановяване ще бъде финансирана от неговите данъци. На същото мнение е и Дийн Ачесън. Още повече че той отчита нараства-

⁵³ Memorandum by Under Secretary of State for Economic Affairs (Clayton). Washington, May 27, 1947. **FRUS** 1947, III: 232.

щите притеснения на западноевропейските правителства, че са оставени в периферията на американските интереси, тъй като вниманието на Вашингтон е прекалено ангажирано със заплахите в Източното Средиземноморие и споровете по германския въпрос. Възползвайки се от възможността да замества президента на публична проява, заместник държавният секретар произнася важна външнополитическа реч, с която прави опит да подготви американците и да успокои западноевропейците. С ясното съзнание, че новият курс не може да започне с фалстарт, той, заедно с Дж. Джоунс, внимателно обмисля и подготвя текста ѝ, съчетавайки алтруизма си с прагматичния подход на дипломата. Речта трябва да „закаси“ американската филантропия с маята на националния интерес, защото стабилизирането на европейските икономики и общества е предназначено да укрепи сигурността на Съединените щати и да разшири търговията между двата бряга на Северния Атлантис⁵⁴. Постигнат е убедителен ефект, за което говори и оценката на Труман – няколко седмици по-късно президентът я определя като пролог към плана *Маршал*.

На 8 май в Кливланд, Мисисипи, Ачесън следва утвърдени шаблон и наближава на мащаба на разрухата в Стария свят, резултат от войната, продължаващото отсъствие на големите работилници Германия и Япония от глобалните пазари, мъчителния ход на реконструкцията във Великобритания, Франция и Италия и редуващите се през последните две години сурови зими и сухи лета. Той не пропуска да отбележи и увеличаващите се търговски дефицити със Съединените щати, които натоварват допълнително едва проходащите икономики в Европа и Азия. Макар да не говори открито за съветската заплаха, тя присъства в изказването му чрез връзката между хляба и свободата, която прави. На тази основа Ачесън настоява американската помощ да бъде реорганизирана и пренасочена към съживяване на производството, земеделието и търговията в демократичните държави. Тя трябва да бъде предоставена възможно най-скоро, за да се предотврати изпадането на европейците в състояние на „безнадеждност и отчаяние“, застрашаващо тяхната независимост. За целта от Конгреса се очаква да одобри използването на стопанските и финансовите ресурси на Америка, за да подпомогне свободния свят и така да гарантира националната сигурност. Той е убеден, че продължаващата подкрепа за демокрацията по света е по същество защита на собствените американски свободи и институции. Без да упорства за продължаване на сътрудничеството със съюзниците в четиристранния формат, Ачесън заявява готовността на администрацията самостоятелно да работи за реконструкцията на Европа и Германия. От съществено значение тук е увереността му, че те ще бъдат постигнати само ако „различни части от европейската икономика работят заедно в хармонично цяло“. Заместник държавният секретар подчертава, че

⁵⁴ **Beisner**, Robert L. *Dean Acheson: A Life in the Cold War*. Oxford University Press, 2006, p. 71.

либерализирането на търговията и създаването на „координирана европейска икономика“ прерастват във фундаментална задача⁵⁵. Обединени по този начин, европейските нации ще формират и поддържат политически и обществен климат, който ще предотврати разрастването на комунизма. Но и ще бъдат по-надежден партньор на Съединените щати. За Ачесън помощта, която Америка ще предостави, и единството, което европейците ще постигнат, са насочени не както мисли Кенън за по-бързото постигане на икономическа зрялост и поетапно оттегляне на Америка от техните проблеми, а за съхраняване на трансатлантическата общност, в която Старият и Новият свят си сътрудничат във взаимен интерес. Повторение на горчивия опит от 1940 – 1941 г. не трябва да се допуска в никакъв случай⁵⁶. В деня на втората годишнина от победата над Хитлерова Германия той припомня значението на свободата и борбата за нея, но без да прибегва до по-войнствената реторика на доктрината *Трумман*. В неговите представи Америка ще бъде от най-голяма полза за некомунистическите общества в Европа, когато употреби своя потенциал, за да възстанови нормалния живот и демокрацията в тях, както и да насърчи интегрирането им в наднационална общност.

От средата на април до края на май 1947 г. формулата *долари + федерация* се трансформира в цяла нова стратегия под формата на план, включващ програма за възстановяване и интеграция. Съединените щати осъзнават както че Западна Европа продължава да изпитва нужда от външна помощ за окончателно преодоляване на икономическите и социалните последици от войната, така и че те следва да продължат да я оказват, ако искат да защитят дългосрочните си интереси и да изменят трайно баланса на силите в контекста на необратимия разрыв със Съветския съюз. Този път обаче се предвижда финансовата и материалната подкрепа да постъпва далече по-структурирано и организирано в сравнение с досегашната практика и съгласно подробен общ за всички бенефициенти краткосрочен план. Изготвен и функциониращ на принципа на многостранното сътрудничество, той няма да бъде от полза на отделни страни, а на целия регион. Ефективността и устойчивостта му ще зависят и от решимостта на европейците да работят заедно в общи икономически структури с наднационален характер. В разработките на Държавния департамент все още няма яснота дали обединението ще представлява федерация, асоциация, съюз или нещо друго. Всъщност въпросът за формата не е от първостепенно значение. За американската дипломация е важно, както пише изследователят Дейвид Елууд, концепцията за институционализиране на стопанското сътрудничество между европейците да успее, защото то е единствената политически възможна база, върху която САЩ могат да оперират, и то предпазливо заради

⁵⁵ **Acheson**, Dean. *Present at the Creation: My Years in the State Department*. W. W. Norton, 1969, pp. 228, 229.

⁵⁶ **Harper**, John L. *Цит. съч.*, с. 277.

открития риск да налагат директно своя модел⁵⁷. Основната задача е открито заявена – в рамките на няколко години производството и търговията в Европа да отбележат съществен ръст и европейските страни да купуват американски стоки, без да се притесняват за състоянието на своите валутни и златни резерви или от влизане в дългова спирала. Не по-малко важно е да бъдат реализирани и определени политически цели, а именно съдържане на Съветите и техните местни агенти, приобщаване на Западна Германия към Западна Европа и спечелването на последната като ключов партньор в либералната система на мултилатерализма. В решаването на амбициозните и сложни задачи, включващи толкова много интереси, ресурси и субекти, Америка няма голям избор от средства освен да поддържа каузата на единството. Малко по-късно дипломатът Джоузеф Джоунс ще напише, че във време, в което европейците се страхуват както от експанзионизма на Москва, така и от икономическата мощ на Вашингтон и неговия агресивен антикомунизъм, американската администрация се нуждае от емоционален призив, който да ги убеди в нейния алтруизъм и в същото време да ги привърже по-здраво към себе си⁵⁸. Неговото заключение, че само европейската идея може да изпълни тази задача, звучи все по-убедително. За да са трайни просперитетът и стабилността на демократичните общества на континента, те трябва да бъдат интегрирани. Обединена Западна Европа, включваща и Западна Германия, на границата със съветския тип тоталитаризъм е гаранция за сигурност и поддържане на благоприятен баланс на силите със световния комунизъм.

В повечето документи за Европа продължава се мисли по-скоро като за едно цяло и европейците рядко са разделяни на източни и западни. Под влиянието на Джордж Кенън, а след него и на Чарлс Болън, обаче географският хоризонт на новата стратегия е стеснен. Изоставено е предишното, определяно вече като наивно, очакване за общоевропейски действия, благодарение на които континентът да съхрани своята геополитическа цялост. От преждевременната идея за световен мир и правителство вниманието е насочено към нуждите на приятелските западноевропейски демокрации. Все пак, както напомня Кенън, възможностите на Съединените щати са ограничени и от Вашингтон трябва да ги използват така, че да вдъхнат увереност на народите, които са близко до него и да разколебаят самонадеяността на противниците му⁵⁹. При това положение Икономическата комисия за Европа към ООН, в която важна роля има СССР, не е подходящата платформа за обсъждане на американската помощ.

⁵⁷ **Ellwood**, David. *Rebuilding Europe: Western Europe, America and Postwar Reconstruction*. Longman, 1992, p. 84.

⁵⁸ **Memorandum** for the File by Joseph M. Jones. Washington, July 2, 1947 [online]. [Viewed 4.04.2023]. Available from: https://www.cvce.eu/obj/memorandum_by_joseph_m_jones_2_july_1947-en-21a3d2b1-55a3-48a9-afca-90e961fd10f7.html

⁵⁹ **Gaddis**, John L. *George Kennan: An American Life*. The Penguin Press, 2011, p. 278.

Необходима е нова структура, която предполага и нов обхват, недопускащи обструкционизма на кремълския вожд и неговите дипломати. Тя ще стане и проводник на политиката на ограничаване, а не на сътрудничество с Москва и нейните сателити.

Спор в Държавния департамент възниква по въпроса на кого следва да принадлежи инициативата. Клейтън се противопоставя на нов вариант на политиката, провеждана от Агенцията за помощ и възстановяване към ООН, която заплашва да постави Съединените щати отново в ролята на редови благодетел с равни права при вземането на решенията със спонсорираните от него страни. Той иска Вашингтон да заяви категорично позицията си и да контролира изцяло процеса, който сам задвижва⁶⁰. На свой ред Кенън предлага европейските правителства официално да се обърнат към Америка с общо заявление за своите нужди, което според него ще донесе много повече политическа изгода и за двете страни. На 18 юни в лекция пред Националния военен колеж той обяснява, че ако Съединените щати се ангажират с инициативата, Съветите и подчинените им комунистически партии ще я определят като диктат и заробване. Те ще се борят „със зъби и нокти“ да спечелят недоволните либерали, с чиято помощ вече тя да бъде отхвърлена от общественото мнение. Но ако европейците напишат плана *Маршал*, обвиненията в американски империализъм ще бъдат обезсилени, а самите те вече ще са мотивирани да започнат работа по изграждане на своето единство без излишно отлагане⁶¹. Кенън няма съмнения, че администрацията ще остане активна страна в оформянето на програмата за възстановяване, но ще действа зад кулисите. И е убеден, че Америка няма нужда от колонии. Независимо от мощта си, САЩ не се стремят към създаване на свои сателити, а към утвърждаване на независими и икономически самостоятелни партньори. В неговите разбирания планът първо ще накара европейците да обединят своите ресурси и да се споразумеят за тяхното най-рационално използване в служба на общия им напредък и чак след това ще се обърнат за допълнителна помощ към Вашингтон. Това той с право определя като възможно най-честния подход към американските данъкоплатци⁶².

Докладът на Координационния комитет, препоръките на Кенън, становището на Клейтън и изказването на Ачесън полагат основите на новия подход. Той следва очертаванията на доктрината *Труман* и стратегията на глобално съдържане, но поставя Западна Европа в центъра на вниманието. Въпреки че нито една държава в региона не е пряко застрашена от Москва така, както са Гърция и Турция, увеличаващата се подкрепа за местните комунистически партии – особено в Италия и Франция, буди сериозна тревога и принуждава

⁶⁰ Memorandum by Charles P. Kindleberger. Washington, July 22, 1948. **FRUS** 1947, III: 244.

⁶¹ **Gaddis**, John L. *Цит. съч.*, с. 278.

⁶² *Пак там*, с. 279.

администрацията да се заеме с изменение на условията – стопански и психологически, които подхранват просъветската пропаганда.

Окончателният си вид западноевропейската стратегия на Вашингтон придобива с речта на държавния секретар Джордж Маршал в Харвард от 5 юни 1947 г. Подготовката ѝ започва след срещата от 28 май на Д. Ачесън, У. Клейтън, Дж. Кенън с ръководителите на отдели в Държавния департамент, Ч. Болън и самия ген. Маршал. В началото водещите фигури на американската дипломация се запознават с положението в Европа така, както Клейтън им го представя. Пред тях той споделя своите очаквания в началото на 1948 г. да настъпи стопанска, политическа и социална дезинтеграция на Стария континент и прави предложение да се отдели съществена помощ за нейното предотвратяване. Освен близо седемте милиарда, които пресмята, че начинанието ще струва, той обръща специално внимание върху необходимостта европейските правителства да премахнат съществуващите пречки пред търговията и да установят помежду си „система на тясно европейско икономическо сътрудничество“. След това участниците дискутират няколко съществени момента от бъдещата инициатива. Първият от тях е свързан с въпроса дали в програмата за възстановяване да участват СССР и неговите сателити. Решено е САЩ да не дават повод за обвинения, че разделят Европа и формално да поканят източноевропейските страни, при условие че те се откажат от пълната си обвързаност със съветската система, а Съветският съюз – в качеството му на източник на природни богатства за целия континент. Постига се и съгласие, че ако комунистическата доминация в Източна Европа не бъде отхвърлена, то „е възможно да се създаде една европейска икономическа федерация и без участието на източноевропейските държави“. По проблема чия следва да бъде инициативата, се изработва компромисна позиция, при която отговорността ще се носи от европейците, но Америка ще оказва натиск върху тях за съставяне на „цялостен план за икономическо сътрудничество [...] и дори за създаване на стопанска федерация в следващите 3-4 години“. С други думи, Вашингтон не бива да бъде подозиран, че налага модела си в Европа, използвайки мощни финансови инструменти. И най-сетне Маршал уточнява, че цялата процедура по преговорите, които ще започнат в Европа и ще продължат между Стария и Новия свят, ще отнеме най-малко шест месеца⁶³. След края на срещата държавният секретар възлага на Болън да състави предстоящата му реч, в чиято подготовка меморандумите на Кенън и Клейтън са широко застъпени. Генерал Маршал, който разпорежда до изявата му в Харвард да не се дават никакви подробности по съдържанието на инициативата и съответно никаква публичност, прави отделни малки редак-

⁶³ Summary of Discussion on Problems of Relief, Rehabilitation and Reconstruction of Europe. Washington, May 29, 1947. **FRUS** 1947, III: 234–236; **Acheson**, Dean. *Цит. съч.*, с. 232.

ции в предложението му проект⁶⁴. Те не променят смисъла, заложен от неговите подчинени, нито характерния за Болън стил.

В историческата наука отдавна са отхвърлени спекулациите, че държавният секретар не си е давал сметка за мащаба на програмата за възстановяване на Европа, за която настоява и не взема активно участие в изработването ѝ. Действително бащите на плана *Маршал* са много⁶⁵, но това не значи, че ролята на Джордж Маршал е тази на почетния високопоставен наблюдател. Той е не само сред инициаторите, но е един от двигателите на промяната в европейската политика на Вашингтон; лидерът, който залага политическия си авторитет за нейния успех, но и който внимателно се вслушва в предложенията и съображенията на своите най-близки сътрудници. Провалът на Московското съвещание на СМВнР поражда у него убеждението, че стратегическото сътрудничество със Съветския съюз за една свободна и просперираща Европа е обречено. Пътуването му през Западна Европа го оставя с впечатлението, че две години след края на войната жителите на региона още се борят за оцеляването си. Притеснен от видяното, той заключава, че бавният и труден процес на възстановяване ще доведе до хронична бедност и отчаяние, които постепенно ще превърнат разделените местни общества в хранителна среда за разпространението на комунизма. Опасност, която трябва да бъде предотвратена с всички възможни мирни средства. По-късно тази негова представа ще бъде подложена на критика и съответно ще бъде определена като излишно песимистична.

Не може да се отрече, че през зимата на 1947 г. в Западна Европа има забавяне на темпа на икономическо развитие. В никакъв случай обаче то не е толкова сериозно, колкото Маршал, а и Клейтън преди него, го представят. Разгледана в контекста на целия процес на възстановяване, т. нар. „Криза от 1947 г.“ има характер на краткосрочна рецесия, лишена от възможността да предизвика трайни и дълбоки измерения, т. е. депресия. Според А. Милуърд стачната вълна във Франция и високият избран резултат на италианските комунисти не са продукт на тежка икономическа ситуация. Те се дължат на сложното взаимодействие между различни политически аспирации. От едната страна са попарените надежди на крайната левица за радикална социална и стопанска промяна, а от другата – страховете на мнозинството, че тя няма да може да бъде предотвратена чрез демократичните механизми. Тезата си той защитава с аргумента за липса на спад в жизнения стандарт на западноевропейците през 1947 г. Според него в повечето континентални демокрации условията в много отношения са подобрени, нивата на заплатите надминават разходите за живот, намалена е детската смъртност, новите социални системи функционират нормално. Разбира се, Милуърд коректно отбелязва, че в сравнение с 1946 г., в Белгия, Италия и Франция се отчита влошаване на положението, но отхвърля

⁶⁴ Болън, Чарлс. *Цит. съч.*, с. 293–294.

⁶⁵ **Beisner**, Robert L. *Цит. съч.*, с. 70.

като твърде опростено твърдението, че комунистите увеличават своята популярност на основата на глада и недоволството⁶⁶. За Маршал обаче плашещи са цифрите, а не по-късните анализи, които той, естествено, не познава. Така например, той е информиран, че в Италия организираните комунисти достигат 2 250 000 души, а в изборите от 1946 г. Италианската комунистическа партия (ИКП) печели 19%. В останалите по-малки европейски държави членската маса на местните комунистически формации от общо 5000 души през 1944 – 1945 г. достига 600 000 организирани партийни членове през 1947 г.⁶⁷ Държавният секретар не крие безпокойството си от тенденцията на нарастване на антидемократичните сили и в известното радиообръщение от 28 април заявява, че „бъдещето на нашата цивилизация“ е поставено под въпрос в Европа. Съветската политика в Германия пречи на възстановяването на страната и подкопава възраждането на Стария свят и вярата в демокрацията. В дългото му изказване се открояват няколко кратки изречения: „Възстановяването на Европа върви много по-бавно от очакваното. Силите на разпадането стават все по-видими. Пациентът си отива, докато докторите мислят. Затова аз вярвам, че действията ни не трябва да чакат постигането на компромис [със СССР] чрез изтощение“⁶⁸. Призивът за предприемане на ефективни мерки не е само за пред широката аудитория. Не е просто съвпадение, че точно в същия ден Маршал възлага на Джордж Кенън да сформира Отдел за планиране на политиката и му поставя първата задача – да разработи план за спасяване на Европа.

Начело на американската дипломация от едва няколко месеца, Джордж Маршал безпогрешно посочва основния политически проблем – настъплението на болшевишката диктатура и отстъплението на либералната демокрация. Решаването му в съвместно усилие със Съветския съюз е исторически абсурд. Защото то преминава през премахване на социалните корени на политическия екстремизъм и оздравяване демократичните устои на политическата система в Западна Европа, което противоречи на подхода на Москва за задълбочаване на хаоса. Необходими са активни действия, които Съединените щати вече не се притесняват да предприемат едностранно. Все пак, за да обезсилят политическите обвинения и пропагандните внушения, че Вашингтон разрушава съюза на победителите и че търси директна конфронтация, Д. Ачесън, У. Клейтън, Дж. Кенън и останалите водещи фигури в Държавния департамент се обединяват около становището, че тези действия следва да са

⁶⁶ **Milward**, Alan S. *Цум. съч.*, с. 13–19.

⁶⁷ **Galante**, Severino. ‘European Communism’ and the West: From Cooperation to Hostility. In: *Europe, 1945–1990s: The End of an Era*. Ed. by Antonio Varsori. Palgrave Macmillan, 1995, p. 63.

⁶⁸ Address by the Secretary of State on Moscow Meeting of the Council of Foreign Ministers, March 10 – April 24, 1947. Washington, April 28, 1947. *U.S. Department of State, Bulletin*, 11 May 1947, pp. 919–924.

икономически, а не политически или военни. Тактика, която Маршал одобрява. Той добре разбира, че само материално и психологически възстановена свободна Европа ще поеме съдбата в своите ръце, ще израсне като преграда пред разпространението на комунистическите идеология и репресивна диктатура и ще се утвърди като ключов партньор в либерализирането на режима на многостранната търговия. Единственото условие европейците да заслужат американската помощ е да докажат, че могат да работят заедно и да изградят обща организация. Държавният секретар и неговите служители отново демонстрират завидно единомислие. Те са убедени, че бъдещето на Западна Европа вече не зависи от желанието и готовността на Сталин за преговори. То ще произлезе от открития диалог и институционализираното сътрудничество между европейците и от разширяването на техните контакти с американската администрация. „Една от отличителните черти на плана *Маршал*, както признава по-късно Болън в мемоарите си, беше принципът на взаимопомощ – европейците да се групират и в тандем със САЩ да намират решения на проблемите си.“⁶⁹ Европейското единство става голямата цел на плана *Маршал*.

Казано с други думи, появата на европейска общност е цената, която трябва да бъде платена за американската щедрост. Според авторитетния изследовател на плана *Маршал* М. Хоган тази общност е „съзидателният мир“, който ще донесе желаната стабилност на Стария континент. В представите на американските лидери само и единствено интеграцията може да събори преградите пред търговията, да обедини националните стопанства, да освободи производствения потенциал на западноевропейците и да впише региона в световната търговско-финансова система. Тя е непоклатима гаранция, че възраждането на Германия няма да събуди у съседите ѝ познатите опасения за тяхната независимост и благоденствие и че демокрациите няма да попаднат под съветска власт⁷⁰.

Убедени в многопосочната полза от интеграцията, Съединените щати с ентусиазъм се заемат с реорганизация на системата на международни отношения в западната половина на Европа на основата на доброволна наднационална интеграция. Първата стъпка е направена с оповестяването на 5 юни 1947 г. в Харвард на инициативата на държавния секретар ген. Джордж Маршал за подпомагане процеса на възстановяване.

Пред няколко хиляди души, събрали се да отбележат завършването на първия випуск на Университета в Харвард, ген. Маршал открито приканва европейците към взаимопомощ, която да ги обедини, да им помогне да определят общите си проблеми и заедно със Съединените щати да потърсят техните решения според внимателно изготвен план. Без съмнение, държавният

⁶⁹ Болън, Чарлс. *Цит. съч.*, с. 295.

⁷⁰ Hogan, Michael J. The Search for a “Creative Peace”: The United States, European Unity, and the Origins of the Marshall Plan. *Diplomatic History*, 1982, N 3, p. 273.

секретар говори за цяла Европа и се стреми да убеди своята аудитория, че от Вашингтон Старият свят изглежда като едно цяло, а не като механичен сбор от национални държави и че е време жителите му да възприемат себе си като неделим социален, културен и политически организъм. На практика обаче, той има предвид демократичната половина на Европа. В неговите и на мнозинството му колеги представи подвластното на общи форми на стопанско и политическо съществуване обединение ще създаде условия за избягване на сериозни конфликти между западноевропейците, ще бъде гаранция за бърз растеж и вътрешнополитическа стабилност и ще ускори модернизацията им⁷¹.

Речта на Маршал не поставя много и трудноизпълними условия, но и е лишена от конкретика. Държавният секретар заявява, че Америка е готова „да даде лекарство, а не просто успокоително“ за тежките проблеми на Европа, без обаче да посочва кое ще бъде това лекарство и в какво количество. Формалният повод е, че инициативата следва да дойде от самата Европа. В тази връзка той изисква страдащият континент сам да потърси лечението си:

... да има някакво споразумение между европейските държави относно нуждите и участието, което те ще вземат, за да се постигне ефект от действията, които това правителство ще предприеме. Няма да бъде нито подходящо, нито ефикасно то да се наеме едностранно да изработи програма, предназначена да вдигне Европа на крака в стопанско отношение. Това е работа на европейците. Инициативата, мисля аз, трябва да дойде от европейците. Ролята на тази страна ще се изразява в приятелска помощ при изготвянето на европейската програма и впоследствие да подкрепя тази програма [...] Програмата трябва да бъде съвместна, одобрена от повечето, ако не всички, европейски нации⁷².

Джордж Маршал се въздържа и от най-малкия намек за размера и характера на помощта, която от името на администрацията на президента Труман обещава да окаже. Седмица по-късно в писмо до посланика във Франция той признава, че все още обмисля различни варианти – от нещо като по-мощен план *Моне*, включващ няколко държави, до конкретни проекти, отнасящи се до най-важните и намиращи се в особено затруднено положение сектори: храни, въглища, транспорт⁷³. В същото време неговите подчинени не са на едно мнение относно крайния резултат от програмата. В спора как да изглежда очакваният от Вашингтон европейски съюз, в Държавния департамент се оформят две групи: на плановиците около заелия след оттеглянето на Дийн Ачесън поста заместник държавен секретар Робърт Ловет и на привържениците на свободния пазар около заместник държавния секретар по икономичес-

⁷¹ **Milward**, Alan S. *Цит. съч.*, с. 56.

⁷² European Initiative Essential to Economic Recovery: Remarks by the Secretary of State. Harvard, June 5, 1947. *U.S. Department of State, Bulletin*, June 15, 1947, p. 160.

⁷³ The Secretary of State to the Embassy in France. Washington, June 12, 1947. **FRUS** 1947, III: 251.

ките въпроси Уилям Клейтън. Докато първите разчитат на правителственото съдействие и решаваща намеса на държавата като двигател на интеграционния процес, то вторите се стремят да построят европейската икономическа общност на основата на регулиращите функции на пазара и създаването на митнически съюз⁷⁴. С времето последната позиция взема връх. Представата за Обединена Европа, която тя съдържа, се опира на американския опит и разбирането, намерило място в доклада на Кливлънд – Муур – Киндълбъргър, за високата цена, платена от европейците в миналото, за многобройните ограничения, възпрепятствали свободното движение на стоки, работна ръка и капитали. За американците ръстът на производителността им се дължи на мащаба на вътрешния пазар и на факта, че той е на практика огромен митнически съюз. Следователно, за да достигне показателите на Америка и се превърне в надежден партньор, който да възстанови отдавна изгубеното равновесно състояние в световната търговия, Западна Европа трябва да се оформи като един голям и открит пазар, освободен от всякакви вътрешни бариери⁷⁵. Вземайки повод от този тип мислене, Дейвид Елууд отбелязва, че във Вашингтон очакват появата на своеобразни „икономически Европейски съединени щати“, които да позволят на западноевропейците да осъществят американската мечта, без да напускат Стария свят, и образно заключава: „Вие можете да бъдете като нас“ – това е обещанието на плана *Маршал*⁷⁶. Но се въздържат да го кажат директно, камо ли силово да принудят партньорите да осъществят замисъла им.

Не е прав френският историк Пиер Меландри, когато твърди, че ако зависи единствено от Държавния департамент, европейска интеграция няма да има. В своята книга за ролята на САЩ в ранния период на изграждане на Обединена Европа той обвинява ръководството му за поднасянето на твърде неясни и общи схеми за структурата на западноевропейската общност, в обезкуражаване опитите на част от Сената да обвърже в пряка зависимост понятията *помощ* и *интеграция*. Подлага на остра критика още неотклонното придържане към идеята, че единството трябва да бъде дело на самите европейци, на които Америка следва да предоставя приятелска подкрепа и съвет, но нищо повече⁷⁷. За разлика от него Майкъл Хоган, опирайки се на свидетелствата и разсъжденията на Уолт Ростоу, правилно заключава, че Държавният департамент следва внимателно изработена стратегия. Между дипломатите има съгласие, че в обвързването на възстановяването с интеграцията се крие надеждата за постигане на типа международен политически и стопански ред в Европа, към

⁷⁴ **Hogan**, Michael J. *The Marshall Plan: America, Britain...*, pp. 27, 50.

⁷⁵ **Killick**, John. *Цит. съч.*, с. 135.

⁷⁶ **Ellwood**, David. *Цит. съч.*, с. 89.

⁷⁷ **Melandri**, Pierre. *Les Etats Unis face à l'unification de l'Europe, 1945–1954*. Éditions a. Pedone, 1980, pp. 87–145, 202, 248.

който Съединените щати се стремят още от 20-те години на XX в. В условията след 1945 г. то ще обедини Германия със Западна Европа и ще формира реална противотежест на формирация се под диктовката на Сталин Източен блок⁷⁸. Позиция, която е далече по-точна и която е застъпена в това изследване.

В действителност официалните кръгове във Вашингтон се заемат без излишно отлагане да приведат в действие новата стратегия за следвоенно възстановяване на Европа, изискваща обединение на демократичните държави на континента. Те разпределят силите си между два фронта – външен и вътрешен. На дипломатите се пада задачата да убедят западноевропейските си колеги в нуждата и ползите от интегрираната общност, а заедно с останалите департаменти в администрацията да уверят Конгреса, че е от полза за самата Америка да одобри част от парите на американските данъкоплатци да бъдат похарчени за реализацията на мащабния европейски проект.

В Държавния департамент отговорът на въпроса как ще изглежда стопанската интеграция на Стария свят започва да се избистря. В заелия се с практическото изработване на програмата за реконструкция на Европа Комитет по възстановяването, известен още като „Групата вторник – четвъртък“ – по дните на регулярните срещи на членовете му, е постигнат важен компромис. В непосредствен план е решено да се отпусне спешна помощ за осигуряване на суровини и стоки от първа необходимост, които вече не могат да бъдат доставяни по линия на Агенцията за помощ и възстановяване на ООН. А в дългосрочна перспектива на Вашингтон е вменено да води политика, която да насърчи партньорите му да изоставят статичното планиране и да се откажат от излишния контрол. Заедно с това от тях се очаква да приемат и прилагат принципите на мултилатерализма, които Международната търговска организация предстои да обяви, като така премахнат непазарните механизми, увеличат производството и подобрят ефективността на регионалната икономика. Между наложителните и стратегическите действия американската дипломация следва да споделя с европейските си колеги своето благосклонно отношение към създаването на митнически съюз и подкрепата си за появата на общ разплащателен механизъм. Съчетаването на подходите на транснационално координиране и планиране и на силите на пазара не само ще доведе до увеличаване на индустриалната и земеделската продукция, но и ще допринесе за интегрирането на националните икономики и пазари. Целта на Съединените щати трябва да бъде учредяване на наднационална организация, която в хода на възстановяването да разпределя ресурсите и свръхпроизводството, да задава целите на производствените програми и да координира националните планове за възстановяване. В същото време тя следва да допринесе за обединяване на ключови сектори като въгледобив, производство на електрическа енергия и транспорт. След края на преходния период от над-

⁷⁸ Hogan, Michael J. *Цит. съч.*, с. 45.

националната власт се очаква да способства за появата на митнически съюз и стабилна западноевропейска система за валутни разплащания – темелите на бъдещия стопански съюз⁷⁹. Вижданията на Комитета се споделят и от Отдела за планиране на политиката. Кенън и неговите колеги категорично застават зад функционалния подход към интеграцията в сферата на икономиката, финансите и търговията. Акцентът в техните препоръки до държавния секретар е върху освобождаването на търговията и разплащанията от съществуващите ограничения, възприемане на изцяло многостранен подход и популяризиране на ползите от европейския митнически съюз⁸⁰. Погледната от Вашингтон, в този начален етап Обединена Европа вече изглежда като готвещ се за световна премиера голям и произвеждащ все повече общ пазар с една валута, вписан в системата на свободна търговия. В Държавния департамент не планират европейската интеграция да се случи според федералните идеи и принципи, а подкрепят прагматичен и по-лесен за управление процес на функционално обединение с отчетлив наднационален елемент.

На пръв поглед изглежда, че с тази далече по-ясна и прагматична крайна цел пред себе си американските дипломати лесно ще склонят европейците към интеграцията. В дейността си те следват внимателния подход, препоръчан от държавния секретар. Както личи от писмото му до сенатор Артър Ванденбърг, Маршал е убеден, че Съединените щати трябва да направят всичко възможно, за да върнат надеждата и да възродят Стария свят, както и да предотвратят избухването на поредната война. За целта те ще насърчават европейците да работят заедно, но няма да им налагат отвън формата на тяхното сътрудничество:

Трябва да е ясно, че нашата цел не е да налагаме на европейските народи някаква определена форма на политическа и стопанска асоциация. Бъдещата организация на Европа трябва да бъде определена от народите на Европа [...] Съединените щати ще приветстват всяка тяхна инициатива в рамките на ООН, която осигурява по-голямо взаимодействие за цялостно възстановяване на икономиката, за повишаване на стандарта на живот, за укрепване на общата сигурност и насърчаване на прогреса⁸¹.

Още от самото начало администрацията доброволно се отказва от упражняването на какъвто и да е натиск за налагане на своите виждания. Тя се ръководи от идеята, че всеки публичен знак на принуда би бил контрапродуктивен. Освен че не желаят да бъдат оприличени с поведението на Москва в източно-европейските държави, от Белия дом и Държавния департамент се стремят да

⁷⁹ **Hogan**, Michael J. Paths to Plenty: Marshal Plan Planners and the Debate Over European Integration, 1947–1948. In: *Pacific Historical Review*, 1984, N 3, p. 341.

⁸⁰ *Там там*, с. 342.

⁸¹ Цит. по: **Hindley**, Meredith. How the Marshall Plan Came About? In: *Humanities*, 1998, November/December, p. 54.

бъдат привлечени всички европейски демокрации, особено Великобритания. Всеки намек за диктат и поставяне на предварителни условия за ограничаване на суверенни права би ги разколебал и вероятно отказал. А и този подход не е нов. Година по-рано Ростоу призовава тогавашния държавен секретар Бърнс да бъде изключително внимателен в думите и действията си, когато прокарва американските цели:

Най-добрият начин да се постигне Обединена Европа е да се върви по периферията към целта чрез насърчаване на техническото сътрудничество в икономическата област, а не чрез безцеремонни дипломатически преговори⁸².

Западноевропейските дипломати веднага разбират, че не са изправени пред американски ултиматум и бързат да посочат своите условия. Ход, който отлично се вписва в следвоенния модел на трансатлантически отношения, лишен от строга вътрешна йерархия, неизискващ тотално подчинение на по-слабите на по-силния и допускащ широка автономия на европейските демокрации. Както отбелязва Чарлс Майер, в този своеобразен Рах Америка проблемите и приоритетите на западноевропейците и американците невинаги съвпадат дори когато общите им интереси налагат следването на една и съща политическа линия. Така първите много бързо се научават как да вървят по своя дневен ред, радвайки се на огромна свобода на действие, докато удобно са подслонени под стратегическия чадър на вторите⁸³. Те влизат в разговорите с американската дипломация от позицията на равни, не за да следват определена във Вашингтон системност, а отстоявайки националните си интереси и препотвърждавайки принципите на върховенство на националния суверенитет. Оказва се, че постигането на голямата цел на плана *Маршал* няма да е еднократно действие нито гладък процес. Месецът след 5 юни 1947 г. е особено интензивен: в Лондон Уил Клейтън запознава голяма британска делегация, водена от външния министър Бевин, с намеренията на администрацията, а в Париж са проведени спешни разговори между първите дипломати на Великобритания (Бевин) и Франция (Бидо), както и срещи между американския посланик Джеферсън Кафъри и Жорж Бидо⁸⁴. Събития, в хода на които проличават откритото нежелание на Великобритания да допринесе за формирането на наднационална стопанска общност в Западна Европа, страховете на Франция

⁸² Memorandum by Mr. Charles P. Kindleberger. Washington, July 22, 1947. **FRUS** 1947, III: 241.

⁸³ **Maier**, Charles. Alliance and Autonomy: European Identity and US Foreign Policy Objectives in the Truman Years. In: *The Truman Presidency*. Ed. by Michael Lacey. Cambridge University Press, 1991, pp. 274–278.

⁸⁴ Aide-Memoire by British Foreign Office for the Secretary of State for Foreign Affairs. London, June 25 (26?), 1947. **FRUS** 1947, III: 287; The Ambassador in France (Caffery) to the Secretary of State. Paris, July 10, 1947. **FRUS** 1947, II: 986; **Gillingham**, John. *Цит. съч.*, с. 132.

за ролята, която Германия би играла в нея и чрез нея, за използването ѝ като своеобразна платформа за изпреварващо възстановяване на Западна Германия и не на последно място – готовността на Париж и Лондон да работят в тясно сътрудничество, за да ограничат последствията от големия американски замисъл. Но дори това не е най-мъчното препятствие пред американските дипломати. Те се сблъскват и с предизвикателството да накарат западноевропейците да си сътрудничат за постигане на обща цел.

За да приемат подадената от Вашингтон ръка, правителствата на шестнадесет западноевропейски страни (Великобритания, Франция, Италия, Белгия, Нидерландия, Люксембург, Дания, Швеция, Норвегия, Швейцария, Ирландия, Австрия, Португалия, Гърция и Турция, както и западните зони на Германия) изпращат свои делегати в Париж, където те учредяват Комитет за европейско икономическо сътрудничество (КЕИС). Той се явява пряк отговор на поставеното в Харвардската реч на Маршал изискване континенталните демокрации да работят заедно в една „европейска организация“. И като такъв е натоварен без външна намеса: да изготви обективна оценка за състоянието на европейската икономика; да идентифицира общите за всички страни членки нужди; да засвидетелства по категоричен начин способността на западноевропейците да работят заедно в разрешаването на своите национални и международни проблеми чрез открит диалог и търсене на съвместни решения. На тази база от него се очаква да предостави съвместен доклад как американската помощ ще бъде използвана от Шестнадесетте, действащи на практика като една. Вместо това обаче през цялото лято на 1947 г. очевидно неподготвените за реализацията на толкова мащабен регионален проект делегации демонстрират единствено желание да употребят американската помощ за осъществяване на националните си приоритети и цели. Те се въвлечат в пространни спорове около възстановяването на западногерманската индустрия, и съотв. пазар, италианския излишък от работна ръка, трудностите пред изграждането на митнически съюз, незадоволителната търговия, неразборицата с разменните курсове и контрола върху тях, британския обструкционизъм на всичко, което малко или повече е свързано с наднационални методи, решения и др.⁸⁵ Дебатът за стопанска интеграция така и не се състои. Опитът на Клейтън да напомни, че проблемите на общия подход и единството следва да заемат централно място в преговорите се оказва неуспешен. В началото на месец август заедно с американския посланик в Париж Кафъри и доверения на Труман дипломат Пол Ници той изработва конкретни изисквания към отвъдокеанските партньори на САЩ. Сред тях попада и задължително „намаляване и в крайна сметка премахване на всички тарифи и бариери пред

⁸⁵ The Ambassador in France (Caffery) to the Secretary of State. Paris, August 1, 1947. **FRUS** 1947, III: 342; **Reynolds**, David. Marshall Plan Commemorative Section. The European Response: Primacy of Policy. In: *Foreign Affairs*, 1997, May–June, pp. 45–50.

търговията⁸⁶. Макар да не става дума за създаване на стопански съюз или за федерация, каквито авторите биха искали да видят създадени в Европа, те дописват смело Харвардската реч, с което във Вашингтон външната намеса в процеса на преговори започва да изглежда прекомерна. Неслучайно Държавният департамент инструктира Клейтън да не се увлича със съветите си към участниците в Комитета, за да не решат те, че администрацията се обвързва пряко с решенията, които им предстои да вземат. А заместникът на Маршал Робърт Ловет, който иначе също е горещ привърженик на интеграцията, напomnia, че сега най-важното е западноевропейците да разберат, че трябва да си помагат един на друг, за да се адаптират към изменената ситуация и да се подготвят за „икономическо бъдеще без външна подкрепа“⁸⁷. Ръководството на американската дипломация държи да се запази усещането, че работата на Шестнадесетте в Париж отразява тяхното чувство за отговорност пред бъдещето на свободна Европа и че то не се намесва в нея по никакъв начин⁸⁸.

Въпрос на време е Вашингтон да бъде крайно разочарован от подхода и резултата от работата на Комитета.

В представения в края на август 1947 г. проект на заключителен доклад от работата на КЕИС отсъства съгласие за създаване на постоянна европейска организация, която да обедини отделните национални икономики, каквото е едно от условията на Маршал. Вместо програма за възстановяване и дългосрочно тясно сътрудничество, документът, по думите на заместник държавния секретар Ловет, съдържа „шестнадесет отделни пазарски списъка с изискващи подкрепа проекти“, събрани в един текст. В писмо до държавния секретар Маршал от 24 август той посочва още, че общата им сума е нереалистично висока (29,2 млрд. долара, или 12% от БВП на Съединените щати и двойно повече от изразходваните до този момент средства в помощ за Европа) и че избраният подход, както и липсата на намек за дългосрочни общи действия няма да избавят свободна Европа от търговския дефицит. Обедняването в сравнение със Съединените щати ще продължи, като се очаква след края на инициативата то да надхвърли 4 млрд. американски долара годишно⁸⁹. Неудовлетворението налага удължаване на срока на работа на Комитета отвъд предварително определената крайна дата – 1 септември 1947 г., както и спешното командироване на Дж. Кенън и Ч. Бонстийл. На 31 август заедно с Клейтън и Кафъри те провеждат тричасов разговор с Изпълнител-

⁸⁶ Memorandum by Mr. Wesley C. Haraldson of the Office of the United States Political Adviser for Germany (Murphy). August 8, 1947. **FRUS** 1947, III: 349.

⁸⁷ The Secretary of State to the Embassy in France. Washington, August 11, 1947. **FRUS** 1947, III: 350; The Acting Secretary of State to the Embassy in France. Washington, August 14, 1947. **FRUS** 1947, III: 356.

⁸⁸ **Hogan**, Michael J. *The Marshall Plan: America, Britain...*, p. 72.

⁸⁹ The Acting Secretary of State to the Secretary of State at Petropolis, Brazil. Washington, August 24, 1947. **FRUS** 1947, III: 372–373.

ния комитет на КЕИС. Това е първата официална среща между представители на Трумановата администрация и западноевропейските делегати в Париж. Американските пратеници открито и честно заявяват, че са разочаровани и че успехът на целия план *Маршал* е поставен под въпрос. Като подчертава, че не „правят опит да диктуват на конференцията“, а изказват своето мнение относно „най-важните неща за спечелване на одобрението на американския народ и Конгреса“, Клейтън всъщност поставя седем условия, които Вашингтон желае да види изпълнени във финалния доклад. Последното е свързано със създаване на нова „многостранна организация“, проследяваща напредъка на националните правителства по програмата⁹⁰.

Извънредният тур преговори препотвърждава готовността на Съединените щати да допринесат за процъфтяването на западноевропейската икономика и установяването на хармонични отношения в региона чрез краткосрочна и щедра, но внимателно разписана и насочена помощ. Според правителството във Вашингтон задачата е изпълнима в рамките на четири години, но устойчивостта на постигнатите резултати ще зависи от това, доколко самите европейци осъзнават нуждата от институционализиране по нов начин на многостранното си сътрудничество. Така те ще демонстрират общността на интересите си и решимостта да носят отговорност за ставащото в Западна Европа и за превръщането ѝ в независим от външни сили и подкрепа фактор. За мнозинството присъстващи в Париж, както и за редица влиятелни американски дипломати, обаче постигането на икономическа интеграция в определени времеви период е нереалистично. Западноевропейците зорко охраняват върховенството и неделимостта на суверенитета. Те не приемат американското подканяне да мислят и действат като едно цяло, без да си дават сметка за националните граници и да подобрят ефективността на производството, търговията и заетостта чрез обединени усилия, а не в изпълнение на добре обмислените и вече действащи национални планове. „Свиването на суверенитета“, както се изразява френският представител на срещата от 31 август Ерве Алфан, не е част от замисъла на свикания от Великобритания и Франция международен форум⁹¹. Дни по-късно Оливър Франкс разговаря с американския посланик в Лондон и го предупреждава, че КЕИС е достигнал възможния лимит на тясното сътрудничество между участващите в него страни и че те ще се възпротивят на всеки следващ натиск в тази посока, смятайки го за „нарушаване на националния суверенитет“⁹².

⁹⁰ The Ambassador in France (Caffery) to the Secretary of State. Paris, August 31, 1947. **FRUS** 1947, III: 392–393.

⁹¹ *Там*, с. 396.

⁹² The Ambassador in the United Kingdom (Douglas) to the Secretary of State. London, September 9, 1947. **FRUS** 1947, III: 420.

В резултат от срещата представителите на Шестнадесетте се съгласяват да преработят своя доклад. Те са доволни, че след смекчаване на американската позиция от тях не се иска да капитулират пред американското виждане за обединение, каквито са опасенията и усещанията им от самото начало. В двутомния документ от 690 страници се правят редица верни констатации за взаимозависимостта на националните икономики и нуждата от своевременно възстановяване на системата на свободно движение на стоки и услуги на Стария континент отпреди 30-те години на XX в. Но там липсва сериозен и конкретен ангажимент за учредяване на западноевропейска стопанска общност. Вместо това е записано, че е изготвен внимателният анализ „какво европейските държави могат да направят за себе си и една за друга, за да работят в полза на трайното решаване на проблемите“, и че „настъпва нова ера на европейско икономическо сътрудничество“. Специално внимание е обърнато на темата *митнически съюз*, като е наблегнато на добрите примери – Бенелюкс, разговорите за Скандинавска митническа уния и френско-италианското предложение. За постигането на цялостен търговски съюз обаче конкретен ангажимент не е поет. Заключението е, че ще са нужни години на напасване и сложни преговори по технически въпроси⁹³. Тези думи не впечатляват администрацията на Труман. Във Вашингтон са недоволни от прозирацията изключително национален подход, от липсата на общ план за взаимопомощ, както и на програма за структурни реформи и преодоляване на търговския дефицит. Пред тях вече не стоят познатите „пазарски списъци“, но те не разполагат и с проектопредложение за регионална стопанска организация. Освен че по тази тема в доклада не се открива нищо смислено, но и частта за Германия е достатъчно объркана. От нарочно допълнение към основния текст става ясно, че Шестнадесетте не са постигнали съгласие за отношението към и ролята на победената страна. Тя е определена като безценен фактор за бързото възстановяване на региона, но в същото време е отбелязано, че възраждането ѝ не може да става във вреда на останалите⁹⁴. Очевидно участниците в КЕИС не знаят как да загърбят страховете от миналото и да извършат безконфликтно приобщаването на немските производители и търговци към икономиката на Западна Европа. В действителност документът е отражение на стремежа на всяка държава да използва новата американска политика по стария начин, т. е. да постигне националните приоритети в процеса на следвоенно възстановяване, без да компрометира суверенитета си.

Нищо общо с това, което се опитва да внуши Бевин в оптимистичния завършек на своята официална реч от 22 септември 1947 г.:

⁹³ The CEEC Final Report, Paris, September 1947 [online]. [Viewed 12.09.2022]. Available from: <http://www.ena.lu/mce.cfm>

⁹⁴ *Пак там*; **Milward**, Alan S. *Цит. съч.*, с. 88.

Докладът, който подписваме днес, не е обикновен доклад. Той е началото на едно велико усилие, насочено към сътрудничеството. В действителност той поставя на преден план връзките между страните, които времето ще заздрави [...] Нека духът, който доминираше в Комитета в Париж, ни помага в предстоящите трудни месеци и години [...] и нека нашите следовници възхваляват това дело [...] като усилие за обединение, нямащо равно на себе си в дългото и проблемно минало на Европа⁹⁵.

Красиви думи, предназначени да се харесат на Белия дом и Конгреса на САЩ, а не да придвижат региона по-близо до неговото единство. Нескромно, милиардите американски долари си струват волни обещания за бъдещо обединение, но не са достатъчен стимул за конкретни стъпки за хармонизиране на политиките и постигане на институционализирано тясно наднационално сътрудничество. Пропусната е отлична ранна възможност за подготовка на почвата за появата на регионален икономически съюз на основата на общ пазар.

В тези условия политиката на американската дипломация да реализира чрез плана *Маршал* стратегическата цел на стопанско и политическо единство на западноевропейските народи претърпява чувствителна промяна. Първоначалният ентузиазъм и добре аргументираният стремеж отслабват до приемлив компромис, чието оправдание е в съхраняването на ефективния трансатлантически диалог в условията на нарастващо напрежение със Съветския съюз. Съдейки по еволюцията в позицията на Уил Клейтън между април и септември 1947 г., Америка тръгва от амбициозната задача да допринесе за учредяване на икономическа федерация в краткия период на подготовката на плана *Маршал*, минава през настояването за митнически съюз от времето на преговорите в Париж и се задоволява (макар временно) с минимални общи постановки в заключителния доклад на КЕИС, свързани с облекчаване на търговията и готовност за създаване на съвместна организация, която да преглежда напредъка в осъществяването на програмата за възстановяване. Самият доклад на КЕИС е приет от Държавния департамент изцяло като демонстрация на демократичното единство, безпрепятствения старт на системата на свободна многостранна търговия, но и предвид доминиращите нагласи в Западна Европа. С усещането за недокрай изпълнена мисия заместник държавният секретар Клейтън и посланиците Кафъри и Дъглас признават пред другия заместник държавен секретар Ловет, че западноевропейците не са готови да учредят мощна наднационална структура. Онова, което на този етап те могат да постигнат, е да създадат поредната международна организация, в която ще продължат да взаимодействат по стария начин. Следвоенната промяна в мисленето им, частично лимитираща свободния пазар за сметка

⁹⁵ Address by Right Honorable Ernest Bevin, Secretary of State for Foreign Affairs at the Final Session of the CEEC. Paris, 22 September 1947 [online]. [Viewed 12.04.2023]. Available from: https://www.cvce.eu/en/obj/address_given_by_ernest_bevin_paris_22_september_1947-en-1d48d82c-c48e-4668-be3c-d5ba3638980c.html

на икономическия дирижизъм, в съчетание с добре познатите от миналото бизнес практики заплахват с установяване на планова икономика и международни картели, които „ще стимулират национализма и ще осуетят пълното възстановяване на естествените икономически сили“. Препоръката е на този етап целите да бъдат ограничени до търсене на обвързващо съгласие „между всички или повечето участващи държави и след това между тях и САЩ за намаляване на пречките пред търговията, включително с въвеждане на адекватни разменни курсове“⁹⁶. Мнението на тримата дипломати е Вашингтон да не залага капан от социалистически похвати и монополни структури, рушащи новите разбирания и очаквания за конструиране и функциониране на глобалния обмен. Не бива да се забравя, че по същото време в Женева тече финалният кръг преговори за подписване на Общото споразумение за митата и търговията в рамките на Международната търговска организация. Основополагащ стълб на икономическия мултилатерализъм, неговият успех не може да бъде застрашаван от безплодното настояване за създаване в най-близко време на наднационална стопанска структура в Западна Европа. По-важно е първо европейските демокрации да влязат в световната система за свободна търговия и едва след това да се мисли за тяхното обединение. Проинтеграционистката линия отслабва и след като Уил Клейтън, също както Дийн Ачесън няколко месеца по-рано, напуска Държавния департамент. Макар да остават тясно свързани със съдбата на плана *Маршал* – Клейтън като специален съветник на държавния секретар, а Ачесън като водеща фигура в Комитета за плана *Маршал* – авторитетна неправителствена организация, пропагандираща целите на инициативата и привличаща обществена подкрепа за усилията на администрацията, без тяхната институционална тежест процесът на определяне на американската европейска политика е лишен от гласа на главните апологети на интеграцията.

Още в средата на 80-те години на XX в. Алан Милуърд забелязва особеността на западноевропейски обструкционизъм. Планът *Маршал* по същество е огромен експеримент, в който западноевропейците не се включват пълноценно. В някои случаи със силна индивидуална съпротива, в други – с общи усилия, те осуетяват намеренията на администрацията помощта за реконструкцията на следвоенната икономика да доведе до появата на блок от държави, споделящи политически, икономически, социални и културни ценности, подобни на американските. Амбициите на Вашингтон и реформеният му плам са угасени в хладнокръвната последователност, с която Шестнадесетте налагат своите анализи и приоритети⁹⁷. Те публично се съгласяват да допуснат американска доминация за времето на опериране на Плана, но нямат никакво намерение

⁹⁶ The Ambassador in France (Caffery) to the Secretary of State. Paris, September 15, 1947. FRUS 1947, III: 433.

⁹⁷ Milward, Alan S. *Цит. съч.*, с. 92, 123–124.

да изграждат икономически Съединени европейски щати. Все по-видими стават стопанските и политическите различия между държавите по двата бряга на Северния Атлантик, а оригиналната идея за създаване на регионален блок започва бавно да потъва между тях.

Независимо от всичко, ген. Маршал не допуска свалянето на темата от актуалния дневен ред. В нея остава надеждата на администрацията за устойчивост на резултатите от възстановяването – демократична Европа да се изправи на крака и да е в състояние сама да гарантира своето развитие, без повече да бърка в джоба на американските данъкоплатци. По тези причини проблемите на единството стават важен елемент от защитата на плана *Маршал* пред Конгреса на Съединените щати. Но Конгресът е натоварен и със задачите, на които КЕИС не предлага реалистично решение. А именно да определи вида и размера на американската помощ и какво бъдеще очаква Западна Германия⁹⁸.

Без излишно бавене, администрацията на Труман ревизира, оптимизира и съобразява с американските възможности желанията на западноевропейците. В средата на ноември 1947 г. тя облича в законодателна инициатива своите предложения за оказване на помощ на некомунистическа Европа. Защитена от самия президент и с подкрепата на лидера на мнозинството сенатор Артър Ванденбърг, Програмата за възстановяване на Европа, както официално се нарича планът *Маршал*, влиза в Конгреса. Въпреки отсъствието на съществени разногласия между ръководствата на двете партии, законопроектът „засяда“, по израза на Болън, в комисииите за външни работи на Долната камара и на Сената⁹⁹. В продължение на няколко месеца изслушванията ангажират огромен брой специалисти от правителствените, обществените и бизнес средите, които обсъждат главно икономически, търговски, финансови и технически въпроси, преглеждат огромна статистическа и друга документация. Политическата целесъобразност също заема подобаващо място в дискусиите. От тях става ясно, че от плана *Маршал* се очаква да поддържа баланса в Европа и да преобрази демократичната ѝ половина по американски образец. Интегрирана Западна Европа е ключът към постигане на траен мир и просперитет не само на Стария континент. Освен че ще представлява противотезест на комунистическите диктатури под властта на Москва, тя ще хармонизира в едно цяло отделните национални икономики и ще сложи край на изкуственото разделение и триумфа на националистическия дух, провокирали в миналото не една война. Подчинено на наднационални институции, обединението ще контролира богатствата на Рур и ще възстанови Германия, без да възражда германската заплаха. Най-сетне стопанската интеграция гарантира лесно присъединяване

⁹⁸ *Пак там*, с. 89.

⁹⁹ **Болън**, Чарлс. *Цит. съч.*, с. 296.

на втория по значимост и тежест индустриален регион в света към системата на многостранна свободна търговия¹⁰⁰.

Въпреки че от Държавния департамент държат на темата и мнозинството американски конгресмени осъзнава дългосрочните ѝ положителни последици, интеграцията рядко е коментирана самостоятелно, а е поставяна в контекста на Студената война и на перспективите пред стопанското развитие на Западна Европа. Не липсват обаче парламентаристите, които държат тя да бъде изведена на преден план. Сред тях е конгресменът от Кънектикът Джон Д. Лодж, в чиито въпроси и изказвания темата за икономическа федерация неизменно присъства. Още в началото той пита държавния секретар дали правилно е разбрал, че успехът на плана за възстановяване на Европа ще зависи и от „постигането на икономическа федерация“, на което Маршал директно отговаря, че „това е едно от най-важните съображения на цялата програма“¹⁰¹. Малко по-късно Лодж кара търговския министър Аверил Хариман да сподели възгледите си по проблема. Според Хариман за първи път в Европа се предоставя възможност чрез мирни средства да се изгради федерация и е в интерес на Съединените щати да не спират да окуражават западноевропейците. Той заявява, че без „предвидения тип икономическо сътрудничество не виждам как ще се постигне трайно възстановяване в Европа и растяща икономика“, и изразява увереността си, че в демократична Европа добре разбират ползите от интеграцията и ще пристъпят към премахване на всички митнически ограничения, осигурявайки истинско свободно движение на стоки¹⁰². По същата тема Лодж разговаря и с Уил Клейтън. Мнението на последния е, че обединението е желаното бъдеще на Западна Европа. То ще функционира като „митнически съюз [...] обща валута, единна данъчна система и т. н.“ и ще впише региона в системата на търговски мултилатерализъм, предотвратявайки връщането към стопанския национализъм¹⁰³. Любопитното е, че Клейтън, който е сред първите значими фигури на американската дипломация, застъпили се за създаване на европейска икономическа федерация през пролетта на 1947 г., този път предпочита израза „най-тясно сътрудничество“. Очевидна е предпазливостта на администрацията и близките ѝ сътрудници по въпрос, по който Западна Европа е далече от консенсуса. Тази предпазливост произтича и от курса на по-стеснени функционални изисквания към процеса на обединение, около който се консолидират Комитета по възстановяване и Отдела за планиране на политиката на Държавния департамент.

¹⁰⁰ Hagan, Michael J. The Marshall Plan: America, Britain..., pp. 89–91.

¹⁰¹ U.S., Congress, House, Committee on Foreign Affairs, Hearings, US Foreign Policy for a Postwar Recovery Program, 80th Congress, 1st and 2nd sess., 1947–1948, p. 108.

¹⁰² Пак там, с. 503–504.

¹⁰³ Пак там, с. 342.

Част от представителите на неправителствения сектор не си налагат подобни ограничения. Те приветстват американската инициатива като средство за икономическо федериране на Западна Европа и създаване на Съединени европейски щати. В тяхната реторика Лодж лесно се вписва. Макар да признават, че процесът ще бъде дълъг и не съвсем безболезнен, те настояват в законодателството, което Конгресът предстои да приеме, да се препотвърди подкрепата на САЩ за СЕЩ, съответстваща и на кратката резолюция на Фулбрайт, Томас и Богс от края на март с. г. Постъпват конкретни предложения за допълнение в законопроекта в този дух:

Декларира се, че политиката на Съединените щати е да насърчават тези страни да изградят постоянен съюз в рамките на ООН, за да постигнат икономическо обединение и регионална политическа организация от рода на Съединени европейски щати.

Според тях националните противоречия и съперничества в Европа ще бъдат заличени само благодарение на единството и пак благодарение на него ще се установи траен мир в света. За да е успешно, американците трябва да убедят европейците, че не ги използват като инструмент в своята антисъветска стратегия, а че се ръководят от искрен стремеж да изградят самостоятелна и независима Европа под формата на „работеща федерация“¹⁰⁴.

По-различен е погледът на членовете на Комитета за плана *Маршал*. По време на изслушванията в Долната камара не друг, а Дийн Ачесън представи техните виждания. Още в началото той обосновава принципната необходимост от американска помощ с това, че „мирът и свободата, от които нашият живот зависи, са тясно преплетени с европейското възстановяване“. Като „фронтна линия на американската сигурност“ бъдещето на региона е извън комунистическия контрол. Свързването на неговите ресурси с тези на съветския блок неминуемо застрашава глобалния мир. В общ трансатлантически интерес е той да остане свободен от външен натиск и да не допусне появата на още диктаторски режими. Ачесън добросъвестно очертава положителните тенденции и добрите резултати, които западноевропейците постигат в първите години на мира, но и с тревога отбелязва огромния търговски дефицит, финансовата нестабилност и бързото увеличаване на населението, застрашаващи устойчивостта на процеса на следвоенна реконструкция. Затова той призовава обсъжданията да не се фокусират върху стойността на плана *Маршал*, а върху реализацията на основната му цел – „икономическата интеграция на Западна Европа и заедно с това (постигането) в голяма степен на политически съюз“. Неговото заключение е, че ако Вашингтон желае помощта му да даде „постоянни добри резултати“, той следва да насърчи формирането на „силен и стабилен съюз, съизмерим с нашия“. Почила се от своя и от американския

¹⁰⁴ *Пак там*, с. 834, 924, 929.

опит, свободна Европа ще разпознае в единството гаранция за независимост от външни сили и висок стандарт на живот, солидна защита на основните принципи на демокрацията, както и укрепнало желание за съхраняване на мира в света¹⁰⁵. В прагматичния и много прецизен анализ на Ачесън не присъстват по-абстрактните идеи за федерация или Съединени европейски щати. Неговият поглед е насочен към типа интеграционно усилие, което може да даде най-скоро плодове, за да бъде опазена не само тази традиционна „световна работилница“, но също така самата Америка и ценностите, в които демократичните общества от двете страни на Атлантика вярват.

Обсъжданията в сенатската Комисия за външни работи, ръководена от сенатор Ванденбърг, поставят европейската интеграция в изцяло политически и дипломатически контекст. Темата за спасяването на Западна Европа от Съветите чрез избавянето ѝ от глад, отчаяние и мизерия, и възраждането на нейната стопанска мощ, доминира повечето изказвания. Така например, министърът на отбраната Джеймс Форестал изтъква, че резултатното съдържане на комунизма не допуска появата на вакуум в Европа. Нужни са целенасочени усилия за съвременен изравняване на икономическия и политическия баланс на силите на континента, чийто успех е функция от съчетаното приложение на политиките на възстановяване и интеграция¹⁰⁶. Разглеждани единствено в техните стопански измерения, те неизменно се свързват със създаване на митнически съюз и превръщането на КЕИС в постоянна организация, която да доведе докрай стратегията на премахване на митата и на останалите ограничения върху търговския обмен¹⁰⁷. Включването на Западна Германия в програмата, но и приобщаването ѝ към икономиката на Западна Европа, е широко дискутирано. Германското участие в процеса на обединение на европейските демокрации се радва на публичната подкрепа на авторитети като Джордж Маршал и Джон Ф. Дълес¹⁰⁸. Прави впечатление внимателното боравене с терминологията. В комисията се говори по изключение за федерация или Съединени европейски щати. Малцина настояват интеграцията да бъде записана като условие за американската помощ. Те са водени главно от опасенията, че след края на плана *Маршал* през 1952 – 1953 г. е възможно да се стигне до връщане към миналото под влияние на опасни националистически страсти и сепаратистки тежнения. Или пък от усещането, че от западноевропейците идват сигнали за необходимостта от приятелско рамо и добронамерен стимул, за да задействат без излишни тревоги и колебания процеса на своето обединение¹⁰⁹. Макар да са убедени в ползата

¹⁰⁵ *Пак там*, с. 694, 698, 701–702.

¹⁰⁶ **U.S., Congress**, Senate, Committee on Foreign Relations, Hearings, European Recovery Program, 80th Congress, 2nd sess., 1948, pp. 478–480, 488.

¹⁰⁷ *Пак там*, с. 212, 660.

¹⁰⁸ *Пак там*, с. 11, 610.

¹⁰⁹ *Пак там*, с. 208, 624.

от интеграцията и да смятат, че тя е върховна цел на американската политика, участниците в изслушванията са на мнение, че инициативата следва да дойде от западноевропейските столици и че в законодателен акт, алтруистично предоставящ външна помощ, няма място за труднопостижими условия. Преобладава мнението, че успехът се крие във внимателния подход, а не в принудата, която би накърнила достойнството на партньорите; че той се корени в прагматизма, а не в преследването на свръхамбиции, защото Обединена Европа е твърде сложен механизъм, който ще заработи след дълги години на преговори и компромиси¹¹⁰. Няма съмнение, че симпатията към европейския проект доминира в сенатската комисия. Нейните членове обаче се въздържат от вменияването ѝ като стратегическо задължение на европейските партньори на Съединените щати.

Прегледът на стотиците страници протоколи от изслушванията пред неколцина сенатори без колебание сочи сенатор Хенри Кабът Лодж от Масачузетс като най-искрен и последователен привърженик на интегрирането на западноевропейските държави първоначално в една икономическа, която впоследствие ще прерасне в политическа наднационална общност. Зад кулисите обаче дейността на сенатор Ванденбърг е тази, която осигурява безпроблемното приемане на плана *Маршал* в Конгреса. Първоначално сенаторът от Мичиган е недоволен, че толкова важен външнополитически ход не е обсъден с лидерите на републиканското мнозинство в 80-ия конгрес. От друга страна, допълнителните сериозни разходи, които ще бъдат за сметка на бюджета, не се вписват в стратегията на неговата партия за значително съкращаване на разходи и намаляване на данъци, с която тя печели мнозинство на изборите през 1946 г. Журналистът У. Липман обаче бързо го убеждава в преимуществата на инициативата на демократите. Той я определя като зрял ход, който, за разлика от доктрината *Труман*, предоставя реална помощ на Европа. Планът е сполучлива комбинация от американските идеализъм и интереси и чрез него се постигат взаимни облаги и се установява здрав щит срещу нашествието на комунизма. Скоро самият Ванденбърг започва да схваща по същия начин инициативата и да вярва, че Америка сериозно се е заела да преобрази Западна Европа, издигайки я до статута на партньор, а не цели да бъде неин опекун¹¹¹. Вече в качеството на убеден привърженик той с помощта на Робърт Ловет изготвя стратегията на изслушванията, подбирайки десетките участници в тях и определяйки подходящите моменти за изява на най-популярните привърженици на интеграцията. Сенаторът от Мичиган сравнително лесно се справя с групата на изолационистите, но с много повече усилия оборва популярното предложение на бившия президент Хърбърт Хувър за ограничаване на помощта до едва 4 млрд. долара. Подкрепен от колегите си Тафт и Лодж,

¹¹⁰ *Пак там*, с. 70, 187, 209, 549.

¹¹¹ **Kaplan**, Lawrence S. *The Conversion of Senator Arthur H. Vandenberg*. University Press of Kentucky, 2015, p. 193.

Ванденбърг убеждава републиканското мнозинство да насърчи инициативата на администрацията на демократите и гарантира отпускането на шедър първи транш от 5,3 млрд. долара в заеми и грантове. Изцяло негова е идеята начело на програмата да застане човек, свързан с бизнеса и независим от влиянието на Държавния департамент. Очакваният ход на Маршал да постави на този пост Ачесън или Клейтън, кандидати, предпочитани и от президента Труман, е париран от Ванденбърг в полза на Пол Хофман, управляващ Корпорация *Студебейкър*¹¹². На фона на твърде ангажиращите политически и административни маневри неговите собствени виждания за единството на демократична Европа не стават публични почти до самия край на конгресната процедура. Редно е да се отчете, че дори и в този момент те не представляват завършена система, доколкото сенаторът традиционно поставя другаде акцента на американската външна политика към Стария свят.

На 1 март 1948 г. Ванденбърг държи дълга, наситена с факти, но и с нескрита емоция реч, в която представя пред Сената работата на неговата комисия за външна политика и настоява за одобрение на представената Програма за възстановяване на Европа. Макар немного, пасажите, отнасящи се до единството, заслужават внимание. Те не съдържат проект за федерация, но са недвусмислен сигнал за посоката на мислене във Вашингтон и желанието му да види западноевропейците единни. В този смисъл Ванденбърг отбелязва, че в рамките на КЕИС е започнала работа за координиране на начините на взаимопомощ и планиране на сътрудничеството. Тя се изразява в повишаване на равнищата на индустриално производство, намаляване на пречките пред търговията, стабилизиране на финансовите системи и създаване на „съвместна организация“, която да следи за изпълнението на посочените задачи. С вълнение, което не съответства на пресметливия подход на Шестнадесетте, той определя преговорите в Париж като „исторически момент“. Защото вижда в тях първа стъпка към появата на демократична федерация в Западна Европа. Но споделя очакванията си индиректно:

Някой ден Съединените европейски щати ще се обърнат назад и ще погледнат на това събитие по начина, по който ние се отнасяме към Конференцията в Анаполис, предшестваща Конституционния конвент във Филадельфия¹¹³.

Истината е, че тези думи не са негови. Те са съкратена версия на казаното от посланика в Лондон Дъглас по време на изслушванията, но пък са солиден намек, че Стариият свят може да се радва на благоденствие и сила, ако следва федеративния пример на Новия.

По-нататък Ванденбърг посочва „новите знаци на новото време“ – Бенелюкс, френско-италианското предложение за митнически съюз и инициати-

¹¹² *Пак там*, с. 196, 198–199.

¹¹³ 80th Cong., 2nd sess., *Congressional Record Senate*, Vol. 94 (March 1, 1948), p. 1116.

вата на Бевин за Западен съюз. Той настоява Съединените щати да не спират да подпомагат усилията на западноевропейците, но и отбелязва, че в следващите години това „ще зависи от продължаването на сътрудничеството между участващите страни“. Само американската помощ няма да е достатъчна – спасението на Европа се крие в „консолидираната взаимопомощ“¹¹⁴. На пръв поглед сенаторът редува клише след клише, което не разкрива доколко добре познава европейската идея и как по-конкретно си представя началото на процеса на интеграция. Независимо от това, той подчертава важноста на общите действия на западноевропейците, публично предупреждавайки, че те ще бъдат най-важния показател при решението за отпускане на следващия транш по плана *Маршал* в началото на 1949 г. Ясно е обаче, че за него Програмата категорично включва Западна Германия, която, благодарение на нея, ще заеме „подобаващото ѝ се място в икономиката на Европа“¹¹⁵.

В края на речта си сенатор Ванденбърг прави шест генерални извода. Четвъртият поред се отнася изцяло до бъдещия съюз на западноевропейските страни:

Успехът на този закон зависи от енергията и отдадеността на западноевропейските държави в установяването на интеграцията, която те доброволно решиха да постигнат [...] Няма да диктуваме формулата ѝ, но и няма да се откажем да напомняме за целта на плана. Заедно тези нации могат да посрещнат с надежда всяка трудност. Разделени ги чака колапс и дори завоевание¹¹⁶.

Застъпничеството на лидера на републиканското мнозинство в Сената за каузата на единството е важен знак, че както администрацията, така и Конгресът се отнасят към проблема с необходимата сериозност и последователност. Въпреки това, впечатлението, че с всеки следващ ход той отстъпва на по-заден план, се засилва. В дългото изказване на сенатора от Мичиган много по-ярко изпъкват темите мир, свобода, стабилност, просперитет, общи интереси, както и неговата загриженост за действията на Москва, опасността от комунизма и развоя на Студената война. Наднационалната власт, федерацията, които са наситени с много по-въздействащ и емоционален заряд и лесно могат да завладеят въображението на повече хора и да накарат политиците на Стария континент да предприемат по-сериозни и ангажиращи действия, определено не са водещ акцент.

Работата на двете парламентарни комисии и кратките пленарни дебати отразяват амбицията, формулирана от Маршал, в скоро време да се постигне доброволно обединение на европейските демокрации в самоиздържащ се тесен съюз, ограничаващ влиянието на комунизма и гарантиращ сигурността на

¹¹⁴ *Пак там*, с. 1117–1118.

¹¹⁵ *Пак там*, с. 1119.

¹¹⁶ *Пак там*, с. 1120.

САЩ и функционирането на системата на свободна многостранна търговия. Открито приветстван от огромното мнозинство конгресмени, сенатори и общественици, проектът е изпълнен повече с ентузиазъм, отколкото с конкретно съдържание. Американският подход става все по-предпазлив. Наблюдаваната в края на КЕИС позиция на внимателно напътстване без открита намеса в суверенните решения на западноевропейците не е временно отстъпление. Въпреки че е било напълно възможно, в крайна сметка интеграцията не е формулирана като *conditio sine qua non* за получаване на американската помощ. По този начин решимостта, завладяла Държавния департамент през пролетта на 1947 г. да се установи икономическа и по-сетне политическа федерация в Западна Европа, губи инерцията си. С това и реализацията на европейския проект по американски модел продължава да бъде все по-малко вероятна.

Конгресът на САЩ дава отговора на въпросите, които затрудняват Шестнадесетте в Париж или поставят на изпитание чувството им за скромност. Конгресмените определят не само размера, но и вида на помощта и посочват, че Западна Германия не може да бъде разглеждана отделно от Западна Европа, и обратното. Те обаче се въздържат да зададат предварително формата и същността на очаквания европейски съюз, т. е. да проектират и положат основите на политическата суперструктура на усилието за изравняване на баланса на силите на разделения континент. Не е постигнат напредък дори по темата за учредяване на митнически съюз, придружен от многостранна система на разплащания – своеобразна програма минимум на администрацията. И всичко това на фона на почти универсалното разбиране за нуждата от нова регламентация на международните отношения в региона, създаваща условия за поява на наднационален авторитет, който на свой ред да допринесе за трайността на резултатите от процеса на възстановяване, устойчивостта на осъществените реформи и сплотяването на силите на антикомунизма.

С успешния вот в Конгреса планът *Маршал* става официална политика на Вашингтон. Програмата за възстановяване на Европа (ПВЕ) и създадената за нейното управление Администрация за икономическо сътрудничество са резултат от двупартийния външнополитически консенсус, зад който стои общото разбиране на демократи и републиканци, че верният път, макар непряк, към интегриране на континенталните демокрации е открит. Разликите между тях са в несъответстващите им виждания за предназначението на европейската общност. Такъв извод може да се направи от кандидатпрезидентската кампания от 1948 г., в която новият курс е обособен като отделен предмет на спорове. В тях президентът Труман показва, че разглежда Обединена Европа като инструмент в Студената война, а опонентът му, губернаторът Томас Дюи – като вълпъщение на концепцията за третата световна сила, от която очаква да подпомогне

колективните усилия за спиране на конфронтацията и постигане на траен мир в света¹¹⁷.

Междувременно обещаната в Париж постоянна структура става факт. През април 1948 г. западноевропейските правителства учредяват Организацията за европейско икономическо сътрудничество (ОЕИС) като легитимен партньор на АИС. Макар да не е в унисон с американските очаквания за наднационална институция, появата ѝ точно месец след подписването на Брюкселския пакт и седмици преди началото на Европейския конгрес в Хага допълнително зарежда с оптимизъм атмосферата на очакване демократичното единство най-сетне да се доближи до своята фактическа реализация. Така е не само в Западна Европа, но и в Съединените щати. Във Вашингтон дори проявяват склонност да видят в ОЕИС неща, които не кореспондират с оригиналния ѝ замисъл. В представите на редица конгресмени и някои дипломати се ражда бъдещата законодателна власт на европейската федерация, чиито усилия за създаване на общ пазар и валута ще бъдат канализирани чрез европейските аналози на Федералната комисия за търговия и Федералния резерв¹¹⁸. Оптимизмът им се подхранва и от включването в управленските органи на добре подготвени политици, като Робер Маржолен, Едмунд Холпач, Ерик Рол, Петер Швайцер и др., с откровени симпатии към идеалите на европейското единство. Деловите контакти с тях, както си спомня един американски дипломат, карат администрацията да повярва, че шансовете да се изгради солидна политическа суперструктура в Западна Европа, предвестник на бъдещ федерален съюз, са големи¹¹⁹. Много скоро ще стане ясно, че очакванията са прекомерни. Организацията няма да стане ядро, около което да се образуват Съединените европейски щати. Тя не е замислена от своите основатели като люлка на процеса на интеграция. Все пак е редно тук да се уточни, че в началото Франция допуска ОЕИС да се наложи като авторитетна и дейна структура. В плановете на Париж влиза създаването на изпълнителен комитет с участието на представители на националните власти, но без да е постоянно заседаващ орган, и на силен секретариат с ясно определени правомощия. Френската дипломация подчертава нуждата от появата на нова и динамична институция с реална власт, която да обнови Западна Европа¹²⁰. Въпреки подкрепата на Италия и бележката на Кафери, че силен комитет и силен секретариат не се изключ-

¹¹⁷ **Reveillard**, Christophe. *Les premières tentatives de construction d'une Europe fédérale. Des projets de la Résistance au Traité de C.E.D. (1940–1954)*. Francois-Xavier de Guibert, 2001, p. 67.

¹¹⁸ **Killick**, John. *Цит. съч.*, с. 135.

¹¹⁹ **Melandri**, Pierre. *Les Etats Unis face à l'unification de l'Europe...*, pp. 189–190.

¹²⁰ The Ambassador in France (Caffery) to the Secretary of State. Paris, March 23, 1948. **FRUS** 1948, III: 401.

ват взаимно¹²¹, френското предложение е отхвърлено. Надделява позицията на Великобритания, която категорично се противопоставя на учредяването на авторитетна и в някаква степен самостоятелна организация. Целите на Лондон са по най-важните въпроси да продължи да се договаря директно със Съединените щати, а не да зависи от решенията на многолик посредник и да държи в ръцете си контрола над ОЕИС и посоката на нейното развитие¹²². Според Форин офис новата структура следва да се занимава с планиране, а не с решаване на проблеми, с администриране, а не с инициране и провеждане на политики. Създаването на силен и независим секретариат не трябва да се допуска и по още една причина – той лесно ще стане инструмент за провеждане на американската стратегия. С оглед защитата на западноевропейските интереси далече по-добре би било начело да застане генерален секретар с чиновнически функции, а националните делегати да водят преговорите и да извършват деловата работа вместо автономни от националните власти секретари¹²³. Воден от историческия си опит и съпротивата срещу налагането на наднационални механизми, Лондон убеждава партньорите си, че ОЕИС с големи правомощия представлява пряка заплаха за суверенитета им.

За успеха на начинанието Съединените щати не могат да разчитат само на западноевропейците. Администрацията се обляга и на авторитета на международни институции. Една от тях е Световната банка. Нейните директори излизат със становище, че страните по ПВЕ трябва да пристъпят към интегриране на своите стопанства и да създадат икономическа общност, основана на свободното движение на хора, стоки и капитали. Тя ще ускори модернизацията и стандартизацията на производството и ще възстанови нарушения от години платежен баланс между Западна Европа и Северна Америка¹²⁴. Разбира се, зад препоръката стои американското правителство, което направлява дейността на банката. То прибегва до подобни методи, водено отново от тактиката на въздържане от директен натиск.

В удобния момент на конституиране на ОЕИС Съединените щати не заставят партньорите си да следват тяхната визия за характера и дългосрочните цели на организацията. Вашингтон не успява да разсее опасенията, че истинското икономическо сътрудничество в рамките на един митнически съюз може да остане само на думи, нито че организацията ще се превърне в безполезен дискуссионен форум. Желаното ѝ структуриране около силен и експер-

¹²¹ The Ambassador in France (Caffery) to the Secretary of State. Paris, March 20, 1948. **FRUS** 1948, III: 398.

¹²² *Пак там*, с. 396.

¹²³ The Chargé in the United Kingdom (Gallman) to the Secretary of State. London, March 12, 1948. **FRUS** 1948, III: 392; **Bullock**, Alan. *The Life and Times of Ernest Bevin: Foreign Secretary, 1945–1951*. William Heinemann Ltd., 1983, pp. 533, 534.

¹²⁴ **Réveillard**, Christophe. *Цит. съч.*, с. 68.

тен секретариат с ясно определени правомощия и собствен бюджет, който да функционира извън абсолютния контрол на националните власти и да контактува пряко с американската администрация, не се случва¹²⁵. Донякъде Държавният департамент е подведен от оптимистичните сведения на посланик Кафъри от Париж. В неговите доклади се твърди, че за една година страните, които желаят интензифициране на стопанската интеграция, са се увеличили – по-конкретно с Дания и Швеция, и че се наблюдава промяна в британската позиция, която вече допуска съставянето на по-силно и ефективно управление на ОЕИС¹²⁶. Те предполагат бавна, но сигурна еволюция към създаване на една общност. Америка може би трябва да прояви търпение и да изчака нещата да се случат по естествен път. В действителност надделяват опасенията на Бевин, че независимото международно управление на ОЕИС може да се изкуши и да се превърне в диктат над суверенното право на страните членки да вземат самостоятелно решения. И тези на Кафъри, че „е малко вероятно без британското участие и лидерство да се съберат достатъчно на брой европейски страни, които да изградят едно цяло със сериозни стопански измерения“¹²⁷. Макар анализът му да е преувеличен, той е приет във Вашингтон. Така в учредителния документ интегрирането на шестнадесетте икономики не присъства. Властта на националните правителства остава непокътната. Според преамбюла и членове първи и единадесети от конвенцията ОЕИС има за цел да: гарантира успеха на ПВЕ; да укрепи стопанските и политическите връзки между страните членки и да съживи стопанската им активност, създавайки условия за дългосрочното ѝ поддържане без външна помощ. На следващо място тя трябва да допринесе за стабилността, просперитета и мира и да подготви Западна Европа за присъединяване към глобалната система на свободна търговия и разплащания. В чисто практически план на организацията е поверено изготвянето на прецизно формулирани производствени програми и на разширени внос-износни планове¹²⁸.

¹²⁵ Memorandum by Mr. William T. Phillips of the International Resources Division: to the Deputy to the Assistant Secretary of State for Economic Affairs (Nitze). Washington, March 4, 1948. **FRUS** 1948, III: 387; The Secretary of State to the Embassy in the United Kingdom, Washington, February 29, 1948. **FRUS** 1948, III: 384, 385.

¹²⁶ The Ambassador in France (Caffery) to the Secretary of State. Paris, March 20, 1948. **FRUS** 1948, III: 396.

¹²⁷ The Ambassador in France (Caffery) to the Secretary of State. Paris, March 28, 1948. **FRUS** 1948, III: 407.

¹²⁸ Convention for European Economic Cooperation. Paris, 16 April 1948 [online]. [Viewed 19.04.2023]. Available from: https://www.cvce.eu/en/obj/convention_for_european_economic_cooperation_paris_16_april_1948-en-769de8b7-fe5a-452c-b418-09b068bd748d.html Държави, подписали конвенцията: Австрия, Белгия, Дания, Франция, Гърция, Ирландия, Италия, Люксембург, Норвегия, Нидерландия, Португалия, Великобритания, Швеция,

Администрацията на Труман се примирява с междуправителствения характер на ОЕИС. Държавите са представени от правителствени делегации, а във върховния орган заседават външните министри или по-често техните заместници. Основните институции Съвет, Генерален секретар и Изпълнителен комитет са изцяло свързани с националните власти и участието в тях е не толкова, за да се очертаят параметрите на общата стратегия, колкото висшите държавни чиновници да оправдаят икономическата политика на своите правителства. Тя не се съпротивлява на факта, че в новата структура няма власт и авторитет, които да накарат страните членки да изработят интегриран подход към възстановяването си като към наистина обща за всички тях задача. Базисното изискване на ПВЕ да се извърши съвместно разпределение на отпусканите средства, като всички страни се обединят около една схема и се изработи съвместно план за реконструкция за период до четири години, не е изпълнено. Западноевропейците не се вслушват и в многократните призови на Вашингтон да пристъпят към координиране на стоманодобивните си програми с оглед нуждите на цялостното възраждане на Западна Европа, а не съобразно целите, заложи в националните програми. Великобритания не обръща внимание на американските настоявания да използва Франция и Швеция, а не колонии и доминионите, за внос на пшеница и руда¹²⁹. Колкото и да се опитват, представителите на Вашингтон Пол Хофман и бившият търговски министър Аверил Хариман не успяват да убедят партньорите си в нуждата от създаване на стабилна разплащателна система и по-чести срещи в Съвета на равнище министри. Шестнадесетте отклоняват опитите за намеса в организацията на тяхната работа и определянето отвън на ръководните фигури. Те продължават да negliжират индиректните опити на американското правителство да ги приближи до механизмите и формите на по-тясното сътрудничество. Националните императиви остават да доминират подхода на правителствата им и не позволяват на наднационалния метод да докаже ефективността си.

Поглеждайки към следвоенна Европа, администрацията на Труман и Конгресът виждат предимно проблеми. Те се страхуват, че във възстановяващите се икономики и общества на континенталните демокрации може да възникне тежка криза, която да доведе до политическа и стопанска парализа, а оттук и до попадането им под властта на Сталин. Източник на опасения е и дългото отсъствие от региона на истинските пазарни механизми, което заплашва да затрудни не само политиката на насърчаване на производството, ръста и свободната конкуренция, но и старта на Бретънуудската система на фиксирани

Швейцария и Турция. Към тях в лицето на командващите окупационните сили на САЩ, Великобритания и Франция в Германия се присъединяват и западните зони на страната.

¹²⁹ **Killick**, John. *Цит. съч.*, с. 137.

курсове и дейността на Международната търговска организация. Неясното бъдеще на Германия също подхранва притеснения и несигурност. Отговорът на Вашингтон на всички тревоги и проблеми е един – интеграцията. Общият пазар и паричната конвертируемост са само едната ѝ страна, политическата общност, която очакват да се появи, представлява другата. Ето как още от самото си начало планът *Маршал* е замислен да провокира положителна промяна в психологията на западноевропейците, като ги подтикне да повярват в собствените възможности и да си върнат просперитета и силата, без да разчитат на автаркията или да прибегват до диктатурата. На тази основа инициативата предвижда да се изгради наднационална суперструктура, която ще укрепи демокрацията и ще модернизира обществата, като гарантира трайност на резултатите от реконструкцията и устойчивост на започнатите реформи. Заедно с това тя ще установи нова и по-надеждна регламентация на отношенията в региона, премахваща острите конфликти в съжителството на различни нации и държави и която ще бъде сигурна рамка за вписването на Западна Германия в свободния свят. Макар правителствата в Западна Европа да разбират добре целия комплекс от ползи и да се стремят в максимална степен да употребят американската помощ, те все пак не откриват сериозна причина да горят в интеграционисткия плам на Вашингтон. На този етап за тях отстояването на абсолюта на националния суверенитет не допуска рискови компромиси и нетрадиционни експерименти. Независимо от провала на плана *Маршал* да постигне обединена демократична Европа, чрез него Съединените щати все пак съумяват не просто да отворят вратата пред реализирането на европейския проект в средата на миналото столетие, но и не допускат повече тя да бъде затворена.

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

АРХИВИ

- Documents on the History of European Integration.** Gen. ed. Walter Lipgens. Walter de Gruyter Vol. 1. Continental Plans for European Union, 1939–1945 (1985); Vol. 2. Plans for European Union in Great Britain and in Exile, 1939–1945 (1986).
- U.S. Department of State, **Foreign Relations of the United States Series.** Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office: 1946 Vol. 5. The British Commonwealth; Western and Central Europe (1969); 1947 Vol. 2. Council of Foreign Ministers; Germany and Austria (1972); 1947 Vol. 3. The British Commonwealth; Europe (1972); 1948 Vol. 3. Western Europe (1974).
- U.S. Congress, House, Committee on Foreign Affairs, Hearings, US Foreign Policy for a Postwar Recovery Program, 80th Congress, 1st and 2nd sess., 1947–1948.
- U.S. Congress, Senate, 80th Cong., 1st sess., Congressional Record, Senate, 1947, Vol. 93.
- U.S. Congress, Senate, 80th Cong., 2nd sess., Congressional Record Senate, 1948, Vol. 94.

U.S. Congress, Senate, Committee on Foreign Relations, Hearings, European Recovery Program, 80th Congress, 2nd sess., 1948.

The University of Luxemburg CVCE.eu [online]. Available from: <https://www.cvce.eu/en/collections/unit-content/-/unit/02bb76df-d066-4c08-a58a-d4686a3e68>

New York Herald Tribune: 18.01.1947.

U.S. Department of State, Bulletin: 15.09.1946; 11.05.1947; 15.06.1947.

Washington Post: 1.05.1947; 21.01.1947; 5.04.1947.

ЛИТЕРАТУРА

Болън, Чарлс. *Свидетел на историята, 1929–1969.* Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2020.

Стоянов, Борис. Проблемите на европейското единство в политиката на Великобритания и Съветския съюз, 1941–1944 г. В: **Баева, Искра**, състав. *Втората световна война: 70 години по-късно.* Сб. статии. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2018.

Стоянов, Борис. Обединена Европа в плановете на антихитлеристкия лагер в годините на Втората световна война. В: **Стоянов, Борис, Алексиева, Гергана**, състав. *История в преход. Сб. статии в чест на проф. дин Драгомир Драганов.* Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008.

Acheson, Dean. *Present at the Creation: My Years in the State Department.* W. W. Norton, 1969.

Beisner, Robert L. *Dean Acheson: A Life in the Cold War.* Oxford University Press, 2006.

Beloff, Max. *The United States and the Unity of Europe.* The Brookings Institution, 1963.

Bossuat, Gerard. L'Aide américaine à la France après la Seconde guerre Mondiale. In: *Vingtieme Siecle*, 1986, N 2.

Bullock, Alan. *The Life and Times of Ernest Bevin: Foreign Secretary, 1945–1951.* William Heinemann Ltd., 1983.

Deighton, Anne. *The Impossible Peace: Britain, the Division of Germany, and the Origins of the Cold War.* Oxford University Press, 1990.

Elwood, David. *Rebuilding Europe: Western Europe, America and Postwar Reconstruction.* Longman, 1992.

Elwood, David. Was the Marshall Plan Necessary? In: *Alan S. Milward and a Century of European Change.* Ed. by Fernando Guirao, et al. Routledge, 2012.

Ferrell, Robert H. The Truman Era and European Integration. In: *The United States and the Integration of Europe: Legacies of the Postwar Era.* Ed. by Francis Heller, John Gillingham. Palgrave Macmillan, 1996.

Funk, Arthur L. American and Soviet Views on Europe from Yalta to the Marshall Plan. In: *Wartime Plans for Postwar Europe, 1940–1947.* Ed. by Michel Dumoulin. Nomos, 1995.

Galante, Severino. 'European Communism' and the West: From Cooperation to Hostility. In: *Europe, 1945–1990s: The End of an Era.* Ed. by Antonio Varsori. Palgrave Macmillan, 1995.

Gaddis, John L. *George Kennan: An American Life.* The Penguin Press, 2011.

- Gardner**, Richard N. *Sterling – Dollar Diplomacy: The Origins and the Prospects of Our International Economic Order* 2nd ed., McGraw–Hill Book Company, 1969.
- Gillingham**, John. *Coal, Steel, and the Rebirth of Europe, 1945–1955: The Germans and French from Ruhr Conflict to Economic Community*. Cambridge University Press, 2005.
- Harper**, John L. *American Visions of Europe: Franklin D. Roosevelt, George F. Kennan and Dean G. Acheson*. Cambridge University Press, 1994.
- Hindley**, Meredith. How the Marshall Plan Came About? In: *Humanities*, 1998, November/December .
- Hogan**, Michael J. The Search for a “Creative Peace”: The United States, European Unity, and the Origins of the Marshall Plan. *Diplomatic History*, 1982, N 3.
- Hogan**, Michael J. Paths to Plenty: Marshall Plan Planners and the Debate Over European Integration, 1947–1948. In: *Pacific Historical Review*, 1984, N 3.
- Hogan**, Michael J. *The Marshall Plan: America, Britain and the Reconstruction of Western Europe, 1947–1952*. Cambridge University Press, 1987.
- Jones**, Joseph M. *The Fifteen Weeks (February 21 – June 5, 1947): An Inside Account of the Genesis of the Marshall Plan*. Viking Press, 1955.
- Kaplan**, Lawrence S. *The Conversion of Senator Arthur H. Vandenberg*. University Press of Kentucky, 2015.
- Kennan**, George F. *Memoirs, 1925–1950*. Pantheon Publ., 1983.
- Killick**, John. *The United States and European Reconstruction, 1945–1960*. Fitzroy Dearborn Publ., 1997.
- Lowe**, Keith. *Savage Continent: Europe in the Aftermath of World War II*. Penguin Books, 2013.
- Maier**, Charles S. The Politics of Productivity: Foundations of American International Economic Policy After World War II. In: *Between Power and Plenty: The Foreign Economic Policies of Advanced Industrial States*. Ed. by Peter Katzenstein. University of Wisconsin Press, 1978.
- Maier**, Charles. Alliance and Autonomy: European Identity and US Foreign Policy Objectives in the Truman Years. In: *The Truman Presidency*. Ed. by Michael Lacey. Cambridge University Press, 1991.
- Melandri**, Pierre. *Les États Unis face à l’unification de l’Europe, 1945–1954*. Éditions a. Pedone, 1980.
- Melandri**, Pierre. The United States and the Process of European Integration. In: *Europe, 1945–1990s: The End of an Era*. Ed. by Antonio Varsori. Palgrave Macmillan, 1995.
- Milward**, Alan S. *The Reconstruction of Western Europe, 1945–1951*. Methuen and Co Publ., 1984.
- Rappaport**, Armin. The United States and European Integration: The First Phase. In: *Diplomatic History*, 1981, N 2.
- Reveillard**, Christophe. *Les premières tentatives de construction d’une Europe fédérale. Des projets de la Résistance au Traité de C.E.D. (1940–1954)*. Francois-Xavier de Guibert, 2001.
- Reynolds**, David. Marshall Plan Commemorative Section. The European Response: Primacy of Policy. In: *Foreign Affairs*, 1997, May–June.
- Rostow**, Walter W. *The Division of Europe after World War II: 1946*. University of Texas Press, 1981.

- Schwabe**, Klaus. The United States and European Integration. In: *Western Europe and Germany: The Beginnings of European Integration, 1945–1960*. Ed. by Clemens Wurm. Berg Publ., 1995.
- Smith**, Jean E. *Lucius D. Clay: An American Life*. Henry Holt and Company, 1980.
- Trachtenberg**, Marc. *A Constructed Peace: The making of the European Settlement, 1945–1963*. Princeton University Press, 1999.
- Williams**, Andrew J. “Reconstruction” before the Marshall Plan. In: *Review of International Studies*, 2005, N 3.
- Winand**, Pascaline. *Eisenhower, Kennedy and the United States of Europe*. St. Martin’s Press, 1993.

REFERENCES

ARCHIVES

- Documents on the History of European Integration**. Gen. ed. Walter Lippgens. Walter de Gruyter Vol. 1. Continental Plans for European Union, 1939–1945 (1985); Vol. 2. Plans for European Union in Great Britain and in Exile, 1939–1945 (1986).
- U.S. Department of State, **Foreign Relations of the United States Series**. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office: 1946 Vol. 5. The British Commonwealth; Western and Central Europe (1969); 1947 Vol. 2. Council of Foreign Ministers; Germany and Austria (1972); 1947 Vol. 3. The British Commonwealth; Europe (1972); 1948 Vol. 3. Western Europe (1974).
- U.S. Congress, House, Committee on Foreign Affairs, Hearings, US Foreign Policy for a Postwar Recovery Program, 80th Congress, 1st and 2nd sess., 1947–1948.
- U.S. Congress, Senate, 80th Cong., 1st sess., Congressional Record, Senate, 1947, Vol. 93.
- U.S. Congress, Senate, 80th Cong., 2nd sess., Congressional Record Senate, 1948, Vol. 94.
- U.S. Congress, Senate, Committee on Foreign Relations, Hearings, European Recovery Program, 80th Congress, 2nd sess., 1948.
- The University of Luxemburg CVCE.eu** [online]. Available from: <https://www.cvce.eu/en/collections/unit-content/-/unit/02bb76df-d066-4c08-a58a-d4686a3e68>
- New York Herald Tribune: 18.01.1947.
- U.S. Department of State, Bulletin: 15.09.1946; 11.05.1947; 15.06.1947.
- Washington Post: 1.05.1947; 21.01.1947; 5.04.1947.

LITERATURE

- Bolan**, Charls. *Svidetel na istoriyata, 1929–1969*. Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2020.
- Stoyanov**, Boris. Problemite na evropeyskoto edinstvo v politikata na Velikobritania i Savetskia sayuz, 1941–1944 g. V: **Baeva**, Iskra, sastav. *Vtorata svetovna vojna: 70 godini po-kasno*. Sb. statii. Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2018.
- Stoyanov**, Boris. Obedinena Evropa v planovete na antihitleristkiya lager v godinite na Vtorata svetovna vojna. V: **Stoyanov**, Boris, **Aleksieva**, Gergana, sastav. *Istoriya v*

prehod. Sb. statii v chest na prof din Dragomir Draganov. Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2008.

- Acheson**, Dean. *Present at the Creation: My Years in the State Department*. W. W. Norton, 1969.
- Beisner**, Robert L. *Dean Acheson: A Life in the Cold War*. Oxford University Press, 2006.
- Beloff**, Max. *The United States and the Unity of Europe*. The Brookings Institution, 1963.
- Bossuat**, Gerard. L'Aide américaine à la France après la Seconde guerre Mondiale. In: *Vingtieme Siecle*, 1986, N 2.
- Bullock**, Alan. *The Life and Times of Ernest Bevin: Foreign Secretary, 1945–1951*. William Heinemann Ltd., 1983.
- Deighton**, Anne. *The Impossible Peace: Britain, the Division of Germany, and the Origins of the Cold War*. Oxford University Press, 1990.
- Elwood**, David. *Rebuilding Europe: Western Europe, America and Postwar Reconstruction*. Longman, 1992.
- Elwood**, David. Was the Marshall Plan Necessary? In: *Alan S. Milward and a Century of European Change*. Ed. by Fernando Guirao, et al. Routledge, 2012.
- Ferrell**, Robert H. The Truman Era and European Integration. In: *The United States and the Integration of Europe: Legacies of the Postwar Era*. Ed. by Francis Heller, John Gillingham. Palgrave Macmillan, 1996.
- Funk**, Arthur L. American and Soviet Views on Europe from Yalta to the Marshall Plan. In: *Wartime Plans for Postwar Europe, 1940–1947*. Ed. by Michel Dumoulin. Nomos, 1995.
- Galante**, Severino. 'European Communism' and the West: From Cooperation to Hostility. In: *Europe, 1945–1990s: The End of an Era*. Ed. by Antonio Varsori. Palgrave Macmillan, 1995.
- Gaddis**, John L. *George Kennan: An American Life*. The Penguin Press, 2011.
- Gardner**, Richard N. *Sterling – Dollar Diplomacy: The Origins and the Prospects of Our International Economic Order* 2nd ed., McGraw–Hill Book Company, 1969.
- Gillingham**, John. *Coal, Steel, and the Rebirth of Europe, 1945–1955: The Germans and French from Ruhr Conflict to Economic Community*. Cambridge University Press, 2005.
- Harper**, John L. *American Visions of Europe: Franklin D. Roosevelt, George F. Kennan and Dean G. Acheson*. Cambridge University Press, 1994.
- Hindley**, Meredith. How the Marshall Plan Came About? In: *Humanities*, 1998, November/December .
- Hogan**, Michael J. The Search for a “Creative Peace”: The United States, European Unity, and the Origins of the Marshall Plan. *Diplomatic History*, 1982, N 3.
- Hogan**, Michael J. Paths to Plenty: Marshal Plan Planners and the Debate Over European Integration, 1947–1948. In: *Pacific Historical Review*, 1984, N 3.
- Hogan**, Michael J. *The Marshall Plan: America, Britain and the Reconstruction of Western Europe, 1947–1952*. Cambridge University Press, 1987.
- Jones**, Joseph M. *The Fifteen Weeks (February 21 – June 5, 1947): An Inside Account of the Genesis of the Marshall Plan*. Viking Press, 1955.
- Kaplan**, Lawrence S. *The Conversion of Senator Arthur H. Vandenberg*. University Press of Kentucky, 2015.

- Kennan**, George F. *Memoirs, 1925–1950*. Pantheon Publ., 1983.
- Killick**, John. *The United States and European Reconstruction, 1945–1960*. Fitzroy Dearborn Publ., 1997.
- Lowe**, Keith. *Savage Continent: Europe in the Aftermath of World War II*. Penguin Books, 2013.
- Maier**, Charles S. The Politics of Productivity: Foundations of American International Economic Policy After World War II. In: *Between Power and Plenty: The Foreign Economic Policies of Advanced Industrial States*. Ed. by Peter Katzenstein. University of Wisconsin Press, 1978.
- Maier**, Charles. Alliance and Autonomy: European Identity and US Foreign Policy Objectives in the Truman Years. In: *The Truman Presidency*. Ed. by Michael Lacey. Cambridge University Press, 1991.
- Melandri**, Pierre. *Les Etats Unis face à l'unification de l'Europe, 1945–1954*. Éditions a. Pedone, 1980.
- Melandri**, Pierre. The United States and the Process of European Integration. In: *Europe, 1945–1990s: The End of an Era*. Ed. by Antonio Varsori. Palgrave Macmillan, 1995.
- Milward**, Alan S. *The Reconstruction of Western Europe, 1945–1951*. Methuen and Co Publ., 1984.
- Rappaport**, Armin. The United States and European Integration: The First Phase. In: *Diplomatic History*, 1981, N 2.
- Reveillard**, Christophe. *Les premières tentatives de construction d'une Europe fédérale. Des projets de la Résistance au Traité de C.E.D. (1940–1954)*. Francois-Xavier de Guibert, 2001.
- Reynolds**, David. Marshall Plan Commemorative Section. The European Response: Primacy of Policy. In: *Foreign Affairs*, 1997, May–June.
- Rostow**, Walter W. *The Division of Europe after World War II: 1946*. University of Texas Press, 1981.
- Schwabe**, Klaus. The United States and European Integration. In: *Western Europe and Germany: The Beginnings of European Integration, 1945–1960*. Ed. by Clemens Wurm. Berg Publ., 1995.
- Smith**, Jean E. *Lucius D. Clay: An American Life*. Henry Holt and Company, 1980.
- Trachtenberg**, Marc. *A Constructed Peace: The making of the European Settlement, 1945–1963*. Princeton University Press, 1999.
- Williams**, Andrew J. “Reconstruction” before the Marshall Plan. In: *Review of International Studies*, 2005, N 3.
- Winand**, Pascaline. *Eisenhower, Kennedy and the United States of Europe*. St. Martin's Press, 1993.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 106, 2021 – 2022

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 106, 2021 – 2022

МИСИЯТА НЕВЪЗМОЖНА:
РЕФОРМИ В ЦРУ ПРЕЗ 60-ТЕ И 70-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ ВЕК

ИВАНА НИКОЛОВА

Ivana Nikolova. MISSION IMPOSSIBLE: REFORMING THE CIA IN THE 1960S AND 1970S

The article aims to present why the efforts to reform the CIA in the 1960s and 1970s were largely unsuccessful. To do so, it traces the work of different investigative bodies into the agency's inner workings and compares their proceedings and recommendations. Three distinct attempts at reform are depicted in the study: the Bay of Pigs failure of 1961, the “*Ramparts*” exposé of 1967, and the public disclosure of the “*Family Jewels*” in 1974. The author proposes four main reasons for the failure of intelligence reform. First is the unwillingness to enact real change on the part of the authoritative bodies. Second is the information advantage the intelligence agencies hold over outside reformers. Third is the lack of consensus on the scope and direction of proposed reforms. And finally, the incompatibility between the secret nature of intelligence work and the accountability and openness required for the proper function of an established democracy.

Keywords: United States, CIA, Congress, intelligence reform, executive power, legislative power.

УВОД

По време на откриването на централата на ЦРУ (Централно разузнавателно управление) в Лангли, Вирджиния, през 1961 г. президентът Джон Ф. Кенеди казва на директора Алън Дълес: „Успехите ви остават скрити, а провалите – широко разгласявани“¹. Тези думи много точно описват начина, по който образът на Агенцията се развива през 60-те и 70-те години на ХХ в. До 1961 г. дейността ѝ не е особено позната на средностатистическия американец, но след грандиозния провал на десанта в Залива на прасетата през април 1961 г. малко по малко се огласяват различни операции на обвитото в мистерия ЦРУ. Настоящото изследване разглежда три случая, при които е направен сериозен опит за реформиране на Агенцията вследствие на публични разкрития на нейни операции. Първият от тях е споменатият десант в Залива на прасетата. Вторият е по-малко известното журналистическо разследване на сп. „Рампартс“ за тайно финансиране на обществени организации през 1967 г. И третият е публичното оповестяване на операции, провеждани на територията на САЩ през 1974 г., които водят до най-сериозното обследване на разузнавателната дейност през 1975 г. Основната ми цел е изясняване на причините, поради които в голямата си част опитите за реформи се оказват неуспешни. Затова настоящият текст проследява реакциите и действията на различните институции и предлага анализ на позитивните и негативните страни на извършените разследвания.

Заливът на прасетата, разкритията на сп. „Рампартс“ и разследванията от 1975 г. са добре познати в историографията. Слабостта на огромната част от съществуващата литература е липсата на сравнителен анализ и по-общ поглед към проблемите на ЦРУ. По-голямата част от историографията е тясно специализирана в един период или една операция. Чудесен пример са изследванията на Джон Прадос или Франк Рафалко, които хвърлят повече светлина върху оперативната дейност на територията на Съединените щати². По-общите изследвания пък са прекалено широкообхватни. Например отличният труд на Брент Дурбин за политиката на реформиране на разузнавателната дейност в САЩ³. Монографията обхваща прекалено голям период (1941 – 2015) и съответно не представя пълноценен анализ на проблемите на разузнавателната общност в периода на разведвяването. Фокус на Дурбин са успешните опити за реформи около създаването на ЦРУ през 1947 г. и по-късно промените след 11 септември 2001 г. Още един подобен пример е изследването на Родри

¹ Dulles, Allen. *The Craft of Intelligence*. New York: Harper & Row, 1965, p. 47.

² Prados, John. *Lost Crusader: The Secret Wars of CIA Director William Colby*. Oxford: Oxford University Press, 2003; Rafalko, Frank J. *MH/CHAOS: The CIA's Campaign Against the Radical New Left and the Black Panthers*. Annapolis: Naval Institute Press, 2011.

³ Durbin, Brent. *The CIA and the Politics of US Intelligence Reform*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.

Джерис-Джоунс, което засяга съвместимостта на разузнавателната дейност с принципите на американската демокрация⁴. Друг съществен проблем на историографията са политическите пристрастия на авторите. Очаквано, по-либералните от тях са по-критични към Агенцията, а по-консервативните – по-снизходителни⁵. Докато първите обръщат повече внимание на нарушените морално-етични норми, вторите се фокусират върху политическите реалности на Студената война. В родната историография трябва да се спомене името на Йордан Баев, чиято монография за американското разузнаване в България между 1941 и 1991 г. не само запознава българския читател с конкретните дейности на щатските служби у нас, но представя и развитието на разузнавателната общност в САЩ през годините⁶.

Настоящото изследване дефинира четири основни пречки пред успешното реформиране на ЦРУ. На първо място, липсата на достатъчна мотивация за промяна в институциите – Белия дом, Конгреса и самата Агенция. Президентите и прилежащите им агенции са доволни да функционират без стриктен контрол. До втората половина на 60-те години Конгресът е демотивиран да действа заради отсъствието на обществен натиск и желанието за придържане към следвоенния двупартиен консенсус във външната политика. Друга съществена пречка е липсата на информация извън контрола на службите, което пречи на формирането на инициативи за промяна. За разлика от други сектори в държавното дело, при разузнаването липсват алтернативни източници на сведения, които да спомогнат за формиране на страничен и по-обективен поглед върху работата на Агенцията. Неслучайно наченки за промяна се раждат едва когато редица операции стават публично достояние. Трето, липсата на междуинституционален консенсус за целите на реформите спира успешната им реализация. Това е особено валидно за разследванията през 1975 г., когато съществува съгласие за налагане на промени, но не и за характера им.

Според мен обаче основният недостатък на голяма част от опитите за промени е погрешният фокус на реформаторите. Големият проблем на разузнавателната общност не се корени в процедурните ѝ слабости, а в несъвместимостта на подобна дейност с принципите на либералната демокрация. В този смисъл най-сериозната пречка пред плавното функциониране на агенции като ЦРУ е разрешаването на конфликта между секретността и публичната отговорност, която институциите би трябвало да носят пред електората.

⁴ **Jeffreys-Jones**, Rhodri. *The CIA & American Democracy*. Third Edition. New Haven: Yale University Press, 2003.

⁵ Напр. **Johnson**, Loch. K. *America's Secret Power: The CIA in a Democratic Society*. Oxford: Oxford University Press, 1989 и **Breckinridge**, Scott D. *The CIA and the U.S. Intelligence System*. London: Routledge, 2019.

⁶ **Баев**, Йордан. *Американското разузнаване и България (1941–1991)*. София: Изток – Запад, 2021.

Пряко свързан с това е и парадоксът на публичния контрол над службите за сигурност или необходимостта да се одобряват засекретени материали или операции от съответните контролни органи, без те да бъдат компрометирани. Дилемата как да функционират подобни служби в една демокрация е най-сериозното предизвикателство пред американските институции. Събитията след 11 септември 2001 г. и особено разкритията на Едуард Сноудън през 2013 г. показват, че тази дилема все още не е решена, но това не означава, че не са правени опити за преодоляването ѝ дори в годините на Студената война.

НОРМАТИВНА РАМКА НА ЦРУ И РАННИ РЕФОРМЕНИ ОПИТИ

За да разберем какви са проблемите, които различни комисии през 60-те и 70-те ще се опитат да решат, първо трябва да се запознаем със законодателството, с което е формирано ЦРУ, както и с някои от по-важните директиви на Съвета за национална сигурност (СНС), допълващи функциите му⁷. Агенцията е създадена със Закона за национална сигурност от 1947 г. с цел да се координират всички разузнавателни агенции и департаменти под един директор на централното разузнаване. Задачите ѝ са да съветва, да дава препоръки и да оценява разузнавателна информация за новосъздадения СНС, за да може президентът да е добре информиран при вземане на решения⁸. За дейност вътре в САЩ законът позовава, че Агенцията може да събира и анализира разузнавателна информация, свързана с националната сигурност, при условие че няма полицейски функции или изобщо такива, съотносими с вътрешната сигурност. В същото време обаче, директорът е отговорен да пази източниците и методите за провеждане на операции от попадане в неоторизирани ръце⁹. През 1949 г. е приет допълнителен Закон за ЦРУ, който му дава нови административни правомощия, включително завидна свобода по отношение на бюджета¹⁰. Текстът на Закона за национална сигурност е умишлено бегъл и неясен, за да се даде максимална гъвкавост на действие на новосъздадено-

⁷ В настоящия текст директивите на СНС са дадени с английските им съкращения. До 60-те години, в зависимост от предназначението им, те се наричат National Security Council Policy Papers (NSC) и National Security Council Intelligence Directive (NSCID), като при управлението на Кенеди името им е сменено на National Security Action Memoranda (NSAM). Вж. *пак там*, с. 22–23 за по-подробно обяснение.

⁸ **National Security Act of 1947**, Pub. L. 80-253, Sec. 102 (d). In: U.S. Statutes at Large, Vol. 61 [online]. [Viewed 05.04.2023]. Available form:

<https://www.loc.gov/collections/united-states-statutes-at-large>

⁹ *Пак там*, Sec. 102 (d) (3).

¹⁰ **Central Intelligence Agency Act of 1949**, Pub. L. 81-110, Sec. 6; 10. In: U.S. Statutes at Large, Vol. 63 [online]. [Viewed 05.04.2023]. Available form:

<https://www.loc.gov/collections/united-states-statutes-at-large>

то Управление. Основното притеснение на законодателите не е, че ЦРУ ще прекрачи границите на допустимото извън САЩ, а че ще го направи вътре в страната. Опасенията от създаване на „второ Гестапо“ подтикват добавянето на текста, че Агенцията няма полицейски функции¹¹. Неслучайно през 60-те и 70-те години най-бурните обществени реакции идват именно от разкритията за операциите на Лангли вътре в страната.

Още от първото си заседание СНС започва приемането на редица директиви, които уточняват обхвата на действия на ЦРУ¹². Пряко свързани с настоящото изследване са директивите, отнасящи се към извършването на *тайни операции* (*covert operations*) и дейности вътре в Съединените щати. С оглед на противопоставянето със СССР, през декември 1947 г. по силата на NSC 4-A е утвърдено тяхното провеждане¹³. Под *тайни операции* се разбират действия като пропаганда, подривни операции, саботажи и други¹⁴. Макар и да не са директно споменати в Закона за националната сигурност, те спадат към категорията „други дейности“, удобно поставена в законовия текст¹⁵. До 1950 г. са конкретизирани и ограниченият брой позволени дейности на територията на САЩ. Сред тях са превенция на изтичане на държавни тайни, проучване и обучение на кадри, работа с информатори, събиране на информация за други държави и пр.¹⁶ Разбира се, всички тези директиви са засекретени и малцина знаят за съществуването им. Това отчасти обяснява разнопосочните реакции на разкритията през 60-те и 70-те години. Докато някои веднага обвиняват Агенцията в нелегални действия, в Лангли всички са убедени, че делата им са законосъобразни.

Що се отнася до контрола над ЦРУ, в Конгреса се създават специални подкомисии към комисии за бюджета и въоръжените сили към двете камари. До разногласията, породени от Виетнамската война, и промяната на баланса на силите във Вашингтон покрай „Уотъргейт“, подкомисиите не упражняват особено строг контрол върху Агенцията¹⁷. Една причина за това е двупартий-

¹¹ Вж. напр. **Foreign** Relations of the United States (**FRUS**), 1945–1950, Emergence of the Intelligence Establishment. Washington: 1996, Document 219.

¹² Вж. *Пак там*, документ 422 sq.

¹³ *Пак там*, документ 253.

¹⁴ Вж. NSC 10/2, *Пак там*, документ 292.

¹⁵ **National** Security Act of 1947, Pub. L. 80-253, Sec. 102 (d).

¹⁶ **FRUS**, 1945–1950, Documents 427; 430; **FRUS**, 1950–1955, The Intelligence Community. Washington: 2007, Document 33.

¹⁷ **Snider**, L. Britt. *The Agency and the Hill: CIA's Relationship with Congress, 1946–2004*. Washington: Center for the Study of Intelligence, 2008, p. 94; **Paterson**, Thomas G. *Meeting the Communist Threat: Truman to Reagan*. Oxford: Oxford University Press, 1988, с. 237–240. Тук заслужава да се спомене изследването на Дейвид Барет, чиято теза е, че комисии в Конгреса са упражнявали много по-сериозен контрол, отколкото се допуска в историографията, но голяма част от документацията е унищожена или изгубена. **Barett**, David M. *The CIA & Congress. The Untold Story from Truman to Kennedy*. Lawrence: University Press of Kansas, 2005, p. 4, 30, 119.

ният консенсус във външната политика – конгресмените не искат да пречат на воденето на Студената война. Друга причина е незнанието и понякога незаинтересоваността на законодателите към оперативна информация. Много от тайните операции не се споделят предварително с комисиите¹⁸. Процесът по одобрение и поне на теория контрол над тях се извършва от специален комитет към президентската администрация. Съставът му зависи от волята на президентите през годините, например Ричард Никсън прибавя секретаря по правосъдието, но основните членове са президентският съветник по национална сигурност, представители на Държавния департамент и Пентагона и директора на ЦРУ. Комитетът е именуван по номера на директивите, с които е преобразуван, и затова периодично сменя името си¹⁹. В хода на реорганизации на функциите му през годините се правят няколко опита за затягане на контрола върху тайните операции с незначителен успех. В крайна сметка неясният текст на законите, придружен със слабия надзор над разузнавателната дейност водят до безконтролното разпространение на погрешни практики в продължение на повече от 20 години.

От самото начало на съществуване на Агенцията се появяват и първите експертни оценки на дейността ѝ. В настоящото изследване ще обърнем внимание на основните заключения, изказани от експертните комисии на Алън Дълес (1949), ген. Джеймс Дулитъл (1954) и Джон Хъл (1961). Най-общо техните коментари засягат несъвършенствата в организацията и управлението на ЦРУ. Отчетена е слабата роля на Агенцията като централен орган на цялата разузнавателна общност²⁰. Свързана с това е и двойствената роля на директора – той е едновременно ръководител на ЦРУ, но и координатор на цялата общност. Както ще видим, прекомерните отговорности на директора са една от централните критики към структурата на общността до разделянето на поста през 2005 г. Друг съществен недостатък е слабата междуведомствена комуникация и ниското равнище на обмен на информация²¹. И това се превръща в лийтмотив на разследващите комисии. Въпреки това, специално докла-

¹⁸ Комисията „Чърч“ установява, че от 33 тайни операции в Чили, одобрени от Комитета 303/40 между 1963 и 1974 г., Конгресът е уведомен само за 8. **U.S. Senate. Final Report of the Select Committee to Study Governmental Operations with respect to Intelligence Activities. Foreign and Military Intelligence.** Book I, April 26, 1976. Washington: USGPO, 1976, p. 150.

¹⁹ През разглеждания период той сменя името си три пъти – през 1954 г. става известен като Комитет 5412, от 1964 г. е Комитет 303 и през 1970 г. е прекръстен на Комитет 40. **FRUS**, 1950–1955, Document 171; **FRUS**, 1964–1968, Vol. XXXIII. Washington: 2004, Document 203; **FRUS**, 1969–1976, Vol. II. Washington: 2006, Document 203.

²⁰ **FRUS**, 1945–1950, Document 358; **FRUS**, 1961–1963, Vol. XXV. Washington: 2001, Document 82.

²¹ **Report on the Covert Activities of the Central Intelligence Agency**, p. 25. *CIA FOIA Reading Room* [online]. 12 December 2016 [Viewed 29 June 2022]. Available from: <https://www.cia.gov/readingroom/document/cia-rdp86b00269r000100040001-5>.

дът на Дулитъл отчита и значителния постигнат прогрес за краткия период на съществуване на ЦРУ към 1954 г.²²

Може би най-голямата слабост на ранните експертни комисии е ограниченият им поглед върху събитията. Всички те обръщат внимание единствено на ефективността на службите, без да поставят под въпрос легалната или моралната страна на извършваните дела, която ще стане доминираща през 60-те и 70-те години. Силният институционален консенсус за методите на водене на Студената война и фокусирането основно върху подобряването на оперативния капацитет на службите определено пречи на по-критичен поглед върху съвместимостта на разузнавателната дейност, и най-вече тайните операции, с демократичните ценности. Неслучайно в историята на ЦРУ именно 50-те години, и по-точно управлението на Алън Дълес между 1953 и 1961 г., са окачествявани като златен век за Агенцията²³. В този ранен етап на Студената война малцина се съмняват в компетенциите и правотата на президентската институция и приходящите ѝ департаменти и агенции. Както ще видим, тази представа коренно се преобръща в следващите десетилетия.

ЗАЛИВЪТ НА ПРАСЕТАТА И КРАЯТ НА ЗЛАТНИЯ ВЕК НА ЦРУ, 1961 г.

Десантът на обучени и финансирани от ЦРУ кубинци в Залива на прасетата през април 1961 г. е първият публичен провал на Агенцията, прочул се в целия свят. Операция “ZAPATA”, целяща свалянето на Фидел Кастро, остава в историята като една от най-популярните американски тайни операции и фактите около нея са достатъчно известни, за да не е необходимо да се спираме подробно върху тях²⁴. Важен за настоящото изследване е въпросът какви са последствията от нея най-вече за Агенцията. Президентът Джон Ф. Кенеди, встъпил в длъжност по-малко от три месеца преди началото на операцията, поема публичната отговорност, но зад кулисите вини Лангли за неуспеха. Твърди се, че непосредствено след провала се зарича „да разцепи ЦРУ

²² *Пак там*, с. 19.

²³ **Callanan**, James. *Covert Action in the Cold War US Policy, Intelligence and CIA Operations*. London: I.B. Tauris, 2010, p. 5.

²⁴ Добър източник за подробна информация относно десанта в Залива на прасетата е официалната история на операцията на ЦРУ в пет тома, четири от които са достъпни от Архива за национална сигурност (том 5 все още е засекретен). **The Official History of the Bay of Pigs Operation**. *The National Security Archive* [online]. 15 August 2011 [Viewed 14 June 2022]. Available from: <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB355/index.htm>. За алтернативни гледни точки вж. книгата на Фабиан Ескаланте, представител на кубинските тайни служби. **Escalante**, Fabián. *CIA covert operations against Cuba, 1959–62*. Melbourne: Ocean Press, 1995.

на хиляди парчета²⁵. И от други части на администрацията се чуват подобни мнения, включително Държавния департамент²⁶. Макар и ЦРУ да запазва целостта си, администрацията на Кенеди променя начина на провеждане на тайни операции, именно благодарение на провала на “ZARATA”.

Президентският гняв има своите основания, Заливът на прасетата не е просто провал, а е публичен провал. Пропадналият десант уронва престижа не само на Агенцията, а и на Съединените щати като цяло. Доверието към страната дори от приятелски правителства е разклатено по такъв начин, че в резултат може да се твърди, че цялостният образ на Щатите по света е трайно влошен. Специално ЦРУ се превръща в основния заподозрян за всевъзможни конспирации и вътрешнополитически проблеми на различни лидери по света²⁷. В книгата си от 1967 г., посветена на антиамериканските настроения по света, журналистът Томас Б. Морган обяснява растящия антиамериканизъм по света и с дейността на Агенцията, и най-вече следвоенния интервенционализъм на САЩ²⁸.

Реакцията вътре в страната е шок най-вече от явната некомпетентност на разузнавателните служби. През 50-те години ЦРУ съумява да изгради репутация на компетентна и ефективна държавна структура²⁹. Със Залива на прасетата обаче този образ започва да се пропуква, за да стигне до най-ниската си точка в средата на следващото десетилетие. Едно от явните последствия от провала са оставките на Дълес, заместник-директора по планирането Ричард Бисел и заместник-директора ген. Чарлс Кабел³⁰. До края на 1961 г. извън публичното пространство са проведени две разследвания, търсещи причините зад провала. Едното се изпълнява от посочен от президента панел, а другото е вътрешно разследване. И двете отбелязват някои добре известни слабости на американската разузнавателна дейност, като лошата комуникация между различните звена и оттам лошата организация на операциите. Но присъстват и някои нови препоръки, особено що се отнася до провеждането на бъдещи паравоенни операции.

Първото разследване започва на 22 април 1961 г., само няколко дни след десанта, и се оглавява от ген. Максвел Тейлър, началник-щаб на армията. В раз-

²⁵ **Marchetti**, Victor, **Marks**, John D. *The CIA and the Cult of Intelligence*. Third Edition. New York: Dell Publishing, 1983, p. 27.

²⁶ **Jeffreys-Jones**, Rhodri. *Цит. съч.*, с. 128.

²⁷ *Пак там*, с. 123–124.

²⁸ **Morgan**, Thomas B. *Among the Anti-Americans*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1967, p. 4.

²⁹ **Wilford**, Hugh. *The Mighty Wurlitzer How the CIA Played America*. Cambridge: Harvard University Press, 2009, p. 7.

³⁰ Бисел е основният архитект на десанта при Залива на прасетата. За повече информация вж. **Weiner**, Tim. *Legacy of Ashes. The History of the CIA*. New York: Doubleday, 2007, p. 173 sq.

следващия панел са включени и секретарят по правосъдието Робърт Кенеди, адм. Арли Бърк, началник военноморски операции, и Алън Дълес. Финалният доклад от 13 юни с. г. се спира най-вече върху организационните слабости на “ZAPATA”³¹. Сред заключенията на панела са, че Лангли няма капацитета да изпълнява подобни мащабни акции самостоятелно и в бъдеще такива планове трябва да бъдат минимум съгласувани или изцяло прехвърлени към Пентагона³². Като цяло се препоръчва по-добра координация между различните департаменти и агенции за формиране на последователна национална стратегия за провеждането на паравоенни операции³³. Освен това е отбелязано, че Агенцията даже няма правомощия да извършва големи паравоенни операции по силата на NSC 5412/2³⁴. Докладът критикува както слабото представяне на ЦРУ, така и президентската институция, защото именно тя не съумява да създаде механизми за по-добра координация между различните си структури³⁵. Това само по себе си е любопитно, като се има предвид, че братът на президента е участник в панела, а докладът е предназначен ексклузивно за Овалния кабинет.

Много по-подробно се оказва разследването на главния инспектор на ЦРУ Лаймън Къркпатрик, приключено през октомври 1961 г. То се спира единствено върху действията на Агенцията и в заключение предлага съществена вътрешна реорганизация. Сред основните грешки, отчетени от инспектора, са липсата на обективно оценяване на шансовете за успех на операцията в различните ѝ етапи на развитие. Оттам и неадекватността на комуникацията между Агенцията и Белия дом, благодарение на която президентът – основната фигура, която взема решенията, се оказва неосведомен за промени в ситуацията в ключовия момент, когато “ZAPATA” започва да клони към провал³⁶. Затова Къркпатрик заключава, че паравоенните операции следва да се изпълняват изцяло от Департамента по отбрана³⁷. За по-благоприятното протичане на бъдещи тайни операции се препоръчва значително повишаване качеството на организацията и управлението вътре в ЦРУ. Едно от предложенията на главния инспектор е подсилване на вътрешния надзор още на ниво планиране чрез провеждане на предварителни консултации с несвързан (и от-

³¹ Финалният доклад на панела на Тейлър е публикуван във **FRUS**, 1961–1963, Vol. X, Documents 230–234. За работата на панела, включително извадки от интервюта му със свидетели, вж. *Пак там*, документи 169; 174; 193; 209; 210; 218; 221; 229.

³² *Пак там*, документ 233.

³³ *Пак там*, документ 232.

³⁴ *Пак там*, документ 233.

³⁵ *Пак там*, документ 232.

³⁶ **Inspector** General's Survey of the Cuban Operation and Associated Documents, p. 57. *The National Security Archive* [online]. 1 August 2011 [Viewed 14 June 2022]. Available from: <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB353/>.

³⁷ *Пак там*, с. 148.

там по-обективен) отдел, като например Службата за национални анализи³⁸. Също така усъвършенстване на компетентността на служителите и методите на събиране на секретна информация. Не на последно място – подобряване на процедурите по формиране на работни групи и адекватен кадрови подбор за различните задачи³⁹. В историографията докладът на Кръкпатрик е високо оценен, макар и да е горчива чаша за част от колегията на Агенцията⁴⁰.

Провалът на операцията в Залива на прасетата и последвалите го разследвания водят до няколко преки резултата. Белият дом предприема редица действия най-вече по посока подобряване качеството на събиране на секретна информация и оперативния капацитет на ЦРУ. В тази връзка е възстановен Консултативният съвет за външно разузнаване към президента (от англ. ез. The President's Foreign Intelligence Advisory Board – PFIAB). Оригинално създаден от Айзенхауер през 1956 г., Кенеди практически го разпуска в началото на управлението си, смятайки го за ненужен⁴¹. През май 1961 г. с президентски указ той придобива названието Консултативен съвет за външно разузнаване към президента⁴². Съветът има правомощията да наблюдава и оценява дейността на разузнавателните агенции⁴³. С цел по-голяма обективност членовете му обикновено не са част от службите, а идват от политиката, бизнеса и най-вече от армията. По време на администрацията на Айзенхауер Съветът подготвя 13 доклада с 37 препоръки, включително преразглеждане и осъвременяване на директивите на СНС, намаляване на дублирането на задачи в различните агенции, както и мерки за постигане на по-задълбочена интеграция вътре в разузнавателната общност⁴⁴. По времето на Кенеди PFIAB изживява своя апогей. За 29 месеца са направени 170 препоръки, от които 125 са одобрени⁴⁵.

На теория подобен орган звучи способен да упражни адекватен външен контрол по отношение дейността на разузнавателните агенции. На практика обаче не липсва критика към PFIAB. Бившият служител на ЦРУ Виктор Мар-

³⁸ *Пак там*, с. 149.

³⁹ *Пак там*, с. 149–150.

⁴⁰ Powers, Thomas. *The Man Who Kept the Secrets. Richard Helms and the CIA*. New York: Pocket Books, 1979, p. 140. Вж. напр. отговора на Бисел: **An Analysis** of the Cuban Operation by the Deputy Director (Plans), Central Intelligence Agency, 18 January 1962. *The National Security Archive* [online]. 1 August 2011 [Viewed 16 June 2022]. Available from: <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB353/>.

⁴¹ Clifford, Clark, Holbrooke, Richard. *Counsel to the President: A Memoir*. New York: Anchor Books Doubleday, 1992, p. 351.

⁴² От английското President's Foreign Intelligence Advisory Board (PFIAB). Оригиналният име на съвета е President's Board of Consultants on Foreign Intelligence Activities (PB-CFIA), създаден с Executive Order 10656, February 6, 1956. *Public Papers of the Presidents: Dwight D. Eisenhower*.

⁴³ **Executive** Order 10938, May 4, 1961. *Public Papers of the Presidents: John F. Kennedy*.

⁴⁴ **FRUS**, 1961–1963, Vol. XXV, Document 82.

⁴⁵ Clifford, Clark, Holbrooke, Richard. *Цит. съч.*, с. 351.

чети го определя като „повече досада, отколкото истински контролен механизъм“ за разузнавателните агенции и послушен разследващ орган за президентите⁴⁶. Той правилно отбелязва, че Съветът има единствено консултативни функции, т. е. не може да прилага сам промени, което практически го прави безсилен за упражняване на реален контрол⁴⁷. Може би основната слабост на PFIAB е, че ефикасността му е обвързана с президентската воля. Както и при останалите бюрократични структури в рамките на изпълнителната власт, значимостта и ефикасността на Съвета зависи най-вече от личното мнение на обитателя на Овалния кабинет. Например броени месеци преди десанта при Залива на прасетата PFIAB засвидетелства скептичност относно способността на Агенцията да провежда тайни операции: „Ние продължаваме да изразяваме съмнение дали [...] ЦРУ е достатъчно добре организирано и управлявано, за да изпълнява тайни операции [...] Не можем да заключим, че дотук изпълнените мисии на ЦРУ са си заслужавали риска или огромните човешки, финансови и други изразходени ресурси [...] Ние вярваме, че концентрацията на ЦРУ върху политически, психологически и други тайни операции значително намалява капацитета за изпълнение на основната му мисия по събиране на информация“⁴⁸. Затова е препоръчано пълно преоценяване капацитета на Лангли в това направление. Впоследствие разследването на Тейлър също стига до подобни заключения⁴⁹. Промяната, която Кенеди инициира по отношение на тайните операции, обаче не е точно това, което са си представляли препоръчващите преоценка на оперативната дейност на ЦРУ.

Едно от предприетите от администрацията действия е одобряването на NSAM 57 през юни 1961 г.⁵⁰ Той постановява процедурата за извършване на паравоенни операции. Първоначално всеки план се обсъжда от Комитета 5412 и след одобрение от президента се насочва към най-компетентния орган за изпълнението му. Департаментът по отбрана е посочен като номинално отговорен за тях, но не е изключен и вариантът ЦРУ да ги осъществява. От следващите години става ясно, че Агенцията не само продължава да реализира подобни операции, но увеличава многократно мащаба, особено когато става дума за Югоизточна Азия, и в частност Виетнам и Лаос. Друг съществен акт на президента в областта е практическото разцепване на Комитета 5412 на три групи и преместването на центъра на тежестта му на авеню „Пенсилвания“. Неслучайно съветникът по национална сигурност става принципния председател на Комитета, а срещите му вече се свикват в Белия

⁴⁶ **Marchetti**, Victor, **Marks**, John D. *Цит. съч.*, с. 286.

⁴⁷ *Там*, с. 286.

⁴⁸ **FRUS**, 1961–1963, Vol. XXV, Document 82.

⁴⁹ **Callanan**, James. *Цит. съч.*, с. 143.

⁵⁰ **FRUS**, 1961–1963, Vol. VIII, Document 34.

дом вместо в Държавния департамент⁵¹. Пълният състав на Комитета продължава да осъществява надзор над всички тайни операции, но се оформят две подгрупи – едната с фокус върху Югоизточна Азия и втората, направлявана лично от Робърт Кенеди, концентрирана върху Куба. Оказва се, че провалът на десанта в Залива на прасетата не само не подтиква администрацията да намали тайните операции, а постига точно обратното – броят им се увеличава. Айзенхауер одобрява 170 значителни тайни операции за осем години, докато Кенеди дава ход на 163 за по-малко от три⁵². Специално по отношение на Куба неуспешният десант на практика води до значителното и дългосрочно влошаване на американско-кубинските отношения. Неуспехът не променя стремежа на администрацията да продължи политиката си за сваляне на Кастро и още преди края на 1961 г. президентът одобрява нова операция “MONGOOSE”⁵³. Именно в рамките на тази операция се предприемат опити за убийството на кубинския лидер, които ще станат обект на значителен укор в средата на следващото десетилетие.

МОРАЛЪТ НА МОДА, ИЛИ ЦРУ И РАЗКРИТИЯТА НА СП. „РАМПАРТС“ ОТ 1967 г.

Наследникът на Дълес – Джон Маккоун, не идва от разузнавателните среди. Той е бивш председател на Комисията по атомна енергия. Неговата концепция за дейността на Лангли е коренно различна от тази на предшественика му. Според Маккоун фокусът на Агенцията е неправилно изместен върху провеждането на тайни операции и следва да се върне към основните ѝ функции – събиране и анализ на секретна информация и координация на разузнавателната общност⁵⁴. Новият директор обаче има прекалено малко време, за да успее да наложи наистина трайни промени, тъй като подава оставка след 4 години. След него за малко над година управлението се поема от вице-адм. Уилям Рейбърн, който също няма предходен опит с разузнаването. През юни 1966 г. Рейбърн е заменен от оперативен ветеран и кариерен разузнавач на име Ричард Хелмс, който дотогава е заместник-директор по планирането. Следващият обществен фурор обаче не произлиза от работата на Хелмс като директор, а отново е плод на епохата „Дълес“.

⁵¹ **FRUS**, 1961–1963, Vol. XXV, Document 263.

⁵² **FRUS**, 1964–1968, Vol. XXXIII, Document 263.

⁵³ Вж. **FRUS**, 1961–1963, Vol. X, Document 270 sq. Специално за опитите за убийство вж. **U.S. Senate**, *Alleged Assassination Plots Involving Foreign Leaders. An Interim Report of the Select Committee to Study Governmental Operations with respect to Intelligence Activities*, November 20, 1975. Washington: USGPO, 1975, p. 71 sq.; **Callanan**, James. *Цит. съч.*, с. 175 сл.

⁵⁴ **FRUS**, 1961–1963, Vol. XXV, Document 113.

Както и десантът при Залива на прасетата, така и скандалът от 1967 г. става обществено достояние. За разлика от 1961 г. обаче, шест години по-късно излезлите наяве тайни операции повдигат въпроси не толкова за компетентността на службите, колкото дали действията им са морално издържани и дори легални. През 1967 г. е разкрито тайното спонсориране на младежки и други обществени организации с международно присъствие от страна на ЦРУ. Агенцията защитава дейността си като необходима за предоставяне на алтернатива на съветската пропаганда и доминиращо влияние в студентски организации в Западна Европа и Третия свят⁵⁵. През 40-те години това обяснение е достатъчно, за да предотврати журналистическо разследване, но характерът на Студената война и вярата на американците към правителството коренно се променят между 40-те години и 1967 г.⁵⁶

Във втората половина на десетилетието започва да се пропуква общественото доверие в политическите институции и най-вече в изпълнителната власт, в това число и в ЦРУ. Същото важи и за топлите отношения между журналисти и Белия дом, значително спомогнали за запазването на добрия имидж на президентите през годините. Покрай Виетнамската война и „дупката в доверието“ обаче те започват да ерозират до достигане на дъното по време на аферата „Уотъргейт“. Всичко това не означава, че Агенцията няма своите защитници. В отговор на критиката към нея един от големите вестници от Филадельфия припомня следното: „Случило се е да живеем в свят като джунгла, а не някаква утопия, където разузнавателните служби на страната могат да оперират открито [...]“⁵⁷. Но настъпилите промени в американското общество през 60-те години значително спомагат за прохождането на американската разследваща журналистика, включително по теми, свързани с националната сигурност.

През февруари 1967 г. лявото списание „Рампартс“ публикува собствено разследване, което показва как в последните две десетилетия ЦРУ тайно финансира младежки и студентски организации. Фокусът пада върху едно от най-големите студентски сдружения – Националната студентска асоциация (НСА), което в пика на популярността си представлява повече от 400 амери-

⁵⁵ Може би най-аргументираната защита идва от Ричард Хелмс. Вж. **Helms, Richard, Hood, William.** *A Look Over My Shoulder: A Life in the Central Intelligence Agency.* New York: Random House, 2003, pp. 346–348.

⁵⁶ Пример за топлите отношения между властта и представители на четвъртата власт е фактът, че редица журналисти разполагат с предварителна информация за десанта при Залива на прасетата, но не я публикуват в името на опазване на националната сигурност. **Marchetti, Victor, Marks, John D.** *Цит. съч.*, с. 299–300. Специално, когато става дума за ЦРУ, страхът от издаване на държавни тайни играе огромна роля за автоцензурата в пресата поне до края на 60-те и началото на 70-те години.

⁵⁷ Пълният текст на статията е публикуван в *Congressional Record*, Vol. 113. Washington: USGPO 1967, pp. 4558–4559.

кански университета⁵⁸. Международната дейност на НСА включва изпращане на делегации на различни международни форуми, както и отпускане на стипендии за посещения в САЩ на студенти от Третия свят. Скъпите пътувания в чужбина се оказват платени почти изцяло от Лангли. Редица наблюдатели квалифицират тези действия на Агенцията като корумпиране на ценностите и възползване от наивността на американската младеж⁵⁹. Представители на ЦРУ настояват, че сътрудничеството с НСА е изцяло доброволно, което е оспорвано в част от историографията⁶⁰. Това е противоречиво твърдение, най-малкото защото в замяна на сътрудничество, на студентите се предлагат стипендии, освобождаване от военна служба и други привилегии, които са трудни за отказ. Но всичко това не означава, че се упражнява външен контрол над организации като НСА. В монографията си по темата Хю Уилфорд констатира, че Агенцията може и да изявява желание да диктува условията в отношенията си със спонсорираните от нея организации, но в повечето случаи не успява⁶¹.

Оказва се, че ЦРУ използва едни и същи фиктивни фондации за отпускане на средства през годините и по този начин цялата операция за тайно спонсориране на различни обществени организации рухва като къща от карти⁶². Наред с „Рампарте“, и големите национални издания, като в. „Ню Йорк Таймс“, се включват със собствени разследвания, които хвърлят светлина върху тайно финансиране на над 50 граждански организации, включително профсъюзи, университетски структури, благотворителни дружества и дори журналистически гилдии. Извадено на показ е и спонсорството на Агенцията за много списания, книги и други публикации⁶³. По-късно Комисията „Чърч“ открива, че до 1967 г. над 1000 книги са издадени със средства от ЦРУ⁶⁴. Най-големите разкрития са тайното участие на Лангли в Конгреса за културна свобода, ан-

⁵⁸ **Wilford**, Hugh. *Цум. съч.*, с. 136.

⁵⁹ Вж. напр. изказването на сенатор Гейлорд Нелсън, демократ от Уисконсин в *Congressional Record*, Vol. 113, p. 4244.

⁶⁰ **Breckinridge**, Scott D. *Цум. съч.*, с. 303; **Jeffreys-Jones**, Rhodri. *Цум. съч.*, с. 158. В тази връзка е интересен разказът на бившия член на НСА Карен Паджет как научава за връзката между студентската организация и ЦРУ. Вж. **Paget**, Karen M. *Patriotic Betrayal. The Inside Story of the CIA's Secret Campaign to Enroll American Students in the Crusade Against Communism*. New Haven: Yale University Press, 2015, pp. 1–7.

⁶¹ **Wilford**, Hugh. *Цум. съч.*, с. 249–254.

⁶² **Helms**, Richard, **Hood**, William. *Цум. съч.*, с. 346.

⁶³ *Congress and the Nation: A Review of Government and Politics*. Vol. II, 1965–1968. Washington: 1969, p. 852; **Wilford**, Hugh. *Цум. съч.*, с. 3–4; **Price**, David. *Uninvited Guests: A Short History of the CIA on Campus*. In: *The CIA on Campus. Essays on Academic Freedom and the National Security State*. Ed. by Philip Zwerling. Jefferson: McFarland & Company, 2011, p. 44.

⁶⁴ **U.S. Senate**. *Final Report of the Select Committee to Study Governmental Operations...*, Book 1, p. 193.

тикомунистическа международна организация, Радио „Свободна Европа“ и Радио „Свобода“ и НСА⁶⁵.

Всичко това значително дискредитира американските неправителствени организации с международно присъствие. Изведнъж тяхната независимост от държавата е под съмнение и доверието в тях от чуждестранните им партньори е подкопано. В допълнение възниква и въпросът дали тайното спонсориране на американски организации е намеса на Агенцията във вътрешните работи на САЩ и съответно противозаконно. Според мен фактът, че става дума за намеса във вътрешните работи на страната е основната причина, поради която журналистическите разследвания от февруари 1967 г. предизвикват засилен обществен интерес. Както ще видим, американците основателно се притесняват много повече от дейността на разузнавателната общност срещу тях, отколкото случващото се извън границите на САЩ.

Реакцията на администрацията е да обяви, че Джонсън разбира от пресата за въпросните операции и преустановява практиката на тайно финансиране на граждански организации до приключване на разследване по темата⁶⁶. Интересни отзиви се чуват от Държавния департамент, където за пореден път е отчетено, че системата за контрол над ЦРУ не функционира адекватно. Някои експерти там дори започват да се питат дали е необходимо създаването на нова разузнавателна агенция⁶⁷. На Капитолия представители и на двете партии изразяват недоволство от нивото на контрол, упражняван върху разузнавателните агенции от страна на Конгреса⁶⁸. Осем демократи от Камарата на представителите изпращат писмо до президента, в което настояват за незабавно проучване на случая. В него намираме следното смразяващо изречение: „Това разкритие кара нас и много други хора тук и в чужбина да вярваме, че ЦРУ може да е заплаха точно толкова за американските демократични институции, колкото за чуждестранните такива“⁶⁹. Подобен сантимент е характерен за новото поколение в лявото крило на демократите, които се съмняват в ефективността и морала на следваната дотогава политика в сектор национална сигурност. Неслучайно редица конгресмени настояват разследването да се проведе именно от Конгреса⁷⁰. Най-вече за да парира натиска от Капитолия, президентът бързо създава специална разследваща комисия. Тя е оглавена от заместник-държавния секретар Николас Каценбах и включва още секретаря

⁶⁵ За повече подробности за отношенията на ЦРУ с тези организации вж. **Helms**, Richard, **Hood**, William. *Цит. съч.*, с. 349 сл.

⁶⁶ *Congressional Record*, Vol. 113, p. 3334.

⁶⁷ **FRUS**, 1964–1968, Vol. XXXIII, Document 261.

⁶⁸ Вж. изказванията на демократите Уилям Райън от Ню Йорк, Хенри Ройс от Уисконсин и републиканецът Пол Финдли от Илинойс в *Congressional Record*, Vol. 113, p. 3418, 3432, 3596.

⁶⁹ *Пак там*, с. 3488.

⁷⁰ Напр. вж. изказването на Джеймс Ют от Калифорния – *Пак там*, с. 3517.

по здравеопазване, образование и социална политика Джон Гарднър и Ричард Хелмс.

Основните прерогативи на Комисията на Каценбах са да разгледа отношенията между различни държавни агенции (най-вече ЦРУ) и образователни и обществени организации с операции в чужбина и да предложи по-добър модел за държавна подкрепа за подобни сдружения⁷¹. Финалният доклад от март 1967 г. препоръчва преустановяване на практиката на пряко или косвено тайно федерално финансиране на всякакви граждански организации с цел подсигуряване на независимостта на подобни сдружения. Макар и подобен език да звучи категоричен, *под линия* се допускат изключения, когато това е в интерес на националната сигурност⁷². Преценката дали дадена операция е жизненоважна за националната сигурност е оставена в ръцете на Комитета 303 (бившия 5412). Понеже е отчетена значимостта на американските неправителствени организации на международната сцена, докладът не изключва държавна подкрепа за тях. Затова втората основна препоръка на Каценбах е изработването на стратегия за явно подпомагане на граждански сдружения с международна дейност по примера на чужди културни организации със смесено частно и държавно участие като Британския съвет (*British Council*) или Шведския институт (*Svenska institutet*). За местен пример е даден Смитсоновият институт, който също се управлява смесено и функционира независимо от държавната политика⁷³.

В историографията работата на Комисията на Каценбах се определя като козметичен ремонт на пробойната, създадена от разкритията на сп. „Рампартс“⁷⁴. Подобна оценка е основателна, като се вземе предвид ограниченият мандат. Критикува се и съставът ѝ – Гарднър е приближен на Хелмс, а Каценбах се счита за приятелски настроен към Агенцията⁷⁵. Спорно е доколко действията на ЦРУ са разгледани критично, тъй като Комисията практически подкрепя доводите на Лангли, просто препоръчва смяната на донора от съображение за облика на американските неправителствени организации. С добавянето на изключение за национална сигурност практически се обезсмисля препоръката за прекратяване на тайно финансиране на граждански сдружения. Очевидно не са предвидени и не се прилагат и сериозни механизми за контрол над последващите действия на ЦРУ. Заради това тайното отдаване на средства за радиата „Свободна Европа“ и „Свобода“ е продължено до 1972 г.,

⁷¹ Пълният доклад на комисията на Каценбах е публикуван в бюлетина на Държавния департамент. *Department of State Bulletin*, Vol. 56. Washington: USGPO, 1967, p. 665.

⁷² Вж. бел. № 2. *Пак там*, с. 667.

⁷³ *Пак там*.

⁷⁴ **Price**, David. *Цит. съч.*, с. 45; **Jeffreys-Jones**, Rhodri. *Цит. съч.*, с. 164.

⁷⁵ **Helms**, Richard, **Hood**, William. *Цит. съч.*, с. 368; **Marchetti**, Victor, **Marks**, John D. *Цит. съч.*, с. 44.

въпреки че Комисията на Каценбах не определя нито една текуща операция като жизненоважна за националната сигурност⁷⁶. Все пак повечето тайно финансиране наистина е спряно вследствие на сензационните разкрития и последвалото разследване⁷⁷. По втората препоръка на Каценбах – изработване на механизъм за открито подпомагане на американски обществени организации с международна дейност – Джонсън назначава комисия начело с държавния секретар Дийн Ръск, която да изработи конкретните стъпки за постигане на тази цел. Тя обаче не се справя с възложената задача и никога не изготвя финален доклад⁷⁸.

Някои от последствията от разкритията на сп. „Рампартс“ и работата на Комисията на Каценбах остават скрити от обществото. На първо място, обновени са критериите на Комитета 303 за одобрение на тайни операции⁷⁹. На второ, променя се балансът в отношенията между Белия дом и ЦРУ. Джонсън третира скандала като проблем изцяло на Агенцията и поне, според част от историографията, ѝ помага (чрез назначаването на приятелски настроен панел) с користни цели, очаквайки в замяна пълна подкрепа за продължаване на войната във Виетнам и проучване на антивоенното движение вътре в САЩ⁸⁰. Аз съм скептична към тази теза, защото ЦРУ няма навика и правомощията да се намесва в политическите решения на президента. Рядко изключение е отказът на Хелмс да окаже влияние върху разследването на Федералното бюро за разследвания (ФБР) след влизането с взлом в комплекса „Уотъргейт“ през 1972 г., но това е грубо прекрачване на правомощията на директора⁸¹. Надали той щеше да опонира на политиката на Джонсън във Виетнам, независимо от хода на събитията покрай разкритията на сп. „Рампартс“. Изстиването на отношенията между Овалния кабинет и Лангли, което продължава и при управлението на Никсън, има своите трайни последствия – директорът на ЦРУ става по-малко ценен съветник на президента, което води до влошаване на процеса на вземане на решения поради липсата на повече различни гледни точки. Иначе казано, съществуват дългосрочни резултати от работата на Комисията на Каценбах, но те не са очевидни към пролетта на 1967 г.

⁷⁶ Helms, Richard, Hood, William. *Цит. съч.*, с. 372; Wilford, Hugh. *Цит. съч.*, с. 247.

⁷⁷ FRUS, 1964–1968, Vol. XXXIII, Document 269.

⁷⁸ *Congress and the Nation*, Vol. II, p. 852.

⁷⁹ FRUS, 1964–1968, Vol. XXXIII, Document 269.

⁸⁰ Helms, Richard, Hood, William. *Цит. съч.*, с. 344. За тезата за користните действия на Джонсън вж. Jeffreys-Jones, Rhodri. *Цит. съч.*, с. 164.

⁸¹ За подробностите около натиска върху ЦРУ през 1972 г. вж. U.S. Senate. *The Senate Watergate Report. The Final Report of the Senate Select Committee on Presidential Campaign Activities (the Ervin Committee)*, Vol. I. Washington: USGPO, 1974, pp. 95–98. Специално Хелмс ясно демонстрира принципната си опозиция срещу намесата на директора на ЦРУ в политически дебати. Helms, Richard, Hood, William. *Цит. съч.*, с. 382.

В крайна сметка администрацията на Линдън Джонсън преминава през скандала от журналистическото разследване на сп. „Рампартс“ без видими щети. За пореден път изпълнителната власт собственооръчно се разследва и не отчита постигнат напредък пред други клонове на властта. Както ще видим, това се оказва за последно през разглеждания период. През 1967 г., за разлика от 1961 г., американците имат все повече основания да се съмняват в искреността на институциите, но още не е завършен процесът по преобръщане на общественото мнение. Това става в първата половина на 70-те години вледствие от изваждането най-вече на лъжите на администрацията на Джонсън за Виетнамската война с изтичането на „Документите от Пентагона“ и разбира се, с шока от аферата „Уотъргейт“.

КРИЗА НА ДОВЕРИЕТО – ВИЕТНАМ, „УОТЪРГЕЙТ“ И ЧИЛИ, 1968 – 1974 г.

Периодът между 1968 и 1975 г. е наситен от събития, които водят до съществена промяна на политическия климат в страната. Става дума за Виетнамската война, която навлиза в критичен период след офанзивата Тет през януари 1968 г., аферата „Уотъргейт“, разтърсваща нацията между 1972 и 1974 г. и води до изготвянето на „Семейните бижута“, както и разкритията за действията на ЦРУ в Чили през 1974 г. Представянето на въпросните събития спомага за по-доброто разбиране на контекста, в който разследванията срещу ЦРУ през 1975 г. изобщо стават възможни.

Към началото на 70-те години конфликтът във Виетнам е все по-непопулярен и вдъхновява разрастване на антивоенното движение. Специално дейността на ЦРУ във Виетнам се проучва през 1971 г., когато Камарата на представителите провежда изслушвания за програмата „PHOENIX“, чиято цел е унищожаването на Виет Конг. Програмата е само част от цялостната политика за омиротворяване във Виетнам, но се превръща в основен фокус на вниманието във Вашингтон⁸². По време на изслушванията Уилям Колби, отговорник за програмата и бъдещ директор на ЦРУ, констатира почти 30 хил. заловени членове на Виет Конг и 20 хил. убити, което шокира нацията⁸³. Изслушванията за „PHOENIX“, наред с други събития, като клането в Ми Лай от 1968 г., изтичането на „Документите от Пентагона“ през 1971 г., тайните бомбардировки в Камбоджа и убитите протестиращи студенти в Университе-

⁸² Colby, William, Forbath, Peter. *Honorable Men. My Life in the CIA*. New York: Simon and Schuster, 1978, p. 279. За повече информация относно самата програма вж. Ahern, Thomas L. Jr. *Vietnam Declassified. The CIA and Counterinsurgency*. Lexington: The University of Kentucky Press, 2010, p. 255 sq.

⁸³ Colby, William, McCargar, James. *Lost Victory. A Firsthand Account of America's Sixteen-Year Involvement in Vietnam*. Chicago: Contemporary Books, 1989, p. 331.

та в Кент, Охайо, през 1970 г., значително засилват антивоенните сантименти на американците и в дългосрочен план подкопават общественото доверие в политическата класа.

Аферата „Уотъргейт“ също действа особено деструктивно на вярата на гражданите в държавните органи, и в частност президентската институция. Макар и Агенцията да не е пряко намесена, разкритията около аферата през 1973 и 1974 г. уронват и нейния престиж. За част от обществото е достатъчно, че почти всички извършители на влизането с взлом в комплекса „Уотъргейт“ са бивши служители ЦРУ, а се оказва и че има размяна на оборудване и услуги между Лангли и „водопроводчиците“⁸⁴. Разследващата „Уотъргейт“ комисия към Сената проучва и ролята на ЦРУ в аферата и въпреки че във финалния си доклад признава, че Агенцията няма пряко участие, все пак изказва мнение за необходимостта от засилване на контрола на Конгреса върху разузнавателната дейност⁸⁵. И преди „Уотъргейт“ отделни представители на Капитолия правят дългогодишни опити за разширяване на броя или състава на комисии, които отговарят за разузнаване. Изчислено е, че между 1949 и 1975 г. са изготвени 150 предложения за реформиране на контрола върху разузнавателната дейност от страна на законодателя⁸⁶. В края на 60-те и началото на 70-те години най-сериозните усилия в тази посока са на председателя на Комисията по външни работи към Сената, демократа Дж. Уилям Фулбрайт от Арканзас. Фулбрайт е ранен опонент на Виетнамската война и наред с други антивоенно настроени демократи, няколкократно предлага и Агенцията да се отчита и пред Комисията за външни работи⁸⁷. Друго дългогодишно усилие е отдаването на достъп до годишния ѝ бюджет на всички членове на Конгреса⁸⁸.

⁸⁴ *Водопроводчици* е неформалното наименование на специалната разузнавателна група в Белия дом, отговорна за влизането с взлом в централата на Националния комитет на демократите в „Уотъргейт“ на 17 юни 1972 г. Наричат ги водопроводчици, защото групата оригинално е създадена да предотвратява или разследва изтичания на секретна информация в пресата след като Даниел Елсберг предава „Документите от Пентагона“ на журналисти през 1971 г. За провеждане на някои от операциите си, като изготвяне на психологически профил за Елсберг и нахлуване в офиса на психиатъра му, водопроводчиците ползват услугите на служители и оборудване на ЦРУ без знанието на ръководството. Вж. *The Senate Watergate Report*, pp. 64–71; 141–142; **Prados**, John. *The Family Jewels: The CIA, Secrecy and Presidential Power*. Updated Edition. Austin: University of Texas Press, 2013, pp. 284–290; **O’Sullivan**, Shane. *Dirty Tricks. Nixon, Watergate, and the CIA*. New York: Hot Books, 2018.

⁸⁵ *The Senate Watergate Report*, p. 174.

⁸⁶ **Daugherty**, William J. *Executive Secrets: Covert Action & the Presidency*. Lexington: The University Press of Kentucky, 2004, p. 93.

⁸⁷ *Congress and the Nation*, Vol. II, pp. 842–843; **FRUS**, 1964–1968, Vol. XXXIII, Documents 250–251.

⁸⁸ *Congress and the Nation: A Review of Government and Politics*. Vol. IV, 1973–1976. Washington: 1977, p. 162.

Макар и повечето от тези опити за промяна да нямат успех, те демонстрират, че в законодателния орган съществува желание за промяна на отношенията с ЦРУ поне от средата на 60-те години нататък.

За разлика от войната във Виетнам и аферата „Уотъргейт“, третото събитие, което влияе върху промяната на политическия климат в средата на 70-те години, касае директно действия на Лангли. Става дума за предприетите операции в Чили по време на управлението на социалиста Салвадор Алиенде между 1970 и 1973 г. След преврата от 11 септември 1973 г., който сваля Алиенде от власт, в САЩ започват серия от журналистически разкрития за оперативната дейност на ЦРУ в страната. През пролетта на 1974 г. излиза най-вече, че по заповед на Овалния кабинет Агенцията пробва да предотврати встъпването в длъжност на Алиенде, а след това през септември с. г. са извадени най-вече и подробности от опитите да се дестабилизира управлението на чилийския президент⁸⁹. Много американци са шокирани от намесата в управлението на демократично избран президент, което разграничава случая на Чили от други обществено известни операции в авторитарни страни. Според социологическо проучване на „Харис“ 60% от анкетирания не одобряват предприетата политика за дестабилизиране на чилийското правителство, докато само 18% я подкрепят⁹⁰.

Паралелно с всичко това в началото на 70-те години започват да се появяват първите силно критични книги на бивши служители на ЦРУ. Първата от тях, дело на Виктор Марчети, бивш асистент на заместник-директора, излиза през 1974 г.⁹¹ Лангли се опитва да блокира отпечатването ѝ по съдебен път и макар и да не успява, извоюва правото да цензурира ръкописа⁹². Марчети не пести критика към бившата служба, той оценява негативно почти всяка нейна дейност, наред със слабия контрол върху нея. Може би още по-скандална е книгата на Филип Ейджи, бивш агент в Латинска Америка⁹³. Произведението на Ейджи от 1975 г. е написано в увлекателен стил и засяга не сухарския въпрос за проблемите на структурата на разузнавателната общност, а теренната

⁸⁹ Един от най-добрите източници за дейността на ЦРУ в Чили е докладът на Комисията „Чърч“. Вж. **U.S. Senate**. *Covert Action in Chile, 1963–1973. Staff Report of the Select Committee to Study Governmental Operations with respect to Intelligence Activities*. Washington: USGPO, 1975, p. 19 sq. Настоящият автор има статия за политиката на САЩ към Алиенде, включително операциите на Агенцията. Вж. **Николова**, Ивана. „Печалната загуба“: отношението на Съединените щати към управлението на Салвадор Алиенде, 1970–1973 г. В: *Източна Европа и Латинска Америка*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2017, с. 189–216.

⁹⁰ Проучването е цитирано в **Woods**, Randall B. *Shadow Warrior William Egan Colby and the CIA*. New York: Basic Books, 2013, Ch. 16.

⁹¹ Става дума за **Marchetti**, Victor, **Marks**, John D. *Цум. съч.*

⁹² *Пак там*, с. XXVI–XXXIII.

⁹³ Става дума за **Agee**, Philip. *Inside the Company. CIA Diary*. London: Stonehill, 1975.

работа на един млад агент и всички нелегални и аморални постъпки, които се очакват от него. Освен това поради факта, че книгата е публикувана във Великобритания, липсва всякакво цензуриране, включително на имената на действащи агенти. Публикациите на Марчети и Ейджи са силно критични към ЦРУ и затвърждават негативния образ на Агенцията през 70-те години.

Разкритията, свързани с Чили, най-накрая водят до първото по рода си затягане на контрола на разузнавателната дейност от страна на Конгреса. То се осъществява чрез въвеждане на поправката *Хюз – Райън* в Закона за чуждестранна помощ през декември 1974 г. Поправката практически забранява провеждането на тайни операции без изрично президентско постановление, че дадена операция е важна за националната сигурност⁹⁴. Това е много съществено, защото чрез формализиране на процедурите по вземане на решения остава в миналото практиката президентът да се предпази от скандали, като прехвърли цялата отговорност върху службите и пледира незнание. Тайните операции следва да се представят за одобрение и пред релевантните комисии⁹⁵. Фулбрайт най-накрая постига целта си, защото към комисиите, които и дотогава разглеждат работата на ЦРУ, са добавени и тези за външни работи към Камарата и Сената. С други думи, от изпълнителната власт се очаква да поиска предварително одобрение от 6 комисии в двете камари на Конгреса. На фона на някои от предложенията в Сената, включително законопроект, напълно забраняващ тайните операции, може да се каже, че *Хюз – Райън* е приемлив компромис, постигнат благодарение на останалите сенатори от „старата школа“, които чинно защитават Агенцията от по-младите си колеги⁹⁶. С приемането на *Хюз – Райън* законодателят за първи пъти получава правомощието да преустановява тайни операции още на етап планиране, което показва промяната на баланса на силите между изпълнителната и законодателната власт в периода непосредствено след „Уотъргейт“. Но новите правила за провеждане на тайни операции, наред със смяната поколенията и оттам мисленето на Капитолия, водят до реализиране на най-големия кошмар на службите, а именно нерегламентираното оповестяване в публичното пространство на всички текущи тайни операции на ЦРУ през 1975 г.⁹⁷

В първата половина на 70-те години е осъществена и вътрешна реорганизация на Агенцията и органите, които контролират дейността ѝ, подтикната от администрацията на Ричард Никсън. Сред основните причини за това са желанието за по-ефективно (и икономично) разузнаване, както и предотвратя-

⁹⁴ **Foreign Assistance Act of 1974**. Pub. L. 93-559, Title III, Sec. 32. In: U.S. Statutes at Large, Vol. 88 [online]. [Viewed 05.04.2023]. Available form:

<https://www.govinfo.gov/app/collection/statute>

⁹⁵ *Пак там*.

⁹⁶ *Congressional Record*, Vol. 120. Washington: USGPO, 1974, p. 33477.

⁹⁷ *Congress and the Nation*, Vol. IV, p. 423.

ване на бъдещи гафове като Залива на прасетата⁹⁸. За да избегне и опасността от изпускане на юздите най-вече при дългогодишни операции, се предвижда да преразглеждане на всяка операция от Комитета 40 (бившия 303) на всеки 12 месеца⁹⁹. През 1971 г. Бюджетното бюро към Белия дом заедно със СНС започват щателна проверка на ефективността на разузнавателната общност. Техният доклад отчита като най-сериозна слабост многократно констатирания през годините лидерски проблем – директорът на ЦРУ има прекалено много отговорности и не може да ръководи общността адекватно¹⁰⁰.

В резултат през ноември с. г. Никсън инициира реорганизация с цел подобряване на продукцията на разузнавателните агенции. Реорганизацията се състои най-вече в засилване ролята на директора на ЦРУ като ръководител на цялата общност чрез делегиране на повече задачи, касаещи ежедневни оперативни проблеми, на заместник-директора. Реорганизиран са междуведомствените комисии, които го подпомагат в управлението на общността. Също така на директора е даден повече контрол над общия бюджет. Към СНС пък са създадени две комисии, обединени от общата цел за обективно оценяване на разузнавателната продукция и подобряване на комуникацията между Белия дом и Лангли¹⁰¹. Бюджетното бюро и СНС предлагат и по-мощни реформи, но те изискват изменения в закона. Президентът избира да ограничи обхвата на реорганизацията, за да не влиза в пререкания с Конгреса относно евентуалните законодателни промени¹⁰². В крайна сметка реорганизацията от 1971 г. не постига поставените цели и не дава съществени резултати. Тя се оказва прекалено скромна, за да реши проблемите на разузнавателната общност. Основните причини за това са както нежеланието на Никсън да съгласува по-сериозни промени с Конгреса, така и натрупаната бюрократична инерция вътре в общността. Не трябва да се подценява и личната мотивация на самите президенти да реформират разузнавателните агенции. През 1961 г. Кенеди се интересува само от подобряване на ефикасността на тайните операции, а не от внасяне на цялостни подобрения в работата на службите. През 1967 г. Джонсън не проявява задълбочен интерес към проблемите на ЦРУ и инициира само козметични промени. При Никсън желанието за реформи е продиктувано от липсата на доверие към Лангли, но реорганизацията е прекалено повърхностна, за да го възстанови, ако това изобщо е възможно.

Една от основните причини за желанието за реорганизация е личното недоверие към Агенцията от страна на 37-ия президент, което се отразява и върху

⁹⁸ **Durbin**, Brent. *Цит. съч.*, с. 105–106.

⁹⁹ **FRUS**, 1969–1976, Vol. II, Document 195.

¹⁰⁰ За доклада на Бюджетното бюро и СНС вж. *Пак там*, документ 229.

¹⁰¹ *Пак там*, документ 242.

¹⁰² **Durbin**, Brent. *Цит. съч.*, с. 120.

неговите решения¹⁰³. От една страна, както казахме, директорът на ЦРУ спира да има пряк достъп до Овалния кабинет, което изключва неговата експертиза от процеса по вземане на решения. От друга, скептицизмът на Никсън към Агенцията го кара да се съмнява във валидността на докладите и заключенията на служителите ѝ. Например по отношение на Виетнамската война според президента песимистичните анализи на Лангли са мотивирани от личните антивоенни убеждения на служителите, а не от реалната обстановка на терен¹⁰⁴. Също така вече споменатият отказ на Хелмс да се намеси в разследването на влизането с взлом на „водопроводчиците“ в „Уотъргейт“ допълнително влошава отношенията между Белия дом и Лангли. В този контекст не е изненада, че Хелмс е освободен от поста си през февруари 1973 г. Той е заменен от един от авторите на реорганизацията от 1971 г. – Джеймс Шлезинджър.

Управлението на Шлезинджър се оказва кратко, но наситено със събития. За 5 месеца той успява да направи първата сериозна чистка в Агенцията, като са уволнени или пенсионирани около 1500 служители, или 7% от всички, най-вече от Дирекцията по планиране, отговорна за провеждането на тайни операции¹⁰⁵. За да няма повече изненади от рода на „Уотъргейт“, когато ръководството разбира от пресата за сътрудничеството между „водопроводчиците“ и служители на ЦРУ, Шлезинджър поръчва изготвяне на списък с всички дейности, за които има подозрения, че са извън легалните правомощия на Агенцията¹⁰⁶. В отговор е съставен масивен доклад от 693 страници за всички съмнителни операции след март 1959 г., известен още като „Семейните бижута“. В него са упоменати редица дейности, които изправят косите на цяла Америка през 1975 г., като например „МИСНАОС“, която разследва антивоенното движение в страната, или отварянето на личната кореспонденция на американски граждани. Именно изтичането на част от „Семейните бижута“ в последните дни на 1974 г. провокира Белия дом и заедно с двете камари на Конгреса започват разследвания.

Наред с войната във Виетнам, тайните операции в Чили повдигат няколко съществени въпроса, свързани с необходимостта държавата да извършва подобни деяния и съмнението дали политиката на страната всъщност отразява

¹⁰³ Никсън смята, че ЦРУ е негативно настроено към него и дори има пръст в загубата му на президентските избори през 1960 г. **Immerman**, Richard H. *The Hidden Hand: A Brief History of the CIA*. Hoboken: Wiley Blackwell, 2014, p. 88. Вж. и **Nixon**, Richard. *Six Crises*. Richard Nixon Centennial Edition. New York: Simon & Schuster, 2013, Ch. 6. Хелмс отрича да има специално отношение от страна на служителите на ЦРУ към 37-ия президент. **Helms**, Richard, **Hood**, William. *Цит. съч.*, с. 423.

¹⁰⁴ **Durbin**, Brent. *Цит. съч.*, с. 107–108; **Woods**, Randall B. *Цит. съч.*, гл. 15.

¹⁰⁵ **Colby**, William, **Forbath**, Peter. *Honorable Men...*, p. 333.

¹⁰⁶ **James** Schlesinger Memorandum, 9 May 1973. *National Security Archive* [online]. [Viewed 23 June 2022]. Available from: https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB222/schlesinger_jewels.pdf.

обществените приоритети и морал. С оглед и на други по-положителни явления, като разведряването между САЩ и СССР, за някои нуждата от тайни операции е поставена под съмнение. Неслучайно редица законопроекта предлагат директната им забрана. Водената политика във Виетнам и смяната на поколенията довеждат до краха на следвоенния външнополитически консенсус в края на 60-те години. За новата левица, младежкото интелектуално течение в периода, Студената война е отживелица от края на 40-те и 50-те години и съответно ЦРУ, или поне тайните операции принадлежат на миналото¹⁰⁷. В допълнение „Уотъргейт“ кара някои да спрат да вярват на представителите на властта изобщо, а други да прозират намесата на „дълбоката държава“ навсякъде¹⁰⁸. Разбира се, секретността, с която е заобиколена Агенцията, я прави идеален кандидат за олицетворение на „дълбоката държава“. В този контекст сензационните разкрития за поредните тайни операции, този път насочени към американски граждани, предизвикват истински катаклизъм в разузнавателната общност.

ПРЕОДОЛЯВАНЕ НА ОГНЕНАТА БУРЯ – РАЗСЛЕДВАНИЯТА ОТ 1975 г.¹⁰⁹

На 22 декември 1974 г. в. „Ню Йорк Таймс“ излиза с гръмкото заглавие „ОГРОМНА ОПЕРАЦИЯ НА ЦРУ В САЩ СРЕЩУ АНТИВОЕННИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ, ДРУГИ ДИСИДЕНТИ, В ГОДИНИТЕ НА НИКСЪН“. Статията описва операция срещу антивоенното движение, по време на която е събрана информация за над 10 хил. американски граждани, включително един действащ конгресмен. Освен това са споменати други съмнителни действия на ЦРУ на територията на страната, като отваряне на кореспонденция на американски граждани, влизане с взлом и подслушване. Разследващият журналист Сиймор Хърш, автор на публикацията, не успява да потвърди дали Белият дом изобщо знае за описаните дейности¹¹⁰. Практически това е първото оповестяване на „Семейните бижута“ в пресата. Широката общественост, Конгресът и дори президентът са в ступор, тъй като за първи път чуват за съществуването на тези операции. Честта да се справи с безпрецедентната

¹⁰⁷ За примери за подобно мислене вж. **Snider**, L. Britt. *Цит. съч.*, с. 28; **Paget**, Karen M. *Цит. съч.*, с. 5.

¹⁰⁸ „Дълбоката държава“ (от англ. ез. *deep state*) подобно на концепцията за „държава в държавата“ е вид управление, което не се контролира от политическата класа, а тайна клика от бюрократи или други лица със собствен дневен ред и цели.

¹⁰⁹ Според Лок Джонсън, експерт към Комисията „Чърч“, в разузнавателните среди наричат 1975-а „годината на огнената буря“. **Johnson**, Loch. K. *Цит. съч.*, с. 4.

¹¹⁰ **Hersh**, Seymour M. HUGE C.I.A. OPERATION REPORTED IN U.S. AGAINST ANTI-WAR FORCES, OTHER DISSIDENTS IN NIXON YEARS. *The New York Times*, 22 December 1974, p. 1.

криза има наследникът на Шлезинджър – Уилям Колби. Оказва се, че Колби своевременно уведомява председателите на отговорните комисии в Конгреса за „Семейните бижута“ още през 1973 г., но пропуска да ги спомене на Никсън или на поелия поста след оставката му Джералд Форд¹¹¹.

За разлика от Залива на прасетата или публикациите на сп. „Рампартс“, Конгресът не разчита само на президентската институция за достигане до сърцевината на проблема. В самото начало на 1975 г. Белият дом и двете камари на Конгреса се активизират и започват три паралелни разследвания. Най-ограничен е обхватът на президентската комисия, оглавена от вицепрезидента Нелсън Рокфелер. Нейната задача е да определи дали разкритите от Хърш деяния на Агенцията нарушават Закона за национална сигурност и дали има нужда от допълването му¹¹². Сенатът създава специална комисия, оглавена от демократа Франк Чърч от Айдахо. Нейните правомощия са да разследва широк спектър от проблеми, засягащи цялата разузнавателна общност. Поставени са доста амбициозни цели – разкриването на нелегални и неетични действия на всички разузнавателни агенции, както и критичен преглед на съществуващата система за надзор¹¹³. Камарата на представителите не остава по-назад и създава собствена комисия през февруари, но тя започва работа чак през юли заради вътрешни пререкания¹¹⁴. Тя е оглавена от Отис Пайк, демократ от Ню Йорк. Комисията „Пайк“ решава да се фокусира върху фундаментални проблеми, свързани с разузнавателната дейност, вместо да разследва операциите, описани от Хърш. Тя се концентрира върху въпроси, отнасящи се до качеството и цената на разузнаването¹¹⁵.

Подобна реакция на едно-единствено журналистическо разследване изисква да се обърне малко по-сериозно внимание на характера на действията, които пораждаят толкова силни отзиви. Очевидно настоящото изследване няма за цел да се спира върху всяка страница от „Семейните бижута“, особено след като подробностите около доклада са широко дискутирани в историографията¹¹⁶. Вместо това, ще се спрем само върху пет от най-нашумелите операции. Три от тях са частично включени в статията от 22 декември 1974 г., а последните две изтичат в хода на работата на разследващите комисии. Хърш

¹¹¹ За обяснението на Колби по въпроса вж. **Colby**, William, **Forbath**, Peter. *Honorable Men...*, p. 394.

¹¹² **Executive Order** 11828, January 4, 1975. *Public Papers of the Presidents: Gerald R. Ford*.

¹¹³ Senate Resolution N 29, **Congressional Record**, Vol. 121. Washington: USGPO, 1975, p. 839.

¹¹⁴ През февруари избран да застане начело на комисията е председателят на Подкомисията по разузнаване към Комисията за въоръжените сили Лусиен Недзи, но той е отстранен, след като колегите му разбират, че Колби го е информирал за съществуването на „Семейните бижута“ още през 1973 г.

¹¹⁵ **Colby**, William, **Forbath**, Peter. *Honorable Men...*, p. 433.

¹¹⁶ Вж. напр. **Prados**, John. *The Family Jewels...*

описва основно вече споменатата „МНСАОС“. Тя обаче нито води началото си от годините на Никсън, нито е провеждана без знанието на Белия дом, както докладва журналистът. През 1967 г., в контекста на разрастването на антивоенното движение, Линдън Джонсън инструктира Хелмс да провери дали то е организирано или подпомагано от чужди сили. В огромната си част операцията представлява събиране на информация най-вече от ФБР за лица с предполагаеми връзки с чужди служби. Но има случаи, в които агенти на ЦРУ инфилтрират организации, свързани с протестното движение. „МНСАОС“ е прекратена чак през март 1974 г. без доказателства за външна намеса¹¹⁷.

Притеснителното в случая е, че заповедите идват директно от Овалния кабинет. Джонсън и Никсън просто не могат да приемат, че в антивоенното движение няма чуждо участие. Затова заповядват на Хелмс да продължава операцията, въпреки съмнителната ѝ легалност. Законосъобразността на „МНСАОС“ поражда спорове сред служителите на Агенцията и дори самият директор дръзва да спомене съмненията си пред президента¹¹⁸. И тук, както и при „Уотъргейт“, се наблюдава силно напрежение от Белия дом за провеждане на операцията. Но за разлика от „Уотъргейт“, който е творение изцяло на президента и неговите приближени, радикализацията на част от обществото, която върви ръка за ръка с нарастването на вътрешния тероризъм, заслужава да бъде разгледана обстойно¹¹⁹. Проблемът е, че ЦРУ очевидно не е най-подходящият орган за провеждане на подобно разследване. Да, потенциални връзки на антивоенното движение с други държави засягат и компетентностите на ЦРУ, но както отбелязва комисия след комисия, подобен случай може да се разреши напълно легално с по-добро сътрудничество и обмен на сведения между различните агенции.

Друга съмнителна дейност, част от „Семейните бижута“, е подслушването и проследяването на американски и чужди граждани на територията на САЩ. В почти всички случаи става дума за бивши служители на Агенцията, най-често заподозрени в изнасяне на държавни тайни, обичайно за пресата.

¹¹⁷ **The CIA's Family Jewels**, p. 180 sq.; 601 sq. *CIA FOIA Reading Room* [online]. [Viewed 24 June 2022]. Available from: <https://www.cia.gov/readingroom/document/0001451843>. Вж. също **U.S. Senate. Final Report of the Select Committee to Study Governmental Operations with respect to Intelligence Activities. Intelligence Activities and the Rights of Americans**. Book II, April 26, 1976. Washington: USGPO, 1976, p. 96 sq.; **Report to the President by the Commission on CIA Activities Within the United States**, June 1975. Washington: USGPO, 1975, p. 130 sq.; **Prados, John. The Family Jewels...**, p. 35 sq.; **Rositzke, Harry. The CIA's Secret Operations. Espionage, Counterespionage, and Covert Action**. London: Routledge, 2019, pp. 228–230. Интересен е и личният разказ на бившия агент на ЦРУ Върн Лайън, който е пряк участник в „МНСАОС“. **Lyon, Verne. SNAOS on Campus: I Spied for the CIA**. In: *The CIA on Campus*, p. 151 sq.

¹¹⁸ **Helms, Richard, Hood, William. Цум. съч. с. 279; Lyon, Verne. Цум. съч., с. 165–166.**

¹¹⁹ Само между 1 януари 1968 и 9 юли 1970 г. има 4568 успешни бомбени атентата и 1506 опита за такива. **Rafalko, Frank J. Цум. съч., с. 4.**

По-рядко се проследяват или подслушват журналисти, за които има съмнения, че разполагат със секретна информация с цел достигане до техните източници¹²⁰. Легалността на подобни операции не е толкова оспорвана, защото по закон едно от задълженията на директора на ЦРУ е да предотвратява изтичане на информация. Но самият факт, че се извършват толкова много операции в страната, изненадва неподозиращите американци.

Третата операция, спомената от Хърш, е участието на Лангли в отварянето и заснемането на кореспонденция на американски граждани. Тайното преглеждане на пощата от и до СССР и впоследствие други комунистически страни води началото си от 1953 г. и е прекратено чак през 1973 г. след изготвянето на „Семейните бижута“. Операцията с кодово име „HTLINGUAL“ (оригинално „SRPOINTER“) се провежда съвместно с ФБР и за нея са уведомени поне двама генерални постмайстери¹²¹. Основните ѝ цели са събиране на информация за СССР, засичане на вербувани американци и проучване на съветските техники за предаване на тайни послания в цивилна кореспонденция¹²². „HTLINGUAL“ е проблемна по няколко основни причини. Първо, личната кореспонденция е неприкосновена според американското законодателство. Освен че се превръща в поредното разкритие, което разклаща вярата на американците в институциите, операцията просто е нелегална¹²³. Ако за някои от другите дейности от „Семейните бижута“ е спорно дали нарушават законите на страната, този случай е красноречив. Второ, дългият активен период води със себе си съществени проблеми. При започването ѝ през 50-те години са уведомени всички отговорни лица в Белия дом, пощенската служба, ЦРУ и ФБР, които са съгласни с необходимостта от съществуването ѝ. С годините обаче този консенсус е изгубен по причина, че перманентната бюрокрация от службите просто спира да уведомява тежестта от политици за операцията. Нито един постмайстер след 1961 г. или правосъден секретар (до Джон Мичъл през 70-те години) не е известен. Още по-плашещо, дори двама директори на ЦРУ – Маккоун и Рейбърн – не са информирани за „HTLINGUAL“¹²⁴. Сам по себе си този случай показва огромните пробойни в процеса на одобрение и контрол на тайните операции, особено дългогодишните такива.

В хода на разследванията излизат най-аве и други дейности на Агенцията, които оставят отпечатък върху колективната памет. Пример за такава са ек-

¹²⁰ **The CIA's Family Jewels**, 21; 26–30. Вж. също *Report to the President by the Commission on CIA...*, p. 161 sq.; **Prados**, John. *The Family Jewels*, p. 194 sq.

¹²¹ **FRUS**, 1969–1976, Volume XXXVIII, Document 19.

¹²² **The CIA's Family Jewels**, p. 28. Вж. също **U.S. Senate**. *Final Report of the Select Committee to Study Governmental Operations...* Book 2, p. 12; 107; *Report to the President by the Commission on CIA...*, p. 101 sq.; **Helms**, Richard, **Hood**, William. *Цум. съч.*, с. 439; **Rositzke**, Harry. *Цум. съч.*, с. 232–233.

¹²³ Признато и от самия Колби. **FRUS**, 1969–1976, Volume XXXVIII, Document 22.

¹²⁴ *Пак там*, документ 19.

периментите с ЛСД и други наркотици върху неподозиращи лица, които Колби забранява през 1973 г.¹²⁵ Но може би най-много нашумяват обвиненията, че ЦРУ има пръст в планирането на политически убийства на чуждестранни лидери. Любопитно информацията изтича от президента, който го споменава на неформален обяд с представители на пресата през януари 1975 г. Така на 27 февруари с. г. телевизионният журналист Даниел Шор директно пита Колби дали Агенцията е убивала някого, на което стреснатият директор отговаря по особено мистериозен начин: „Не и в тази страна“¹²⁶. Благодарение на широките си правомощия Комисията „Чърч“ започва специално разследване, вследствие на което публикува междинен доклад, посветен изцяло на опитите за елиминиране на чужди лидери. Разкрито е участието на ЦРУ в заговори за убийството на петима чуждестранни ръководители между 1960 и 1970 г.: Фидел Кастро в Куба; Патрис Лумумба в Конго; Рафаел Трухильо в Доминиканската република; ген. Рене Шнайдер в Чили и Нго Дин Дием в Южен Виетнам¹²⁷. Макар и Лангли да не е директно отговорно за смъртта на нито един от тези лидери, президентът се принуждава изрично да забрани на федерални служители да участват в подготовката на политически убийства¹²⁸.

Интересен е прочитът на „Семейните бижута“ от представители на разследвателната общност. Например Колби коментира колко малко на брой и несъществени са нарушенията за период от над 25 години¹²⁹. Предполагам, това изхожда от опита на хората от службите и възможността им да сравняват ЦРУ с други подобни агенции по света. Но повечето американци нямат такива познания и са смутени от продължаващите години наред сензационни разкрития какво прави държавата в тяхно име. Другият проблем с преценката на Колби е, че според него въпросът е приключен през 1973 г., когато въз основа на „Семейните бижута“ всички съмнителни дейности са забранени. Затова и той реагира учудващо спокойно на статията на Хърш¹³⁰. Подобно мислене е логично с оглед на дотогавашния опит на Агенцията – всички проблеми се решават вътрешно и тихомълком. Но в средата на 70-те години нажежената докрай политическа обстановка превръща статията от 22 декември 1974 г. в еквивалента на „изгаряне на кибритена клечка в склад за бензин“¹³¹.

¹²⁵ **The CIA's Family Jewels**, p. 417; **U.S. Senate. Final Report of the Select Committee to Study Governmental Operations...** Book 2, pp. 57–58; **Report to the President by the Commission on CIA...**, p. 226 sq.; **Ford**, Harold P. *William E. Colby as Director of Central Intelligence*. Washington: CIA History Staff, 1993, p. 100.

¹²⁶ **Colby**, William, **Forbath**, Peter. *Honorable Men...*, pp. 409–410.

¹²⁷ Вж. **U.S. Senate. Alleged Assassination Plots Involving Foreign Leaders...**, p. 4 sq.

¹²⁸ **Executive Order 11905**, February 18, 1976. Public Papers of the Presidents: Gerald R. Ford.

¹²⁹ **Colby**, William, **Forbath**, Peter. *Honorable Men...*, pp. 341.

¹³⁰ *Пак там*, с. 402.

¹³¹ **Kissinger**, Henry. *Years of Renewal*. New York: Phoenix Press, 2000, p. 320.

В хода на разследванията през 1975 г. наблюдаваме сериозни различия в отношението към разследващите комисии вътре в изпълнителната власт. Единият подход кореспондира с дотогавашните традиции за даване на възможно най-малко сведения за събитията с оглед опазване на националната сигурност. Стремещът към възможно най-малко прозрачност се изповядва от повечето служители в Лангли, както и в Белия дом в лицето на Форд и най-вече държавния секретар и съветник по националната сигурност Хенри Кисинджър¹³². Подходът на Колби обаче е съвършено различен. Неговото мислене е, че за да запази целостта на Агенцията, трябва да е максимално открит за миналото¹³³. Недостатъкът на тази стратегия е, че откритието на вратата към тайните на ЦРУ за първи път в съществуването му ражда невероятен апетит за информация у разследващите конгресмени в хода на 1975 г. Исканата документация нараства неимоверно и води до огромен брой изтичане на засекретени данни в пресата. Неправомерното разсекретяване на информация идва и от личните възприятия на някои членове на комисииите и техните екипи. Това се отнася особено за Комисията „Пайк“, в която настроенята към разузнавателната дейност са силно негативни¹³⁴. Патологичното любопитство на нацията най-накрая се задоволява след убийството на ръководителя на полевата станция на Агенцията в Атина – Ричард Уелч, на 23 декември 1975 г., след като името му е разкрито по време на разследванията. Оценките за стратегията на Колби варират от крайно положителни до крайно негативни. В историографията действията му често се окачествяват като адекватна реакция на промяната в баланса на силите във Вашингтон след „Уотъргейт“¹³⁵. В същото време много от съвременниците на събитията не разбират и осъждат неговото поведение¹³⁶. Така или иначе, ЦРУ запазва своята цялост, макар и да излиза от кризата значително отслабено и крайно деморализирано.

От трите разследващи комисии през 1975 г., „Чърч“ прави най-мощното разследване. В рамките на 15 месеца са проведени 126 изслушвания, 800 интервюта и са публикувани 8 доклада – 2 междинни на тема опити за убийство на чуждестранни лидери и намесата на службите в Чили, както и

¹³² *Пак там*, с. 326; **Helms**, Richard, **Hood**, William. *Цум. съч.*, с. 428.

¹³³ **Colby**, William, **Forbath**, Peter. *Honorable Men...*, pp. 404–407. Форд всъщност се застъпва за подхода на Колби в спомените си, но към 1975 г. не е толкова ентузиазизиран от него. **Ford**, Gerald R. *A Time to Heal. The Autobiography of Gerald R. Ford*. New York: Harper & Row, 1979, p. 325.

¹³⁴ **Snider**, L. Britt. *Цум. съч.*, с. 38; **Rafalko**, Frank J. *Цум. съч.*, с. 101.

¹³⁵ **Prados**, John. *Lost Crusader...*, pp. 310–312.

¹³⁶ **FRUS**, 1969–1976, Volume XXXVIII, Documents 23; 30; **Kissinger**, Henry. *Цум. съч.*, с. 326; **Helms**, Richard, **Hood**, William. *Цум. съч.*, с. 428. След изслушване на Колби пред Комисията „Рокфелер“, вицепрезидентът дори дръпва директора на ЦРУ настрана и му казва, че няма нужда да отговаря на въпросите им с толкова много детайли. **Colby**, William, **Forbath**, Peter. *Honorable Men...*, p. 400.

финален доклад в 6 части, които засягат всички служби в разузнавателната общност, включително ФБР и военното разузнаване. Крайният резултат са 183 конкретни препоръки в различни области, като ще обърнем внимание основно на тези, свързани с ЦРУ. За улеснение на читателя съм ги обособила в четири групи. Първата е по отношение на законодателната рамка, Комисията препоръчва нов закон, придружен от официални правилници за всяка разузнавателна агенция, за да е ясно кое е в правомощията на кого¹³⁷. Предлага се категоричното забраняване и дори криминализирането на оперативна дейност на Лангли вътре в Съединените щати¹³⁸. Също така се препоръчва изричното включване на правото за извършване на тайни операции към новия публично достъпен правилник¹³⁹. Във втората – отчетен е слабият контрол на изпълнителната власт и са отправени препоръки за неговото засилване. Сред тях са задължителното одобряване на всички операции от страна на СНС, както и подсилването на функциите и правомощията на главния инспектор на ЦРУ¹⁴⁰. Нарастването на ролята на СНС означава разширяване на кръга от отговорни хора за оперативната дейност. В този контекст е отделено специално внимание на длъжността на секретаря по правосъдие, който в качеството си на член на СНС ще е в позиция да се произнася по легалността на операции още докато са в етап на планиране¹⁴¹. Третата – за по-ефикасното функциониране на Агенцията са препоръчани редица промени в устройството най-вече на ръководните длъжности. Както почти всички разследващи комисии преди нея, така и „Чърч“ отбелязва слабостта на директора на ЦРУ в качеството му на ръководител на цялата общност. В тази връзка се препоръчва разделянето на поста на две – директор на ЦРУ и директор на цялата общност¹⁴². В четвъртата група са въпросите, отнасящи се до финансовия контрол над разузнавателните агенции като цяло. В тази връзка е предложено и реструктуриране на общия бюджет, за да може да има повече прозрачност и надзор върху финансирането на общността¹⁴³. Учудващо Комисията „Чърч“ не изказва особено мнение за промени в структурата на конгресните комисии, които осъществяват надзор над разузнавателната дейност. Във финалния доклад се констатираг слабите места на съществуващата система на контрол от страна

¹³⁷ **U.S. Senate.** *Final Report of the Select Committee to Study Governmental Operations...* Book 1, pp. 426–427, 441–444.

¹³⁸ **U.S. Senate.** *Final Report of the Select Committee to Study Governmental Operations...* Book 2, pp. 296–298, 338–339.

¹³⁹ **U.S. Senate.** *Final Report of the Select Committee to Study Governmental Operations...* Book 1, p. 448.

¹⁴⁰ *Пак там*, с. 429–431.

¹⁴¹ *Пак там*, с. 441.

¹⁴² *Пак там*, с. 451.

¹⁴³ *Пак там*, с. 470–471.

на Конгреса, но липсват конкретни идеи за решаването им извън повърхностни фрази за подсилването ѝ¹⁴⁴.

Комисията „Рокфелер“ надминава очакванията на някои наблюдатели, че ще спести критика към изпълнителната власт, и публикува критичен и сравнително обективен доклад¹⁴⁵. Той адресира атаките срещу ЦРУ в пресата и аргументирано ги отхвърля или доказва колко са преувеличени¹⁴⁶. Все пак Комисията намира 96 случая на деяния, чиято законосъобразност е съмнителна, на базата на което прави 30 специфични препоръки. Сред тях са промени и допълване на съществуващото законодателство. Препоръчва се изясняване на ситуацията, в които Агенцията може и не може да събира информация за американски граждани. Например при предварително проучване на кандидат за работа очевидно трябва да се предприемат действия на територията на САЩ. Също така изчистване на езика в съществуващата клауза, която задължава директора да предотвратява изтичане на информация¹⁴⁷. Друг дял от препоръките се отнася до засилване на контрола върху ЦРУ и другите агенции от страна на Конгреса и изпълнителната власт, включително създаването на смесена комисия за разузнавателната дейност към двете камари¹⁴⁸. Разследващият орган заключава, че заради липсата на здрави контролни механизми е възможно оказването на политически натиск за извършване на съмнителни действия най-вече от страна на Белия дом. В този смисъл е препоръчано ограничаване на подобен натиск върху Агенцията чрез формализиране на процедурите за одобрение на операции, каквото например е включването на СНС в процеса¹⁴⁹. Както повечето други разследващи комисии преди нея, „Рокфелер“ също препоръчва подобряването на комуникацията и по-тясната координация между агенциите¹⁵⁰.

Комисията „Пайк“ може би създава най-много главоболия в Белия дом и Лангли. Проблемът е в отношението на членовете ѝ към разузнавателната дейност. Както вече стана ясно, някои от тях са силно предубедени срещу ЦРУ. В общи линии настроението на по-левите демократи, преобладаващи в Комисията, е, че хората заслужават да знаят за какво се харчат парите им и по тази причина изискват чувствителна документация, която после „мистериозно“ изтича в пресата. След серия от конфликти между „Пайк“ и Белия дом и

¹⁴⁴ Вж. напр. *пак там*, с. 13.

¹⁴⁵ **Ford**, Harold P. *Цит. съч.*, с. 126. Вж. също **FRUS**, 1969–1976, Volume XXXVIII, Document 42.

¹⁴⁶ *Report to the President by the Commission on CIA...*, pp. 9–10.

¹⁴⁷ *Пак там*, с. 12.

¹⁴⁸ По принцип идеята за създаване на смесена комисия витае в Конгреса от години. *Congressional Record*, Vol. 120, p. 31790. *Report to the President by the Commission on CIA...*, pp. 14–16.

¹⁴⁹ *Report to the President by the Commission on CIA...*, p. 25, 33.

¹⁵⁰ *Пак там*, с. 29–30; 39 сл.

най-вече убийството на Уелч, дори конгресмените извън Комисията започват да се убеждават, че постъпките на „Пайк“ са зловредни и впоследствие отказват да одобрят и публикуват нейния финален доклад¹⁵¹. Разбира се, текстът му веднага изтича в пресата. В него се обръща значително внимание на бюджета на Лангли и как формирането му и отчитането на похарчените средства не отговаря на повечето установени правила и надзорни механизми, които важат за другите държавни структури¹⁵². Комисията дори се опитва да оцени и качеството на разузнавателната дейност на Агенцията в скорошни външно-политически кризи като офанзивата Тет, Войната от Йом Кипур през 1973 г., Кипърската криза от 1974 г. и други¹⁵³. Някои от препоръките на „Пайк“ се припокриват с тези на другите комисии, като например разделянето на директорския пост на две, по-строг бюджетен контрол, засилване на ролята на главния инспектор на ЦРУ¹⁵⁴. За разлика от „Рокфелер“, конгресмените отхвърлят идеята за смесена комисия от двете камари на Конгреса¹⁵⁵. Комисията „Чърч“ е на същото мнение, което е логично от гледната точка на законодателите – една смесена комисия означава повече компромиси и по-малко власт. Комисията „Пайк“ е по-крайна в някои от препоръките си от другите разследващи органи. Например предлага пълна забрана за паравоенните операции в мирно време, докато останалите изискват изрично предварително одобрение от Белия дом и Конгреса¹⁵⁶. Предвижда се и лимитиране на продължителността на тайните операции до 12 месеца¹⁵⁷. На този фон другите комисии не си позволяват да предлагат толкова конкретни оперативни ограничения. Интересна и консистентна с философията на новото поколение леви демократи е препоръката надзорните комисии да получат правото да разсекретяват документацията по тяхна преценка¹⁵⁸.

Разследванията от 1975 г. безспорно са най-детайлното проучване на дейността на ЦРУ дотогава. Най-накрая Агенцията се обследва и от лица, които не са пряко свързани с нея. Но за съжаление, това не прави комисииите към Конгреса по-обективни от предхождащите ги разследващи органи. Може би най-голямата им слабост е разминаването между лични интереси и поставени

¹⁵¹ За конфликтите между Белия дом и Комисията „Пайк“ вж. *The Unexpurgated Pike Report. Report of the House Select Committee on Intelligence*, 1976. New York: McGraw-Hill, 1992, pp. 1–41; **Snider**, L. Britt. *Цум. съч.*, с. 200; **Prados**, John. *Lost Crusader...*, p. 319 sq.; **Colby**, William, **Forbath**, Peter. *Honorable Men...*, p. 435 sq.

¹⁵² Вж. *The Unexpurgated Pike Report...*, pp. 42–45.

¹⁵³ *Пак там*, с. 71 сл.

¹⁵⁴ *Пак там*, с. 175–177.

¹⁵⁵ *Пак там*, с. 174.

¹⁵⁶ *Пак там*, с. 175; **U.S. Senate**. *Final Report of the Select Committee to Study Governmental Operations...* Book 1, pp. 160–161.

¹⁵⁷ *The Unexpurgated Pike Report...*, p. 175.

¹⁵⁸ *Пак там*, с. 174.

цели. Двете комисии в Конгреса се възползват от моментната слабост на президентската институция, за да покажат сила в качеството си на първия конгрес след „Уотъргейт“. В тази ситуация ЦРУ като образ на изпълнителната власт е превърнато в инструмент в борбата за власт във Вашингтон. Председателят на сенатската комисия – Франк Чърч, има и лични политически амбиции и неговият основен приоритет е да се прочуе на гърба на разследването¹⁵⁹. Неслучайно най-запомнящите се моменти от работата на Комисията са публичните изслушвания, излъчвани по телевизията, на които сенаторите се стараят максимално да драматизират събитията¹⁶⁰. На Чърч му е угодно да обвини Лангли, че действа напълно безконтролно, защото самият той има амбиции за Овалния кабинет и не иска да очерня допълнително президентската институция. Докато твърдението му, че едва ли не Агенцията действа самостоятелно, се разпространява в пресата като горски пожар, опровержението е тихомълком включено в многотомния финален доклад¹⁶¹. От своя страна членовете на Комисията „Пайк“ не само показват предубеденото си отношение към разузнавателните служби от самото начало, но дори не прикриват партийните си пристрастия¹⁶². Неслучайно разглеждат „гафовете“ на Агенцията основно по времето на републиканските администрации на Никсън и Форд, защото мнозинството демократи не желаят да акцентират върху факта, че по-голямата част от разкритията датират от годините на управление на Кенеди и Джонсън. В крайна сметка, както при повечето обществени скандали, хората помнят основно гръмките обвинения, а не последвалите опровержения. За никого не е изненада, че в резултат репутацията на ЦРУ претърпява тотален срив – през 1975 г. едва 14% от американците и само 7% от студентите одобряват дейността на Агенцията¹⁶³.

Резултатите от работата на комисиите през 1975 г. са учудващо скромни на фона на зрелището, което предизвикват сензационните заглавия в пресата. Може би най-същественният продукт на порочния цикъл от скандали, изтичане на информация и нови скандали е трайната деморализация вътре в службите и особено в ЦРУ, чийто имидж е задълго очернен¹⁶⁴. Контролните механизми

¹⁵⁹ **Ford**, Gerald R. *Цум. съч.*, с. 265.

¹⁶⁰ Най-вече става дума за първото публично изслушване на комисията. Вж. **Helms**, Richard, **Hood**, William. *Цум. съч.*, с. 431; **Colby**, William, **Forbath**, Peter. *Honorable Men...*, р. 444.

¹⁶¹ Става дума за известната реплика на Чърч: „Хората ще осъзнаят, че ЦРУ се е държало като подивял слон, докато Конгресът си е затварял очите“. **Crowdson**, John M. *Church Doubts Plot Links to Presidents. The New York Times*, 19 July 1975, р. 1. За опровержението вж. **U.S. Senate. Final Report of the Select Committee to Study Governmental Operations...** Book 1, р. 97.

¹⁶² **Jeffreys-Jones**, Rhodri. *Цум. съч.*, с. 208; **Kissinger**, Henry. *Цум. съч.*, с. 329.

¹⁶³ **Woods**, Randall B. *Цум. съч.*, гл. 20.

¹⁶⁴ **Jeffreys-Jones**, Rhodri. *Цум. съч.*, с. 215.

над разузнавателните дейности са засилени чрез създаването на две постоянни комисии за разузнаване – към Сената и към Камарата на представителите. Президентът също реформира дотогавашната система посредством засилване ролята на СНС, създаването на няколко нови координационни комитета и може би най-съществено чрез първия сериозен опит за ясно разпределение на ролите на различните структури на разузнавателната общност¹⁶⁵. През 1978 г. е гласуван и закон, уреждащ използването на специални разузнавателни средства върху американски граждани¹⁶⁶. През 1980 г. най-накрая е отменено изискването за отчитане на тайните операции пред 8 комисии (шестте по силата на поправката *Хюз – Райън* плюс новосъздадените две), с което започва процесът на нормализация на отношенията между ЦРУ и Конгреса. За съжаление на най-борбените конгресмени, нормализация в случая означава връщане на топката обратно в президентската институция.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Разглеждането на представените по-горе събития показва, че въпреки правилното идентифициране на проблемите, не е намерен правилният инструментариум за тяхното окончателно разрешаване. Има няколко основни фактора, благодарение на които на практика се провалят опитите за реформиране на ЦРУ през 60-те и 70-те години.

На първо място, личните интереси на различните участници в процесите. Президентите нямат интерес да променят изконно разузнавателните агенции, които им предоставят повече гъвкавост във външната политика, или както се изразява Колби: „... вариант между дипломатически протест и изпращане на морските пехотинци“¹⁶⁷. В допълнение към това – колкото по-неясни са процедурите по одобрение и контрол над оперативната дейност, толкова по-лесно е за президентите да се измъкнат от отговорност при провал. Липсата на ясни правила означава и прекалено осляняне на личната преценка на обитателя на Овалния кабинет, което може да доведе до злоупотреба с власт, както е случаят при Никсън. До втората половина на 60-те години Конгресът също няма интерес от промяна на съществуващото положение. Главна причина за това е липсата на политически дивиденди. Конгресмените обикновено

¹⁶⁵ **Executive** Order 11905, February 18, 1976. Public Papers of the Presidents: Gerald R. Ford.

¹⁶⁶ **Foreign** Intelligence Surveillance Act of 1978, Pub. L. 95–511. In: U.S. Statutes at Large, Vol. 92 [online]. [Viewed 05.04.2023]. Available form:

<https://www.govinfo.gov/app/collection/statute/1978>

¹⁶⁷ Цит. по: William Colby, “Statement to the House Select Committee on Intelligence,” August 6, 1975, RG 263, 190-24-33-5, Acct. 94-010, Box 6, Folder 17a, Records of the CIA, National Archives and Records Administration, College Park, MD. **Durbin**, Brent. *Цит. съч.*, с. 10.

са демотивирани да се захванат със сектори, от които не могат да извлекат публичност пред електората си. Неслучайно законодателят се активизира едва когато темата за ЦРУ нашумява в пресата във втората половина на 60-те и 70-те години. Освен това през 40-те и 50-те години Капитолият приема доминантната роля на Белия дом по въпросите на националната сигурност, защото все още е налице следвоенният консенсус за външна политика. Както видяхме, законодателят започва сериозни опити за промяна едва когато се появяват значителни междуинституционални разногласия около Виетнамската война във втората половина на 60-те години. От своя страна Лангли умело дефинира проблемите си, но трудно прилага решенията за тях. Разбира се, това е характерно за всяка институция – бюрократичната инерция понякога е трудна за преодоляване. В разузнавателните агенции е още по-лошо, защото те сами контролират реформения процес и еднолично преценяват дали дадена мярка работи или не. Освен това огромният брой членове на разузнавателната общност – 18 структури към 2022 г., води и до безкрайни вътрешни борби за доминация, което пречи на успешното междуведомствено сътрудничество. В крайна сметка малко или много всичко опира и до нежеланието на властимащите да се разделят с властта си – президентите не искат да спрат да разполагат с възможността да командват тайни армии, а директорите на ЦРУ категорично отказват да се освободят от част от правомощията си чрез разделяне на поста ръководител на ЦРУ и такъв на цялата общност.

Второ, дори да приемем, че всички страни имат само добри намерения, липсата на информация категорично спъва прокарването на реформи. В този смисъл не трябва да се пренебрегва ролята на журналистическите разкрития от края на 60-те и началото на 70-те години. Невъзможно е за ръководните институции да премахнат лошите практики от дейност, за чието съществуване не подозират. Дори когато фрагменти от оперативната дейност на Агенцията стават обществено достояние, фактът, че ЦРУ контролира достъпа до информация на разследващите органи опорочава почти всички опити за поставяне на обективна оценка. Дори през 1975 г. основната причина, поради която комисиите получават толкова богат набор от документация, е личното възприятие на Колби по отношение на нуждата от повече прозрачност. Освен това липсата на възможност за дългосрочно проследяване на събитията води до отслабен капацитет на всяко външно проучване да определи хроничните проблеми в разузнавателната общност. Неслучайно всички разследващи органи до 1975 г. включват в състава си и служители на Лангли. Трудно е да се даде обективна оценка на дългогодишната работа на една агенция, ако човек тепърва се запознава с най-основните функции на въпросната институция.

Третият сериозен проблем пред реализиране на реформи са разногласията относно целите им. Най-изчистеният случай наблюдаваме при администрацията на Кенеди след провала на десанта при Залива на прасетата. Основна-

та цел на последвалото разследване е определяне на допуснатите грешки и предотвратяване на възможността да се повторят. През 1975 г. обаче липсва консенсус за размах на реформите. Ако за едни ЦРУ трябва да се забрани, според други не е необходимо да се правят каквито и да е промени. Един от най-очевидните примери е провеждането на тайни операции. Според най-либералните представители на Конгреса и администрацията те са несъвместими с американските демократични принципи и трябва да бъдат забранени¹⁶⁸. По-умерените смятат, че тайните операции са необходими, но те трябва да се прилагат само при крайна нужда¹⁶⁹. Най-консервативните са на мнение, че политиката на САЩ трябва да е съобразена с реалностите на заобикалящия ги свят и в този смисъл те са нужен инструмент на външната политика в условията на Студената война¹⁷⁰. Липсата на широк консенсус практически означава невъзможност за реформиране на който и да е обществен сектор.

През 80-те години статуквото отпреди 1975 г. е малко или много възстановено. Показателно за това е аферата „Иран-Контра“ от 1986 г., която илюстрира, че привидно постигнатата по-голяма прозрачност на институциите е илюзорна. След 11 септември 2001 г. наблюдаваме известна повторимост на историята с разкритията за мъчения от страна на агенти на ЦРУ и новия „голям злодей“ Агенцията за национална сигурност и откриването на програмите ѝ за масово наблюдение над американски граждани през 2013 г. Както и по време на Студената война, изглежда Войната с тероризма за момента парализира институциите от провеждане на сериозни реформи. С други думи, все още не е намерена формулата за съвместимост между разузнавателните служби, външните опасности и демократичните процеси.

¹⁶⁸ Вж. напр. изказванията на Мортън Халперин пред Комисията „Чърч“ и конгресмен Робърт Дринън от Масачузетс. **U.S. Senate. Hearings Before the Select Committee to Study Governmental Operations with Respect to Intelligence Activities of the U.S. Senate.** Vol. 7, Covert Action, December 4 and 5, 1975. Washington: USGPO, 1976, pp. 60–61; Rep. Drinan, **Congressional Record**, Vol. 120, pp. 31324–31325, 32442.

¹⁶⁹ Вж. напр. финалния доклад на Комисията „Чърч“ и изказването на Кларк Клифърд пред нея. **U.S. Senate. Final Report of the Select Committee to Study Governmental Operations...** Book 1, p. 160; **U.S. Senate. Hearings Before the Select Committee to Study Governmental Operations...**, p. 52.

¹⁷⁰ Класическата защита на действията на ЦРУ е обстойно представена от Алън Дълес. **Dulles, Allen. Цит. съч.**, с. 181. Вж. също **Kissinger, Henry. Цит. съч.**, с. 338–339.

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

ДОКУМЕНТИ

An Analysis of the Cuban Operation by the Deputy Director (Plans), Central Intelligence Agency, 18 January 1962. *The National Security Archive* [online]. 1 August 2011 [Viewed 16 June 2022]. Available from: <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB353/>.

Central Intelligence Agency Act of 1949, Pub. L. 81-110, Sec. 6; 10. In: U.S. Statutes at Large, Vol. 63 [online]. [Viewed 05.04.2023]. Available form: <https://www.loc.gov/collections/united-states-statutes-at-large>.

Congressional Record. Vol. 113. Washington: USGPO, 1967.

Congressional Record. Vol. 120. Washington: USGPO, 1974.

Congressional Record. Vol. 121. Washington: USGPO, 1975.

Department of State Bulletin. Vol. 56. Washington: USGPO, 1967.

Foreign Assistance Act of 1974. Pub. L. 93-559, Title III, Sec. 32. In: U.S. Statutes at Large, Vol. 88 [online]. [Viewed 05.04.2023]. Available form: <https://www.govinfo.gov/app/collection/statute/>.

Foreign Intelligence Surveillance Act of 1978, Pub. L. 95-511. In: U.S. Statutes at Large, Vol. 92 [online]. [Viewed 05.04.2023]. Available form: <https://www.govinfo.gov/app/collection/statute/1978>.

FRUS, 1945–1950, Emergence of the Intelligence Establishment. Washington: USGPO, 1996.

FRUS, 1950–1955, The Intelligence Community. Washington: USGPO, 2007.

FRUS, 1961–1963, Vol. VIII, National Security Policy. Washington: USGPO, 1996.

FRUS, 1961–1963, Vol. X, Cuba, January 1961 – September 1962. Washington: USGPO, 1997.

FRUS, 1961–1963, Vol. XXV, Organization of Foreign Policy; Information Policy; United Nations; Scientific Matters. Washington: USGPO, 2001.

FRUS, 1964–1968, Vol. XXXIII, Organization and Management of Foreign Policy; United Nations. Washington: USGPO, 2004.

FRUS, 1969–1976, Vol. II, Organization and Management of U.S. Foreign Policy, 1969–1972. Washington: USGPO, 2006.

FRUS, 1969-1976, Volume XXXVIII, Part 2, Organization and Management of Foreign Policy; Public Diplomacy, 1973–1976. Washington: USGPO, 2014.

Inspector General's Survey of the Cuban Operation and Associated Documents. *The National Security Archive* [online]. 1 August 2011 [Viewed 14 June 2022]. Available from: <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB353/>.

James Schlesinger Memorandum, 9 May 1973. *National Security Archive* [online]. [Viewed 23 June 2022]. Available from: https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB222/schlesinger_jewels.pdf.

National Security Act of 1947, Pub. L. 80-253, Sec. 102 (d). In: U.S. Statutes at Large, Vol. 61 [online]. [Viewed 05.04.2023]. Available form: <https://www.loc.gov/collections/united-states-statutes-at-large>.

Public Papers of the Presidents: Dwight D. Eisenhower. *Online by Gerhard Peters and John T. Woolley, The American Presidency Project*. [online] [Viewed 29 June 2022]. Available from: <https://www.presidency.ucsb.edu/people/president/dwight-d-eisenhower>.

- Public Papers of the Presidents: Gerald R. Ford.** *Online by Gerhard Peters and John T Woolley, The American Presidency Project.* [online] [Viewed 29 June 2022]. Available from: <https://www.presidency.ucsb.edu/people/president/gerald-r-ford>.
- Public Papers of the Presidents: John F. Kennedy.** *Online by Gerhard Peters and John T Woolley, The American Presidency Project.* [online] [Viewed 29 June 2022]. Available from: <https://www.presidency.ucsb.edu/people/president/john-f-kennedy>.
- Report on the Covert Activities of the Central Intelligence Agency.** *CIA FOIA Reading Room* [online]. 12 December 2016 [Viewed 29 June 2022]. Available from: <https://www.cia.gov/readingroom/document/cia-rdp86b00269r000100040001-5>.
- Report to the President by the Commission on CIA Activities Within the United States, June 1975.** Washington: USGPO, 1975.
- The CIA's Family Jewels.** *CIA FOIA Reading Room* [online]. [Viewed 24 June 2022]. Available from: <https://www.cia.gov/readingroom/document/0001451843>.
- The Official History of the Bay of Pigs Operation.** *The National Security Archive* [online]. 15 August 2011 [Viewed 14 June 2022]. Available from: <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB355/index.htm>.
- U.S. Senate.** *Hearings Before the Select Committee to Study Governmental Operations with Respect to Intelligence Activities of the U.S. Senate.* Vol. 7, Covert Action, December 4 and 5, 1975. Washington: USGPO, 1976.
- U.S. Senate.** *The Senate Watergate Report. The Final Report of the Senate Select Committee on Presidential Campaign Activities (the Ervin Committee),* Vol. I. Washington: A Dell Book, 1974.
- U.S. Senate.** *Alleged Assassination Plots Involving Foreign Leaders. An Interim Report of the Select Committee to Study Governmental Operations with respect to Intelligence Activities,* November 20, 1975. Washington: USGPO, 1975.
- U.S. Senate.** *Covert Action in Chile, 1963–1973. Staff Report of the Select Committee to Study Governmental Operations with respect to Intelligence Activities.* Washington: USGPO, 1975.
- U.S. Senate.** *Final Report of the Select Committee to Study Governmental Operations with respect to Intelligence Activities. Foreign and Military Intelligence.* Book I, April 26, 1976. Washington: USGPO, 1976.
- U.S. Senate.** *Final Report of the Select Committee to Study Governmental Operations with respect to Intelligence Activities. Intelligence Activities and the Rights of Americans.* Book II, April 26, 1976. Washington: USGPO, 1976.
- The Unexpurgated Pike Report.** *Report of the House Select Committee on Intelligence,* 1976. New York: McGraw–Hill, 1992.

ЛИТЕРАТУРА

- Баев,** Йордан. *Американското разузнаване и България (1941–1991).* София: Изток – Запад, 2021.
- Николова,** Ивана. „Печалната загуба“: отношението на Съединените щати към управлението на Салвадор Алиенде, 1970–1973 г. В: *Източна Европа и Латинска Америка.* София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2017, с. 189–216.

- Agee**, Philip. *Inside the Company. CIA Diary*. London: Stonehill, 1975.
- Ahern**, Thomas L. Jr. *Vietnam Declassified. The CIA and Counterinsurgency*. Lexington: The University of Kentucky Press, 2010.
- Barett**, David M. *The CIA & Congress. The Untold Story from Truman to Kennedy*. Lawrence: University Press of Kansas, 2005.
- Breckinridge**, Scott D. *The CIA and the U.S. Intelligence System*. London: Routledge, 2019.
- Callanan**, James. *Covert Action in the Cold War US Policy, Intelligence and CIA Operations*. London: I.B. Tauris, 2010.
- Clifford**, Clark, **Holbrooke**, Richard. *Counsel to the President: A Memoir*. New York: Anchor Books Doubleday, 1992.
- Colby**, William, **Forbath**, Peter. *Honorable Men. My Life in the CIA*. New York: Simon and Schuster, 1978.
- Colby**, William, **Mccargar**, James. *Lost Victory. A Firsthand Account of America's Sixteen-Year Involvement in Vietnam*. Chicago: Contemporary Books, 1989.
- Congress and the Nation: A Review of Government and Politics*. Vol. II, 1965–1968. Washington: Congressional Quarterly Service, 1969.
- Congress and the Nation: A Review of Government and Politics*. Vol. IV, 1973–1976. Washington: Congressional Quarterly Service, 1977.
- Crowdson**, John M. Church Doubts Plot Links to Presidents. *The New York Times*, 19 July 1975.
- Daugherty**, William J. *Executive Secrets: Covert Action & the Presidency*. Lexington: The University Press of Kentucky, 2004.
- Dulles**, Allen. *The Craft of Intelligence*. New York: Harper & Row, 1965.
- Durbin**, Brent. *The CIA and the Politics of US Intelligence Reform*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Escalante**, Fabián. *CIA covert operations against Cuba, 1959–62*. Melbourne: Ocean Press, 1995.
- Ford**, Gerald R. *A Time to Heal. The Autobiography of Gerald R. Ford*. New York: Harper & Row, 1979.
- Ford**, Harold P. *William E. Colby as Director of Central Intelligence*. Washington: CIA History Staff, 1993.
- Helms**, Richard, **Hood**, William. *A Look Over My Shoulder: A Life in the Central Intelligence Agency*. New York: Random House, 2003.
- Hersh**, Seymour M. HUGE C.I.A. OPERATION REPORTED IN U.S. AGAINST ANTIWAR FORCES, OTHER DISSIDENTS IN NIXON YEARS. *The New York Times*, 22 December 1974, p. 1.
- Immerman**, Richard H. *The Hidden Hand: A Brief History of the CIA*. Hoboken: Wiley Blackwell, 2014.
- Jeffreys-Jones**, Rhodri. *The CIA & American Democracy*. Third Edition. New Haven: Yale University Press, 2003.
- Johnson**, Loch. K. *America's Secret Power: The CIA in a Democratic Society*. Oxford: Oxford University Press, 1989.
- Kissinger**, Henry. *Years of Renewal*. New York: Phoenix Press, 2000.

- Lyon**, Verne. *CHAOS on Campus: I Spied for the CIA*. In: *The CIA on Campus. Essays on Academic Freedom and the National Security State*. Ed. by Philip Zwerling. Jefferson: McFarland & Company, 2011, 147–167.
- Marchetti**, Victor, **Marks**, John D. *The CIA and the Cult of Intelligence*. Third Edition. New York: Dell Publishing, 1983.
- Morgan**, Thomas B. *Among the Anti-Americans*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1967.
- Nixon**, Richard. *Six Crises*. Richard Nixon Centennial Edition. New York: Simon & Schuster, 2013.
- O’Sullivan**, Shane. *Dirty Tricks. Nixon, Watergate, and the CIA*. New York: Hot Books, 2018.
- Paget**, Karen M. *Patriotic Betrayal. The Inside Story of the CIA’s Secret Campaign to Enroll American Students in the Crusade Against Communism*. New Haven: Yale University Press, 2015.
- Paterson**, Thomas G. *Meeting the Communist Threat: Truman to Reagan*. Oxford: Oxford University Press, 1988.
- Powers**, Thomas. *Intelligence Wars. American Secret History from Hitler to al-Qaeda. Revised and Expanded Edition*. New York: New York Review Books, 2004.
- Powers**, Thomas. *The Man Who Kept the Secrets. Richard Helms and the CIA*. New York: Pocket Books, 1979.
- Prados**, John. *Lost Crusader: The Secret Wars of CIA Director William Colby*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Prados**, John. *The Family Jewels: The CIA, Secrecy and Presidential Power*. Updated Edition. Austin: University of Texas Press, 2013.
- Price**, David. *Uninvited Guests: A Short History of the CIA on Campus*. In: *The CIA on Campus. Essays on Academic Freedom and the National Security State*. Ed. by Philip Zwerling. Jefferson: McFarland & Company, 2011, pp. 33–60.
- Rafalko**, Frank J. *MH/CHAOS: The CIA’s Campaign Against the Radical New Left and the Black Panthers*. Annapolis: Naval Institute Press, 2011.
- Rositzke**, Harry. *The CIA’s Secret Operations. Espionage, Counterespionage, and Covert Action*. London: Routledge, 2019.
- Snider**, L. Britt. *The Agency and the Hill: CIA’s Relationship with Congress, 1946–2004*. Washington: Center for the Study of Intelligence, 2008.
- Weiner**, Tim. *Legacy of Ashes. The History of the CIA*. New York: Doubleday, 2007.
- Wilford**, Hugh. *The Mighty Wurlitzer. How the CIA Played America*. Cambridge: Harvard University Press, 2009.
- Woods**, Randall B. *Shadow Warrior. William Egan Colby and the CIA*. New York: Basic Books, 2013.

REFERENCES

DOCUMENTS

- An Analysis** of the Cuban Operation by the Deputy Director (Plans), Central Intelligence Agency, 18 January 1962. *The National Security Archive* [online]. 1 August 2011 [Viewed 16 June 2022]. Available from: <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB353/>.
- Central Intelligence Agency Act of 1949**, Pub. L. 81-110, Sec. 6; 10. In: U.S. Statutes at Large, Vol. 63 [online]. [Viewed 05.04.2023]. Available form: <https://www.loc.gov/collections/united-states-statutes-at-large>.
- Congressional Record*. Vol. 113. Washington: USGPO, 1967.
- Congressional Record*. Vol. 120. Washington: USGPO, 1974.
- Congressional Record*. Vol. 121. Washington: USGPO, 1975.
- Department of State Bulletin*. Vol. 56. Washington: USGPO, 1967.
- Foreign Assistance Act of 1974**. Pub. L. 93-559, Title III, Sec. 32. In: U.S. Statutes at Large, Vol. 88 [online]. [Viewed 05.04.2023]. Available form: <https://www.govinfo.gov/app/collection/statute/>
- Foreign Intelligence Surveillance Act of 1978**, Pub. L. 95–511. In: U.S. Statutes at Large, Vol. 92 [online]. [Viewed 05.04.2023]. Available form: <https://www.govinfo.gov/app/collection/statute/1978>
- FRUS**, 1945–1950, Emergence of the Intelligence Establishment. Washington: USGPO, 1996.
- FRUS**, 1950–1955, The Intelligence Community. Washington: USGPO, 2007.
- FRUS**, 1961–1963, Vol. VIII, National Security Policy. Washington: USGPO, 1996.
- FRUS**, 1961–1963, Vol. X, Cuba, January 1961 – September 1962. Washington: USGPO, 1997.
- FRUS**, 1961–1963, Vol. XXV, Organization of Foreign Policy; Information Policy; United Nations; Scientific Matters. Washington: USGPO, 2001.
- FRUS**, 1964–1968, Vol. XXXIII, Organization and Management of Foreign Policy; United Nations. Washington: USGPO, 2004.
- FRUS**, 1969–1976, Vol. II, Organization and Management of U.S. Foreign Policy, 1969–1972. Washington: USGPO, 2006.
- FRUS**, 1969–1976, Volume XXXVIII, Part 2, Organization and Management of Foreign Policy; Public Diplomacy, 1973–1976. Washington: USGPO, 2014.
- Inspector General’s Survey of the Cuban Operation and Associated Documents**. *The National Security Archive* [online]. 1 August 2011 [Viewed 14 June 2022]. Available from: <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB353/>.
- James Schlesinger Memorandum**, 9 May 1973. *National Security Archive* [online]. [Viewed 23 June 2022]. Available from: https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB222/schlesinger_jewels.pdf.
- National Security Act of 1947**, Pub. L. 80-253, Sec. 102 (d). In: U.S. Statutes at Large, Vol. 61 [online]. [Viewed 05.04.2023]. Available form: <https://www.loc.gov/collections/united-states-statutes-at-large>.

- Public Papers of the Presidents: Dwight D. Eisenhower.** *Online by Gerhard Peters and John T Woolley, The American Presidency Project.* [online] [Viewed 29 June 2022]. Available from: <https://www.presidency.ucsb.edu/people/president/dwight-d-eisenhower>.
- Public Papers of the Presidents: Gerald R. Ford.** *Online by Gerhard Peters and John T Woolley, The American Presidency Project.* [online] [Viewed 29 June 2022]. Available from: <https://www.presidency.ucsb.edu/people/president/gerald-r-ford>.
- Public Papers of the Presidents: John F. Kennedy.** *Online by Gerhard Peters and John T Woolley, The American Presidency Project.* [online] [Viewed 29 June 2022]. Available from: <https://www.presidency.ucsb.edu/people/president/john-f-kennedy>.
- Report on the Covert Activities of the Central Intelligence Agency.** *CIA FOIA Reading Room* [online]. 12 December 2016 [Viewed 29 June 2022]. Available from: <https://www.cia.gov/readingroom/document/cia-rdp86b00269r000100040001-5>.
- Report to the President by the Commission on CIA Activities Within the United States,** June 1975. Washington: USGPO, 1975.
- The CIA's Family Jewels.** *CIA FOIA Reading Room* [online]. [Viewed 24 June 2022]. Available from: <https://www.cia.gov/readingroom/document/0001451843>.
- The Official History of the Bay of Pigs Operation.** *The National Security Archive* [online]. 15 August 2011 [Viewed 14 June 2022]. Available from: <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB355/index.htm>.
- U.S. Senate.** *Hearings Before the Select Committee to Study Governmental Operations with Respect to Intelligence Activities of the U.S. Senate.* Vol. 7, Covert Action, December 4 and 5, 1975. Washington: USGPO, 1976.
- U.S. Senate.** *The Senate Watergate Report. The Final Report of the Senate Select Committee on Presidential Campaign Activities (the Ervin Committee),* Vol. I. Washington: A Dell Book, 1974.
- U.S. Senate.** *Alleged Assassination Plots Involving Foreign Leaders. An Interim Report of the Select Committee to Study Governmental Operations with respect to Intelligence Activities,* November 20, 1975. Washington: USGPO, 1975.
- U.S. Senate.** *Covert Action in Chile, 1963–1973. Staff Report of the Select Committee to Study Governmental Operations with respect to Intelligence Activities.* Washington: USGPO, 1975.
- U.S. Senate.** *Final Report of the Select Committee to Study Governmental Operations with respect to Intelligence Activities. Foreign and Military Intelligence.* Book I, April 26, 1976. Washington: USGPO, 1976.
- U.S. Senate.** *Final Report of the Select Committee to Study Governmental Operations with respect to Intelligence Activities. Intelligence Activities and the Rights of Americans.* Book II, April 26, 1976. Washington: USGPO, 1976.
- The Unexpurgated Pike Report.** *Report of the House Select Committee on Intelligence,* 1976. New York: McGraw–Hill, 1992.

BIBLIOGRAPHY

- Baev, Jordan.** *Amerikanskoto razuznavane i Bulgaria (1941–1991).* Sofia: Iztok – Zapad, 2021.
- Nikolova, Ivana.** „Pechalnata zagaba“: odnosnenieto na Saedinenite shtati kam upravlenieto na Salvador Aliende, 1970–1973 g. V: *Iztochna Evropa i Latinska Amerika.* Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”, 2017, s. 189–216.

- Agee**, Philip. *Inside the Company. CIA Diary*. London: Stonehill, 1975.
- Ahern**, Thomas L. Jr. *Vietnam Declassified. The CIA and Counterinsurgency*. Lexington: The University of Kentucky Press, 2010.
- Barett**, David M. *The CIA & Congress. The Untold Story from Truman to Kennedy*. Lawrence: University Press of Kansas, 2005.
- Breckinridge**, Scott D. *The CIA and the U.S. Intelligence System*. London: Routledge, 2019.
- Callanan**, James. *Covert Action in the Cold War. US Policy, Intelligence and CIA Operations*. London: I.B. Tauris, 2010.
- Clifford**, Clark, **Holbrooke**, Richard. *Counsel to the President: A Memoir*. New York: Anchor Books Doubleday, 1992.
- Colby**, William, **Forbath**, Peter. *Honorable Men. My Life in the CIA*. New York: Simon and Schuster, 1978.
- Colby**, William, **Mccargar**, James. *Lost Victory. A Firsthand Account of America's Sixteen-Year Involvement in Vietnam*. Chicago: Contemporary Books, 1989.
- Congress and the Nation: A Review of Government and Politics*. Vol. II, 1965–1968. Washington: Congressional Quarterly Service, 1969.
- Congress and the Nation: A Review of Government and Politics*. Vol. IV, 1973–1976. Washington: Congressional Quarterly Service, 1977.
- Crowdson**, John M. Church Doubts Plot Links to Presidents. *The New York Times*, 19 July 1975.
- Daugherty**, William J. *Executive Secrets: Covert Action & the Presidency*. Lexington: The University Press of Kentucky, 2004.
- Dulles**, Allen. *The Craft of Intelligence*. New York: Harper & Row, 1965.
- Durbin**, Brent. *The CIA and the Politics of US Intelligence Reform*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Escalante**, Fabián. *CIA covert operations against Cuba, 1959–62*. Melbourne: Ocean Press, 1995.
- Ford**, Gerald R. *A Time to Heal. The Autobiography of Gerald R. Ford*. New York: Harper & Row, 1979.
- Ford**, Harold P. *William E. Colby as Director of Central Intelligence*. Washington: CIA History Staff, 1993.
- Helms**, Richard, **Hood**, William. *A Look Over My Shoulder: A Life in the Central Intelligence Agency*. New York: Random House, 2003.
- Hersh**, Seymour M. HUGE C.I.A. OPERATION REPORTED IN U.S. AGAINST ANTI-WAR FORCES, OTHER DISSIDENTS IN NIXON YEARS. *The New York Times*, 22 December 1974, p. 1.
- Immerman**, Richard H. *The Hidden Hand: A Brief History of the CIA*. Hoboken: Wiley Blackwell, 2014.
- Jeffreys-Jones**, Rhodri. *The CIA & American Democracy*. Third Edition. New Haven: Yale University Press, 2003.
- Johnson**, Loch. K. *America's Secret Power: The CIA in a Democratic Society*. Oxford: Oxford University Press, 1989.
- Kissinger**, Henry. *Years of Renewal*. New York: Phoenix Press, 2000.

- Lyon, Verne.** CHAOS on Campus: I Spied for the CIA. In: *The CIA on Campus. Essays on Academic Freedom and the National Security State*. Ed. by Philip Zwerling. Jefferson: McFarland & Company, 2011, 147–167.
- Marchetti, Victor, Marks, John D.** *The CIA and the Cult of Intelligence*. Third Edition. New York: Dell Publishing, 1983.
- Morgan, Thomas B.** *Among the Anti-Americans*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1967.
- Nixon, Richard.** *Six Crises*. Richard Nixon Centennial Edition. New York: Simon & Schuster, 2013.
- O’Sullivan, Shane.** *Dirty Tricks. Nixon, Watergate, and the CIA*. New York: Hot Books, 2018.
- Paget, Karen M.** *Patriotic Betrayal. The Inside Story of the CIA’s Secret Campaign to Enroll American Students in the Crusade Against Communism*. New Haven: Yale University Press, 2015.
- Paterson, Thomas G.** *Meeting the Communist Threat: Truman to Reagan*. Oxford: Oxford University Press, 1988.
- Powers, Thomas.** *Intelligence Wars. American Secret History from Hitler to al-Qaeda. Revised and Expanded Edition*. New York: New York Review Books, 2004.
- Powers, Thomas.** *The Man Who Kept the Secrets. Richard Helms and the CIA*. New York: Pocket Books, 1979.
- Prados, John.** *Lost Crusader: The Secret Wars of CIA Director William Colby*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Prados, John.** *The Family Jewels: The CIA, Secrecy and Presidential Power*. Updated Edition. Austin: University of Texas Press, 2013.
- Price, David.** Uninvited Guests: A Short History of the CIA on Campus. In: *The CIA on Campus. Essays on Academic Freedom and the National Security State*. Ed. by Philip Zwerling. Jefferson: McFarland & Company, 2011, pp. 33–60.
- Rafalko, Frank J.** *MH/CHAOS: The CIA’s Campaign Against the Radical New Left and the Black Panthers*. Annapolis: Naval Institute Press, 2011.
- Rositzke, Harry.** *The CIA’s Secret Operations. Espionage, Counterespionage, and Covert Action*. London: Routledge, 2019.
- Snider, L. Britt.** *The Agency and the Hill: CIA’s Relationship with Congress, 1946–2004*. Washington: Center for the Study of Intelligence, 2008.
- Weiner, Tim.** *Legacy of Ashes. The History of the CIA*. New York: Doubleday, 2007.
- Wilford, Hugh.** *The Mighty Wurlitzer. How the CIA Played America*. Cambridge: Harvard University Press, 2009.
- Woods, Randall B.** *Shadow Warrior. William Egan Colby and the CIA*. New York: Basic Books, 2013.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 106, 2021 – 2022

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 106, 2021 – 2022

КАРЛОС САУЛ МЕНЕМ И ПРОБЛЕМЪТ С АРЖЕНТИНСКАТА АРМИЯ В КРАЯ НА 80-ТЕ И НАЧАЛОТО НА 90-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ ВЕК

ГЕРГАНА АЛЕКСИЕВА

Gergana Aleksieva. CARLOS SAUL MENEM AND THE PROBLEM WITH THE ARGENTINE ARMY IN THE LATE 80'S AND EARLY 90'S OF THE XX CENTURY

Latin American armies are highly politicized institutions that often interfere in the governance of their respective countries. Argentine army is no exception to this trend. It cannot accept the democratic path that the country took in the 1980s and above all the fact that it was prosecuted for the violations of human rights during the so-called Dirty War (1976 – 1983). On several occasions during the term of office of President Raul Alfonsín (1983 – 1989), the so-called „painted faces“ organized riots. This trend continued under the second democratically elected president, Carlos Saul Menem, who had to deal with this problem. By the mid-1990s, he succeeded in this endeavor through a series of measures and reforms.

Keywords: Carlos Saul Menem, the transition to democracy in Argentina, Argentine army, Mohamed Ali Seineldin.

От 1930 до 1983 г. Аржентина се управлява повече чрез принуда, отколкото посредством консенсус, в който текущото правителство е със силно оспорвана легитимност¹. Армията е тази, която най-често упражнява насилие в име-

¹ **Zagorski**, Paul. Civil-Military Relations and Argentine Democracy. The Armed forces under the Menem Government. In: *Armed Forces&Society*, 1994, Vol. 20, N 3, p. 423.

то на реда, непрекъснато участвайки в политическата игра и поставяйки под въпрос институционализацията на демокрацията.

Тя обаче усеща силно последиците от поражението във войната с Великобритания от 1982 г. както политически, така и морално. Разгромен е митът за нейната „непобедимост“. Военната диктатура, която управлява от 1976 г., вече е със силно накърнен престиж и заради тази загуба, и защото не успява да разреши нарастващата социално-икономическа криза, породена от монетарната политика на министър Мартинес де Ос². Кризата на легитимност на Военната хунта е налице и започва процес на демократизация. Раул Алфонсин (от Гражданския радикален съюз (ГРС) е избран за президент чрез честни избори на 30 октомври 1983 г. и поема управлението на страната за период от шест години. Аржентина се връща към демокрацията, но армията продължава да оспорва тези процеси, тъй като се страхува от наказания за извършените престъпления.

В края на 1985 г. се стига до осъдителни присъди на членовете на Военната хунта за престъпления срещу човешките права по време на т. нар. „мръсна война“ (1976 – 1983), което предизвиква силно недоволство сред офицерския корпус. Така се създава движението на „бойдисани лица“, провокиращо поредица бунтове, първият от които е по време на Страстната седмица през 1987 г. Лидери на движението са полковниците Алдо Рико и Мохамед Али Сейнелдин. Следват още два метежа, ръководени от двамата, както и едно нападение над казармата „Таблада“, организирано от паравоенна лява група. Тези събития нагнетяват напрежението и създават усещането за нестабилност на демокрацията.

Паралелно по-умерено настроените висши военни и консервативно мислещи политици вече настояват за трайно решаване на проблема. Те говорят за: „помилване“, „обща амистия“, „закон за помирението“. Според тях е необходимо „национално помирение“, „умиротворяване“, „национално единство“ и „повторна среща на аржентинците“, за да се превъзмогнат страданията от острото противопоставяне в миналото³. Жертвите и техните семейства обаче настояват за реални наказания за извършените престъпления. Така назрява един изключително ожесточен конфликт в обществото.

Карлос Менем (от Перонистката партия), в онзи момент губернатор на Ла Риоха, е основен политически експонент на тези послания. В речите си от 1988 г. перонисткият ръководител напуска за необходимостта да се постигне „национално помирение“ и „умиротворяване“, и по този начин „да се консо-

² Fair, Hernan. Las relaciones politicas entre el menemismo y las Fuerzas Armadas. Un analisis historico-politico del periodo 1989–1995. In: *Revista de Temas sociales*, Mayo 2011, Vol. 15, N 27, p. 7.

³ Fair, Hernan. Las interpelaciones menemistas frente a las fuerzas armadas en Argentina de los años 90. In: *Dos puntos*, 2014, Vol. 6, N 9, p. 124.

лидира демокрацията“, с гаранции за „мир“ и „ред“ на фона на националните исторически противоречия. Той обаче отхвърля възможността да се утвърди закон, който да „извини“ армията⁴. Така водещият политик от основната опозиционна партия, който се готви да се кандидатира за президент през 1989 г., едновременно изтъквайки собствените си страдания от времената на Военната диктатура, заема двойствена позиция по този безкрайно чувствителен за обществото проблем.

Менем е избран за президент на 14 май 1989 г. в условията на хиперинфлация, високи нива на държавен дълг и неконтролируем фискален дефицит. Също така се изправя и пред задачата да наложи на армията да приеме окончателно политическия и институционален ред.

На 8 юли 1989 г. Карлос Менем поема управлението като нов конституционен президент, събитие за пръв път в националната демократична история – предаване на властта между хора с различна партийна принадлежност⁵. Започва мандата си предсрочно в условията на паралелно протичаща вълна на демократизация в цяла Латинска Америка. Националният и международният контекст, в който Менем поема управлението, е изключително сложен.

Още от края на 1988 г. въпросът дали да има амнистия за извършилите престъпления по време на Диктатурата или не се позиционира в центъра на предизборната кампания и е мотив за дефиниране на посланията на кандидатите. ГРС се обявява срещу амнистията, кандидатът на перонистите от самото начало настоява за закон за помирението; месеци по-късно заявява, че „сега не е защитник на амнистията“. След изборите темата се въвежда експлицитно в преговорите, при които се договарят условията за прехвърляне на властта. От перспективата на Менем „е необходимо и логично президентът Алфонсин да реши проблема с военните“. Според различни журналистически версии на среща между Алфонсин и Менем, президентът иска избрания кандидат да се съгласи чрез своя подпис с декрет на изпълнителната власт, насочен да помилва военните, осъдени при процеси за посегателство срещу човешките права. Администрацията на Раул Алфонсин отрича да са водени подобни разговори, Менем пък декларира, че след консултации със своята партия е решил да не подписва такъв декрет⁶. Малко преди да поеме управлението, той заявява, че „моята идея е да се установи мир сред аржентинското общество, защото имаме нужда да затворим рани и да излекуваме минало, което носи вреди на страната“⁷. С тези думи се опитва да гради амплуа на помирител, но

⁴ Пак там, с. 125.

⁵ Fair, Hernan. *Las relaciones politicas...*, p. 1.

⁶ Acuna, Carlos. Catalina Smulovitz. Militares en la transicion argentina: del gobierno a la subordinacion constitucional. In: *El tiempo largo de la violencia politica* [online]. [Viewed 2007, 22.05.2022]. Available from: www.historizarelpasadovivi.cl/es_resultado_texto

⁷ Fair, Hernan. *Las interpelaciones menemistas...*, p. 126.

те са тълкувани от лидерите на „боядисаните лица“ като знак за благоразположение към тяхната кауза.

От тази перспектива обръщението на Менем при встъпването му в длъжност (8 юли 1989 г.) е красноречиво: „Трябва да кажа истината, веднъж за всички“. Продължава: „Аржентина е счупена“. След това лансира лозунга на своето управление: „Обявявам пред моя народ, че от този момент започва времето на повторната среща между всички аржентинци [...] Вече няма да има всички срещу всички“. Новото е: „Всички заедно с всички“. Менем прави отправка към турбулентния проблем между цивилни и военни, който би искал да изчисти. Президентът засилва своя авторитет, отново припомняйки собствените си страдания от военните⁸. Представяйки себе си като жертва, смята, че ще има повече възможности за лавиране и в перспектива по-трайно решение на проблема.

Изглежда, че Менем не иска отмъщение, а помирение. Намеква за забрава или поне за извинение. „Ще кажем, че никога няма да се подхранва противопоставяне между цивилни и военни, просто защото двете съставляват същността на аржентинския народ.“ Сега е моментът за „жест на помирение, любов, патриотизъм. След шест години демократичен живот, не сме успели да превъзмогнем жестокото противопоставяне, което ни разделя повече от едно десетилетие [...] трябва да намерим окончателно решение, за да бъдат излекувани раните [...]“⁹. Менем не пропуска възможност да затвърди впечатлението, че ще се старее да бъде помирител.

Малко след като поема управлението, новото правителство обявява, че замисля амнистия за военни и партизани. След това първо изявление се появяват още няколко, които показват, че решението е взето, но не е изяснена неговата реализация. Походите и контрапоходите, които съпътстват изявленията, дават ход на две трактовки. От една страна, разкриват съществуващите разногласия в самото правителство спрямо конкретните характеристики, които трябва да има мярката. Тези несъгласия се изразяват не само чрез публични декларации, но и посредством откази на служители, които са длъжни да наложат мярката. От друга страна, спешността, с която бъдещото решение е представено на политическата сцена, прави така, че когато е обявено, е прието като вече консумиран акт. 68% от населението отхвърлят мярката; опозицията не успява да промени хода на замисленото начинание¹⁰.

⁸ **Shunway**, Jeffrey. “A veces saber olvidar es tambien memoria”: la repatriacion de Juan Manuel Rosas, el menemismo y las heridas de la memoria en Argentina. In: *Programa Interuniversitario de historia politica* [online]. 15. [Viewed 03.03.2023]. Available from: www.historia-politica.com/datos/biblioteca

⁹ *Пак там*, с. 15–16.

¹⁰ **Fair**, Hernan. *Las relaciones politicas...*, p. 1.

За да стане ясно значението на конфликтите към юли 1989 г., трябва да се открият следните факти: има около 460 военни, засегнати от решения или съдебни процеси, или по дисциплинарни санкции: седмина осъдени и 18 процеса, свързани с борбата срещу „подривната дейност“; трима осъдени заради войната в Малвинските острови и 92 процеса и 340 дисциплинарни санкции, свързани с бунтовете на „бойдисаните лица“. Още преди да поеме управлението, Менем установява двойствен диалог с лидерите на бунтуващите се, създавайки очаквания, че ще ги помилва¹¹. Той не поверява министерството на военен, но изборът на Итало Лудер за министър е безпогрешен знак. Това е човекът, който през 1983 г. като кандидат за президент определя за легитимен Закона за автоамнистия¹². Лудер говори с военните за помирение, докато, едва заел президентския пост, Менем обещава помилвания на военни и цивилни, свързани с репресиите, както и на някои от „бойдисаните лица“ и бойци от Монтонерос. Освен това обещава да направи същото с осъдените командващи, макар че предпочита да отложи решението си, може би, за да го запази като коз при евентуални преговори. Междувременно умело подстрекава междуособиците в армията, проявили се след метежите на „бойдисаните лица“. Армията е разделена между националистисти – средни и нисши чиновове и много подофицери, и от друга страна, висшите чиновове. И двете групи са насърчени по подходящ начин от самия Менем по време на предизборната му кампания. Но когато заема президентския пост, той категорично подкрепя висшите чиновове¹³. Това провокира гняв сред „бойдисаните лица“, чиито лидери са от средния управленски ешелон в армията. Менем вече е виждан като предател.

Президентът започва, на етапи, да изпълнява обещанието за амнистия в опит „да затвори миналото“ окончателно. На 8 октомври 1989 г. Менем обявява индουλгенцията. В списъка присъстват 277 души, сред които военни, замесени в нарушаване на човешките права, офицери, осъдени заради войната, военни, осъдени поради участие в бунтове по времето на Алфонсин, както и цивилни заради участието им в подривни операции. От декрета са изключени бившите шефове на Хунтата Видела, Виола, Масера и Ламбрусчини; генералите Кампс, Ричиери и Суарес Маон, както и ръководителят на Монтонерос Марио Фирменич¹⁴. В същото време, приемайки „теорията за двата демона“, включва също и 60 партизани от Движението „Всички за Родината“¹⁵. Това

¹¹ *Пак там*, с. 2.

¹² Ley 22.924. *Ley de Pacificación Nacional*, 22 de septiembre de 1983. BO, 27 de septiembre de 1983. [Viewed 15.05.2022]. Available from: www.hrlibrary.unm.edu/research/argentina/ley22-924.html Законът всъщност цели да снесе отговорност за действията на армията по време на диктатурата, т. е. армията да не бъде „закачана“ по време на прехода.

¹³ **Саборидо**, Хорхе. *Кратка история на Аржентина*. София, 2013, с. 346.

¹⁴ **Acuna**, Carlos. *Цит. съч.*

¹⁵ **Fair**, Hernan. *Las interpelaciones menemistas...*, p. 126.

движение, както и Революционна народна армия (със сходни идеи) са формирали ударна група, която да нападне казармата „Таблада“ през януари 1989 г. В тази схватка се стига до 40 загинали. Осъдителните присъди са следните: двама получават по 25 години затвор; един – 20 години; останалите – между 10 и 15 години. Лидерът на тази акция атакува Алфонсин и заявява, че обществото не е било коректно информирано за случилото се. Защитата твърди, че казармата е атакувана, за да се предотврати преврат на военните¹⁶. Много организации за човешките права обаче са настроени срещу помилванията. Проучванията показват, че 70% от аржентинците се противопоставят на действията на президента. Майките от площад „Май“ издигат лозунга: „Няма да забравим, няма да простим!“¹⁷. Помилванията изглеждат като капитулация от страна на властта спрямо претенциите на военните, които не желаят да понесат отговорност и да признаят, че са се борили срещу един беззащитен вътрешен враг. Това президентско извинение фаворизира най-вече генералитета, задоволявайки неговите искания.

Тъгата и ужасът на много хора след извиненията на Менем са добре изразени от „ловеца“ на нацисти Симон Везелтал: „Аржентинските генерали са извършили същите престъпления срещу човечеството като извършените от нацистите. Заради това аз не мога да разбера тяхната свобода“. В отговор на правителственото настояване, че амнистията и забравата са необходими за националното помирение и прогрес или за да се предотвратят нови военни заговори, тези групи твърдят, че само жертвите имат право да забравят¹⁸.

Междувременно Менем заявява, че ще има още едно помилване, което ще засяга и членовете на градските партизански групи за престъпления от епохата на „мръсната война“. „Много скоро правителството ще направи необходимите постъпки, за да върне здравето, веднъж и за всички, на болната аржентинска република [...] с Божията помощ преди края на месеца.“¹⁹ Също така се предвижда амнистията на около 100 офицери и цивилни лица, замесени в скорошните бунтове на армията, и трима членове на Военната хунта, които се намират в затвора – Галтиери, адмирал Аная и Лами Досо. Тези стъпки на президента определено засилват позициите на бунтуващите се в армията.

Между юли и октомври 1989 г. ген. Касерес (шеф на Генералния щаб) вече е договорил с министъра на отбраната, че включването на „бойдисани лица“ в декрета за помилването няма да бъде пречка след това Генералният щаб да

¹⁶ **Palacios**, Santiago. Cadena perpetua para 13 de los 20 terroristas de extrema izquierda que asaltaron el cuartel Argentina de la Tablada. In: *La Vanguardia*, 7 de octubre de 1989, p. 7.

¹⁷ **Shunway**, Jeffrey. *Цум. съч.*, с. 16.

¹⁸ **Patrice McSherry**, J. Military Power, Impunity and State-Society Change in Latin America. In: *Canadian Journal of Political Science*, 1992, Vol. 25, N 3, p. 478.

¹⁹ **Palacios**, Santiago. “Menem dice que antes de fin de mes concedera el perdón a los militares”. In: *La Vanguardia*, 7 de octubre de 1989, p. 7.

прилага дисциплинарни санкции, които смята за подходящи. Едновременно изпълнителната власт е санкционирала мярка, която атакува „бойдисаните лица“. Целта е да се неутрализира тяхното непосредствено влияние. Извинението, което позволява да се избягнат санкции от граждански съдилища, не е имунитет за военното правосъдие. На 21 октомври е оповестено отстраняването на Рико, заедно с още трима офицери от „бойдисаните лица“. Няколко дни по-късно стават известни инструкциите на Касерес: колкото по-високи чинове имат, толкова по-големи наказания се налагат. Решението на ръководителя на Генералния щаб е потвърдено от президента, който обявява, че не възразява да подпише декрет за отстраняването на Рико или някой друг, ако това е одобрено от министъра на отбраната²⁰. Така едва няколко седмици след помилването става ясно, че „бойдисаните лица“ отново са в неизгодна позиция.

На 1 ноември Менем произнася реч, в която се опитва да извини аржентинската армия: „Идвам да затворя една рана, която много години ни фрустрираше, загубихме посока, натъжаваше ни. Идвам да затворя абсурдната глава на жестокото разделение между всички аржентинци. Между аржентинците граждани и аржентинците военни, между целия аржентински народ. Между аржентинското общество, което не желае да продължи, плащайки сметки от миналото. Между аржентинското общество, което вече е ранено от фрустрациите, озлоблението, омразата, анархията, хаоса и упадък [..] Аз ги призовавам към героизма на националното помирение [..]“. На 1 ноември ще бъде поставено началото на славната реконструкция на аржентинската армия: „Славната аржентинска армия, крепител на националната независимост, създател на нацията, призовавам ги към битка, която е най-трудната, най-ценната, най-почтената, най-патриотичната. Призовавам ги към битка за помирение и национално възстановяване“²¹.

На следващия ден става ясно още едно решение. Сейнелдин, Алдо Рико и други 19 офицери, виновни за миналите бунтове от времето на Алфонсин, минават в запаса. Освен това Сейнелдин е арестуван за 60 дни²². Така политиката на Менем придобива още по-ясна линия. Той желае една по-послушна армия и прилага принципа „разделяй и владей“.

След ноември 1989 г. лидерите на „бойдисаните лица“, заедно със своите последователи, участват в „гимнастически“ изложби, често се появяват в медиите и правят политически обиколки в различни зони от страната. Изявленията им стават много по-критични и заплашителни. След принудителното оттегляне на Сейнелдин през декември 1989 г., офицерите от движението публикуват документ, в който заявяват, че „са свободни да действат“. Когато е обявено, че във втората фаза на помилвания ще бъдат облагодетелствани бившите командири и

²⁰ Fair, Hernan. *Las interpelaciones menemistas...*, p. 126.

²¹ Пак там, с. 126.

²² Пак там.

Фирменич, бунтуващите се вече не могат да легитимират своята активност след поставянето на „институционалните искания“. В този нов контекст причините, които основават тяхното съществуване, трябва за първи път да бъдат публични и експлицитно дефинирани в независима форма от „институционалните искания“. През декември 1989 г. Рико показва, че не трябва да има връщане назад. Няколко дни по-рано той е заявил, че националната армия е нужно да бъде „фактор на институционална власт с участие в очертаването и конструирането на националния проект“. Нарастващата политизация позволява на „боядисаните лица“ да набират нови привърженици сред цивилното население от крайната десница и да поддържат позиции както сред самата армия, така и сред хората, свързани с по-големите политически партии²³. Излизането от чисто професионалните армейски среди има за цел да се популяризират позициите и да се търси допълнителна подкрепа за тяхната реализация.

В началото на 1990 г. излиза правителствен декрет, който създава нова бюрократична структура – Съвет за национална сигурност. От него са изключени всички цивилни. Декретът експлицитно дава възможност за военни интервенции в ситуации на „вътрешни сътресения“²⁴. Това е пример за поредната непоследователност на президента Менем спрямо армията, която не подобрява ситуацията, а по-скоро я влошава.

В края на януари 1990 г. се стига до поредната криза в отношенията между президентската институция и правителството, висшето военно командване и „боядисаните лица“. Менем приема оставката на министъра на отбраната Итало Лудер, който е предложил дисциплинарни санкции за ген. Касерес. Причината за това е, че генералът не е информирал министъра за негова среща с президента и тайните служби. Той възплава течението, което се противопоставя на „боядисаните лица“, и Рико и Сейнеддин постоянно изискват неговото отстраняване. Рико дори си позволява да каже, че „в бъдеще армията ще бъде ръководена от националист“²⁵. Менем отказва да задейства предложеното наказание, а Итало Лудер подава оставка в знак на протест. Всъщност само за две седмици това е вторият случай, в който президентът оказва подкрепа на ген. Касерес, след като вече е отстранил управителя на държавната петролна фирма Октавио Фриге Рио, който е заявил, че йерархията в армията е нарушена и дисциплината отсъства. Според слуховете той има връзка с „боядисаните лица“²⁵. На пръв поглед изглежда, че везните се накланят в полза на противниците на бунтуващите се.

Новият министър на отбраната е Умберто Ромеро; той е бил в конфликт с Итало Лудер месеци по-рано, но според слуховете е свързан с „боядисаните

²³ Acuna, Carlos. *Цит. съч.*

²⁴ Patrice McSherry, J. *Цит. съч.*, с. 475.

²⁵ Palacios, Santiago. Dimite el ministro argentino de Defensa tras enfrentarse a los liberales de las FF.AA. In: *La Vanguardia*, 25 de enero de 1989, p. 7.

лица²⁶. Така се оказва, че отстраненият министър вече е неудобен и съответно пожертван, но и че „боядисаните лица“ печелят позиции сред висшето управление на армията.

Самият Ромеро все пак се опитва да се дистанцира от бунтовниците. В своите първи изявления споделя, че е необходимо да се постигне диалог с членовете на армията, но ще го направи само с „институционални представители“, опитвайки се да разсее съмненията, че е националист и има връзки с Алдо Рико и М. Сейнелдин²⁷. Тяхната кауза не се приема добре сред част от обществото и армията и е необходимо да не се афишират връзки и позиции.

Ген. Касерес удържа армията до март, когато заради болест е принуден да се оттегли. Това дава нова възможност за действие на Рико и Сейнелдин. Те отново се активизират, предлагайки дори конкретен човек за наследник на ген. Касерес. Двамата си сътрудничат с хора от профсъюзите, като идеята е да се провокира стачка и да се принуди правителството да промени икономическата политика²⁸. Менем вече е предприел процес на приватизация на немалка част от държавните предприятия в Аржентина, което противоречи на идеологията на неговата собствена партия и не се харесва на голяма част от обществото, включително и военните сектори. Все по-ясно става, че лидерите на „боядисаните лица“ вече не се борят единствено за оневиняването на армията, а техните планове засягат цялото управление на Аржентина.

За президента армията трябва да бъде ръководена от човек, който е близо до идеите на Касерес. Подходящ се оказва ген. Мартин Бонет, който иска да прочисти армията от „боядисаните лица“. Той няма собствени поддръжници в своята професионална среда и е без достатъчно професионален престиж, за да създаде свое движение²⁹. Това го прави удобен за държавния глава, но и безкрайно неприемлив за метежниците.

Решението на президента да не върне в армията „боядисаните лица“, които се бунтуват, и да елиминира от командването онези, които им симпатизират, води до промяна в начина им на изразяване и действие. Алдо Рико основава нова партия, опитвайки се да възстанови ценностите на икономическия национализъм на „истинския перонизъм“, които Менем „е предал“. От своя страна полк. Сейнелдин решава да спре диалога с политическите власти и да използва оръжие³⁰. Той смята, че има достатъчно мотиви, сили и подкрепа, за да реализира нов бунт.

²⁶ **Palacios**, Santiago. Menem cambia su ministro de Defensa. In: *La Vanguardia*, 26 de enero de 1990, p. 8.

²⁷ *Пак там*.

²⁸ **Palacios**, Santiago. La grave dolencia del titular del ejercito argentino pone en jaque al Gobierno. In: *La Vanguardia*, 17 de marzo de 1990, p. 11.

²⁹ *Пак там*.

³⁰ **Fair**, Hernan. *Las relaciones politicas...*, pp. 3–4.

Картината от средата на 1990 г. отново не дава основания за оптимизъм. Публикуваните статистически данни създават тревога. Стачките засягат най-големите предприятия, безработицата, минимализирана от властите, достига цифра рекорд за Аржентина – повече от 17%, т. е. 4,5 млн. души. Социалната криза е дестабилизиращ фактор за правителството. Безпокойството на управляващите се увеличава след доклад на разузнавателните служби, в който се отбелязва, че военните подготвят нова операция, която би застрашила правителството на Менем. Сейнелдин се явява видимият лидер на движението, в съюз с бившия полк. Рико и други военни. Операцията, според службите, ще разчита на подкрепата на синдикатите, като се споменава името на шефа на Общата конфедерация на труда Саул Убалдини. Появяват се сведения за чести контакти между него и „боядисаните лица“; дори се говори за обща тактика на предстоящите избори в провинция Буенос Айрес, за да бъде победен перонисткият кандидат³¹. Боядисаните лица са твърдо настроени да се борят срещу президента.

Така към месец октомври 1990 г. се оказва, че Сейнелдин вече се радикализира все повече. Той лично оставя писмо в резиденцията в Оливос (една от сградите, използвани от президента), в което отбелязва пред държавния глава, че бунтовете в армията са неизбежни. Това писмо стига до Менем по-късно, защото той е на обиколка в Европа. В същия ден Сейнелдин трябва да се яви пред военен съд, където да отговори дали е автор на друго писмо, отправено към 2000 офицери и подофицери, в което пише за „национална дезинтеграция“. Според Сейнелдин армията все още е преследвана, освен това той настоява, че съществува и „план“, насочен да внесе разделение между командването и останалия състав, част от който счита за нужно да бъде възстановен престижа на армията. Декларацията на Сейнелдин идва в момент, в който стават все по-открити нападките и недоволството на „боядисаните лица“. Упреците срещу властта, и в частност срещу Менем, засягат четири проблема: лошото заплащане; обещаното помилване на бившите шефове на Военната хунта Видела, Масера, Виола и Галтиери, както и кадрови проблеми, отнасящи се до „боядисаните лица“; и накрая, икономическата политика и процесът на приватизация³². Проблемите не са нови, но вече става ясно, че търпението се изчерпва. Писмото очевидно трябва да послужи за предупреждение. То обаче е игнорирано.

Така се стига до нов метеж на „боядисаните лица“. На 3 декември 1990 г. избухва поредният бунт, а Мохамед Али Сейнелдин го ръководи от ареста. Първоначално една казарма в покрайнините на столицата и седалището на

³¹ **Palacios**, Santiago. La sombra de los “carapintados” resurge en Argentina. In: *La Vanguardia*, 23 de julio de 1990, p. 6.

³² **Palacios**, Santiago. El lider golpista argentino alerta sobre la inminencia de rebellion. In: *La Vanguardia*, 22 de octubre de 1990, p. 7.

Генералния щаб са окупирани от около 200 военни, които поставят искания за уволнение на ключови фигури от армията. Също така е превзета и оръжейна фабрика в Болонге, на 25 км. от Буенос Айрес³³. Тази фабрика по-късно през деня е бомбардирана от лоялни на правителството части, като са убити най-малко двама цивилни и има няколко ранени, когато танк е изведен от фабриката и се сблъсква с автобус. Към бунтовниците се присъединяват и цивилни лица, които са въоръжени, а по-късно също са задържани. Има сблъсъци в различни части на града, като при тях са ранени десет души, от които двама журналисти. Менем въвежда извънредно положение; смята, че е целесъобразно да приложи военния закон. Говорителят на бунтовниците майор Уго Абете заявява, че целта не е държавен преврат, за разлика от 1987 г. „Признаваме президента Менем като главнокомандващ въоръжените сили, но не признаваме друга власт в армията освен тази на Мохамед Али Сейнелдин.“ Става ясно, че службите за сигурност не са разкрили готвения бунт. В този напрегнат ден има и стрелба срещу президентския дворец *Каса Росада*³⁴. За разлика от станалото по време на Алфонсин, сега командващите дават заповеди за жестоки и ефикасни репресии³⁵.

Какви са причините за този бунт? Рико и Сейнелдин отдавна са на мнение, че връзката между президента и армията е нарушена. Президентът е обещал едно, а прави друго и съответно има разочарование от него. Позицията им е ясно изразена: „Познат е повратът на Менем в неговия политически проект; развя знамената на перонизма, свързани с национализма и ги промени с много по-прагматично мислене, което налага сурова програма на икономически реформи и реформа на държавата, изразена чрез скорошната политика на приватизации“³⁶. „Боядисаните лица“ са една от първите групи, които стават опозиция на Менем, когато той започва да управлява по начин, напълно различен от обещания в кампанията. Те обаче могат да се борят само посредством способите, които са им познати, а именно чрез оръжие.

„Боядисаните лица“ изискват прочистване на висшето командване на армията, което считат за виновно за провала на диктатурата, за поражението във войната с Великобритания и за всички злини, споходили армията след това; на него му е липсвало кураж да реагира на процесите, които е предприел Раул Алфонсин към бившите командири. Отново трябва да се издигне достойнството на армията. Никой от „боядисаните лица“ не харесва приватизацията, нито подобряването на отношенията с Обединеното кралство, нито

³³ **Palacios**, Santiago. Menem sofoca a sangre y fuego la rebellion de los “carapintados”. In: *La Vanguardia*, 4 de diciembre de 1990, p. 1.

³⁴ *Там там*.

³⁵ **Саборидо**, Хорхе. *Цит. съч.*, с. 346.

³⁶ **Palacios**, Santiago. Los “carapintados” exigen la depuración de los altos mandos de las fuerzas armadas. In: *La Vanguardia*, 4 de diciembre de 1990, p. 4.

переговорите за армията или изпращането на кораби в Персийския залив, за да се подпомогне блокадата на Ирак. Сред широки кръгове в армията се създава климат на недоверие. Недоволството се разраства в месеците преди бунта заради гнева от корупцията, която се приписва на политическата власт и правосъдието³⁷. Така става ясно, че бунтовниците оспорват почти всяко действие на властта, защото го смятат за пагубно.

Този бунт е най-кръвеният. Има най-малко 14 загинали (9 военни и 5 цивилни), но продължава по-кратко от предишните. „Президентът Менем действа решително спрямо своите бивши приятели и разчита на лоялни части, които действат сурово, защото бунтовниците, с тяхното влизане с кръв и огън в казармата на Патрисиос, където практически убиха трима военни, нарушиха пакта за не-агресия, който винаги характеризираше предишните бунтове. Менем вчера заседава с правителството, за да се обсъди ситуацията [...] Сега се знае, че правителството имаше информация за възможен бунт, но не е ясно защо не са предприети мерки [...]“ Президентът обещава цялата тежест на закона, за да осъди „бойдисаните лица“, много от които се облагодетелстват от помилването, което самият Менем постановява през октомври предходната година. Вождът от Ла Риоха не е настроен да направи крачка назад в своите обещания и повтаря, че „извинението към бившите командири ще бъде подписано преди края на годината“. След финала Менем дава пресконференция в сградата на Генералния щаб; заявява, че това е било опит за преврат. Присъдите могат да бъдат дори смъртни. Основно ще бъдат наказани ръководителите, които са участвали и в предишни бунтове, но този път са придружени от много въоръжени цивилни, които се намират в казармата *Патрисиос*, в щабквартирата на армията и в танковата фабрика. Ще бъде разследвана и дейността на Сейнелдин, който е под стража в Югоизточната част на страната; чрез писмо той е поел отговорност за случилото се³⁸. „Бойдисаните лица“ наричат действията си „операция достойнство“³⁹. За тях управлението на Менем е гигантски провал. Новият бунт само допринася за общата криза в Аржентина.

„Операция достойнство“ е подкрепена от съвсем ограничен брой офицери и частите под тяхно командване, както и цивилни с крайнодесни убеждения, които виждат в лицето на Сейнелдин своя Лидер. Полковникът бунтовник има реномето на католик фундаменталист, който вярва, че Аржентина трябва да бъде управлявана от „съчетание на кръста и мечата“. С действията си от

³⁷ *Пак там*.

³⁸ **Palacios**, Santiago. S. Menem no descarta aplicar la pena capital. In: *La Vanguardia*, 5 de diciembre de 1990, p. 6.

³⁹ **Palacios**, Santiago. Operacion indigna en Argentina. In: *La Vanguardia*, 4 de diciembre de 1990, p. 16.

4 декември 1990 г. той обаче попада в пълна изолация. Дори най-близкият му съратник заявява: „Правителството направи това, което трябваше“⁴⁰.

Президентът Менем получава подкрепа и от своя предшественик, и от опозицията. Раул Алфонсин категорично настоява да се подкрепи демокрацията, за него това е финалният удар на „бойдисаните лица“. От Мадрид той заявява, че не е възможно връщане към военна диктатура. „Не вярвам, че този бунт, въпреки загиналите, е опит за преврат, а е безотговорен отговор на един сектор от армията към икономическите проблеми, причинени от силното намаляване на бюджета за отбраната.“⁴¹ Видимо Аржентина не желае да се върне към своето позорно минало, а смята демокрацията за неговата единствено приемлива алтернатива.

В края на годината властта реагира на случилото се. Менем разпорежда помилването на Хорхе Видела, Емилио Масера и Марио Фирменич; както и Армандо Ламбурчини и Орландо Агости, които са освободени, защото е изтекла 2/3 от присъдата им; сред освободените попада и ген. Рамон Камис, който е един от най-изявените мъчители от времената на „мръсната война“. Заедно с тях е помилван и ген. Карлос Суарес Маон. На него му предстои съдебен процес едва в този момент, защото е избягал от Аржентина през 1983 г. и е задържан и екстрадиран от САЩ. Той е обвинен в прилагане на мъчения срещу 174 жертви. Правителството на Менем смята, че този процес ще отвори спомена в обществото за репресиите на военните. Суарес е ръководил 20 центъра за задържане; обвинен за 43 убити и 23 отвлечени. Менем поема пълната политическа отговорност за помилванията. Алфонсин заявява, че това е най-тъжният ден в аржентинската история. Социологическите проучвания показват, че 70% от населението отхвърля мярката на президента; планирана е протестна демонстрация на организации за човешки права и на опозицията. Перонизмът запазва мълчание. Хора, близки до президента, също мълчат. Видела заявява, че се чувства добре⁴². Стратегията на президента обаче не е изненада: помириенето и опрощението засягат минали престъпления, но не и сегашни.

Когато стават ясни имената на участниците в бунта от декември 1990 г., може да се види, че от 277 осъдени в края на 1989 г., 174 са участвали в бунта⁴³. Властта обаче вече не е толкова благосклонна към скорошните бунтовници, които трябва да бъдат неутрализираны завинаги.

⁴⁰ **Palacios**, Santiago. Golpe final de los “carapintados”. In: *La Vanguardia*, 5 de diciembre de 1990, p. 6.

⁴¹ **Giral**, Miguel. El expresidente Raul Alfonsin descarta el posible retorno de una dictadura militar. In: *La Vanguardia*, 4 de diciembre de 1990, p. 4.

⁴² **Palacios**, Santiago. Menem aprueba el indulto militar al fuerte rechazo del pueblo argentino. In: *La Vanguardia*, 30 de diciembre de 1990, p. 7.

⁴³ **Fair**, Hernan. *Las relaciones politicas...*, p. 6.

Върховният съвет на армията е натоварен да осъди на първа инстанция участвалите в метежа. Според неговото решение са освободени двама, но останалите са наказани максимално, с присъди за неопределено време. На 15 април 1991 г. започва гражданският етап на делото, също публично. Поискано е увеличение на наказанията. На 2 септември 1991 г. Федералната камера осъжда на неопределено време Сейнелдин; другите 14 получават присъди от 2 до 20 години⁴⁴. Дори и наказанията да не изглеждат сурови, те са много по-тежки от санкциите за предходните бунтове. Намерението обаче е ясно – да се сложи край на периодичните посегателства срещу демокрацията от страна на военните.

Освен че неутрализира бунтуващите се офицери, правителството успява да дисциплинира целия генералитет. Президентът прилага различни мерки, насочени да отслабят политически армията, закриват се и някои военни подразделения.

След разрешаването на политическия проблем с въоръжените сили президентът назначава Мартин Балса за главнокомандващ армията. Генералът не само не е свързан с репресиите, но е известен с критиката си към тях. Под негово ръководство въоръжените сили губят голяма част от политическото си влияние⁴⁵. Признак на новите времена е отмяната на задължителната военна служба (1994). Аржентина участва в мисии на ООН извън страната.

Политиката на редукия на военния бюджет започва още по времето на Раул Алфонсин; период, в който военният разход първо е 3,47% от БВП и 21,4% от всички фискални разходи през 1983 г., за да достигне до 2,12% и 19,8% съответно през 1988 г. и през първите две години от управлението на Менем, в съзвучие с фискалната криза на държавата и с нарастващото намаляване на значението на военния въпрос. В контекста на острата икономическа криза от 1989 – 1990 г. намаляването е още по-голямо. Военният бюджет се редуцира от 2,4% от БВП през 1989 г. до 1,7% през април 1991 г. Тази тенденция е стабилна до 1994 г.; оттук до 1999 г. за отбрана се дават 11,4% от фискалните разходи, което отговаря на 1,35% от БВП⁴⁶.

В средата на 1991 г. правителството на Менем започва процеса на приватизация и реорганизация. Армията се съгласява да се продаде голяма част от военния комплекс в Кампо де Майо, както и друга градска собственост; отбранителната индустрия трябва да се рационализира или да се продаде. Получените пари са нужни, за да погасят военния дълг от 3,55 билиона долара и да се вложат в програмата за модернизация, която по изчисления от 1988 г. струва 2 билиона долара⁴⁷. Президентът оправдава тези мерки с необходимостта от „техническо

⁴⁴ *Там там.*

⁴⁵ **Саборидо**, Хорхе. *Цит. съч.*, с. 346–347.

⁴⁶ **Fair**, Hernan. *Las relaciones politicas...*, pp. 4–5.

⁴⁷ **Zagorski**, Paul. *Цит. съч.*, с. 428.

обновление“ и „структурна рационализация“. Той обещава, че печалбите „ще бъдат реинвестирани“ в модернизация. Армията изисква, според Менем, „динамична организация, адаптирана към международната обстановка“⁴⁸.

Модернизацията и реформата задължават с реструктуриране и на военния елит – по признанията на Алфонсин. В средата на 1991 г. е въведен план за това: сухопътните кадри, които традиционно наброяват 800 000, трябва да бъдат намалени наполовина. Не чак толкова големи съкращения са необходими във флота и военновъздушните сили; подразделенията и базите трябва да бъдат обединени; нужно е годишният бюджет да бъде орязан. Нереволюционна, програмата дава важен импулс за модернизиращия процес: преизграждането ще увеличи качеството, не количеството⁴⁹.

Военното реструктуриране има директен ефект върху висшето командване. Броят генерали трябва да бъде намален с 25 – 30% за период от пет години. Променена е програмата за повишения. В резултат 40 полковници не са избрани за генерали и минават в запас⁵⁰. Оказва се, че част от кадровата банка на „боядисаните лица“ допълнително е неутрализирана.

Едрите предприемачи са силно облагодетелствани от пазарните реформи, проведени от Менем в началото на 90-те години. Те успяват да получат икономически облаги, които надминават по размер тези от времето на диктатурата и от по-далечното минало⁵¹. Така те вече са удовлетворени и не се нуждаят от „услугите“ на армията, която да се намесва периодично и да променя съществуващия политически ред и съответно основните насоки на икономическата политика.

С орязан бюджет и загуба на престиж сред обществото армията престава да бъде сериозен фактор, който да насочва и манипулира политическите процеси в страната. С дипломатическото разрешаване на конфликтите със съседните държави и най-вече с Великобритания отпадат и част от нейните чисто професионални задачи. Краят на Студената война и поражението на комунизма означава и край на вътрешната заплаха от подривна дейност, което на свой ред лишава военните от аргументи да оправдават своите бунтове и преврати.

Изглежда, че се слага край на един исторически период, белязан от неотменното присъствие на военните на политическата сцена. Когато след години започват нови процеси срещу командващите и други участници в репресиите и много от тях са вкарани в затвора, въоръжените сили вече не са в състояние да оказват натиск върху правителството.

⁴⁸ Fair, Hernan. *Las relaciones politicas...*, p. 5.

⁴⁹ Zagorski, Paul. *Цит. съч.*, с. 428.

⁵⁰ *Пак там*.

⁵¹ Fair, Hernan. *Las relaciones politicas...*, pp. 8–9.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Саборидо**, Хорхе. *Кратка история на Аржентина*. София: Рива, 2013.
- Асена**, Carlos. Catalina Smulovitz. Militares en la transición argentina: del gobierno a la subordinación constitucional. In: *El tiempo largo de la violencia política* [online]. [Viewed 2007, 22.05.2022]. Available from: www.historizarelpasadovivi.cl/es_resultado_texto
- Fair**, Hernan. Las relaciones políticas entre el menemismo y las Fuerzas Armadas. Un análisis histórico-político del período 1989–1995. In: *Revista de Temas sociales*, Mayo 2011, Vol. 15, N 27, pp. 1–16.
- Fair**, Hernan. Las interpelaciones menemistas frente a las fuerzas armadas en Argentina de los años 90. In: *Dos puntos*, 2014, Vol. 6, N 9, p. 124.
- Giral**, Miguel. El expresidente Raul Alfonsín descarta el posible retorno de una dictadura militar. In: *La Vanguardia*, 4 de diciembre de 1990, p. 4.
- Ley 22.924. *Ley de Pacificación Nacional*, 22 de septiembre de 1983. BO, 27 de septiembre de 1983. [Viewed 15.05.2022]. Available from: www.hrlibrary.unm.edu/research/argentina/ley22-924.html
- Palacios**, Santiago. Cadena perpetua para 13 de los 20 terroristas de extrema izquierda que asaltaron el cuartel Argentina de la Tablada. In: *La Vanguardia*, 7 de octubre de 1989, p. 7.
- Palacios**, Santiago. Dimite el ministro argentino de Defensa tras enfrentarse a los liberales de las FF.AA. In: *La Vanguardia*, 25 de enero de 1989, p. 7.
- Palacios**, Santiago. “Menem dice que antes de fin de mes concedera el perdón a los militares”. In: *La Vanguardia*, 7 de octubre de 1989, p. 7.
- Palacios**, Santiago. La grave dolencia del titular del ejército argentino pone en jaque al Gobierno. In: *La Vanguardia*, 17 de marzo de 1990, p. 11.
- Palacios**, Santiago. Menem cambia su ministro de Defensa. In: *La Vanguardia*, 26 de enero de 1990, p. 8.
- Palacios**, Santiago. La sombra de los “carapintados” resurge en Argentina. In: *La Vanguardia*, 23 de julio de 1990, p. 6.
- Palacios**, Santiago. El líder golpista argentino alerta sobre la inminencia de rebeldía. In: *La Vanguardia*, 22 de octubre de 1990, p. 7.
- Palacios**, Santiago. Menem sofoca a sangre y fuego la rebeldía de los “carapintados”. In: *La Vanguardia*, 4 de diciembre de 1990, p. 1.
- Palacios**, Santiago. Los “carapintados” exigen la depuración de los altos mandos de las fuerzas armadas. In: *La Vanguardia*, 4 de diciembre de 1990, p. 4.
- Palacios**, Santiago. Operación indigna en Argentina. In: *La Vanguardia*, 4 de diciembre de 1990, p. 16.
- Palacios**, Santiago. Golpe final de los “carapintados”. In: *La Vanguardia*, 5 de diciembre de 1990, p. 6.
- Palacios**, Santiago. S. Menem no descarta aplicar la pena capital. In: *La Vanguardia*, 5 de diciembre de 1990, p. 6.
- Palacios**, Santiago. Menem aprueba el indulto militar al fuerte rechazo del pueblo argentino. In: *La Vanguardia*, 30 de diciembre de 1990, p. 7.
- Patrice McSherry**, J. Military Power, Impunity and State-Society Change in Latin America. In: *Canadian Journal of Political Science*, 1992, Vol. 25, N 3, pp. 463–488.

- Shunway**, Jeffrey. “A veces saber olvidar es también memoria”: la repatriación de Juan Manuel Rosas, el menemismo y las heridas de la memoria en Argentina. In: *Programa Interuniversitario de historia política* [online]. 1–36. [Viewed 03.03.2023]. Available from: www.historiapolitica.com/datos/biblioteca
- Zagorski**, Paul. Civil-Military Relations and Argentine Democracy. The Armed forces under the Menem Government. In: *Armed Forces & Society*, 1994, Vol. 20, N 3, pp. 423–437.

REFERENCES

- Saborido**, Horhe. *Kratka istoriya na Arzhentina*. Sofia: Riva, 2013.
- Acuna**, Carlos. Catalina Smulovitz. Militares en la transición argentina: del gobierno a la subordinación constitucional. In: *El tiempo largo de la violencia política* [online]. [Viewed 2007, 22.05.2022]. Available from: www.historizarelpasadovivi.cl/es_resultado_texto
- Fair**, Hernán. Las relaciones políticas entre el menemismo y las Fuerzas Armadas. Un análisis histórico-político del período 1989–1995. In: *Revista de Temas sociales*, Mayo 2011, Vol. 15, N 27, pp. 1–16.
- Fair**, Hernán. Las interpelaciones menemistas frente a las fuerzas armadas en Argentina de los años 90. In: *Dos puntos*, 2014, Vol. 6, N 9, p. 124.
- Giral**, Miguel. El expresidente Raúl Alfonsín descarta el posible retorno de una dictadura militar. *La Vanguardia*, 4 de diciembre de 1990, p. 4.
- Ley 22.924. *Ley de Pacificación Nacional*, 22 de septiembre de 1983. BO, 27 de septiembre de 1983. [Viewed 15.05.2022]. Available from: www.hrlibrary.unm.edu/research/argentina/ley22-924.html
- Palacios**, Santiago. Cadena perpetua para 13 de los 20 terroristas de extrema izquierda que asaltaron el cuartel Argentina de la Tablada. In: *La Vanguardia*, 7 de octubre de 1989, p. 7.
- Palacios**, Santiago. Dimite el ministro argentino de Defensa tras enfrentarse a los liberales de las FF.AA. In: *La Vanguardia*, 25 de enero de 1989, p. 7.
- Palacios**, Santiago. “Menem dice que antes de fin de mes concederá el perdón a los militares”. In: *La Vanguardia*, 7 de octubre de 1989, p. 7.
- Palacios**, Santiago. La grave dolencia del titular del ejército argentino pone en jaque al Gobierno. In: *La Vanguardia*, 17 de marzo de 1990, p. 11.
- Palacios**, Santiago. Menem cambia su ministro de Defensa. In: *La Vanguardia*, 26 de enero de 1990, p. 8.
- Palacios**, Santiago. La sombra de los “carapintados” resurge en Argentina. In: *La Vanguardia*, 23 de julio de 1990, p. 6.
- Palacios**, Santiago. El líder golpista argentino alerta sobre la inminencia de rebelión. In: *La Vanguardia*, 22 de octubre de 1990, p. 7.
- Palacios**, Santiago. Menem sofoca a sangre y fuego la rebelión de los “carapintados”. In: *La Vanguardia*, 4 de diciembre de 1990, p. 1.
- Palacios**, Santiago. Los “carapintados” exigen la depuración de los altos mandos de las fuerzas armadas. In: *La Vanguardia*, 4 de diciembre de 1990, p. 4.
- Palacios**, Santiago. Operación indigna en Argentina. In: *La Vanguardia*, 4 de diciembre de 1990, p. 16.

- Palacios, Santiago.** Golpe final de los “carapintados”. In: *La Vanguardia*, 5 de diciembre de 1990, p. 6.
- Palacios, Santiago.** S. Menem no descarta aplicar la pena capital. In: *La Vanguardia*, 5 de diciembre de 1990, p. 6.
- Palacios, Santiago.** Menem aprueba el indulto militar al fuerte rechazo del pueblo argentino. In: *La Vanguardia*, 30 de diciembre de 1990, p. 7.
- Patrice McSherry, J.** Military Power, Impunity and State-Society Change in Latin America. In: *Canadian Journal of Political Science*, 1992, Vol. 25, N 3, pp. 463–488.
- Shunway, Jeffrey.** “A veces saber olvidar es también memoria”: la repatriación de Juan Manuel Rosas, el menemismo y las heridas de la memoria en Argentina. In: *Programa Interuniversitario de historia política* [online]. 1–36. [Viewed 03.03.2023]. Available from: www.historiapolitica.com/datos/biblioteca
- Zagorski, Paul.** Civil-Military Relations and Argentine Democracy. The Armed forces under the Menem Government. In: *Armed Forces & Society*, 1994, Vol. 20, N 3, pp. 423–437.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 106, 2021 – 2022

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 106, 2021 – 2022

ДЪРЖАВАТА И ПОЛИТИКАТА В ОБУЧЕНИЕТО ПО ИСТОРИЯ И ЦИВИЛИЗАЦИИ В V КЛАС

ГЕОРГИ ЯКИМОВ

Georgi Yakimov. STATE AND POLITICS IN TEACHING HISTORY AND CIVILIZATIONS IN THE 5TH GRADE

Knowledge about building school students' political culture takes a central place in modern civic education. In Bulgarian educational system teaching of History and Civilizations plays a main role in acquiring knowledge and concepts about state and politics. This article's aim is to examine the role of the textbooks in History and Civilizations for 5th grade in the formation of school students' initial concepts of state system and politics through studying the civilizations of the Ancient World. The article examines, analyzes and compares the relevant textbooks. It points out the ones that to the biggest extent contribute to the formation of school students' initial political literacy. The article underlines the leading role of the teaching of History and Civilizations in this important area of civic culture of the coming generation and their socialization as citizens in the democratic Bulgarian society.

Keywords: system of state, politics, school history education, history and civic education.

Новото просветно законодателство постави пред училищното образование в България амбициозни цели. Сред тях е придобиването от учениците на компетентности, свързани с бъдещия активен живот като граждани в съвременното общество. Те трябва да разбират и приемат принципите на демокрацията и правовата държава, на човешките права и свободи, на активното

и отговорното гражданско участие¹. Законът и учебните планове предвиждат задължителното изучаване на предмета *Гражданско образование* чак в горната степен на гимназиалното образование (XI и XII клас)². Затова важна роля за формирането на гражданските представи и умения на подрастващите има интердисциплинарната подготовка по предметите от образователната област „Обществени науки“. Те допринасят за тяхното изграждане като граждани на България, Европа и света.

Съвременното гражданско образование има различни измерения – политическо, икономическо, социално, културно и др. В теоретичните изследвания се срещат множество дефиниции за това обучение, формулирани от чужди и български изследователи, както и от авторитетни международни организации (ЮНЕСКО, Съвет на Европа и др.)³. Образованието за демократично гражданство има за цел да подготви младите хора за активно участие в гражданския живот на демократичното общество, за поемане на отговорности и вземане на решения за бъдещето на държавата и развитието на това общество. Изграждането на политически грамотни граждани е една от важните цели на образователните системи в демократичните държави.

В настоящата статия си поставяме за цел да разгледаме ролята на програмата и учебниците по история и цивилизации за V клас за изграждането на началната политическата грамотност на учениците и формирането на политическата им култура. При изучаването на Древния свят учениците получават знания и разбирания за първите държавни формирования, усвояват важни понятия, свързани с държавността, властта и държавните институции, разбират същността на политиката и използваните в нея средства и методи. Много от последните възникват преди хилядолетия, но се утвърждават и използват и в съвременната политика. В статията са разгледани, анализирани и сравнени действащите учебници по история и цивилизации с оглед формулираната цел. Акцентът на изследването е поставен върху онези уроци, упражнения и разнообразни учебни дейности в учебните помагала, които допринасят в най-висока степен за формирането на началната политическа грамотност на учениците. Извежда се водещата роля на обучението по история и цивилизации при изучаването на държавата и политиката и изграждането на началната политическа култура на подрастващите с оглед на тяхната политическа социализация като граждани в демократичното българско общество.

¹ Закон за училищното и предучилищно образование. В: *Държавен вестник*, 13 окт. 2015, № 79 (в сила от 1 авг. 2016).

² *Учебни програми по гражданско образование за XI и XII клас. (общообразователна подготовка)* [онлайн]. Достъпно от: <https://www.mon.bg/bg/100522/100523> [Прегледан на 22.04.2022].

³ **Коларова**, Цецка. *Гражданско образование в университета*. София: Авангард Прима, 2014, с. 201–221.

В началото на ХХ в. младият български педагог М. Герасков в своята книга „Политическо възпитание“ посочва, че училищното образование трябва да изгради представите на учениците за политиката, да ги образова политически, за да могат да участват съзнателно в обществено-политическия живот⁴. Той подчертава, че това може да стане със солидни знания за правата и задълженията към политическата система, за същността на държавата и добрата държавна уредба, за разпределението на властта и съзнателното участие на гражданите в нейното поддържане и развитие. М. Герасков поставя знанията за политиката в основата на изучавания в началото на ХХ в. предмет *Гражданско учение*.

Изграждането на представите за държавата и политиката е продължителен процес, който следва възрастовото и интелектуалното израстване на учениците. Освен образователната система, силно влияние оказват могъщи фактори като семейната среда и особеностите на политическото развитие на нацията, към която принадлежи гражданинът⁵. От голямо значение е и доминиращият тип политическа култура в обществото⁶. Тя е сбор от индивидуални позиции и ориентации на участниците в дадена политическа система. В тази субективна сфера се формират основите на политическите действия и тяхното осмисляне. Политическата култура включва „усвоеният политически опит, натрупан от обществото или групата и препредаден чрез различни механизми, включително и механизмите на колективната памет, на следващите поколения като част от тяхното наследство. Този опит включва разбирания, нагласи, ориентации, ценности, но също така и практики, умения и набор от средства за политическо поведение“⁷. Част от нея е и неизбежното налагане на сравнения с водещите демократични държави в света, възприемането на демократични нагласи и ценности, изграждането на умения за разбиране на политиката и участие в политическия живот.

Предметът *История и цивилизации* има основна роля за формиране на представите за политиката⁸ и държавата, тъй като се изучава в основното и средното училище. Той заема централно място в образователната област „Обществени науки“. Знанията за миналото и цивилизацията дават възможност на учениците да се запознаят с възникването на държавите и политическите процеси през различните епохи, да усвоят някои от основните понятия, свързани с държавността и политиката, да откриват прилики и различия между

⁴ Герасков, Михаил. *Политическо възпитание*. Габрово: Заря, 1902, с. 80–81.

⁵ Тодоров, Антоний. *Граждани, партии, избори. България: 1879–2009*. София: Изток–Запад, 2010, с. 44–45.

⁶ Almond, Gabriel, Verba, Simon. *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: Princeton University Press, 1963, pp. 16–17.

⁷ Тодоров, Антоний. *Цит. съч.*, с. 33.

⁸ Пасев, Костадин. Въпроси на формирането на политическата култура. В: *Югозападни листи*, Благоевград, 2002, кн. 1, с. 77–89.

политически събития от една или друга епоха, да тълкуват и осмислят политическите процеси и явления, да сравняват по различни показатели държавите в миналото. Чрез изучаването му и политическото развитие се създава и определено отношение към политиката, формира се интерес и активно познавателно отношение към нея⁹.

Учениците в V клас имат известна представа за същността на държавата от началната училищна степен, когато те изучават предметите *Околен свят*¹⁰ и *Човекът и обществото*¹¹. Те опознават своята родина (държава) чрез националния празник (3 март) и националните символи (химн, знаме, герб). В съзнанието им се запечатват образите на герои и бележити личности (най-велики владетели, революционери, държавници, известни културни дейци и др.). Третокласниците получават начална представа за държавните институции на Българското ханство, Първото и Второто българско царство. Те усвояват важни понятия като *хан, княз, цар, общество, държавни граници, столица* и др. В IV клас учениците се запознават със следосвобожденската българска държавност, с модернизацията на органите на централната държавна власт (по конституциите от 1879 г. и 1991 г.), същността на демократичното управление, както и с органите на съвременното местно самоуправление. Те усвояват понятията *гражданин, конституция, Министерски съвет, демократично управление, граждански права, община, кмет* и др. Тези знания полагат началото на гражданското им образование и поведение в демократичното общество. При завършването на началното училище учениците вече имат онази основа, на която да стъпят при изучаване същността на държавата, да преминат от частното към общото, да разберат кога държавността се появява исторически във времето и да проследят нейното многообразие и еволюция.

Учебната програма по *История и цивилизации* за V клас изисква учениците да добият знания за зараждането на държавността в Древния изток, формите на държавно управление, ролята на законодателството за регулиране на обществените отношения, особеностите на полисното управление в Древна Елада, връзката на атинското демократично наследство със съвременния свят, ролята на големите политически личности на Древния свят, същността на държавността в Древния Рим и политиката, довела до превръщането на

⁹ **Паев**, Костадин. *Гражданското образование в обучението по история*. София: Парадигма, 2020, с. 61–67.

¹⁰ *Учебна програма по Околен свят за I клас. (Общообразователна подготовка)* [онлайн]. Достъпно от: <https://www.mon.bg/bg/1997> [Прегледан на 22.04.2022]; *Учебна програма по Околен свят за II клас. (Общообразователна подготовка)* [онлайн]. Достъпно от: <https://www.mon.bg/bg/1699> [Прегледан на 22.04.2022].

¹¹ *Учебна програма по Човекът и обществото за III клас. (Общообразователна подготовка)* [онлайн]. Достъпно от: <https://www.mon.bg/bg/1689> [Прегледан на 22.04.2022]; *Учебна програма по Човекът и обществото за IV клас. (Общообразователна подготовка)* [онлайн]. Достъпно от: <https://www.mon.bg/bg/2190> [Прегледан на 22.04.2022].

града-държава в огромна империя. Натрупването на знания за политическото развитие на Древния свят е свързано и с усвояване на определени понятия, свързани с държавността и политиката, с формиране на представите за гражданина в обществото. Успоредно с това учениците формират и редица умения, отговарящи на възрастовото им развитие¹².

Изучаването на древните цивилизации дава възможност на петокласниците да разберат, че човечеството изминава дълъг път на развитие и създава различни структури на обществена организация. Те са в пряка зависимост от природно-географската среда, разделението на труда, появата и усъвършенстването на нови производства, развитието на техниката, комуникациите, писмеността и културата. След хилядолетията на Праисторията, на родовообщинни и племенни отношения, на преддържавни структури възниква държавата. Появата ѝ е свързана с оформянето на ново устройство на обществото. То се характеризира със задълбочаващо се социално неравенство, наличие на господстващ обществен слой, създаване на управленски апарат и органи за налагане на властта на господарите над останалата част от обществото, постепенното ограничаване (или липса) на определени свободи и права за значителни части от населението в първите държави в Древността¹³.

С известни различия новите учебници по история и цивилизации за V клас разкриват пред учениците същността на държавата в уроците за първите държави в Месопотамия и Египет. Срещат се както кратки, така и по-детайлни определения: 1. „държава – организация на обществото с цел управление и защита на териториите“¹⁴; 2. „държава – вид управление в обществото; държавата се състои от органи, чиято дейност е в полза на населението и неговата защита“¹⁵; 3. „държава – политическа организация на обществото върху определена територия, с органи на властта, закони, единно управление и армия“¹⁶; 4. „държава – организация на хора, живеещи върху определена територия с общо управление – владетел, служители и войска“¹⁷; 5. „държавата е политическа организирана общност, в която управляващите се грижат за реда и спаз-

¹² *Учебна програма по История и цивилизации за V клас. (Общобразователна подготовка)* [онлайн]. Достъпно от: <https://www.mon.bg/bg/2000> [Прегледан на 22.04.2022].

¹³ **Лазарев**, Валерий. *Общая теория права и государства*. Москва: НОРМА, 2010, с. 30–32.

¹⁴ **Арнаулов**, Васко, **Цветански**, Цветан, **Стойчева**, Виолета, **Котларска**, Кина. *История и цивилизации за 5. клас*. София: Булвест 2000, 2016, с. 32–39.

¹⁵ **Матанов**, Христо, **Делев**, Петър, **Каснакова**, Цонка, **Мукарзел**, Кабалац, **Рангелова**, Татяна. *История и цивилизации за 5. клас*. София: ИК „Анубис“, 2016, с. 32–37.

¹⁶ **Леков**, Тодор, **Ботева-Боянова**, Дилиана, **Николов**, Александър, **Босева**, Мария. *История и цивилизации 5. клас*. София: Просвета – София АД, 2016, с. 32–39.

¹⁷ **Михайлова**, Екатерина, **Димова**, Мария, **Чолаков**, Иво, **Иванов**, Георги. *История и цивилизации 5. клас*. София: ПРОСВЕТА ПЛЮС ЕООД, 2016, с. 32–33.

ването на законите от населението на определена територия¹⁸. Тя пази жителите от завоеватели и организира строежи на пътища, мостове и крепости“. Различните определения в една или друга степен представят вътрешните и външните функции на държавата, свързани с поддържане на политическия ред, функциониране на стопанския живот и формите на собственост, уреждане на отношенията между хората чрез законодателството, поддържане на религиозните представи и защитата на държавата от неприятели¹⁹.

Във всички учебници като основни причини за възникване на държавите в Древния изток се извеждат необходимостта от организация на много хора за осъществяване на мащабните дейности, свързани с поливното земеделие, и нуждата от единно централизирано ръководство на обществото. Появява се управление, ръководено от монарх (жрец, военачалник), който разполага с абсолютна власт и контрол върху земята, както и върху всички хора в пределите на държавата. Успоредно върви изграждане на бюрократична система, органи за контрол, подчинение и насилие над обществото, законодателство за регулиране на отношенията между хората, разделяне на трудовата дейност, формиране на обществени групи и развитие на писмеността, културата и религията. В древноизточния свят се обособяват като проявления на държавността градът-държава, монархията и империята.

Изучаването на монархиите в Древния изток дава възможност да се изясни зараждането и ролята на владетелската институция в Древността. Учениците изграждат представа, че властта на древноизточните монарси е неограничена и е съпроводена с налагане на династическия принцип на предаване на правомощията. В учебниците са разяснени най-важните функции на монарха – главнокомандващ, законодател, първожрец и върховен съдия, както и обожествяването му в някои от древните държави²⁰. Авторите на учебника на издателство „Даниела Убенова“ обръщат повече внимание върху символите на властта в Древния Египет и обучението на бъдещия владетел²¹.

Важно място в изграждането на представите за държавността в V клас има усвояването на понятието *империя*. Раждането, развитието и гибелта на империите на египтяни, хети, асирийци, вавилонци и перси (само тяхното изучаване се изисква от програмата) дава възможност да се формира по-ясно разбиране за същността на империята, както и за преходността на този тип

¹⁸ **Порожанов**, Калин, **Поргалски**, Александър, **Бенчева**, Катя, **Менкова**, Милена. *История и цивилизации за 5. клас*. София: Институт за образователни политики „Архимед и Диоген“, 2016, с. 7–37.

¹⁹ **Якимов**, Георги, **Иванчев**, Александър. *История и цивилизации за 5. клас*. София: ИК „Св. Георги Победоносец“, 2016, с. 28–31.

²⁰ **Михайлова**, Екатерина и др. *История и цивилизации за 5. ...*, с. 36–37.

²¹ **Колев**, Валери, **Грозев**, Костадин, **Михнева**, Румяна, **Зарков**, Тодор, **Караджинов**, Ивайло, **Цветанова**, Рая. *История и цивилизации за 5. клас*. София: Даниела Убенова, 2016, с. 28–33.

държавно-политическа организация, съставена от много и различни народи, разположени на огромни територии²².

Представянето на политическото развитие на древноизточния свят е съпътствано с усвояване от учениците на важни понятия, свързани с политиката (*град-държава, царство, династия, империя, администрация, поданици, фараон, деспот, сатрап, закон* и др.), с част от които те ще боравят и при изучаване на следващите епохи в развитието на човешките цивилизации. Учителите трябва да изяснят на учениците, че някои от тези понятия търпят промени през вековете и имат друг смисъл в съвременността. Важно е децата да разберат, че държавната организация в древноизточните общества им осигурява ред, управление и защита. В същото време е необходимо да се подчертае, че държавният апарат се обособява над обществото и се превръща в господстващ слой, който експлоатира труда на стоящите в основата на социалната пирамида занаятчии, селяни и роби. В повечето учебници се намират условно-графични изображения на социалната пирамида в древноизточните държави и в Древния Египет, което улеснява учениците при възприемане структурата на обществото и държавата. При всички съвременни критики, които могат да се отравят към древните общества по отношение на правата на хората, е важно обучаваните да разберат, че наличието на държавност е белег за цивилизованост и осигурява по-добри възможности за развитие на даден народ (общество)²³.

Държавната организация през Древността отбелязва ново развитие чрез античния полис. В Древна Елада се наблюдава усложняване на държавния живот. Това налага на учениците да се изяснят важни проблеми, свързани с различията между форма на държавно управление (монархия, република), форма на държавно устройство и форма на политически режим (демократичен, недемократичен)²⁴. Изучаването на древногръцките полиси Спарта и Атина дава възможност за развитие на представите за държавата и управлението. Учениците разбират, че полисите се формират от общност от свободни хора (граждани), които притежават собственост (земя) и живеят по установени правила (закони). Античният гражданин има определени права – право на собственост върху земя, дълг за защитата на родината, участие в политическия живот и в управлението на обществото. Положението му на

²² Михайлова, Екатерина и др. *История и цивилизации за 5. ...*, с. 46–49; Якимов, Георги и др. *История и цивилизации за 5. ...*, с. 44–45.

²³ Якимов, Георги и др. *История и цивилизации за 5. ...*, с. 60–61.

²⁴ Арнаудов, Васко и др. *История и цивилизации за 5. ...*, с. 64–69; Матанов, Христо и др. *История и цивилизации за 5. ...*, с. 69–87; Леков, Тодор и др. *История и цивилизации за 5. ...*, с. 64–67. Михайлова, Екатерина и др. *История и цивилизации за 5. ...*, с. 68–73; Порожанов, Калин и др. *История и цивилизации за 5. ...*, с. 58–63; Колев, Валери и др. *История и цивилизации за 5. ...*, с. 54–57; Якимов, Георги и др. *История и цивилизации за 5. ...*, с. 64–69.

собственик, воин и политик поражда и задължения, които са свързани с правата. Неизпълнението им може да доведе до наказание и дори до отнемане на гражданството. Учениците осъзнават, че античните граждани са равнопоставени по отношение на права и задължения и между тях не съществува деление.

В учебниците за V клас с подходящ език и условно-графични изображения е представен сложният въпрос за различията между формата на държавно устройство и особеностите на политическите режими в древногръцките полиси. Учениците разбират, че държавно-политическото развитие на ранните елински цивилизации (минойската и микенската) не се различава от тези в Древния изток. Монархическата форма на управление векове наред е единствена. Чак след „тъмните векове“ започва формиране на полиси, в които се наблюдават различни форми на политически режими – аристократична, тиранична, олигархична, демократична. В учебниците са изяснени най-важните особености на всяка от тях, както и различията с останалите. Учениците се запознават с държавните органи на водещите гръцки полиси Спарта и Атина, с устройството, наложено от законодателите Ликург, Солон и Клистен. Те разширяват представата си за демократичното управление и разбират, че за него е характерно разделение на властта (законодателна, изпълнителна и съдебна) и че тя се намира в ръцете на избирани пряко от свободните граждани държавни органи. Използвани са условно-графични изображения, които улесняват учениците при възприемане на въпроса за разделението на властите в атинската демокрация. В част от учебниците са включени уроци-упражнения за развиване на специфични умения²⁵. Някои от тях имат акценти върху същността на държавността, формата на политическите режими в Спарта и Атина, античното гражданство и функционирането на античното демократично управление. В учебника на издателство „Св. Георги Победоносец“ срещаме урок-упражнение „Спарта и Атина“, в който чрез условно-графични изображения (схеми) на формата на управление на двата полиса учениците първо проследяват промените в Атина. След това те могат да открият приликите и различията между Спарта и Атина, да разберат същността на олигархичното и демократичното управление²⁶. В учебното помагало на издателство „Просвета – София“ в урок-упражнение „Да бъдем граждани в Атина“ учениците се занимават с ролята на гражданите в управлението на полиса²⁷. Акцентът се поставя върху обсъждане на политическите практики на античната демокрация – дебати със застъпване на аргументи между спорещите страни, избор чрез жребий, тайно гласуване и отстраняване (остракизъм) на политици и военачалници,

²⁵ **Иванова**, Цветана. Космополитният свят на Античността в иновативните подходи в учебния дискурс. В: *Любословие*, 2017, 17, с. 96.

²⁶ **Якимов**, Георги и др. *История и цивилизации за 5. ...*, с. 64–69.

²⁷ **Леков**, Тодор и др. *История и цивилизации за 5. ...*, с. 70–71.

които се стремят към еднолична власт. Учениците отговарят на редица въпроси, свързани с политическите инструменти на демокрацията, техния смисъл и възможности, опасността демокрацията да се използва от един човек и др. Сравнителната таблица в урока откроява различията между пряката демокрация в Древна Атина и съвременната представителна демокрация в Република България (позната им от обучението по *Човекът и обществото* в IV клас). В учебника на издателство „Просвета Плюс“ урок-упражнение „Атинската демокрация“²⁸ цели изясняване същността на полисната демокрация чрез работа на учениците с исторически текстове, схеми, диаграми и изображения. Те им дават възможност да разберат каква е ролята на гражданите в управлението на полиса, какви са техните права и задължения, начините за вземане на решения, разделението и взаимодействието на органите на властта.

Изучаването и осмислянето на моделите на управление и политическите системи в Древна Елада е важно и заради въвеждането и усвояването от учениците на редица политически понятия. С произход от древногръцките полиси са: *полис*, *граждани*, *олигарси*, *аристократично управление*, *архонт*, *демокрация*, *олигархично управление*, *пряка демокрация*, *ефор*, *тирания*, *тайно гласуване*, *остракизъм*, *стратег* и др. Много от символите на античната демокрация кореспондират с основите на съвременната – върховенство на закона, равенство на гражданите пред закона, народно управление и др.²⁹ Учениците разбират какви обстоятелства водят до замяната на един режим на управление с друг, както и ограничеността и уязвимостта на атинската демокрация. Извън нея остават чужденците, жените и многобройните роби³⁰. Учителите трябва да акцентират върху това, че демократичните порядки деградират след разцветта на атинската демокрация при управлението на Перикъл.

В съвременното обучение по история и цивилизации е особено важно петокласниците да получат вярна представа за различията между античната и съвременната демокрация³¹. Учениците трябва да ги разберат и от ранна възраст да приемат защитата на съвременната демокрация като ценност. Знанията за политиката, държавата и демократичното управление са и добра основа при усвояване на знанията за политиката в следващите исторически епохи. Обучението по история и цивилизации в V клас спомага за формиране на разбиране за гражданството, осъществява връзка с гражданското образование,

²⁸ Михайлова, Екатерина и др. *История и цивилизации за 5. ...*, с. 72–73.

²⁹ Heater, Derek. *A brief history of citizenship*. New York: New York University Press. 2004, pp. 23–24.

³⁰ Коларова, Цеца. *Образование по правата на човека*. София: Авангард Прима, 2013, с. 23–24.

³¹ Сартори, Джовани. Теория на демокрацията. Кн. 2. Класическите проблеми. 1992, София: Център за изследване на демокрацията, с. 37–64.

което цели формиране на учениците като граждани на съвременното демократично общество.

Изучаването на Древния Рим, на възхода на града-държава до огромна империя допринася за разширяване на представите на петокласниците за държавата и политиката в Древността. Много от разбиранията за държавата и гражданството, както и много от средствата и методите на политическата борба, използвани от римляните, се срещат и в наши дни³². Римската държавност има продължителна и сложна еволюция на формата на управление – от монархия (царски период) към република, а в късното си развитие е империя на три континента. Програмата изисква учениците да познават римските държавни институции в трите етапа от развитието на Рим, да разбират политиката за разширяване на териториите на държавата чрез военна експанзия, да описват делата на известни римски държавници и политици – Тиберий и Гай Гракх, Юлий Цезар, Октавиан Август, Марк Улпий Траян, Константин Велики³³.

Най-голямо внимание в учебниците е обърнато на изясняване органите на държавата в републиканската епоха на Рим³⁴. Представена е борбата на плебеите за извоюване на по-представително и демократично управление на държавата. При изясняване устройството на Римската република и разпределението на властта са използвани условно-графични изображения, които помагат на учениците да разберат ролята на народното събрание, сената, консулите, народните трибуни и другите магистратски длъжности. От особена важност е те да осъзнаят, че въпреки промените и наличието на народни трибуни, републиката никога не става същински демократична, а в нейните наглед демократични институции господстват аристократично-олигархични сили. Непрекъснатото военно напрежение и римската експанзия за завладяване на нови земи дават възможност за концентриране на много власт в ръцете на консулите, а институцията на диктатора (макар и оправдана по първоначалния си замисъл за защита на града-държава) трасира пътя за концентриране на много власт в ръцете на един човек³⁵. Гражданските войни през I в. пр. Хр., робското въстание начело със Спартак, борбите за надмощие в двата триумвирата и засилващият се римски милитаризъм водят до деградация на институциите на Римската република. Логично се стига до промяна на

³² Heater, Derek. *Цит. съч.*, с. 30–37.

³³ *Учебна програма по История и цивилизации за V клас. (Общообразователна подготовка)* [онлайн]. Достъпно от: <https://www.mon.bg/bg/2000> [Прегледан на 22.04.2022].

³⁴ Арнаудов, Васко и др. *История и цивилизации за 5. ...*, с. 110–111; Матанов, Христо и др. *История и цивилизации за 5. ...*, с. 131–133; Лекков, Тодор и др. *История и цивилизации за 5. ...*, с. 110–111; Михайлова, Екатерина и др. *История и цивилизации за 5. ...*, с. 106–107; Порожанов, Калин и др. *История и цивилизации за 5. ...*, с. 114–115; Колев, Валери и др. *История и цивилизации за 5. ...*, с. 94–95; Якимов, Георги и др. *История и цивилизации за 5. ...*, с. 108–109.

³⁵ Heater, Derek. *Цит. съч.*, с. 31.

институцията на диктатора при Юлий Цезар. Тя разчиства пътя за многовековната доминация на абсолютната монархия в имперския период. Важно е учениците да научат и разберат, че римляните имат безспорни достижения в изграждането на античната държавност. Те създават големи граждански и военни институции и многобройни по-малки служби, които осигуряват функционирането на живота в държавата (административен апарат, имуществени и данъчни служби, държавни икономически дейности, служби за вътрешен ред и контрол над населението и др.). Най-важно е учениците да осъзнаят, че римската държава е робовладелска и постигнатото от нея е плод на усилията най-вече на милионите роби, които векове наред влагат своя труд.

Петокласниците имат възможност да се запознаят със същността на политиката в Древен Рим и чрез сполучлив урок-упражнение в учебника на издателство „Просвета – София“, посветен на известни римски политици³⁶. Учениците работят с опорни текстове и исторически документи, от които разбират кои са средствата за политическа борба, как добрите политици защитават идеите си, какво значение има ораторското изкуство в политиката, какво е корупция и злоупотреба със заеманата обществена длъжност за лична полза и обогатяване, каква роля има политическото насилие и какви последици носи на обществото, каква е същността на популизма, как диктаторите печелят подкрепата на масите и др. Запознаването със средствата и методите на римската политика и дипломация обогатява политическия кръгозор на учениците, а част от поставените въпроси към урока ги карат да правят сравнение със съвременната политическа действителност.

Чрез изучаването на римския държавно-политически модел петокласниците усвояват редица понятия: *сенат, вето, диктатор, доминат, триумвират, едикт, едил, популизъм, император, курия, магистрати, патриции, плебеи, консул, принципат, народен трибун* и др. Те се срещат и в днешната политика и са елементи от съвременната политическа грамотност, част от израстването им като граждани. Въпреки че някои понятия днес имат друг смисъл, те са фрагменти от богатото политическо наследство на Древния Рим.

Изучаването на история и цивилизации в V клас дава възможност на учениците да получат начална представа за държавността и политиката. Изследванията и сравненията в статията учебници по история и цивилизации успяват да ги да ориентират в сложните процеси, довели до зараждането на държавността в Древния изток, помагат им да разберат различията във формите на държавно управление, подчертават важността на законодателството за регулиране на обществените отношения. От голямо значение са знанията и разбиранията за разнообразието в полиското управление в Древна Елада, за връзката и различията на атинското демократично наследство с демократичното управление в съвременния свят. Като успешно и съобразено с възрастовото и интелек-

³⁶ **Леков**, Тодор и др. История и цивилизации за 5. ..., с. 114–115.

туалното развитие на петокласниците може да се определи и представянето на големите политически личности на Древността, особено на големите римски политици и държавници. Знанията за първите човешки цивилизации, за държавно-политическата традиция на Древния свят се превръщат във фундамент, върху който обучаваните ще правят връзката със съвременността, ще откриват общото и различното, ще разширят представите си за политиката и държавността. Знанията на учениците в тази област са пряко свързани с гражданското им образование, с формирането на гражданската им култура³⁷. Те ще бъдат в основата на гражданската им активност и поведение в днешното демократично общество. В заключение можем да посочим, че обучението по история и цивилизации в V клас има водеща роля във формиране на основите на политическата култура на учениците и допринася за началото на политическата им социализация.

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

- Арнаулов, Васко, Цветански, Цветан, Стойчева, Виолета, Котларска, Кина.** *История и цивилизации за 5. клас.* София: Булвест 2000, 2016.
- Герасков, Михаил.** *Политическо възпитание.* Габрово: Заря, 1902.
- Закон за училищното и предучилищно образование.** В: *Държавен вестник*, 13 окт. 2015, № 79 (в сила от 1 авг. 2016).
- Иванова, Цветана.** Космополитният свят на Античността в иновативните подходи в учебния дискурс. В: *Любословие*, 2017, 17, с. 89–99.
- Коларова, Цеца.** *Образование по правата на човека.* София: Авангард Прима, 2013.
- Коларова, Цеца.** *Гражданско образование в университета.* София: Авангард Прима, 2014.
- Колев, Валери, Грозев, Костадин, Михнева, Румяна, Зарков, Тодор, Караджинов, Ивайло, Цветанова, Рая.** *История и цивилизации за 5. клас.* София: Даниела Убенова, 2016.
- Лазарев, Валерий.** *Общая теория права и государства.* Москва: НОРМА, 2010.
- Леков, Тодор, Ботева-Боянова, Дияна, Николов, Александър, Босева, Мария.** *История и цивилизации 5. клас.* София: Просвета – София АД, 2016.
- Матанов, Христо, Делев, Петър, Каснакова, Цонка, Мукарзел, Кабала, Рангелова, Татяна.** *История и цивилизации за 5. клас.* София: ИК „Анубис“, 2016.
- Михайлова, Екатерина, Димова, Мария, Чолаков, Иво, Иванов, Георги.** *История и цивилизации 5. клас.* София: ПРОСВЕТА ПЛЮС ЕООД, 2016.
- Паев, Костадин.** Въпроси на формирането на политическата култура. В: *Югозападни листи*, Благоевград, 2002, кн. 1, с. 77–89.
- Паев, Костадин.** Гражданското образование – ново предизвикателство пред обучението по история. В: *История*, 2020, № 4, с. 381–389.

³⁷ **Паев, Костадин.** Гражданското образование – ново предизвикателство пред обучението по история. В: *История*, 2020, № 4, с. 381–389.

- Паев**, Костадин. *Гражданското образование в обучението по история*. София: Парадигма, 2020.
- Порожанов**, Калин, **Порталски**, Александър, **Бенчева**, Катя, **Менкова**, Милена. *История и цивилизации за 5. клас*. София: Институт за образователни политики „Архимед и Диоген“, 2016.
- Сартори**, Джовани. *Теория на демокрацията. Кн. 2. Класическите проблеми*. София: Център за изследване на демокрацията, 1992.
- Тодоров**, Антоний. *Граждани, партии, избори. България: 1879–2009*. София: Изток–Запад, 2010.
- Учебни програми по гражданско образование за XI и XII клас. (общообразователна подготовка)** [онлайн]. Достъпно от: <https://www.mon.bg/bg/100522/100523> [Прегледан на 22.04.2022].
- Учебна програма по Околен свят за I клас. (Общообразователна подготовка)** [онлайн]. Достъпно от: <https://www.mon.bg/bg/1997> [Прегледан на 22.04.2022].
- Учебна програма по Околен свят за II клас. (Общообразователна подготовка)** [онлайн]. Достъпно от: <https://www.mon.bg/bg/1699> [Прегледан на 22.04.2022].
- Учебна програма по Човекът и обществото за III клас. (Общообразователна подготовка)** [онлайн]. Достъпно от: <https://www.mon.bg/bg/1689> [Прегледан на 22.04.2022].
- Учебна програма по Човекът и обществото за IV клас. (Общообразователна подготовка)** [онлайн]. Достъпно от: <https://www.mon.bg/bg/2190> [Прегледан на 22.04.2022].
- Учебна програма по История и цивилизации за V клас. (Общообразователна подготовка)** [онлайн]. Достъпно от: <https://www.mon.bg/bg/2000> [Прегледан на 22.04.2022].
- Якимов**, Георги, **Иванчев**, Александър. *История и цивилизации за 5. клас*. София: ИК „Св. Георги Победоносец“, 2016.
- Almond**, Gabriel, **Verba**, Simon. *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: Princeton University Press, 1963.
- Heater**, Derek. *A brief history of citizenship*. New York: New York University Press, 2004.

REFERENCES

- Arnaudiv**, Vasko, **Tsvetanski**, Tsvetan, **Stoycheva**, Violeta, **Kotlarska**, Kina. *Istoriya i tsivilizatsii za 5. klas*. Sofia: Bulvest 2000, 2016.
- Geraskov**, Mihail. *Politicheskovo vazpitanie*. Gabrovo: Zarya, 1902.
- Zakon** za uchilishtnoto i preduchilishtno obrazovanie. V: *Darzhaven vestnik*, 13 okt. 2015, № 79 (v sila ot 1 avg. 2016).
- Ivanova**, Tsvetana. [Kosmopolitniyat svyat na Antichnostta v inovativnite podhodi v uchebniya diskurs. V: *Lyuboslovie*, 17, pp. 89–99.
- Kolarova**, Tsetska. *Образование по правата на човека*. Sofia: Avangard Prima, 2013.
- Kolarova**, Tsetska. *Гражданско образование в университетa*. Sofia: Avangard Prima, 2014.

- Kolev, Valeri, Grozev, Kostadin, Mihneva, Romyana, Zarkov, Todor, Karadzhinov, Ivaylo, Tsvetanova, Raya.** *Istoriya i tsivilizatsii za 5. klas.* Sofia: Daniela Ubenova, Sofia, 2016.
- Lazarev, Valeriy Vasilievich.** *Obshtaya teoriya prava i gosudarstva.* Moskva: NORMA, 2010.
- Lekov, Todor, Boteva-Boyanova, Dilyana, Nikolov, Aleksandar, Boseva, Maria.** *Istoriya i tsivilizatsii V klas.* Sofia: Prosveta – Sofia AD, 2016.
- Matanov, Hristo, Delev, Petar, Kasnakova, Tsonka, Mukarzel, Kabalan, Rangelova, Tatyana.** *Istoriya i tsivilizatsii za 5. klas.* Sofia: IK „Anubis“, 2016.
- Mihaylova, Ekaterina, Dimova, Maria, Cholakov, Ivo, Ivanov, Georgi.** *Istoriya i tsivilizatsii 5. klas.* Sofia: PROSVETA PLYUS EOOD, 2016.
- Paev, Kostadin.** Vaprosi na formiraneto na politicheskata kultura. V: *Yugozapadni listi*, Blagoevgrad, 2002, kn.1, s. 77–89.
- Paev, Kostadin.** Grazhdanskoto obrazovanie – novo predizvikelstvo pred obuchenieto po istoriya. V: *Istoriya*, 2020, № 4, s. 381–389.
- Paev, Kostadin.** *Grazhdanskoto obrazovanie v obuchenieto po istoriya.* Sofia: Paradigma, 2020.
- Porozhanov, Kalin, Portalski, Aleksandar, Bencheva, Katya, Menkova, Milena.** *Istoriya i tsivilizatsii za V klas.* Sofia: Institut za obrazovatelni politiki „Arhimed i Diogen“, 2016.
- Sartori, Dzhovani.** *Teoriya na demokratsiyata. Kn. 2. Klasicheskite problemi.* Sofia: Tsentar za izsledvane na demokratsiyata, 1992.
- Todorov, Antony.** *Grazhdani, partii, izbori. Bulgaria: 1879–2009.* Sofia: Iztok–Zapad, 2010.
- Uchebni programi po grazhdansko obrazovanie za XI i XII klas. (obshtoobrazovatelna podgotovka)** [onlayn]. Dostapno ot: <https://www.mon.bg/bg/100522/100523> [Pregledan na 22.04.2022].
- Uchebna programa po Okolen svyat za I klas. (Obshtoobrazovatelna podgotovka)** [onlayn]. Dostapno ot: <https://www.mon.bg/bg/1997> [Pregledan na 22.04.2022].
- Uchebna programa po Okolen svyat za II klas. (Obshtoobrazovatelna podgotovka)** [onlayn]. Dostapno ot: <https://www.mon.bg/bg/1699> [Pregledan na 22.04.2022].
- Uchebna programa po Chovekat i obshtestvoto za III klas. (Obshtoobrazovatelna podgotovka)** [onlayn]. Dostapno ot: <https://www.mon.bg/bg/1689> [Pregledan na 22.04.2022].
- Uchebna programa po Chovekat i obshtestvoto za IV klas. (Obshtoobrazovatelna podgotovka)** [onlayn]. Dostapno ot: <https://www.mon.bg/bg/2190> [Pregledan na 22.04.2022].
- Uchebna programa po Istoriya i tsivilizatsii za V klas. (Obshtoobrazovatelna podgotovka)** [onlayn]. Dostapno ot: <https://www.mon.bg/bg/2000> [Pregledan na 22.04.2022].
- Yakimov, Georgi, Ivanchev, Aleksandar.** *Istoriya i tsivilizatsii za 5. klas.* Sofia: IK „Sv. Georgi Pobedonosets“, 2016.
- Almond, Gabriel, Verba, Simon.** *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations.* Princeton: Princeton University Press, 1963.
- Heater, Derek.** *A brief history of citizenship.* New York: New York University Press. 2004.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 106, 2021 – 2022

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 106, 2021 – 2022

ИНТЕРКУЛТУРНОТО ОБРАЗОВАНИЕ В МУЗЕЯ: БЪЛГАРСКИЯТ ПРИМЕР

МИРА МАРКОВА, ЕЛЕНА ВИТАНОВА

Mira Markova, Elena Vitanova. INTERCULTURAL EDUCATION IN THE MUSEUM:
THE BULGARIAN EXAMPLE

Through its educational function, the Ethnographic and the Historical Museum at the beginning of the 21st century are called to support the process of constructing a new spirituality based on tolerance in the perception of the otherness in its historical, confessional, social and cultural forms. In this regard, the intercultural perspective in the educational activities of the ethnographic and historical museum is a shared view, based on mutual knowledge, dialogue and interaction between cultures while preserving the identity of each of them. The role of these museums as part of the “national narrative” is also very important, but in the context of Bulgaria’s European orientation.

The article presents highlights from a study of the need and importance of modern intercultural educational programs for ethnographic and historical museums.

Conclusions from a functional analysis of the role of Bulgarian museums in intercultural dialogue in the period from 2012 to 2020 are presented. The analysis was performed using the qualitative study method.

In this context, the results of a study of the opinion of museum specialists and directors of ethnographic and historical museums in Bulgaria on the role of the museum for effective intercultural dialogue are interpreted. The in-depth interview method was used.

Keywords: cultural policies; intercultural education; ethnographic and historical museum.

В началото на третото десетилетие на XXI век нараства отговорността на музеите за възпитаването в ценности, свързани с толерантността, уважението и конструктивното интеркултурно взаимодействие. Музеите променят функциите си и се превръщат в места за споделяне, съпреживяване, създаване на истории. Комуникацията в музея търпи съществена промяна, като традиционната музейна експозиция вече не е достатъчна, за да удовлетвори любопитството на зрителя, а той все по-често е активен деятел. Произвеждането на идеалните разкази за миналото сякаш вече не задоволява посетителя. Дори в традиционни по своята същност като идейни концепции експозиции се наблюдава отместване на фокуса от предмета към развитата идея. Нараства и ролята на историческия и на етнографския музей за социалното сближаване и устойчивото развитие, основани на еволюцията на идеите. Трябва да се подчертае, че автентичният предмет, показан на една етнографска изложба, носи винаги етническа характеристика¹. В духа на историзма още през 1913 г. хърватският общественик, политик и книжовник Степан Радич в книгата си „Възродена България“ говори за етнографското знание като за важна съставна част на етносното себепознаване². В традицията се търси оправдание на съществуването, особено в периоди на изпитания, социални и политически кризи. Познанието за народната култура заляга в стратегиите за оцеляване на всяка една общност (независимо от мащаба ѝ). Представянето на народната култура на българите е част от процесите за модернизирание на обществото като цяло, както и част от изграждането на нова, модерна личност със съответното поведение и граждански познания.

Анализирайки историческото формиране на етнографските музеи на балканските народи, Иглика Мишкова достига до съждението, че при създаването на етнографските музеи на Балканите като цяло „музейните разкази са издържани в национален дискурс“³. Тенденция, която е оправдана от историческата парадигма и политическата реалност (при които възникват посочените музеи).

Процесът на припознаване и развиване на етнографските и на историческите музеи в България като обществени пространства за межкултурен диалог и образование в началото на XXI в. все още очаква своето по-активно

¹ **Маркова**, Мира. Българското традиционно облекло и неговото представяне на първата руска етнографска изложба. В: *Облеклото и езикът*. Състав. М. Иванова, М. Димитрова, В. Алексова, Б. Вълчев. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2020, с. 186.

² **Радич**, Степан. Възродена България. София: Военноиздателски комплекс „Св. Георги Победоносец“, 1993, с. 104.

³ **Мишкова**, Иглика. Разказът за нацията в етнографските музеи на Балканите (по примери от София, Белград, Загреб и Солен). В: *Дебати в музеологията: Музеят отвъд нацията?* Състав. Николай Вуков, Светла Казаларска, Иглика Мишкова. София: Издателска къща [ИК] Гутенберг, 2016, с. 155.

развитие и се реализира чрез малки стъпки. Необходимо е в музея да се предлага все по-широк спектър от възможности за споделени музейни преживявания, като същевременно с това децата се обучават, възпитават и социализират в интеркултурна среда. Необходимо е децата да участват в сътворяването и интерпретирането на идеите на музейното пространство и експозицията като активни дейатели, а не да възприемат посланията формално чрез текста под експонатите, който отправя (най-често) директни послания. Нужно е да се провокира абстрактното мислене и усещането за творчество у децата, както и да се стимулират уважение, емпатия и толерантност към представителите на други култури и умения за ефективно взаимодействие с тях.

Музейните образователни програми са в основата на моделиране на порядъка на взаимодействие между музея и образователната система. Принципът на взаимно допълване между музеите и училищата е подчертано подценяван и недостатъчно прилаган⁴. Считаме, че ефективното използване на социалните и културните ресурси на музея за формиране на ценности у подрастващото поколение, свързани с уважение към представители на други култури и с умения за ефективно взаимодействие с тях, има базисно значение в началото на третото десетилетие на XXI в. В тази връзка съвременните интеркултурни образователни програми за етнографски/исторически музей могат да се определят като музейни образователни програми, насочени към постигане целите на интеркултурното образование, като в същото време допринасят за опазване на културните ценности.

В основата на интеркултурното образование стои целта за стимулиране у детето/ученика на неговата емоционална интелигентност⁵. Интеркултурното образование е основополагаща характеристика на образователния процес, свързана с формиране у детето и ученика на толерантност, уважение и приемане на културните, религиозните, етническите различия и на чувство за принадлежност към общността.

В динамиката на нашата съвременност европейското образователно пространство е изправено пред сериозни предизвикателства. Могат да бъдат отличени:

- непрекъснатата цифровизация, автоматизация, настъпването на изкуствения интелект и необходимостта да бъдем адекватни на технологичния напредък;

⁴ Hein, Gericke. *The significance of constructivism for museum education*. Paper prepared for ICOM/CECA, Israel. 26 October 1991.

⁵ Колева, Ирина. Етнопсихологопедагогически проекции на социокултурната компетентност на учителя. В: *Мрежа за интеркултурен диалог и образование България – Турция. Наръчник за преподаватели*. София: Формат Вижън, Сдружение „Движение Предтечи“, 2009.

- бъдещето на труда спрямо бъдещите потребности и компетентности на субекта;

- модернизирането на европейските социални държави, социалното приобщаване и споделяне на силните страни на растежа, както и намаляване на неравенствата, в т. ч. неравенството между половете;

- демографските тенденции, включващи застаряващата работна сила и необходимостта да се интегрира мигрантското население с цялото му културно многообразие;

- новите модели на комуникация, социалните медии, явлението „фалшиви новини“ и „фалшиво знание“, чиято рефлексия изисква медийна грамотност сред всички обучавани субекти на отделните етапи в образователната система;

- засилването на популизма и ксенофобията, рискът от агресивна радикализация и необходимостта от межкултурна и междуетническа рефлексия⁶.

В този образователен контекст музеят се изправя пред предизвикателството да формира и променя нагласи по отношение на културните стереотипи и негативното им въздействие върху емоционалната устойчивост на едно дете.

В настоящата статия ще се анализират резултати от проведено изследване с обект: съвременни интеркултурни образователни програми за етнографски и исторически музей в България. Предмет на изследването са рефлексивните и ценностните основания за разработване на теоретичен модел на етнопедагогическа технология, кодирана в интерактивни форми на етнопедагогическо взаимодействие за осъществяване на съвременни интеркултурни образователни програми за етнографски и исторически музей в България.

Една от задачите на изследването е да се извърши функционален анализ на културните политики за периода 2012 – 2020 г. спрямо внедряването на съвременни интеркултурни образователни програми за етнографски и исторически музей. В тази връзка е осъществен анализ на стратегически и нормативни документи и политики в областта на културата спрямо внедряването на съвременни интеркултурни образователни програми за етнографски и исторически музей в България за периода 2012 – 2020 г. чрез качествения метод кабинетно проучване. Идентифицирани са и са анализирани стратегически документи в посочените политики на наднационално ниво, както и национални стратегически документи. Анализирани са и значими резултати от изпълнението на политиките за ролята на музеите в областта на образованието и межкултурния диалог.

Като източници на информация са използвани нормативни и стратегически документи в областта на културата в България, научни трудове и публикации, както и международни проучвания.

Политиките, разписани в стратегическите документи в глобален и европейски план в периода от 2021 до 2020 г. относно съхраняването и популяри-

⁶ Съвет на Европа. Официален вестник на ЕС. С 169/11, 15 юни 2012.

зирането на културното наследство като фактор за утвърждаване на културното многообразие и за межкултурен диалог, се базират на единни социално-културни концепти. Тези политики имат общ контекст, свързан с развиване на собствената културна идентичност ведно с познаване, разбиране, зачитане на другите култури и създаване на условия за межкултурно взаимодействие. Идеите за културното развитие и утвърждаването на общоевропейските ценности се поставят в единно ценностно русло с идеите за приобщаването, икономическия напредък и устойчивото развитие.

В Националната програма за реформи в изпълнение на Стратегия „Европа 2020“ приоритетна тема в контекста на цялостните реформи е опазването и съхранението на културното наследство, въпреки липсата на конкретна цел за реформиране на културния сектор.

Националната програма за развитие „България 2020“ определя инвестициите в култура като дейности от особена важност за формирането, поддържането и развитието на човешкия и социалния капитал на нацията. Политики за развитие на културата са заложили в рамките на Приоритет 1 – Подприоритет 1.5 „Развитие на културата и изкуствата, културните и творческите индустрии, разширяване достъпа до изкуство и повишаване на културата на населението“. Областите на въздействие в рамките на посочения подприоритет, имащи отношение към съвременни интеркултурни образователни програми за етнографски и исторически музей, са две: *Подобряване на условията за развитие на изкуствата и културата* и *Разширяване на достъпа до изкуство и култура за всички граждани на Република България*. Като резултат от действието на мерките се очаква повишаване културата на населението, информираността и чувствителността на обществото към културното наследство като фактор за устойчиво развитие и др.

Политиките в Приоритет 6 „Култура и медии“ от Националната стратегия за интеграция на ромите в Република България (2012 – 2020) са насочени към съхраняване и популяризиране на традиционната култура на ромите; стимулиране на ромската общност за активно участие в обществения културен живот; представяне на ромската общност – проблеми, традиции, култура, противодействие на проявите на „език на омразата“ в печатните и електронните медии и др. Сред основните приоритети са: ролята на регионалните и местните политики и на взаимодействието между Министерството на културата, местните власти и другите заинтересовани страни; културното приобщаване на малцинствата и запазване на тяхната традиционна култура; оценка на съществуващата инфраструктура в контекста на целите и принципите на националната културна политика към етническите и религиозните общности.

Програмата за управление на правителството на Република България за периода 2017 – 2021 г. съдържа ясно формулиран „Приоритет 37: Развитие на изкуствата, културните и творчески индустрии, културното наследство и културния туризъм“.

*В проектбюджетите и актуализираните бюджетни прогнози на Министерството на културата в рамките на периода 2012 – 2020 г. политиките за образователни програми в музеите са разписани в контекста на „Политика в областта на опазване на движимото и недвижимото културно наследство“. В периода от 2012 г. до 2017 г. показателят за полза/ефект от политиката „Образователни програми в музеите и в галериите“ обхваща броя финансирани от Министерството на културата проекти за създаването на образователни програми в музеите и галериите, насочени към специфичните целеви групи. Сред ключовите индикатори за изпълнение целите на политиката е „Създаване на образователни програми в музеи и галерии“, обхващаща броя финансирани от Министерството на културата проекти за създаването на образователни програми в музеите и галериите, насочени към специфичните целеви групи. Индикаторът измерва степента за постигане на стратегическата цел за по-широко застъпване на културата и изкуствата в задължителната образователна програма с акцент върху развитие на творческото мислене, изразяване и познаване на съвременната жива култура. Той е основен за дейностите по *Споразумения за сътрудничество за осъществяване на мерки и дейности между институциите в системата на предучилищното и училищното образование и културните институции*, подписани между Министерството на образованието и науката и Министерството на културата в периода от 2018 до 2020 г.*

Въпреки мерките, предвидени в горепосочените документи, в периода от 2012 до 2020 г. в България липсва единен стратегически документ за развитие на културата, респективно за опазване на културното наследство, и за развитие на музеите спрямо съвременни образователни програми за етнографски и исторически музей. В този период отсъства целенасочена национална културна политика по отношение на музеите, и в частност към образователната им дейност, и към интеркултурното образование в тях.

В периода 2012 – 2020 г. в България липсва последователност и системност при осъществяване на политиките за развитие на музеите и тяхната образователна мисия. Относно дейността на етнографските и историческите музеи в България за интеграция на етническите общности и групи са налице предимно единични добри примери за работата на отделни музейни екипи или съвместни инициативи между музеи, училища, общини, неправителствени организации.

В Диаграма № 1 е онагледена динамиката на относителните дялове на музеите според вида на музейната програма в периода от 2012 до 2019 г.

Диаграма № 1. Дял на музеите по видове образователни програми

Източник: НСИ и изчисления на авторите.

В Диаграма № 1 се наблюдават следните тенденции:

1. Като цяло за посочения период сред музеите с поне една специализирана програма най-висок дял имат музеите с програми за децата в училище (97,94% – 99,21%), следвани от музеите с програми за възрастни (49,64% – 47,62%). Най-нисък е дялът музеи, предлагащи програми за етническите малцинства (20,14% – 23,62%).

2. Относно динамиката на стойностите за дела на музеите с образователни програми за децата в училище: за целия посочен период неговата стойност нараства от 97,84% през 2014 до 99,21% през 2019 г., което е не особено значителен напредък от 1,37%. В рамките на целия период динамиката на тази стойност не е нееднозначна – редуват се увеличаване и намаляване, като най-висока стойност (99,28%) този дял бележи през 2016 г., а най-ниска – през 2015 г. (88,11%). За времето от 2017 до 2019 г. стойността нараства с цели 11,10% – от 88,11% до 99,21%. Причините за този растеж се дължат на факта, че периодът 2017 – 2019 г. в голяма степен се припокрива с периода на подписване и осъществяване на трите споразумения между Министерството на образованието и науката и Министерството на културата (2018 – 2020), насочени към взаимодействие между училищата и детските градини, от една страна, и културните институции, вкл. музеите – от друга.

3. Относно динамиката на стойностите на дела на музеите с образователни програми за етническите малцинства: като цяло за посочения период стойността на този дял бележи увеличение от 20,14% до 23,62%, което е напредък от 3,48%. Стойността на посочения дял намалява през 2015 г. – в тази година той е 16,28% в сравнение с 2014 г. когато е бил 20,14%. В следващите четири

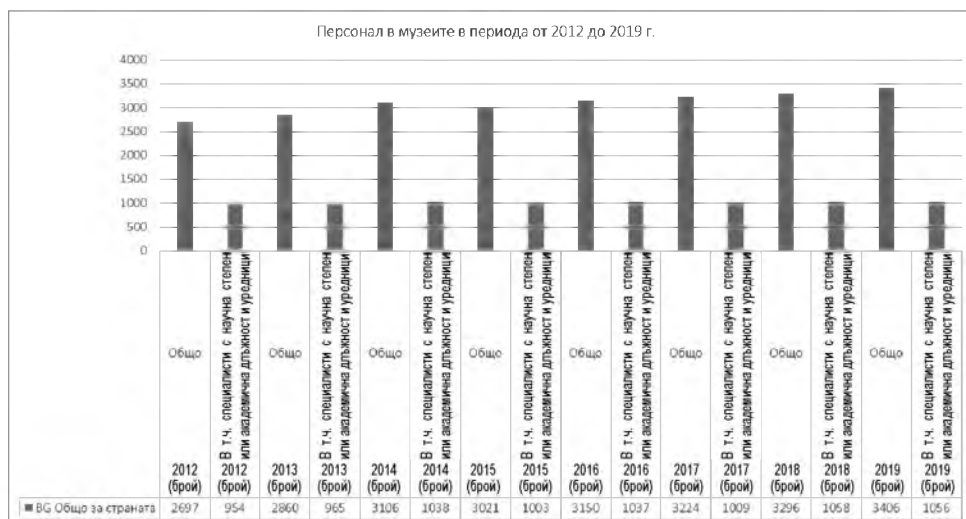
години – за времето от 2016 до 2019 г., се наблюдава ясно изразена тенденция на нарастване стойността на този дял, достигайки до 23,62% през 2019 г., което е най-високата стойност за целия период 2014 – 2019 г. Причините за растежа могат да се свържат това, че в посочения период нараства степента на осъзнатост от страна на музейните институции, както и от страна на националните и местните власти, осъществяващи културни политики относно значимостта и ролята на музеите за интеркултурния диалог и за ефективното приобщаване на етническите малцинства към всички сфери на обществения живот.

4. Относно динамиката на стойностите за дела на музеите с образователни програми за възрастни: за целия период се наблюдава намаление на посочения дял 2,02% – от 49,64% през 2014 г. на 47,62% през 2019 г. В рамките на периода динамиката на стойностите на този дял е нееднозначна – през 2015 г. той намалява в сравнение с 2014 г.; за времето от 2015 г. до 2018 г. се наблюдава тенденция за увеличение – съответно от 48,06% до 55,04%; през 2019 г. се отчита значително намаление от 7,58% в сравнение с 2018 г. (съответно от 55,04% на 47,62%.) Причините за посочената тенденция, както и за ниския дял на програмите за възрастни спрямо програмите за деца, могат да се свържат с недостатъчната осъзнатост от страна на музеите, както и на националните и местните власти относно ролята на неформалното образование, в т. ч. музейното, за повишаване на културното и образователното равнище на населението. Това корелира с незадоволителните резултати от политиките за учене през целия живот, включително политиките за реинтеграцията в системата на образованието на тези, които са преждевременно напуснали училище, както и за включването на възрастните във форми на образование и обучение и обвързването им с мерки за подкрепа за трудова реализация не са достатъчно ефективни и следва да бъдат значими както в средносрочна, така и в дългосрочна перспектива. Важността на посочените политики се свързва с два от показателите, по които ЕС измерва напредъка в образованието и обучението, а именно: дял на преждевременно напусналите училище и дял на участие на възрастните в процеса на учене (на възраст между 25 и 64 г.). Следва да се отбележи, че тенденцията относно участието на възрастните в България в процеса на учене е неудовлетворителна – от 1,6% за 2009 г. и до 2% за 2019 г. (Евростат). В допълнение към тази тенденция подчертаваме, че според изследване на НСИ от 2016 г., общо 63,6% от лицата на възраст от 25 до 64 години у нас в последната година не са посещавали културни забележителности. Същевременно в посоченото изследване се наблюдават значими различия в относителния дял на лицата от посочената възрастова група, които не са посещавали културни забележителности, спрямо техния образователен статус – в последната една година преди изследването не са посещавали културни забележителности 94,5% от тези, които имат основно или по-ниско образование; 70,9% от тези със средно образование и 33,6% от тези с висше

образование⁷. Тези данни показват наличието на пряка връзка между нивото на образование и посещаването на културни забележителности.

Демократизацията на музеите се изразява в тяхната достъпност за всички социални групи в обществото, включително и за етническите малцинства и за мигрантите, които стават все повече в Европа и у нас. Ключова роля в тази връзка има човешкият фактор. В Диаграма № 2 се наблюдава динамиката на общия брой на персонала в музеите в България за периода от 2012 до 2019 г., в т. ч. и на броя на специалистите с научна степен или академична длъжност и уредниците.

Диаграма № 2. Персонал в музеите в България за периода от 2012 до 2019 г.

Източник: НСИ.

В Диаграма № 2 се наблюдават следните тенденции за периода от 2012 до 2019 г.:

- Общият брой на персонала (в т. ч. специалисти с научна степен или академична длъжност и уредници) нараства от 2697 до 3406, т. е. с 26,3%.
- Броят на специалистите с научна степен или академична длъжност и уредниците нараства от 954 до 1056, или с 10,22%. В сравнение с растежа на общия брой на персонала растежът на този показател е около два пъти и половина по-нисък.

Стратегическото планиране за развитие на България за периода от 2021 до 2030 г. в областта на културата, включително за музеологията и ролята на музеите за интеркултурен диалог и образование, е в синхрон с глобалните и

⁷ НСИ. Участие на населението на възраст 25–64 години в културни дейности и събития. [онлайн] [Прегледан 1.02. 2018]. Достъпно от: <https://www.nsi.bg>

европейските изисквания за развитие на културата и същевременно е съобразено с националните специфики. В тази връзка в Националната програма за развитие „България 2030“, в Приоритет 13 „Култура, наследство и туризъм“ са предвидени мерки за развитието на образователните функции на музеите, включително за интеркултурни образователни програми за етнографски и исторически музей. Политиките, планирани в Подприоритет „Културно наследство“, се основават на интегриран подход в управлението на културното наследство чрез повишаване на инвестициите и професионалната квалификация на специалистите, работещи в областта на опазването и социализацията на културното наследство, а ускоряването на процеса на дигитализация на културни ценности е важна приоритетна политика.

Очертават се няколко ключови теми в контекста на политиките за развитието на съвременни интеркултурни образователни програми за етнографски и исторически музей в България:

Стратегическите приоритети на национално равнище следва да бъдат приложени творчески на местно ниво предвид различните регионални и местни специфики и предизвикателствата, свързани с тях. За целта е необходима синергия на усилията на държавните и общинските институции, бизнеса и гражданското общество за развиване на музеите като пространства за културна интеграция, межкултурен диалог и образование.

Необходим е стратегически подход и съответните инвестиции за развитието на музея като институция. Това са сложни предизвикателства, които изискват визионерско мислене, време, ресурси и ангажираност. Стратегическото планиране на образователната дейност и нейните интеркултурни измерения следва да е приоритет в институционалните политики на всеки етнографски и исторически музей и важен акцент в неговата образователна мисия. Това означава признаване и уважаване на културното разнообразие и неговото отразяване във всеки аспект на образователната дейност на етнографския и на историческия музей.

Разгръщането на интеркултурни образователни програми в етнографските и историческите музеи в България е свързано с наличието на специалисти с висока експертна квалификация и мотивация за нейното прилагане. Това изисква да се постави акцент върху подготовката на музейните специалисти за работа в интеркултурна среда. Необходима е целенасочена национална политика по отношение на човешките ресурси в музеите. От своя страна етнографският музей и историческият музей в България като институции следва да прилагат собствени институционални политики за осигуряване условия за професионално развитие и квалификация на музейните специалисти, ползващи интеркултурни образователни програми.

Дигитализацията е фундаментален въпрос в контекста на ефективното функциониране на музеите в България и на изпълнение на тяхната образова-

телна мисия в интеркултурен план. Използването на възможностите на дигиталните технологии за тези цели има огромен потенциал. В тази връзка е важно модернизирването на средата в музеите, както и стимулирането на децата към активно участие като субекти на собственото си развитие и образование.

Значим фокус в институционалните интеркултурни образователни политики на етнографския и историческия музей трябва да бъде взаимодействието със заинтересованите страни. Етнографският и историческият музей следва да се „отворят“ към сътрудничество също така и с национални, регионални и местни културни, социални и икономически институции и организации, тъй като културната интеграция на ромите е необходимо да се планира и анализира в контекста на цялостния процес на интеграция на ромите и неделимо от неговите социално-икономическите аспекти⁸. Насърчаването на музеите да работят заедно в тази посока, като споделят персонал, програми, идеи и ресурси, следва да бъде планирано и осъществявано на национално, регионално и на местно равнище.

Партньорството с регионалните библиотеки и местните театри и други институции на местно равнище са приоритет в по-малките градове и в селата. Обясненията в тази връзка могат да се търсят в идеята за уникалността и значимостта на собствения регион, която е неоспорима от носителите на регионалната култура⁹ и също така в това, че „малкият град предлага ограничен брой събития, но безкрайни възможности за интерпретация. И може би причината за устойчивостта на феномена „малък град“ се крие в преплитането на колективните идеи с лично преживяното“¹⁰.

За всички посочени инициативи е необходимо компетентно, динамично и вдъхновяващо ръководство и лидерство на всички нива по посока на по-широкообхватна и ефективна образователна дейност на етнографския и историческия музей в България.

За финансовото обезпечаване на посочените политики от значение е както повишаването на финансирането от държавата, така и включването на повече разнообразни източници на дългосрочна подкрепа от структурни фондове на Европейския съюз (ЕС), икономически и неправителствени организации, собствени приходи и др.

В полето на парадигмите за съвременните музейни образователни програми ясно и отчетливо се изявяват преимуществата на конструктивистката кон-

⁸ **Колева**, Ирина. *Етнопсихологически модел на образователното взаимодействие*. София: РААБЕ България ЕООД, 2012, с. 65.

⁹ **Маркова**, Мира. Локални традиции в идентичността на малкия български град в края на ХХ – началото на ХХІ век (етнологско проучване по примера на Стрелча). В: *ГСУ. ИФ*, спец. *Етнология*, 2012, Т. 2, с. 55.

¹⁰ *Пак там*.

цепция, която постепенно навлиза в музейното образование¹¹. В основата ѝ стои разбирането, че ученето в музея е опосредствано не само от музейните предмети и от начина, по който са представени, но също така в голяма степен зависи от културата на посетителите, от предишния личен опит и мотивите за посещението им и се осмисля от самите посетители.

Конструктивизмът е образователна парадигма, според която (обратно на бихевиористичния модел) обучението не се състои в предаване на информация, а се взема предвид субектността и активността на ученика в процеса на обучение, така че той самият активно да „конструира“ свое собствено разбиране или знание. Благодарение на съвременните изследвания в областта на психологията, „вместо директния процес, предложен от бихевиористичния модел, ученето в музея се разбира като конструктивен процес“¹². Светла Ракшиева, разглеждайки различните подходи за диалог между експозицията и публиката, акцентира върху особеностите на диахронния и синхронния подход¹³. Първият се определя като формалистичен, при втория подход обектите са подбрани така, че да провокират въпроси и да предават абстракции¹⁴.

За обосноваване на потребността и значимостта от внедряване на интеркултурни образователни програми за етнографски и исторически музей в България е извършено теренно етнопедagogическо изследване. Диагностични етнопедagogически методи, приложени в изследването, са анкета за ученици, учители и директори и дълбочинно интервю за музейни педагози и директори на етнографски/исторически музей. Проведени са дълбочинни интервюта с директори на етнографски/исторически музеи и с музейни педагози, осъществяващи интеркултурни образователни програми в етнографски/исторически музеи. Респондентите са директорите на Регионалния исторически музей (РИМ) – Сливен, РИМ – Търговище, РИМ – Добрич, и на Етнограф-

¹¹ **Falk**, John H., **Dierking**, Lynn D. *The Museum Experience*. Washington, DC: Whalesba, 1992; **Falk**, John H., **Dierking**, Lynn D. *Learning from Museums: Visitor Experiences and the Making of Meaning*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press, 2000; **Falk**, John H., **Dierking**, Lynn D. *Living in a Learning Society: Museums and Free-choice Learning* [online], 2007/11/30, pp. 323–339. [Viewed 15.04.2018]. Available from: https://www.researchgate.net/publication/289574904_Living_in_a_Learning_Society_Museums_and_Free-choice_Learning; **Hein**, G. The Constructivist Museum. *Journal for Education in Museums* [online]. 1995, N 16, [Viewed 20.12.2019], pp. 21–23; Group for Education in Museums 1995. [Viewed 25.08.2005]. Available from: <http://www.gem.org.uk/pubs/news/hein1995.html>; **Hein**, G. *Learning in the Museum* (1st ed.). Routledge, 1998. [Viewed 15.04. 2018]. Available from: <https://doi.org/10.4324/9780203028322>.

¹² **Falk**, John H., **Dierking**, Lynn D. *Learning from Museums: Visitor Experiences and the Making of Meaning*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press, 2000, p. 19.

¹³ **Ракшиева**, Светла. Експозицията – диалог с публиката. В: *Виж кой говори. Коммуникационни и интерпретационни модели в музея*. Състав. Лозинка Пейчева, Светла Казаларска. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2014, с. 63.

¹⁴ *Пак там*.

ския музей – Елхово, както и четирима музейни специалисти от тези музеи. По-значими резултати от проведените интервюта са следните:

Респондентите познават частично и формално стратегически и нормативни документи, отнасящи се до култура и образование в мултикултурна среда, и в ниска степен познават педагогически и психологически подходи за интеркултурно образование. По отношение на целите на интеркултурното образование се установи, че респондентите са запознати с тях в общ план. Музейните специалисти стичат конструктивисткия подход за най-подходящ за интеркултурни програми. Имат базови познания за конструктивисткия подход/някои негови елементи в теоретичен план, но признават, че за тях е предизвикателство да го прилагат в практиката. Респондентите отчитат необходимостта от взаимодействие между участниците в интеркултурните образователни програми в музея.

Като силни страни в работата им по интеркултурните образователни програми с учениците се очертават:

Прилага се диференциран подход на базата на възрастово-психологическите особености на учениците във всички музеи. В тази връзка се отличава РИМ – Добрич. Уникалното за интеркултурните образователни програми в музея е, че всяка от тях е с продължителност от един, три или четири месеца, и в рамките на всяка от образователните програми учениците участват поне в три последователни занимания, за да се постигнат образователните цели.

Интеркултурните образователни програми включват задължителен игрови елемент, както и опит за създаване на паралели между познато и непознато, настояще и минало, съвременен бит и древния начин на живот. Учениците са активни участници и съпреживяват съдържанието на „уроците“ в музея, част от което преминава под формата на игри и се насърчава работата в екип. В тази връзка в интерактивните игри участниците не само натрупват знания, но и умения в забавен вариант, като изработят някакъв продукт и си го отнесат у дома. Това е благоприятна възможност най-вече за етнографските музеи.

Като важна задача респондентите музейни педагози определят представянето и тълкуването на културата на различните етнически групи посредством многостранен подход за развиване на междуличностно и межкултурно разбиране и съпричастност. Те споделят, че се стремят да постигнат това чрез представяне на някои аспекти от учебното съдържание от различни гледни точки.

Същевременно се открояват следните предизвикателства в работата на музейните специалисти, осъществяващи интеркултурни образователни програми:

Отсъствие на системна квалификация, изрично насочена към подходите и методите в интеркултурното образование, която е основополагаща за пълноценно и ефективно провеждане на програмите.

Трудности относно съобразяването на съдържанието на интеркултурните образователни програми и методите на педагогическо взаимодействие с културните и с индивидуалните характеристики на ученика („Трябва да разберем нагласите му, да сме наясно с традициите и вярванията, които носи, за да стигнем по-лесно до ума и до чувствата му, но това е трудна задача.“). Очертава се необходимостта да се отчита значимостта на различни културни, образователни и когнитивни фактори, които влияят върху формирането на знанията и уменията на учениците в музея. В тази връзка, като важна стъпка за подобряване на работата, се очертават предварителните проучвания съвместно с учителите за въздействието на интеркултурните образователни програми в музея върху по-нататъшното развитие на учениците и за подобряване на междукултурното взаимодействие в училище.

Все още в някои музеи липсват разнообразни възможности за електронни резервации и достъп до материали. Необходимо е музеите да полагат повече усилия за предоставяне на електронни ресурси за образователния процес в училище преди и след участието в интеркултурните образователни програми в музея, както и повече възможности за популяризиране на програмите.

Във връзка с взаимодействието с учителите за осъществяване на интеркултурни образователни програми в музея изследването разкри следните важни характеристики:

Необходими са съвместни усилия на музейните педагози и учителите за „стопяване“ на разликите между училищното образование и образованието в музея – това са различните административни изисквания и различните форми на педагогическо взаимодействие и педагогически технологии (наричани от музейните специалисти най-общо „философии“ на преподаване). За успешното създаване и изпълнение на съвременни интеркултурни образователни програми в етнографския и историческия музей се изисква активно сътрудничество и с психолози, историци и експерти по изкуство и IT специалисти. Считаме, че следва да се използват по-активно образователните медиатори, които подпомагат пълноценното участие на учениците от етническите малцинства в образователния процес и оказват съдействие на родителите в тази връзка. В България все още твърде слабо се използва потенциалът на образователните медиатори.

Становището на интервюираните музейни специалисти е, че учениците изпитват потребност от разнообразяване на „сухата“ материя в учебниците чрез игри, реално докосване до артефакти, учене в по-различна среда. По мнението на музейните специалисти, потребностите на учителите се отнасят до професионално общуване с музейните педагози, до повишаване на професионалните педагогически компетентности за работа в неформална среда. В тази връзка се обуславят положителните като цяло нагласи както на учениците, така и на учителите, които подхождат с интерес и в много случаи с

ентузиазъм към подобни програми. Следва да се отбележи, че становището на музейните специалисти по посочените въпроси се основава на емпиричен опит. Не са провеждани проучвания, изрично насочени в тази посока. Това е индикация за необходимостта в етнографския/историческия музей да се извършват изследвания за събиране на данни по темата, които да бъдат използвани за по-ефективно планиране и осъществяване на програмите.

Според музейните специалисти се открояват два ключови аспекта за перспективите в развиването на интеркултурните образователни програми в музея:

Първият е в съдържателен план и се отнася до ефективно прилагане на интерактивни методи и на дигитални технологии. В тази връзка изследването установи необходимост да бъде усъвършенстван моделът на обучение на музейните специалисти за развиване на педагогическата им компетентност в съответствие с новите тенденции в образованието в интеркултурна среда и във връзка с прилагането на информационни и комуникационни технологии („Функциите, които музейният педагог изпълнява, реализирайки интерактивно музейно образование, са се променили много. Ето защо трябва да се промени и квалификацията.“).

Вторият е в организационен план. Той е свързан с необходимостта при разработването и прилагането на интеркултурни образователни програми в музея да се работи в по-разширен екип от специалисти, както и по-активно да се използват възможностите за работа по проекти към Министерството на културата и Министерството на образованието и науката и други.

Визията на директорите за приоритетите на музея относно развитието на интеркултурните образователни програми има следните значими характеристики:

Респондентите директори на музеи оценяват интеркултурните образователни програми като предпоставка за развитието на музея в качеството му на социална и образователна институция, като едно от условията е да се осигури не просто неговото „оцеляване“ в съвременните динамични условия, а да го подпомогнат да утвърждава своята обществена и социална значимост.

Във визията на директорите за бъдещите приоритети на музея относно развитието на интеркултурните образователни програми се открояват следните характеристики:

Във фокуса на един от тях е разработване на нови интеркултурни образователни програми, които се свързва с квалификация на музейните специалисти и с обогатяване и модернизиране на музейния фонд и на материалната база.

Становището на друг музейен директор е, че инициативата следва да дойде от училищата: „Работим с няколко основни училища в града и села в общината, в които учат преобладаващо ромни и мюсюлмани. Ако от училищата пожелаят, ще приложим още образователни интеркултурни програми“.

В противовес на тази визия са гледните точки на директори на музеи, които извеждат на преден план инициативи за задълбочаването на диалогичността на музея и свързаните с това нови инициативи в сътрудничество – не само с училищата, но и с местните общности, като придават значимост на диалога и взаимодействието с академичната общност („... защото отговорността на възпитаване на младите хора в ценности трябва да е споделена между образованието, културата и обществото“). Етнографският/историческият музей като културна институция би могъл да извлече много ползи от сътрудничеството си както с училището и с учителите, така и с експерти в образованието и с изследователи в академичната общност, работещи в сферата на интеркултурния диалог. По наше мнение такъв подход ще позволи на музейните специалисти да обогатят своите умения за комуникация и управление на културното многообразие, включително за осъществяване на интеркултурни образователни програми. Той ще съдейства и за подобряване на способността на директорите и на музейните специалисти като екип да работят в процеса на межкултурно взаимодействие ръка за ръка с различни общности („Ние сме институции с обществено предназначение, трябва да приобщаваме и това трябва да бъде ясно изразено в мисията ни.“). Сътрудничеството между музей и училището е неделима част от идейното и методическото синхронизиране на българската образователна система с европейската и е част от процеса на осмисляне на образованието като процес на конструктивно взаимодействие на участниците в него. Тенденция, която е в съзвучие с най-напредничавите европейски ориентири. Непосредствената практика на редовите български учители всъщност е резултат от държавната политика и опита за налагането на стандарти. Такъв подход е следствие от трайно установена демократична практика у нас¹⁵.

Препоръките на директорите на музеи за повишаване качеството на междуйнституционалното взаимодействие между музея и училището за осъществяване на интеркултурни образователни програми отчетливо се съсредоточават в две основни области, които са в органична връзка помежду си: към повишаване компетентностите на музейните специалисти по темата, включително управленските умения на директорите, и към създаване на мрежа за училища и музеи, които работят по темите на интеркултурното образование (на регионално, национално, международно равнище). Респондентите директори на музеи категорично приоритизират тези две области като най-важни аспекти за повишаване ефективността на взаимодействието между музея и училището. Споделянето на материални ресурси и партнирането с други институции/неправителствени организации/граждани също са припознати от тях като значими политики в тази връзка. С оглед на изложеното е впечатляващо следното

¹⁵ Вж. още **Радева**, Мария. *Училищното историческо образование в България (1878–1944). Методико-исторически анализ*. София: ИК Гутенберг, 2008, с. 79–80.

становище на респондент: „Най-голямо значение за нас има квалификацията – само опитът и практиката не са достатъчни, трябва да се прилагат и новостите в науката. Другото важно е създаването на музейно-училищни общности не само в рамките на областта, но и с други региони, и на международно равнище. Сега с развитието на технологиите това става все по-лесно. Просто трябва да имаме по-смели инициативи“.

Изложените резултати от изследването с дълбочинни интервюта са в синхрон с резултатите от проведени анкети с ученици, учители и директори на училища от различни административни области в България.

В този контекст се очертава значимостта на образователната дейност на етнографския и на историческия музей в България като фактори за социално включване и за интеркултурен диалог. Това ще окаже позитивно въздействие в два аспекта: по отношение на личността и по отношение на обществото.

Личните позиции са жизненоважни и се основават на убежденията, закрепени в ценности, които обуславят и осмислят нашето съществуване. На личностно ниво в рамките на музейните образователни програми учениците ще формират и развиват интелектуални, емоционални и социални компетентности, нещо повече – музеите могат да имат за тях важна роля в ученето през целия живот.

На равнище общество ще спомогне за насърчаване на толерантността, на уважението между общностите и за преодоляване на етническите и религиозните стереотипи.

ЦИТИРАНА ИЗТОЧНИЦИ

Колева, Ирина. Етнопсихологопедагогически проекции на социокултурната компетентност на учителя. В: *Мрежа за интеркултурен диалог и образование България – Турция. Наръчник за преподаватели.* София: Формат Вижън, Сдружение „Движение Предтечи“, 2009.

Колева, Ирина. *Етнопсихологически модел на образователното взаимодействие.* София: РААБЕ България ЕООД, 2012, с. 65.

Маркова, Мира. Локални традиции в идентичността на малкия български град в края на XX – началото на XXI век (етнологско проучване по примера на Стрелча). В: *ГСУ. ИФ, спец. Етнология*, 2012, Т. 2, с. 33–58.

Маркова, Мира. Българското традиционно облекло и неговото представяне на първата руска етнографска изложба. В: *Облеклото и езикът.* Състав. М. Иванова, М. Димитрова, В. Алексова, Б. Вълчев. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2020, с. 177–188.

Мишкова, Иглика. Разказът за нацията в етнографските музеи на Балканите (по примери от София, Белград, Загреб и Солен). В: *Дебати в музеологията: Музеят отвъд нацията?* Състав. Николай Вуков, Светла Казаларска, Иглика Мишкова. София: ИК Гутенберг, 2016, с. 129–158.

- Национална** програма за развитие България 2020 [онлайн]. [Прегледан 19.02.2022].
Достъпно от: <https://www.minfin.bg/bg/1394>.
- Национална** програма за развитие България 2030 [онлайн]. [Прегледан 20.02.2022].
Достъпно от: <https://www.minfin.bg/bg/1394>.
- Национална** стратегия за интеграция на ромите в Република България (2012 – 2020) [онлайн]. [Прегледан 19.02.2022]. Достъпно от: <https://strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?Id=726>.
- НСИ**. Участие на населението на възраст 25 – 64 години в културни дейности и събития [онлайн]. [Прегледан 1.02. 2018]. Достъпно от: <https://www.nsi.bg>
- Програма** за управление на Правителството на Република България за периода 2017 – 2021 г. [онлайн] [Прегледан 14.03.2022]. Достъпно от: <https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?Id=1240>
- Радева**, Мария. *Училищното историческо образование в България (1878–1944). Методико-исторически анализ*. София: ИК Гутенберг, 2008.
- Радич**, Степан. *Възродена България*. София: Военноиздателски комплекс „Св. Георги Победоносец“, 1993, с. 104.
- Ракшиева**, Светла. *Експозицията – диалог с публиката*. В: *Виж кой говори. Комуникационни и интерпретационни модели в музея*. Състав. Лозинка Пейчева, Светла Казаларска. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2014, с. 62–67.
- Съвет на Европа*. *Официален вестник на ЕС*. С 169/11, 15 юни 2012.
- Falk**, John H., **Dierking**, Lynn D. *The Museum Experience*. Washington, DC: Whalesba, 1992.
- Falk**, John H., **Dierking**, Lynn D. *Learning from Museums: Visitor Experiences and the Making of Meaning*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press, 2000.
- Falk**, John H., **Dierking**, Lynn D. *Living in a Learning Society: Museums and Free-choice Learning* [online], 2007/11/30, pp. 323–339. [Viewed 15.04.2018]. Available from: https://www.researchgate.net/publication/289574904_Living_in_a_Learning_Society_Museums_and_Free-choice_Learning
- Hein**, Gericke. The Constructivist Museum. *Journal for Education in Museums* [online]. 1995, N 16, [Viewed 20.12.2019], pp. 21–23; Group for Education in Museums 1995. [Viewed 25.08.2005]. Available from: <http://www.gem.org.uk/pubs/news/hein1995.html>
- Hein**, Gericke. *Learning in the Museum* (1st ed.). Routledge, 1998. [Viewed 15.04. 2018]. Available from: <https://doi.org/10.4324/9780203028322>.
- Hein**, Gericke. *The significance of constructivism for museum education*. Paper prepared for ICOM/CECA, Israel. 26 October 1991.

REFERENCES

- Koleva, Irina.** Etnopsihologopedagogicheski proektsii na sotsiokulturnata kompetentnost na uchitelya. V: *Mrezha za interkulturen dialog i obrazovanie Bulgaria – Turtsia. Narachnik za prepodavateli*. Sofia: Format Vizhan, Sdruzhenie „Dvizhenie Predtechi“, 2009.
- Koleva, Irina.** *Etnopsihologicheski model na obrazovatelnoto vzaimodeystvie*. Sofia: RAABE Bulgaria EOOD, 2012, s. 65.
- Markova, Mira.** Lokalni traditsii v identichnostta na malkiya bulgarski grad v kraia na XX – nachaloto na XXI vek (etnolozhko prouchvane po primera na Strelcha). *GSU. IF, spets. Etnologiya*, 2012, T. 2, s. 33–58.
- Markova, Mira.** Bulgarskoto traditsionno obleklo i negovoto predstavyane na parvata ruska etnografska izlozhba. V: *Oblekloto i ezikat*. Sastav. M. Ivanova, M. Dimitrova, V. Aleksova, B. Valchev. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2020, s. 177–188.
- Mishkova, Iglia.** Razkazat za natsiyata v etnografskite muzei na Balkanite (po primeri ot Sofia, Belgrad, Zagreb i Solen). V: *Debati v muzeologiyata: Muzeyat otvad natsiyata?* Sastav. Nikolay Vukov, Svetla Kazalarska, Iglia Mishkova. Sofia: IK Gutenberg, 2016, s. 129–158.
- Natsionalna programa za razvitie Bulgaria 2020** [online]. [Pregledan 19.02.2022]. Dostapno ot: <https://www.minfin.bg/bg/1394>.
- Natsionalna programa za razvitie Bulgaria 2030** [online]. [Pregledan 20.02.2022]. Dostapno ot: <https://www.minfin.bg/bg/1394>.
- Natsionalna strategiya za integratsiya na romite v Republika Bulgaria (2012 – 2020)** [online]. [Pregledan 19.02.2022]. Dostapno ot: <https://strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?Id=726>.
- NSI.** Uchastie na naselenieto na vazrast 25 – 64 godini v kulturni deynosti i sabitiya [online]. [Pregledan 1.02. 2018]. Dostapno ot: <https://www.nsi.bg>
- Programa za upravlennie na Pravitelstvoto na Republika Bulgaria za perioda 2017 – 2021 g.** [online] [Pregledan 14.03.2022]. Dostapno ot: <https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?Id=1240>
- Radeva, Maria.** Uchilishtnoto istorichesko obrazovanie v Bulgaria (1878 – 1944). Metodiko-istoricheski analiz. Sofia: IK Gutenberg, 2008.
- Radich, Stepan.** Vazrodna Bulgaria. Sofia: Voenoizdatelski kompleks „Sv. Georgi Pobedonosets“, 1993, s. 104.
- Rakshieva, Svetla.** Ekspozitsiyata – dialog s publikata. V: *Vizh koy govori. Komunikatsionni i interpretatsionni modeli v muzeya*. Sastav. L. Peycheva, Svetla Kazalarska. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 2014, s. 62–67.
- Savet na Evropa.** *Ofitsialen vestnik na ES*. S 169/11, 15 yuni 2012.
- Falk, John H., Dierking, Lynn D.** *The Museum Experience*. Washington, DC: Whalesba, 1992.
- Falk, John H., Dierking, Lynn D.** *Learning from Museums: Visitor Experiences and the Making of Meaning*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press, 2000.

- Falk, John H., Dierking, Lynn D.** *Living in a Learning Society: Museums and Free-choice Learning* [online], 2007/11/30, pp. 323–339. [Viewed 15.04.2018]. Available from: https://www.researchgate.net/publication/289574904_Living_in_a_Learning_Society_Museums_and_Free-choice_Learning
- Hein, Gericke.** The Constructivist Museum. *Journal for Education in Museums* [online]. 1995, N 16, [Viewed 20.12.2019], pp. 21–23; Group for Education in Museums 1995. [Viewed 25.08.2005]. Available from: <http://www.gem.org.uk/pubs/news/hein1995.html>
- Hein, Gericke.** *Learning in the Museum* (1st ed.). Routledge, 1998. [Viewed 15.04. 2018]. Available from: <https://doi.org/10.4324/9780203028322>.
- Hein, Gericke.** *The significance of constructivism for museum education*. Paper prepared for ICOM/CECA, Israel. 26 October 1991.

АВТОРИТЕ

- Проф. д-р **Мира Маркова** – декан на Историческия факултет към Софийския университет „Св. Климент Охридски“, катедра „Етнология“;
e-mail: miram@uni-sofia.bg
- Dr.h.c. **Харалд Хепнер** – Университет Карл-Франц, Грац, Австрия;
e-mail: harald.heppner@uni-graz.at
- Проф. д-р **Анриана Нейкова** – Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“; e-mail: adi_n@abv.bg
- Проф. д-р **Любомир Огнянов** – Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“; e-mail: l.ognyanov@yahoo.com
- Гл. ас. д-р **Кабалан Мукарзел** – катедра „Стара история, тракология и средновековна история“, Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“;
e-mail: nuskuh@yahoo.com
- Д-р **Зозан Тархан** – Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“; e-mail: zozan.tarhan@uni-sofia.bg
- Dr.h.c. **Петер Шрайнер** – Кьолнски университет, Германия;
e-mail: peter.schreiner@uni-koeln.de
- Проф. д-р **Ивайла Попова** – зам.-декан (бакалавърска, магистърска степен, дистанционно обучение, следдипломна квалификация) на Историческия факултет към Софийския университет „Св. Климент Охридски“, катедра „Стара история, тракология и средновековна история“; e-mail: ilporova@uni-sofia.bg
- Тодор Тодоров** – докторант, катедра „Стара история, тракология и средновековна история“, Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“; e-mail: todortdrv4@gmail.com
- Проф. д-р **Надя Манолова-Николова** – зам.-декан (научноизследователска дейност и докторанти) на Историческия факултет към Софийския университет „Св. Климент Охридски“, катедра „История на България“; e-mail: manolova@uni-sofia.bg
- Гл. ас. д-р **Боряна Митева** – катедра „Нова и съвременна история“, Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“;
e-mail: bnmiteva@uni-sofia.bg
- Доц. д-р **Борис Стоянов** – катедра „Нова и съвременна история“, Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“;
e-mail: boris.stoyanov@uni-sofia.bg
- Гл. ас. д-р **Ивана Николова** – катедра „Нова и съвременна история“, Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“;
e-mail: ivanan@uni-sofia.bg
- Доц. д-р **Гергана Алексиева** – катедра „Нова и съвременна история“, Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“;
e-mail: ggaleksiev@uni-sofia.bg
- Доц. д-р **Георги Якимов** – катедра „Архивистика и методика на обучението по история“, Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“;
e-mail: g.yakimov@uni-sofia.bg
- Д-р **Елена Витанова** – главен експерт в дирекция „Организация и контрол“, Министерство на образованието и науката, e-mail: e.vitanova@mon.bg

AUTHORS

- Prof. Dr. **Mira Markova**, PhD – Faculty of History, Dean, Sofia University “St. Kliment Ohridski”; Chair of Ethnology, e-mail: miram@uni-sofia.bg
- Prof. Dr. Dr.h.c. **Harald Heppner** – University Karl-Franzens, Graz, Austria; e-mail: harald.heppner@uni-graz.at
- Prof. Dr. **Andriana Neikova**, PhD – Faculty of History, University of Sofia “St. Kliment Ohridski”, e-mail: adina@abv.bg
- Prof. Dr. **Lyubomir Ognyanov**, ScD – Sofia University “St. Kliment Ohridski”; e-mail: l.ognyanov@yahoo.com
- Assistant Prof. **Kabalan Moukarzel**, PhD – Chair of Ancient History, Thracian Studies and Medieval History, Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”; e-mail: nuskuh@yahoo.com
- Dr. **Zozan Tarhan**, PhD – Sofia University “St. Kliment Ohridski”; e-mail: zozan.tarhan@uni-sofia.bg
- Prof. Dr. Dr.h.c. **Peter Schreiner** – University of Cologne, Germany; e-mail: peter.schreiner@uni-koeln.de
- Prof. Dr. **Ivayla Popova**, PhD – Faculty of History, Deputy Dean responsible for bachelor’s degree, master’s degree, distance learning, and postgraduate qualification, Chair of Ancient History, Thracian Studies and Medieval History; e-mail: ilpopova@uni-sofia.bg
- Todor Todorov** – PhD student at the Chair of Ancient History, Thracian Studies and Medieval History, Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”; e-mail: todortdrv4@gmail.com
- Prof. Dr. **Nadya Manolova-Nikolova**, PhD – Faculty of History, Deputy Dean responsible for research activity and doctoral students, Chair of Bulgarian History; e-mail: manolova@uni-sofia.bg
- Assistant Prof. Dr. **Boryana Miteva**, PhD – Chair of Modern and Contemporary History, Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”; e-mail: bnmiteva@uni-sofia.bg
- Associate Prof. Dr. **Boris Stoyanov**, PhD – Chair of Modern and Contemporary History, Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”; e-mail: boris.stoyanov@uni-sofia.bg
- Assistant Prof. Dr. **Ivana Nikolova**, PhD – Chair of Modern and Contemporary History, Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”; e-mail: ivanan@uni-sofia.bg
- Associate Prof. Dr. **Gergana Aleksieva**, PhD – Chair of Modern and Contemporary History, Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”; e-mail: ggaleksiev@uni-sofia.bg
- Associate Prof. Dr. **Georgi Yakimov**, PhD – Chair of Archival Studies and History of Didactics, Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”; e-mail: g.yakimov@uni-sofia.bg
- Dr. **Elena Vitanova** – Chief Expert, Directorate for Organisation and Control, Ministry of Education and Science; e-mail: e.vitanova@mon.bg